KOSSUTH

SZOCIALIZMUS:
TAPASZTALATOK
PROBLÉMÁK
PERSPEKTÍVÁK

Miszl, Moszkva

Nauka i Izkusztvo, Szófia

Svoboda, Prága

Książka i Wiedza, Varsó

Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Dietz Verlag, Berlin
közös kiadása

SZOCIALIZMUS ÉS SZEMÉLYISÉG

Kossuth Könyvkiadó · 1982

A mű eredeti címe: Социализм и личность

Fordította: DALOS GYÖRGY

Szerkesztette: L. ARHANGELSZKIJ

Szerzői kollektíva: L. Arhangelszkij (Szovjetunió) — Bevezetés; R. Miller (NDK) — I. és III. fej.; L. Bujeva (Szovjetunió) — II. fej.; L. Arhangelszkij, N. Ivancsuk (Szovjetunió) — IV. fej.; J. Netopilik (CSSZK) — V. és XVI. fej.; L. Kogan (Szovjetunió) — VI. fej.; V. Mordkovics (Szovjetunió) — VII. fej.; L. Arhangelszkij (Szovjetunió), H. Herz (NDK), Lick József (MNK) — VIII. fej.; Sz. Angelov (BNK) — IX. fej.; M. Sztrogovics (Szovjetunió) — X. fej.; V. Tolsztih (Szovjetunió) — XI. fej.; G. Neuner (NDK) — XII. fej.; G. Orlov (Szovjetunió) — XIII. fej.; L. Ivanyko (Szovjetunió) — XIV. fej.; M. Mihalyk (LNK) — XV. fej.

ISBN 963 09 1792 0

Miszl, Moszkva 1979.

Hungarian translation Dalos György, 1982

(3265)

Bevezetés

Évről évre mindinkább kibontakoznak a szocializmus alkotóerői. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyomán megkezdett forradalmi átalakulások hatására, a dolgozó tömegek alkotó tevékenysége révén a szocialista országokban szüntelenül növekszik a tömegek politikai és munkaaktivitása, kialakulnak és tökéletesednek a szocialista személyiség — az új típusú ember — legjobb vonásai. Megmagyarázni azoknak a szocialista társadalmi viszonyoknak a sokrétűségét, amelyeknek alanya a személyiség és amelyeknek szférájában az új ember lelkivilágának gazdagsága fejlődik és tevékenyen megnyilvánul — ez a társadalomtudományok felelősségteljes feladata, amelyet a marxista—leninista módszertan álláspontjáról valósítanak meg.

Az utóbbi évtizedben a marxista tudósok sokat tettek a személyiség problémájának filozófiai és szociológiai kutatása, különböző aspektusainak kibontása és megvilágítása terén. B. G. Ananyev, J. A. Anufrijev, L. P. Bujeva, B. T. Grigorjan, M. V. Gyomin, M. Sz. Kagan, I. Sz. Kon, F. V. Konsztantyinov, M. J. Kornyejev, Sz. M. Kovaljov, P. J. Krjazsev, A. N. Leontyev, A. G. Miszlivcsenko, I. I. Rezvickij, G. L. Szmirnov és más szovjet tudósok munkái a marxista személyiségelmélet filozófiai, szociológiai és pszichológiai kérdéseit elemzik.[1]

Jelentős mértékben hozzájárultak a marxista személyiségelmélet fejlődéséhez és a burzsoá idealista felfogás kritikai elemzéséhez a többi szocialista ország filozófusai is.[2]

Jelenleg bizonyos vitatott mozzanatok ellenére a marxista filozófusok között nincsenek elvi nézeteltérések az olyan fogalmak természetének megitélésében, mint amilyen az *ember*, a *személyiség*, az *egyéniség*, márpedig ezek a fogalmak alkotják az ember létfontosságú megnyilvánulása-

ival foglalkozó, különböző szempontú vizsgálódások elméleti bázisát. A mai marxisták a marxista–leninista eszmékre támaszkodva dolgozzák ki a személyiségfejlődés aktuális problémáit a szocializmus és a kommunizmus építésének körülményei között. E problémák közül sokat még csak felvetettek, másokat már bizonyos fokig kidolgoztak, megint mások kutatójukra várnak. Megérett annak a szükségessége, hogy komplex módon vizsgáljuk ezeket a kérdéseket.

Ezt a könyvet a szocialista közösség országainak tudósai írták és a személyiségfejlődéssel kapcsolatos kérdések széles körét vizsgálják benne a szocializmus körülményei között. A könyv egyfelől hangsúlyozza a gazdasági, politikai, jogi, szellemi – ezen belül az erkölcsi, esztétikai és egyéb – viszonyok kölcsönös összefüggését, amelyek az új ember vonásainak kibontakozását társadalmilag megalapozzák és összességükben a személyiség minden oldalú fejlődésének kereteit alkotják, körvonalazva a személyiség kölcsönhatását a szocialista társadalom arculatának olyan meghatározó tényezőivel, mint a tudományos-technikai forradalom, a szellemi kultúra, a szocialista kollektíva és a szabadidő; másfelől pedig megvizsgálja, hogy milyen logikával történik a megismerés tárgyának, az adott esetben a személyiségnek a tudományos elsajátítása. Ezzel összefüggésben a könyv felhívja a figyelmet a marxista személyiségelmélet olyan alapvető problémáira, mint a személyiség természete, lelkivilágának és tevékenységének determináltsága.

A személyiség egyike azoknak a fogalmaknak, amelyek az utóbbi időben különösen aktuálisakká váltak. A modern filozófiai, társadalmi-politikai, kritikai irodalom, amely ilyen vagy olyan mértékben összefügg a humanista tematikával, nem tudja megkerülni a „személyiség" fogalmát. Ezt a fogalmat azonban különböző értelemben használják, és tartalma igen gazdag. Egyfelől tükrözi az embernek a civilizáció jelen szakaszában elért szociális, szellemi és általános kulturális fejlettségi szintjét; másfelől pedig individualizálódásának, szabadságának és önállóságának, eredetiségének fokát. Ennek következtében a „személyiség" fogalma olyan sajátos kritérium szerepét játssza, amelynek alapján az egyének általános kulturális fejlődésének reális eredményei, sikerei és hiányosságai értékelhetők.

Mindez arra kötelezi a marxista filozófusokat, hogy következetesen védelmezzék és tovább fejlesszék a személyiség egységes, társadalmilag orientált elméleti felfogását. A polgári filozófia az idealizmus álláspontjáról képtelen feltárni az ember valóságos lényegét, személyiségfejlő-

désének forrásait és tényezőit. A polgári filozófia számos doktrínája és irányzata, amely igényt tart az „emberi lélek" titkának feltárására, elszakadt a valóságtól és ezért távol áll a tényleges társadalmi viszonyoktól. A valóságtól való elszakadás társadalmi alapja az emberi viszonyok elidegenedése és az egyén elszemélytelenedése a jelenkori kapitalizmus körülményei között. Ugyanakkor az utóbbi években a kapitalizmus fonákságait fokozottan próbálják az emberi természet biológiai sajátosságaival magyarázni. Az erre irányuló kísérletek szintén az emberi fejlődés társadalmi problémáitól való eltávolodást tükrözik.

A marxista személyiségelmélet szemben áll mind a személyiség absztrakt, időtlen és történelmen kívüli értelmezésével, mind pedig azzal, hogy a személyiség természetét a biopszichológiai mechanizmusokkal azonosítsák. A marxizmus, amikor a személyiségnek és reális fejlődésének a történelmi haladásban játszott szerepét elemzi, döntőnek tekinti a konkrét történeti, társadalmi viszonyokat, az ember helyzetét a társadalmi kapcsolatok rendszerében, helyét a társadalom szociális szerkezetében, jogainak és szabadságának jellemzőit és azok reális biztosítását.

A marxista értelmezés szerint az emberi lényeg nem valami elvontság, hanem a társadalmi viszonyok összessége[3]; ennek megfelelően a személyiség lényege, amely voltaképpen egybeesik az ember lényegével (a személyiség a társadalmi mozzanat mércéje az ember egyéni fejlődésében), konkrétan kifejezhető, ha megállapítjuk gazdasági, politikai és jogi státusának egységét, az embernek a kor kulturájához: a műveltséghez, az erkölcshöz, a művészethez való kötődését. Emellett fontos figyelembe venni, hogy a személyiség nem passzív produktuma, hanem egyúttal alanya is a társadalmi viszonyoknak és a kultúrának. Az ember csak az alkotás folyamatában képes igazán elsajátítani a kultúrát, amikor alkotó módon magáévá teszi, kritikailag feldolgozza az emberiség történelmi tapasztalatait, megőrzi az értékeset és elveti az elavultat az új életformák és kollektív kapcsolatok igenlése révén.

A személyiségnek ez a megközelítése új módon veti fel a társadalmi determináltság problémáját. Nemcsak az anyagi-termelési, társadalmi-gazdasági, szociális-politikai, szociokulturális és egyéb tényezők összességének a személyiség alakulására gyakorolt befolyását kell elemezni, hanem ennek a komplexumnak a nélkülözhetetlen alkotóelemét: a cselekvő szubjektumok aktivitását is. Ily módon a determináló tényezők kettős — külső és belső — sorát szoros kölcsönhatásban vizsgáljuk, figyelembe véve a determináltság lélektani mechanizmusainak a személyiség számára

„belső" társadalmi meghatározottságát (értékorientációk, célok, érdekek, szükségletek, a személyiség erkölcsi sajátosságai). Az ilyen vizsgálat alapozza meg a személyiségnek mint aktív szereplőnek a megközelítését, ami lehetővé teszi, hogy ezt az aktivitást ne a személyiség egyik sajátosságának tekintsük a sok közül, hanem az ember lényegi tulajdonságának, és így meggyőző érveink legyenek a neo-behaviorista személyiségelmélet mechanisztikus determinizmusával szemben. A személyiség determináltságának felfogásában mutatkozó két megközelítés ellentétessége meghatározza az oktatási és nevelési módszereknek és az emberi magatartás irányításának ellentétességét is. A marxisták az egyén mechanikus idomításával és az emberi magatartás manipulálásával szembeállítják a nevelés és oktatás olyan folyamatokként való felfogását, amelyek során a személyiség tudatosan sajátítja el azokat a tudományos igazságokat és haladó eszméket, amelyek az emberi magatartás irányításának értelmes, ésszerű alapjává válnak.

A személyiség társadalmi determináltságának problémája közvetlenül összefügg a személyiség lényegének tudományos értelmezésével, ugyanakkor módszertani alapot is ad a személyiségfejlődés számos igen fontos társadalmi problémájának megoldásához. Melyek azok a társadalmi körülmények, amelyek biztosítják a személyiség szabad és sokoldalú fejlődését? Mi a szerepe magának az embernek e körülmények megteremtésében? A világ forradalmi átalakításának ezek az alapvető kérdései legalább annyira elméletiek, mint gyakorlatiak. Megoldásuk bekapcsolja a személyiség problémáját az ideológiai harc szférájába, társadalmi-politikai jelleget kölcsönöz neki. Ezeknek a kérdéseknek az elvi megoldását a marxizmus—leninizmus klasszikusai már elvégezték. Meggyőzően bebizonyították, hogy a személyiség kialakulása hosszantartó történelmi folyamat, amely az emberiség egész történetére kiterjed. A historizmus, a történetiség elve az emberi lényeg absztrakt értelmezésének kiküszöbölésében, a társadalmilag meghatározott személyiségtípusok feltárásában, az egyéni személyiségfejlődés ellentmondásosságának kimutatásában nyilvánult meg az osztályantagonizmusra épülő társadalom körülményei között.

A személyiség marxista és polgári megközelítésének ellentétessége különösen szembeötlő a modern kapitalizmus körülményei között. Az ipar és a kommunikáció fejlődése, a tudomány és a kultúra előrehaladása, az osztályharc éleződése megteremtette a személyiség politikai fejlődésének előfeltételeit, mivel nemcsak a társadalom privilegizált réte-

geinek képviselőit kapcsolta be ebbe a folyamatba, akiknek számára mindig hozzáférhetőek voltak az anyagi és szellemi fogyasztás eszközei, hanem a termelés közvetlen részvevőit, a munkásosztálynak és a különböző típusú bérmunkásoknak a képviselőit is. Ugyanakkor a kizsákmányolás, a politikai jogfosztottság, az anyagi és szellemi kultúra javainak szabad és akadálytalan elsajátítását biztosító reális lehetőségek hiánya elidegeníti az embert a társadalomtól, a személyiséget lelkileg üressé teszi, megfosztja perspektívájától, az élet értelmétől, és csökkenti az emberi méltóságérzetet.

A szocialista forradalmak, amelyeknek eredményeképpen alapvető változások mennek végbe az emberek társadalmi életében, megnyitják a személyiség társadalmi és szellemi újjászületésének útját. A személyiség problémájának marxista megközelítése lényegében azt jelenti, hogy a társadalmi viszonyoknak a személyiség fejlődésében játszott döntő szerepét egységben vizsgáljuk azzal a gyakorlattal, amelyet a munkásosztály folytat, midőn a nem-proletár tömegekkel szövetkezve megváltoztatja és létrehozza az ehhez szükséges feltételeket. A szocialista építés során a dolgozó tömegek erőfeszítései révén létrejönnek azok a viszonyok, amelyek objektíve előmozdítják az új, szocialista személyiségtípus kialakulását. A kommunista pártok ezekre a viszonyokra támaszkodva céltudatossá és rendszeressé teszik az új ember kialakításának folyamatát, meggyorsítják és irányíthatóvá teszik, kiküszöbölik belőle a véletlenszerűség elemeit. Ezen az úton már sok mindent elértünk, de még sok a tennivaló, annál is inkább, mivel a szocialista társadalmi viszonyok fejlődése új problémákat vet fel az elmélet és a gyakorlat számára.

Különleges figyelmet érdemel a szocialista személyiség tipikus vonásainak megalapozása, fejlődési forrásainak kutatása, az embereknek a szocializmus építésében játszott mind aktívabb szerepe. A szabadság és a felelősség a személyiség legáltalánosabb társadalmi tulajdonságai, amelyek szervező elemként hatnak az új ember személyiség-alakító tulajdonságainak rendszerében. A szocializmusban kialakulnak az egyéni és társadalmi érdekek egységének objektív alapjai, amelyek a társadalom szociális-gazdasági, politikai és ideológiai fejlődésének jellegében nyilvánulnak meg. Az egyes személyiségek szabadsága és felelőssége egyfelől ennek az objektív tényezőnek a szubjektív tükröződése belső világukban, másfelől pedig ösztönző indítéka annak az egyéni aktivitásnak, amely a kollektivista életformák megszilárdítására és tökéletesítésére, a társadalmi viszonyok humanizálására irányul.

A szocialista személyiség társadalmilag tipikus vonásainak vizsgálatakor fontos rámutatni a szocialista társadalmi viszonyokkal való összhangjukra, feltárni az objektív szubjektívvá válási folyamatának dialektikus jellegét, vagyis e viszonyok interiorizálását, és a fordított folyamatot: a személyiség szubjektív lehetőségeinek objektiválódását a világhoz való aktív viszonyában, társadalmi tevékenységének sokrétű formáiban. Ebből a szempontból érdeklődésre tarthat számot a szocialista személyiség szükségleteinek szociológiai értelmezése, amely lehetővé teszi, hogy az említett folyamatokat céltudatosan irányítsuk.

A szocialista személyiség szüntelenül tökéletesedik. Fejlődési törvényszerűségeinek hatása összefügg azoknak az anyagi és szellemi feltételeknek a vizsgálatával, amelyek meghatározzák a személyiség szellemi és szakmai tulajdonságainak átépülését. Ez a magyarázata annak, hogy a könyvben külön fejezet szól a tudományos-technikai fejlődés, a személyiség és a kultúra kölcsönös kapcsolatáról. Az említett összefüggések kölcsönös feltételezettsége azt a tényt fejezi ki, hogy a személyiség egyidejűleg objektuma és szubjektuma a társadalmi átalakulásoknak, a kultúra pedig a maga teljes terjedelmében a személyiség fejlődésének eszköze és eredménye.

A szocializmusban a személyiség szellemi fejlődésének egyik mutatója az erkölcsi fejlődés. Az erkölcsi tudat révén tárható fel az ember belső viszonya a társadalmi értékekhez, vagyis az, hogy egyénileg elfogadja vagy nem fogadja el ezeket. A külső jelenségek emberi értékelése mindig az egyéni tudaton, a világfelfogáson, az egyéni tudat világnézeti színvonalán keresztül valósul meg. Ezért azok a társadalmi tényezők, amelyek az embert valamilyen módon cselekvésre serkentik, csak abban az esetben lehetnek igazán hatékonyak, ha átjutnak a személyiség tudatán, ha mélyen érintik ismereteinek, meggyőződésének és érzelmeinek egész rendszerét, vagyis belső ösztönző erőkké válnak.

A személyiség erkölcsi fejlődése abban nyilvánul meg, hogy az emberek egyre mélyebben sajátítják el a társadalmilag érvényes értékeket és azoknak személyes értelmet adnak. Ezért a személyiség erkölcsi fejlődése elválaszthatatlan a szellemi szabadság kivívásától, a társadalmi eszmények fenntartás nélküli szolgálatának képességétől. „A kommunista erkölcs alapja a kommunizmus megszilárdításáért és betetőzéséért való harc"[4] — mondotta Lenin az ifjúság élenjáró részéhez, a 20-as évek komszomolistáihoz fordulva. Ma a szocialista társadalom legtöbb tagját az aktív életfelfogás, a társadalmi kötelesség tudata, a szavak és a tettek egysége

jellemzi. Az erkölcsi nevelésnek, mint erre az SZKP XXV. kongresszusa rámutatott, minden állampolgárban aktív életfelfogást kell kialakítania.

Az aktív életfelfogás a szocialista személyiség társadalmi-politikai, munka- és megismerő tevékenységének alapja. Ugyanakkor a politikai tudatosság növekedése új tudatot is kialakít, előmozdítja a személyiség munka-, eszmei, politikai, szellemi és erkölcsi tulajdonságainak szerves összekapcsolódását. Amikor a szocializmus körülményei között az ember komplex fejlődésének ezt az oldalát elemezzük, fontos feltárni e fejlődés egyik leglényegesebb törvényszerűségét: azt, hogy a világot kommunista elvek szerint átalakító tömegek aktivitásában a szocialista társadalom eszmei-politikai és erkölcsi egysége, a társadalmi homogenitás felé tartó fokozatos mozgása tükröződik.

Ha a személyiség fejlődését aszerint vizsgáljuk, hogy lelkivilága, tudata és tevékenysége milyen kölcsönhatásban van létezésének társadalmi-gazdasági, politikai, jogi és kulturális körülményeivel, következetesen érvényesítenünk kell a történetiség elvét, amely lehetővé teszi, hogy tudományos elképzeléseink adekvátak legyenek a kutatás tárgyával. Ennek megfelelően a könyvben külön vizsgáljuk a szocialista országok mozgási folyamatát az érett szocializmus irányába, feltárjuk a létező szocializmusnak az új ember kialakításában elért eredményeit.

Az Egyesült Államoknak az a hírverése, hogy a szocialista országokban megsértik az emberi jogokat, elárulta a maga demagóg társadalmi jellegét. Ez a propaganda le akarja járatni azokat az eredményeket, amelyeket ezeknek az országoknak a polgárai a szociális és szabadságjogok terén elértek, s az a célja, hogy leleplezze a kapitalizmus gyógyíthatatlan fonákságait, azt, hogy a tőke a dolgozók millióit megfosztja az igazi emberi létezésre való reális jogaiktól, következésképpen attól, hogy embereknek érezhessék magukat.

A Szovjetunióban új alkotmányt fogadtak el, amely jogi formában rögzíti az érett szocializmus társadalmi vívmányait, és ez világtörténeti jelentőségű esemény. Az új alkotmány tartalmazza a szocialista személyiség szociális és szabadságjogainak bővítését, megjelöli a jogok érvényesítését szavatoló társadalmi tényezőket. Ez azt jelenti, hogy a fejlett szocializmus szakaszában egyre inkább biztosított a szabadságjog megvalósítását szolgáló reális lehetőségek egyenlősége, amelyek ilyenformán a személyiség sokoldalú fejlődésének objektív lehetőségei.

A személyiség sokoldalú fejlődésének problémáit kutatni nagy és bonyolult feladat, amely számos társadalomtudomány kollektív erő-

feszítéseit igényli a marxista–leninista filozófia alapján. Könyvünkben ennek a témának egyfelől azokat a vonatkozásait vizsgáljuk, amelyek azt bizonyítják, hogy a mindenoldalúan fejlett személyiség eszménye megvilágítja a szocialista személyiség kialakulásának perspektíváit (céljait, tendenciáját), másfelől pedig azokat, amelyekben megragadható a szocialista társadalom közeledése a kommunista eszmény felé. A marxizmus–leninizmus az eszményt nem valamiféle statikus, spekulatív képzetként értelmezi, hanem mint a kevésbé tökéletestől a tökéletesebb felé való gyakorlati és valóságos mozgást, amelynek kritériumait magából a fejlődési folyamatból kell kibontani. A személyiség kialakulására nézve ez azt jelenti, hogy fejlődésének mindenoldalúsága nem jámbor óhaj, hanem sajátos eljárás, amellyel a személyiség reprodukálja a sokrétűen fejlett társadalmi viszonyokat, az egyének tárgyi tevékenységének gazdagságát. A szocializmus fejlődésének egész menete azt eredményezi, hogy a személyiség a legkülönbözőbb alkotó tevékenységekbe kapcsolódik be, az érett szocializmus időszakában pedig már hozzákezd ennek a törvényszerűségnek a megvalósításához. A tanulás, a munka, a szabadidőben folytatott tevékenység, maga a szabadidő is egyre inkább megalapozza a mindenoldalúan fejlett társadalmi képességeket és az új ember ésszerű szükségleteinek kialakulását. A komplex kommunista nevelés hatására kibontakoznak a személyiség szakmai, érzelmi, intellektuális, társadalmi-politikai, erkölcsi és esztétikai vonásai, s ezek alkotják azt az egységet és harmóniát, amely a mindenoldalúság feltétele.

A fejlődésnek ez a tendenciája először is feltételezi azoknak a reális ellentmondásoknak a kiküszöbölését, amelyek például azzal függnek össze, hogy az egyének nem sajátították el kellőképpen a társadalmi össztevékenységet, vagy pedig azzal, hogy a kommunista nevelés különböző oldalai diszharmóniában vannak egymással. Ez a tendencia a megvalósulás során annak függvénye, miképpen alkalmazzák a komplex megközelítést a nevelésben, amelynek központi feladata, hogy eszmeileg meggyőződéses, szakmailag hozzáértő személyiséget alakítson ki, aki bármilyen körülmények között képes önállóan dönteni és cselekedni.

Nagy jelentősége van a személyiség minden oldalú fejlődésében a probléma nevelési aspektusának is. Ez lehetővé teszi, hogy a problémát a gyakorlattal elszakíthatatlan kapcsolatban vizsgáljuk, kiemeljük a tudományos és gyakorlati szempontból leglényegesebb kérdéseket. Itt mindenekelőtt arról van szó, hogy a személyiség kialakításában nagy szerepet tölt be a munkahelyi kollektíva és az önnevelés. Míg az előbbi

tényezőt a szociológiai és a pszichológiai szakirodalom[5] elég részletesen taglalja, s ezért könyvünk a már elvégzett munka filozófiai összefoglalására szorítkozik, addig a másik tényezőt — az önnevelést — a marxista irodalom a legutóbbi időkig alig vizsgálta, jóllehet a kérdést mellékesen, ilyen vagy olyan összefüggésben érintette. Ennek ellenére jelentősége rendkívül nagy. Jelenleg a kultúra fejlődése a szocialista személyiséget olyan magasságba emelte, amelyen képes lesz szabadon befogadni a társadalom szellemi gazdagságát, kidolgozni önmaga tökéletesítésének programját. Az erre való törekvés hatalmas belső ösztönzője lesz a szocialista kultúra fejlődésének, amely a szovjet fiatalság — és nemcsak a fiatalság — legkülönbözőbb köreiben egyre inkább érezteti hatását. Meggyőzően cáfolja ez a szocialista társadalmak szabványosításáról, konformizmusáról, kaszárnya-kommunizmusáról elterjedt különféle rágalmakat. A minden oldalú fejlődés természetesen elképzelhetetlen a személyiség individualizálódása nélkül, anélkül, hogy maga a személyiség is szabadon és alkotó módon viszonyuljon ehhez a fejlődéshez.

A szocializmus gyakorlatilag bebizonyította, hogy az új ember kialakulása nem utópia, hanem mindennapi realitás. A szocializmus nagy sikereket ért el a valóság átalakításának ezen a terén, s ez dühödt támadásokat von maga után a burzsoá ideológusok részéről, akik megpróbálják kisebbíteni rendszerünk valóságos eredményeit. Ezért könyvünkben külön fejezetet szentelünk a személyiség helyzetével kapcsolatos polgári spekulációk bírálatának. Ebben a fejezetben kritikailag elemezzük a mai polgári filozófiának azokat az alapvető irányait, amelyek meghamisítják a szocialista rend igazi természetét, a szocialista személyiség fejlődésének lehetőségeit és realitásait.

Ezek azok az alapvető problémák, amelyeket munkánkban elemezni fogunk. Bár a könyvet a szocialista közösség különböző országaiban dolgozó tudósok hozták létre, a szerzők igyekeztek tartalmi és szerkezeti egységbe foglalni és egységes koncepciónak alárendelni az egyes fejezeteket.

A személyiség fogalma

A biológiai és a társadalmi tényező egysége az emberben

Az emberre és az emberi személyiség fejlődésére vonatkozó bármely filozófiai vagy szociológiai felfogás feltételezi az ember és a társadalom kölcsönös kapcsolatában kimutatható fejlődési folyamat elméleti feldolgozását. Az egyes ember csak más emberek társaságában létezhet és fejtheti ki reálisan képességeit. Ezeket az igazságokat már az idealista és a materialista filozófia kialakulásának hajnalán ismerték. Az ember és a társadalom kölcsönös kapcsolatának vizsgálata azonban a materialista és az idealista filozófiában lényegbevágóan különbözött egymástól. Ebben a fontos kérdésben folyt és folyik „Platón és Démokritosz filozófiai tendenciája vagy vonalának harca..."[1]

Az idealizmus az emberi értelmet az embernek a megismerésre és önmegismerésre irányuló képességéből próbálja levezetni. A materialista filozófia az emberi létezést mindenekelőtt természeti törvényszerűségekből, az emberi létnek a természettől való függéséből vagy magából az „emberi természetből" vezeti le. Démokritosztól Helvétiusig és Feuerbachig az embernek természeti lényként való felfogása jellemzi az emberről szóló egész Marx előtti materialista tudományt. Mióta Arisztotelész híres meghatározásában *zoón politikon*ként, azaz politikus, társas állatként jellemezte az embert, a tudományos adatok gyarapodásával különösen a materialista filozófiában fokozatosan kikristályosodott az a felismerés, hogy milyen fontos a társadalmi ráhatás, az állam kialakulása és nevelő befolyása, az egész társadalmi környezet szerepe az ember mint személyiség fejlődésében. Csakhogy a Marx előtti materialisták az ember, a természet és a társadalom viszonyával kapcsolatos néhány helyes elgondolásuk ellenére idealista módon értelmezték az emberi létet.

Ludwig Feuerbach, akinek filozófiai tanítása a Marx előtti materialista filozófia legnagyobb vívmánya, kifejtette az antropológiai elvet, amelynek megfelelően az embert a filozófiai gondolkodás alapvető tárgyaként vizsgálta.

A burzsoázia imperialista tendenciáinak fokozódása és a kapitalizmus belső ellentmondásainak kiéleződése következtében a polgári filozófiai antropológia egyre inkább hajlott az idealista és vallásos világnézet felé, és álhumanista, antidemokratikus és antikommunista formákat öltött. A XX. századi polgári filozófiai antropológia egyik legjelentékenyebb képviselője Max Scheler német filozófus volt. Felfogása szerint a filozófiai antropológia az ember önmagával kapcsolatos „metafizikai tudásának" formája. Scheler szerint az ember a „mikrokozmosz" egy fajtája, amelyben szervesen összekapcsolódnak az összes „létformák": a fizikai, a kémiai, az eleven és a szellemi lét. Tehát az ember a makrokozmosz tanulmányozásának is objektuma lehet. „Ezért az embernek mint mikrokozmosznak a léte az első közelítés Istenhez."[2]

Scheler szerint az ember tulajdonképpeni lényege túl van biológiai és társadalmi létezésének határán: szellemiségében keresendő, az embernek abban a lehetőségében, hogy személyiség lehessen. Az ember mint olyan, nem a valóságos világnak, hanem az ideális valóságnak a része, amely lényegében istentől indul ki és istent keresi. Az embernek ez a szubjektív idealista értelmezése az irracionalizmus és a miszticizmus elméleti megalapozása a burzsoá filozófiai antropológiában. Scheler elméleti nézetei szerint az ember elvont szellemi lény, és a külső világhoz fűződő reális kapcsolatainak egész gazdagsága az embernek önmagához és az istenhez való szellemi viszonyára szűkül.

Scheler felfogása döntő hatást gyakorolt a burzsoá filozófiai antropológia fejlődésére. Mindenekelőtt az embernek a természeti és szellemi létben elfoglalt helyéről, személyiségének szellemi, transzcendentális értelmezéséről van szó. Ez a logikai elv (bár különböző következtetésekkel) jellemzi a mai polgári antropológia legtöbb képviselőjét (Landman, Hengstenberg, Bollnow, Plessner, Rothacker, Jaspers és mások).

Az elmúlt ötven esztendő során fokozódnak azok a kísérletek, amelyek a polgári filozófiai antropológiát összhangba akarják hozni a legújabb természettudományos megismeréssel és a polgári társadalomelmélet teorikus értelmezésével. Gehlen, Plessner, Portmann, Lorenz és mások a filozófiai antropológiát a biológiai és viselkedési tudományok eredményeivel próbálják igazolni. Gehlen elveti azt a szemléletet, amely az

emberben kettéválasztja a természeti és szellemi erőket, elutasítja továbbá az emberi létezésnek istenből való közvetlen levezetését. Abból indul ki, hogy az embert biológiai lényként kell értelmezni. Az ember társadalmi magatartása, tevékenysége, megismerőképessége és egész kultúrája az ő értelmezésében csupán az ember biológiai létezésének egyik aspektusa. Gehlen alapvető tézise, hogy az ember olyan lény, amelyet „minden más felsőbbrendű emlőssel szemben főképpen fogyatékosságai határoznak meg...”[3]. Ilyen fogyatékosságnak tekinti az ember „alkalmazkodásának hiányát”, „kialakulatlanságát”, amelyet az embernek önfegyelem, nevelés és kulturális hatás révén kell kiküszöbölnie. Ennek a „fegyelemnek” (vagyis nevelésnek) és „önfegyelemnek” az eszköze az állam. Gehlennek és híveinek antropológiai elképzelései szerint a társadalmi kapcsolatoknak is biológiai indítékaik vannak, jóllehet az emberek ezeket nem ismerik fel.

A modern polgári filozófiai antropológia elvetette a felvilágosodás korának humanista antropológiai felfogását, különösen a klasszikus német filozófiáét. A modern polgári antropológia elméleti feltevései szubjektív idealizmuson, az emberi lényeg irracionális és misztikus értelmezésén alapultak.

A személyiség vizsgálatának történelmi materialista megközelítése nem valamilyen eleve elfogadott eszméből vagy elvont antropológiai elvből indul ki, hanem a valóságos emberből. „A valóságos előfeltételekből indul ki, s egy pillanatra sem tér el tőlük. Előfeltételei: az emberek, nem valamilyen fantasztikus lezártságban és rögzítettségben, hanem valóságos, empirikusan szemléletes fejlődési folyamatukban, mely meghatározott feltételek között megy végbe.”[4]

Ezekhez a feltételekhez tartozik az is, hogy az ember része és produktuma a természetnek, és egész életére kapcsolatban marad vele. Az emberben a biológiai és a társadalmi egységes egészt alkot. Az ember társadalmi természetének, társadalmi meghatározottságának történeti kialakulását, amely mindenekelőtt a munkatevékenységben és a társadalmi kapcsolatok ezáltal meghatározott specifikus formáiban nyilvánul meg, az ember megfelelő biológiai szerveződése biztosítja. Marx és Engels rámutatott arra, hogy „az embereknek azért van történetük, mert életüket *termelniök* kell, éspedig *meghatározott* módon: ez fizikai szervezetük által adott; csakúgy, mint tudatuk”[5]. A fizikai szervezet és az ember által öröklött biológiai és pszichológiai tulajdonságok alkotják az ember társadalmi természete kifejlődésének szükségszerű előfeltételét.

A társadalmi és biológiai elemek aránya az ember fejlődésében mind a mai napig élénk tudományos viták tárgya. Ezen belül számos polgári tudós ma is szembeállítja és elszakítja egymástól a biológiait és a társadalmit. Az előbbit mint valami állati vagy még nem emberi vonást vizsgálják az emberben, néha mint olyasvalamit, ami az egyének rendszerében a belső, szerves kapcsolatot alkotja. Ezzel szemben a társadalmit mint a tulajdonképpeni értelemben vett emberit, mint szociálisat vizsgálják, amely szemben áll az egyénnel, és mintegy kívülről hatol be az individuumba.

A biológiai és a társadalmi tényezőnek ez a kétféle szélsőséges szemlélete nyilvánul meg a „naturalizmus" vagy „biologizmus" és a „szociologizmus" iskoláiban. A jelenlegi „naturalisták" abszolutizálják az emberi fejlődés biológiai elemeit; mindenekelőtt a modern biológia eredményeihez, mégpedig az etológiához (az összehasonlító magatartáskutatáshoz) és Konrad Lorenznek, a mai kor egyik legismertebb etológusának elméleti elképzeléseihez folyamodnak. Lorenz véleménye szerint az emberi létezés legkülönfélébb ellentmondásait csak akkor lehet megmagyarázni, ha „elismerjük, hogy az ember társadalmi magatartása... ugyanazokat a törvényszerűségeket foglalja magában, amelyeket jól ismerünk az állatok magatartásának tanulmányozásából"[6].

A szociologizmus hívei az emberről szóló tanításukat Durkheimnek, a francia szociológiai iskola képviselőjének elméleti felfogására alapozzák. Az ember magatartását ennek az iskolának képviselői ideológiai okokkal, a társadalmi tudattal magyarázzák, tagadják összefüggését az emberi termelés és újratermelés körülményeivel és a természethez való objektív kapcsolatával. Így konstruálják meg elméletileg az idealista módon értelmezett társadalmi összefüggést, amely ellentmond az ember biológiai szervezetének és a környező természethez való viszonyának.

Az embernek mint személyiségnek a dialektikus materialista értelmezése meghaladja a biológiai és a társadalmi tényező dualisztikus ellentmondását, elismeri, hogy az emberben e két tényező éppoly elszakíthatatlan kapcsolatban van egymással, mint az ember a környező világgal. Az ember a természettől munka segítségével szerzi meg létezésének eszközeit, alárendeli a természetet céljainak és szükségleteinek, elsajátítja a természeti anyagot. Az ember a munka folyamán szüntelen anyagcserében van a természettel, és mint Marx írta, maga is természeti erőként áll szemben a természettel. „Miközben... hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét."[7] Következés-

képpen a természet a munka folyamán kétféleképpen is megváltozik: mint az emberhez képest külső természet és mint maga az ember. Az emberi természet tehát maga is történelmi produktum, és szintén történelmi változásokon megy keresztül. Marx és Engels bírálja a természet és a társadalom antidialektikus szembeállítását, „mintha ez két egymástól elválasztott »dolog« lenne, s mintha az embernek nem mindig egy történelmi természettel és egy természeti történelemmel volna dolga..."[8]

Eszerint a biológiai és a társadalmi kölcsönhatása az ember fejlődésében magában foglalja mind az ember viszonyát a környező külső természethez, mind pedig létezésének természeti vagy biológiai feltételeit. A társadalmit az emberbe nem a biológiai vagy a természeti „oltja bele". És megfordítva, a társadalmi az emberben nem szorítja ki a természetit. A társadalmi és a biológiai nem egymás mellett él az emberben, hanem közvetíti, kölcsönösen áthatja egymást, és rányomja bélyegét az ember egész élettevékenységére. Az ember szervezetének, érzékszerveinek, genetikai potenciáljának és központi idegrendszerének stuktúrája és funkciója biológiai, ez alkotja az emberi létezés biológiai, fiziológiai és biopszichikai előfeltételeit, amelyeket azután az ember pszichikuma a környező világra szelektív és differenciált módon reagálva szabályoz.

Ezek alkotják az ember fizikai arculatának, a külső hatásokra való reagálásának alapját. Emlékezete, tanulási képessége, tapasztalatai és információi a gondolkodó általánosítás segítségével halmozódnak fel, ezt viszont a társadalmi fejlődés határozza meg, és a társadalmi és munkatevékenységnek, a műveltségnek, a nevelésnek stb. az eredménye. A második jelzőrendszer alapján végbemenő emberi reakciók bonyolult bioszociális folyamatot alkotnak. Az emberi érzelem és megismerés neurofiziológiai és biológiai folyamatokkal függ össze, de az érzelmek és a megismerés „anyagát" az ember a természeti és társadalmi környezethez való konkrét történeti viszonyából meríti, és a gyakorlati társadalmi tevékenység folyamatában szerzi meg. Érzelmei is a biológiai és a társadalmi folyamatok egységét alkotják.

Eszerint az „ember", a „személyiség" és az „egyén" fogalma genetikailag kölcsönösen összefügg egymással. Különbségeik abból fakadnak, hogy különböző aspektusokból vizsgálható maga az ember is, aki bioszociális lény, de társadalmi lényeggel rendelkezik. A „személyiség" fogalma az emberben a társadalmi tényező fejlettségének mértékére utal. Mivel azonban az emberek általános társadalmi fejlettségi szintje

nem képzelhető el egyéni létezésükön kívül, ezért rendkívül fontos, hogy a társadalminak és az egyéninek az emberen belüli dialektikus kölcsönviszonyát a személyiség fejlődésének feltételeként vizsgáljuk.

2. A személyiség mint az egyéni és társadalmi egysége az emberben

A marxista–leninista személyiségelmélet szempontjából nagy jelentősége van az „egyéniség" fogalmának. Ez az embernek azokat a specifikus társadalmi és természeti tulajdonságait foglalja magában, amelyek az öröklött biológiai előfeltételek és a történeti fejlődési folyamaton belüli egyéni társadalmi-gazdasági helyzet alapján alakultak ki.

Az ember születésétől fogva egyén. Egyénisége azonban csupán a társadalmi élettevékenység folyamán alakul ki. Az egyéniség magában foglal bizonyos különleges és ennyiben megismételhetetlen vonásokat, amelyek az egyes egyén biogenetikai és társadalmi jegyeinek dialektikus egységét alkotják. Ez az egység tartalmazza először az általános vonásokat, amelyek az emberi nemre mint egészre jellemzőek, másodszor, az emberi fejlődésnek azokat a jegyeit, amelyek egy meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat és specifikus társadalmi vagy osztálystruktúra konkrét történeti jellegének eredményei, harmadszor, sajátosan egyéni, öröklődő biogenetikai vonásokat, valamint olyan, specifikus társadalmi feltételeket, amelyek mellett az egyes ember megvalósítja tárgyi tevékenységét, fejlődik társadalmi-gazdasági, biológiai és szellemi tekintetben.

Az utóbbi években jelentős figyelmet fordítottak az egyéni és társadalmi dialektikus kutatására, azoknak az egyéni életfeltételeknek a vizsgálatára, amelyek objektíve adottak az egyén számára a közvetlen társadalmi környezet, a családi életforma, a lakáskörülmények, az iskolai és munkahelyi kollektíva, a szabadidő felhasználásában való érdekek azonossága stb. révén. A szakirodalom ezeket a tényezőket „mikrokörnyezetként"[9] jelöli. Az egyén közvetlen társadalmi környezete egy sor gazdasági, szociális, jogi, politikai és ideológiai tényezőből tevődik össze, amelyek egymással összefonódva hatnak egymásra.[10] Jóllehet az egyén specifikus cselekvésmódjait napjainkban még nem vizsgálták meg részletesen, mégis azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a közvetlen környezeti feltételek determinálják az ember különleges egyéni élet-

módját, társadalmi viszonyait, szükségleteit és szellemi igényeit, nagy jelentőséggel bírnak az egyéni tevékenység és az egész személyiségfejlődés jellemző jegyeinek kialakulása szempontjából.

Fontos világnézeti jelentősége van annak a problémának, hogy minden ember egyéni jellegű, kizárólagos és megismételhetetlen, és nem véletlenül foglal el ez a kérdés központi helyet korunk ideológiai harcában. A polgári filozófusok abszolutizálják az emberek közötti egyéni különbségeket, megismételhetetlenségüket és kizárólagosságukat, és elvetik az emberek összefüggését a társadalmi-történeti folyamatokkal.

A marxista–leninista filozófia elismeri, hogy minden egyén kizárólagos és megismételhetetlen; és hogy ez az emberi létezés és fejlődés egyik feltétele. Ugyanakkor fellép az egyéni különbségek és jegyek abszolutizálása és történelmietlen vizsgálata ellen ugyanúgy, mint azon anyagi, társadalmi viszonyok és termelőerők tagadása ellen is, amelyek az egyéniség fejlődésének objektív társadalmi alapját alkotják.

Az egyéni sajátosságok, a tehetség, a képességek, amelyek az embernél már kora gyermekkorában megmutatkoznak, mint Makarenko hangsúlyozta, meghatározzák a személyiség egyéni vonzerejét, eredetiségét és különleges szépségét.[11] Ezek az emberrel veleszületett előfeltételek és képességek azonban csak akkor teremtik meg az egyén „vonzerejét és eredetiségét", ha adva vannak ehhez a konkrét történeti, társadalmi viszonyok, tevékenységi formák és egyéb, az egyén szempontjából fontos létezési és fejlődési feltételek. Minden ember külön egyéniség, amelyre éppúgy jellemzőek a kizárólagosságát és megismételhetetlenségét kifejező jegyek, mint azok, amelyek a más emberekhez fűződő konkrét történeti kapcsolatairól tanúskodnak és ezáltal egy meghatározott történelmi embertípus képviselőjévé teszik őt, feltárják egyetemes természetét és ezáltal kifejezik a valamely osztályhoz vagy társadalmi csoporthoz tartozók tipikus jegyeit.

Az ember „egyénisége" egységes, szintetizált, de ugyanakkor differenciált jelenség, egyaránt vannak biogenetikai és pszichofiziológiai, valamint szociális jellemzői. Ez az álláspont igen elterjedt a tudományos irodalomban.[12] A filozófusok, a szociológusok és a pszichológusok továbbra is vitatkoznak arról, hogy az „egyéniség" és a „személyiség" fogalma egy és ugyanazt a tartalmat fejezi-e ki, vagy különböző tartalmakat. A marxista–leninista filozófia abból indul ki, hogy minden ember, akinek tudata van és aki önálló társadalmi cselekvésre képes, személyiségként vizsgálható. Ezért nem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, hogy csak

kiválasztott személyek válhatnak személyiségekké, akik rendkívüli tevékenységük és képességeik révén társadalmi helyzetük vagy specifikus egyéni tulajdonságaik jóvoltából kiemelkedtek a többi ember közül.

Ez az értelmezés az emberek „elitre" és „személytelen", névtelen egyénekre való felosztásához vezet. Emellett felmerül a kérdés: vajon milyen objektív ismérvek alapján lehet az embert személyiségként elismerni vagy nem elismerni?[13] Az említett felfogás hívei erre nem adnak választ. Makarenko, a híres szovjet pedagógus így írt: „... A személyiség problémáját csak úgy lehet megoldani, ha minden emberben személyiséget látunk. Ha a személyiséget csak néhány emberben feltételezzük valamilyen speciális kiválasztás alapján, akkor nincs személyiségprobléma."[14]

A személyiség filozófiai meghatározása lényegesen eltér a probléma konkrét, tudományos megközelítésétől. A marxista–leninista filozófia nem érheti be a személyiség egyik vagy másik oldalának vizsgálatával. A személyiséget mint történetileg konkrét, individuális totalitást fogja fel, amely gyakorlati tevékenységet folytat, a társadalmi megismerés és fejlődés szubjektumának szerepében lép fel.

Az ember mint személyiség olyan ontogenetikus fejlődési folyamatban alakul ki, amelyben a biogenetikai, pszichofiziológiai és társadalmi tényezők összefonódnak egymással. Az egyén biogenetikai és pszichofiziológiai alapjául, természeti feltételeül szolgálnak, amelynek bázisán kialakulnak az ember meghatározott társadalmi-történeti vonásai. Ezért az ember mint személyiség mindig egységes egészet alkot, amelyben összefonódnak létezésének természeti és társadalmi elemei. Az ember azonban pusztán mint tulajdonképpeni biológiai szervezet nem válhat személyiséggé. Személyiséggé azoknak a társadalmi tulajdonságoknak az összessége teszi, amelyeket a gyakorlati, társadalmi életfolyamatban szerez meg.

Az ember mindenekelőtt a történeti folyamat és a megismerés társadalmi tevékenységének szubjektuma. Csak olyan mértékben alakulhat ki személyiségként, amilyen mértékben az adott társadalmi körülmények között gyakorlatilag cselekszik, mint a társadalmi fejlődésnek és saját fejlődésének szubjektuma. Ebben a folyamatban az egyén tevékenységcserét folytat, társadalmi tapasztalatokra és ismeretekre tesz szert, kialakítja meghatározott társadalmi és pszichikai tulajdonságait.

Amikor a személyiség fejlődéséről beszélünk, ezen az egyén meghatározott társadalmi tulajdonságainak kialakulását értjük, amelyeket

mindenkinek meg kell szereznie a társadalmi újratermelési folyamat megvalósítása végett. Ezeket a tulajdonságokat az egyén nem örökölheti természetes módon, ahogyan biogenetikai tulajdonságait, hanem saját erőfeszítései, gyakorlati tevékenysége és a társadalmi hatás révén szerzi meg a maga egyéni életfolyamatában. Ebben a folyamatban minden egyén azonos mértékben szubjektuma és objektuma a társadalmi és történelmi fejlődésnek.

Az embernek mint szubjektumnak és objektumnak objektív állapota a dolgok társadalmi állásán alapszik, amely önmagában ellentmondásos. Így az ember társadalmi jegyeinek kialakulását és személyiségének fejlődését egyfelől azok az objektív feltételek determinálják, „amelyek sem az egyén akaratából, sem közvetlen természetiségéből nem erednek, hanem olyan történelmi feltételekből és viszonyokból, melyek által az egyén már *társadalminak*, a társadalom által meghatározottnak találja magát"[15]. Másfelől ez a folyamat nem az egyének részvétele nélkül megy végbe, hanem az ő saját gyakorlati tevékenységük, munkájuk és társadalmi cselekedeteik révén, amelyekben ők maguk lépnek fel a társadalmi-történelmi folyamat szubjektumainak szerepében. A személyiség tehát a társadalmi fejlődés alkotója és produktuma, a történelmi folyamat szubjektuma és objektuma.

A személyiségfejlődés filozófiai elemzése egyfelől a személyiség objektív feltételeinek és szubjektív létének dialektikáját vizsgálja, másfelől pedig az embernek mint a társadalmi-történeti fejlődés szubjektumának egyéni tulajdonságaiban és jegyeiben fellelhető konkrét történeti meghatározottságot elemzi. A személyiség mindenekelőtt a történelmi folyamat és a társadalmi viszonyok szubjektuma. A marxista filozófusok úgy fogják fel a személyiséget, mint egységes képet, amelyben az egyén biogenetikai és pszichofiziológiai alapjai egyesülnek egyéni életfolyamatának konkrét társadalmi összetevőivel. Ezek az ember sajátosan egyéni társadalmi minőségében nyilvánulnak meg, amely meghatározza gondolatainak és érzelmeinek, társadalmi cselekedeteinek és gyakorlati tevékenységének alapvető tartalmát.

Az egyén léte ezért társadalmi lét, a konkrét társadalmi-történeti egyén specifikus társadalmi minősége. Az ember specifikus társadalmi minősége, amelyet a személyiség fogalmával jelölünk, az emberi személyiség bioszociális meghatározottságához hasonlóan a történeti-társadalmi fejlődés produktuma, mégpedig kettős értelemben. Meghatározott, történetileg konkrét társadalmi viszonyok produktuma, azoké

a viszonyoké, amelyekben az ember gyakorlatilag cselekszik, kialakítja képességeit és tudását; továbbá, a történelmi haladás produktuma az anyagi és szellemi tevékenységben, amelyet minden emberi nemzedék átad a következő generációnak anyagi és szellemi-kulturális értékek formájában.

Csak az egyén és a konkrét társadalmi-történeti körülmények dialektikus kölcsönhatásával tudjuk kifejezni az emberi egyéniséget, amely az ember mint személyiség törvényszerű fejlődésének lényeges eleme. Marx több ízben rámutatott az emberek olyan jellemző egyéni jegyeire, amelyeket egyik vagy másik osztályhoz tartozásukból, ilyen vagy olyan termelési viszonyok keretén belül végzett gyakorlati tevékenységükből vezetnek le meghatározott társadalmi viszonyokat kifejező társadalmi előírásokként. Ebben az értelemben mind a munkás, mind pedig a tőkés történelmi személyiségtípusok; Marx szerint olyan „személyek gazdasági jellemálarcai", akik a gazdasági viszonyok megtestesítői, és ezek „hordozóiként egymással szembelépnek"[16].

Más szóval, a tőkés és a munkás társadalmi viszonyok hordozói, történelmi személyiségtípusok, a tőkés társadalom gazdasági viszonyainak „megszemélyesített" képviselői. Mint tudjuk, Lenin is fellépett az elvontan értelmezett személyiség örök és változatlan lényegének hirdetői ellen, és azt javasolta, hogy gondosabban kell tanulmányozni a társadalmi csoportok és osztályok ama jegyeit, amelyek egyéni formáikat mint az ember személyiségfejlődésének tipikusan társadalmi és osztályjellemzőit mutatják fel, vagyis azt a lényeget, ami a személyiség fejlődését jellemzi.

A történelem és a társadalom materialista felfogásának megfelelően, írta Lenin, „az élő »egyének« tetteit, amelyek végtelenül sokfélék és látszólag nem rendszerezhetők, minden ilyen társadalmi-gazdasági alakulat keretein belül általánosították, és az egyének ama csoportjainak tetteire vezették vissza, amelyek a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük, a termelési feltételek, következésképpen életkörülményeik és az ezek által meghatározott érdekek szerint különböznek egymástól — egyszóval, azoknak az *osztályoknak* tetteire, amelyek harca a társadalom fejlődését meghatározta"[17].

Az egyéninek a társadalmira való visszavezetése[18], az egyének tipikus tulajdonságainak ama „személyiségcsoportok", vagyis társadalmi csoportok, osztályok tipikus tulajdonságaira való visszavezetése, amelyekhez az illetők tartoznak — ez a személyiségi tulajdonságok társadalmi

tipizálásának legfontosabb módszertani elve. Ez marxista szempontból azt jelenti, hogy az egyénit mint tömegjelenséget értékeljük, nem pedig csupán az egyes ember sajátosan egyéni és ebben az értelemben páratlan tulajdonságaként. Lenin például a lakájok jellegzetes ismertetőjegyeivel kapcsolatban megjegyezte, hogy „itt igenis társadalmi típusról, nem pedig egyes személyek tulajdonságairól"[19] van szó.

Az emberi fejlődés problémáival kapcsolatos tudományos vitákban az utóbbi években nagy jelentőségre tesznek szert a személyiség társadalmi tipizálásával kapcsolatos kérdések.[20]

A különböző társadalmi-gazdasági formációkhoz, osztályokhoz vagy más társadalmi csoportokhoz tartozó emberek fejlődésének meghatározott tipikus vonásait és sajátosságait kibontva, meghatározhatjuk a társadalmi fejlődés, az anyagi és szellemi haladás és a személyiségfejlődés közötti objektív kölcsönös kapcsolatot. Különösen fontos ez a személyiségfejlődés törvényszerűségeinek elemzése szempontjából. Az adott társadalmi formáció személyiségtípusának alapvető szerkezetét mindig a megfelelő osztály- és társadalmi differenciálás szabja meg. A marxista–leninista filozófia, amely az emberi fejlődés tanulmányozásakor meghatározott társadalmi-történelmi személyiségtípusok kialakulásának törvényszerűségeit vizsgálja, figyelmét mindenekelőtt arra a társadalmi személyiségtípusra fordítja, amely megfelel az adott osztályszerkezetnek és a társadalom adott szociális tagozódásának. Elsősorban az osztály- és a csoportszemélyiségeket vizsgálja.

A személyiség tulajdonságainak tipizálása szempontjából elvi jelentőségük van a tipizálás alapját alkotó módszertani elveknek. A személyiség tipikus tulajdonságait meg lehet fogalmazni mind az emberi tudat fő orientációjának szemszögéből, mind pedig az ember társadalmi szerepének és a munkamegosztás rendszerében betöltött funkciójának szemszögéből. A személyiségfejlődés tipikus vonásainak megértése szempontjából azonban fontosabb az a módszertani elv, amely nem szorítkozik a személyiségfejlődés valamely meghatározott oldalára, hanem lehetővé teszi, hogy megragadjuk az emberi személyiség fejlődésének mint szociális jelenségnek lényegét, totalitását, a maga konkrét történeti ellentmondásosságában és törvényszerű haladásában. Ilyen elvnek tekintjük az ember gyakorlati tevékenységét. A tevékenység kategóriájának jelentőségét széleskörűen vitatják a marxista filozófiában és szociológiában.[21]

A tevékenység szerepét különböző szempontokból elemzik: szociológiai, esztétikai, ismeretelméleti, etikai és pszichológiai szempontból. A szemé-

lyiség jellemzőinek filozófiai tipzálása szempontjából elvi jelentőségű az a kritika, amellyel Marx illette a tevékenység kategóriájának tartalmi meghatározását Feuerbachnál. Marx azért bírálta ezt, mert Feuerbach „magát az emberi tevékenységet nem fogja fel *tárgyi* tevékenységnek... Ennélfogva nem érti meg a »forradalmi«, a »gyakorlati-kritikai« tevékenység jelentőségét"[22]. Mivel nem értette meg ennek a tevékenységnek a lényegét, ezért Feuerbach „sohasem jut el a valóban létező, tevékeny emberhez, hanem megáll »az ember« elvontságánál"[23]. Csakhogy „minden társadalmi élet – írja Marx – lényegileg *gyakorlati*. Mindazok a misztériumok, amelyek az elméletet miszticizmusra indítják, az emberi gyakorlatban és e gyakorlat megértésében találják racionális megoldásukat."[24] Marx az emberi gyakorlatot tulajdonképpeni anyagi tevékenységként értelmezi, mint tárgyi, termelési tevékenységet a természettel való kölcsönhatásban, a társadalmi munkafolyamatban, és mint forradalmi gyakorlatot, mint osztályharcot, mint az emberek gyakorlati tevékenységét, amely társadalmi viszonyaik átalakítására irányul.

Az emberi tevékenység magában foglalja az anyagi, a szellemi, az objektív és a szubjektív mozzanatokat és végül az embernek mint a társadalmi folyamat szubjektumának létrejöttét. A tevékenység elemzéséből kiindulva meg lehet állapítani a személyiség osztály- vagy specifikusan csoportjellegű társadalmi típusait, továbbá meg lehet érteni a tipológiai jellemzők további differenciálódását az egyes osztályokon és társadalmi csoportokon belül. A tevékenységet vizsgálva megkapjuk azt a módszertani alapot, amellyel megérthetjük az egyének társadalmi értékorientációját és eszmei ismérveit, elemezhetjük az ember társadalmi szerepét és funkcióját a társadalmi termelés rendszerében.

Mint tudjuk, a marxizmus abból indul ki, hogy az emberek társadalmi személyiségtípusok egyéni képviselői, meghatározott gazdasági viszonyok osztály- vagy specifikusan csoport-„megszemélyesítői", mindig élő egyének, saját egyéni és személyiségi jegyeikkel, amelyekben mind az egyetemes, társadalmilag tipikus jellemzők, mind pedig az egyes személyiségek egyéni és különleges vonásai kifejeződnek. Ezért a történelmi személyiségtípusok tipológiai jellemzése nem meríti ki az egész problémát, amely összefügg az egyes emberek mint különleges, individuális személyiségek fejlődésével. A vásárlónak és az eladónak az árucsere folyamatában megmutatkozó tipológiai vonásait elemezve Marx hangsúlyozta annak a szükségességét, hogy a vásárlót és eladót ne csak mint gazdasági

viszonyok „megszemélyesített kategóriáit" vizsgáljuk, hanem egyéni sajátosságaikban is.[25]

Az egyes ember egyéniségének meghatározott, történetileg konkrét megnyilvánulása nemcsak a társadalmi viszonyok történeti érettségének fokára jellemző. Egyúttal társadalmi feltétele ez annak, hogy az egyes emberek integrálódjanak a társadalmilag megosztott munka egységes folyamatában, és lehetővé teszi az embernek mint a társadalmi-történeti folyamat szubjektumának aktív kialakulását. Az egyén érettségének foka egyúttal a személyiségfejlődés objektív indikátora és ennek a fejlődésnek a mozzanata is.

Következésképpen az egyéniség megnyilvánulásának foka egyaránt fontos jellemzője a társadalom és a személyiség gazdagságának. Csak a szocializmus teremti meg azokat a szükséges társadalmi feltételeket, amelyek lehetővé teszik az ember minden oldalú fejlődését. Az ember mint egységes egyéniség akkor válik törvényszerűen személyiséggé a szocialista társadalomban, amikor tudatosan elsajátítja a szocialista társadalom termelési tapasztalatait, a tudomány, a technika és a kultúra eredményeit, az új társadalmi viszonyok egész gazdagságát. Akkor válik személyiséggé, ha sikerül a szocialista társadalmi viszonyok történetileg új tartalmát egyéniségének új szocialista vonásaivá átalakítania. És megfordítva, minél jobban kifejleszti egyéni, különleges termelési képességeit, tehetségét és realizálja ezeket társadalmi tevékenységében, annál inkább gazdagítja az egész szocialista társadalmat saját, csak reá jellemző egyéniségének kifejezése révén.

A személyiség társadalmi determinációja és aktivitása

A társadalmi determináció problémája tág értelemben nem más, mint annak feltárása, hogy milyen társadalmi tényezők alapozzák meg a személyiség fejlődését, tudatának és magatartásának formálódását a különböző társadalmi rendszerekben. Lényegbevágó tartalma, hogy a kölcsönhatásban levő tényezők tömegéből kiválasztjuk a személyiség kialakulásának azokat a feltételeit, amelyek összefüggnek egy meghatározott társadalom specifikus szociális szerkezetével – a szociális csoportok, mindenekelőtt az osztályok, a nemzeti-etnikai egységek, kollektívák és egyesülések típusával, a csoportok közötti és azokon belüli társadalmi viszonyok specifikus jellegével; ezek a viszonyok alkotják azokat a közvetett és közvetlen érintkezési formákat, amelyek a személyiséget létezésének és fejlődésének feltételeivel együtt magukban foglalják. Marx ama nevezetes tételének konkretizálása, amely szerint az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége, az egyik legfontosabb aspektusként feltételezi annak feltárását, hogy milyen feltételek szabják meg a személyiség tudatának és magatartásának alakulását a különféle társadalmi kapcsolatok rendszerében. Ebből kiindulva, a személyiség társadalmi determináltságát úgy lehet vizsgálni, mint a társadalmi determináltság problémájának lényegbevágó aspektusát vagy részét, amelyben az anyagitermelési, társadalmi-gazdasági, szociopolitikai, szociokulturális és más tendenciák, a személyiség társadalmilag releváns magatartását meghatározó törvények és tényezők bonyolult kölcsönhatásáról van szó.

Ennek a problémának mind tágabb, mind pedig szűkebb értelemben vett vizsgálata[1] feltételezi egy sor elvi kérdés megoldását, amelyek a determináltság egyelőre nem eléggé kidolgozott specifikumát érintik olyan társadalmi rendszerek vonatkozásában, amilyenek például a társa-

dalmi tevékenység és viszonyok szociális és egyéni szubjektumai (osztályok, csoportok, közösségek). Ennek során feltétlenül össze kell kapcsolni az elemzés filozófiai és konkrét tudományos szintjét, általánosítani kell a legújabb adatokat a különleges minőségű, tudattal felruházott önszabályozó rendszerek szokásos kapcsolatainak specifikumáról; ezek a rendszerek az objektív és a szubjektív mozzanat bonyolult kölcsönhatását feltételezik a determinációs folyamatban.

A kibernetika, a vezetéselmélet, az információelmélet, a szemiotika, az általános és szociálpszichológia eredményeinek felhasználása feltételezi olyan metodológiai problémák kidolgozását, amelyek a determináció specifikumára vonatkoznak az anyag legmagasabb rendű mozgásformájában, a társadalomban. A problémát jelentős mértékben bonyolítja a determináció elveinek és törvényeinek alkalmazása egy olyan árnyalt és sajátos jelenségre, amilyen a személyiség. Az utóbbi években több munka jelent meg, amelyek a társadalmi determináció általános kérdéseit, továbbá a személyiség magatartásának determináltságával kapcsolatos sajátos aspektusokat vizsgálják.[2]

1. A személyiség determinációjának marxista értelmezése

A személyiségnek, tudatának és magatartásának társadalmi determinációja feltételezi egy egész problémakomplexum megoldását, amely egy „csomóban" egyesíti a személyiségfejlődés dialektikájának sokrétű aspektusait: a külső és belső determináltság, az objektív és szubjektív, az anyagi és eszmei kölcsönhatását az oksági függőségek láncolatában stb. Itt számos megoldatlan kérdés van még. (Mivel ezek a problémák túlságosan tágak, ezért csak néhány kérdést emelünk ki, figyelembe véve, hogy korábbi munkáink egész sorában figyelmet fordítottunk a probléma más oldalaira.)

A „determináció" kategóriája azoknak a folyamatoknak a komplexumát egyesíti, amelyek feltárják a rendszerek kölcsönhatásának különböző aspektusait vagy formáit, a kölcsönhatások által előidézett jelenségek és események egyetemes kölcsönviszonyát. Ha társadalmi rendszerekre alkalmazzuk, anyagi, tárgyi, szociális és szellemi feltételek komplexumáról van szó, azok konkrét történeti formájában, különböző tartalmaiban és összefüggéseiben. E feltételek közül kiemelendő az a tényezőrendszer, amely meghatározza a folyamatok törvényszerű lefolyását, míg fel nem

tárul magának az okozásnak vagy előidézésnek a folyamata, amikor bizonyos fajta események és folyamatok létrehoznak másokat, e kölcsönhatásoknak a következményeit. Ezért a determináció központi problémája az okság mint a jelenségek és események közötti olyan összefüggés, amely irányított változásaikat megszabja. Bár tendenciájában az okság mindenekelőtt egyirányú kapcsolat, ez nem zárja ki, hanem feltételezi az ok és a következmény kölcsönhatását, aminek eredménye mindkét kölcsönhatásban levő oldal megváltozása. Lenin így ír: „az ok és az okozat emberi fogalma mindig egyszerűsíti valamelyest a természeti jelenségek objektív összefüggését, csak megközelítően tükrözi vissza azt, mert mesterségesen elszigeteli az egyetlen és egységes világfolyamat egyik-másik oldalát"[3].

A valóban oksági kapcsolatok megismerése, a lényegi változást előidéző tényezők kibontása[4] minden viszonylagosság és egyszerűsítés ellenére fontos szerepet játszik a termelésben, az újratermelésben és a társadalmi élet különböző területeinek tudatos irányításában.

Az emberi magatartás determináltságát gyakran mechanisztikusan értelmezik. A legvilágosabban ez a megközelítés a behaviorizmus különböző felfogásaiban nyilvánul meg. Ennek lényege az emberi magatartás egyirányú és egyértelmű magyarázata a kívülről jött ösztönzők válaszreakciójának elve alapján. Ebben a megközelítésben az aktív szerepet nem az ember játssza, hanem a külső „ható" tényezők, a személyiség csupán a körülmények passzív lenyomata, „a feltételek másolata", magatartását kívülről szervezik. A külső okok hatásának értelmezésében nem veszik figyelembe azon események okságának specifikus formáit, amelyek az önszabályzó rendszerekben (ilyen például bizonyos vonatkozásban maga a személyiség is) mennek végbe és legalább két oksági sort feltételeznek — egy külsőt és egy belsőt, amely magában foglalja az okok különböző „láncszemeinek" bonyolult összefonódását az emberi magatartás ilyen vagy olyan változásának véghezvitelekor. Végül a behaviorista felfogás egyértelműen írja le a szemléletesen ható okok következményeit, tagadja a pszichikum sajátosságát, aktuális és alkotó szerepét az emberi magatartás szervezésében, irányításában és megvalósításában. James Watson amerikai pszichológus, a behaviorizmus megalapozója a magatartást azonosította a tudattal, a magatartás tanulmányozásának célját a magatartás ellenőrzésére és irányítására szolgáló eszközök felfedezésében jelölte meg. A behaviorizmus kutatása tárgyául a külső tevékenységet, az embernek azt a magatartását választotta, amely lényegében kívül esik

a tudatra és öntudatra jellemző szervező és irányító erők elemzésén. Ennek következtében maga a tudat elveszítette minőségi specifikumát, lényegében feloldódott az objektív világban és azonosult a megfigyelt magatartással. A behaviorizmus csupán a külsőleg létező dolgokat tekintette a tudat közvetlen objektumának.

Az olyan fogalmak tehát, mint az érzékelés, a képzet, a gondolkodás és az érzelmek, elvesztették tudományos tartalmukat; a pszichikum a legjobb esetben olyan tényezőnek minősült, amely közvetíti, megtöri a külső határokat, ami nemcsak csökkenti a pszichikum lehetőségeit, hanem meg is hamisítja valóságos szerepét az egyéniség magatartásának önszabályozási folyamatában. Emellett a behavioristák magát a pszichikumot és annak legmagasabb rendű formáit, a tudatot és az öntudatot úgy értelmezik, mint a külső hatások, ösztönzők „interiorizált" rendszerét, alábecsülik fejlődési törvényeinek viszonylagos önállóságát az emberi tevékenység külső formáihoz képest. A behaviorista és a neobehaviorista koncepciók és elvek mélyen gyökeret vertek a burzsoá személyiség- és csoportszociológiában, ezekre támaszkodnak a magatartásvizsgálat jelenlegi empirikus módszerei[5] anélkül, hogy elemeznék a tudat aktív szerepét, a céltételezési, választási és döntéshozatali formák belső determináltságának specifikus formáit az új információk megszerzésekor, tervek, akcióprogramok kidolgozásakor vagy végrehajtás közbeni módosításakor. A személyiség magatartásának determinációját interpretálva, a behavioristák lényegében tagadják a társadalmi determináció alapvető vonásait, amelyekben feltárul, hogy miképpen határozzák meg a személyiség társadalmi magatartását a társadalmi-gazdasági formációk, a különböző típusú társadalmi rendszerek funkcionálása és fejlődése, az anyagi termelés fejlődéstörvényei, az adott társadalom szociális struktúrája, politikai szervezete és kultúrája.

A személyiség magatartásának irányíthatóságára vonatkozó behaviorista eszméknek (az „irányítás"-terminuson kívül, amelyet azonban egészen más tartalommal töltenek meg) semmi közük a személyiség kialakításának tudományos irányításához, amelynek célja a személyiség képességeinek és szükségleteinek minden oldalú fejlesztése. A tudományos adatoknak a személyiség fejlődését, magatartásának megszervezését, kultúrájának, lelkivilágának alakítását szolgáló felhasználása a polgári ideológiában átváltozott az egyéni és csoportmagatartás manipulálásává és a tudatalatti pszichikai mechanizmusok ilyen célú kihasználásává egy-egy uralkodó csoport érdekében, semmibe véve a személyiség való-

ságos szükségleteit, érdekeit és szabadságjogait. Az ilyen irányítás „mechanizmusa" például az oktatásban azt jelenti, hogy összeválogatnak megfelelő mennyiségű külső ingert, amelyek segítségével irányítani lehet a személyiség reakcióit.

Az ilyen megközelítésnek megfelelően a személyiség képességeinek kialakulását az oktatási formák egyszerű másolatának tekintik, és tagadják az adott személyiség belső sajátosságainak specifikumát, megfelelő adottságok, hajlamok meglétét, amelyek többé-kevésbé kedvező lehetőségeket nyújtanak a különböző tevékenységi fajták elsajátításához. Ebben az esetben semmilyen jelentősége nincs a genotípusnak, sem az öröklött adottságoknak, sem a személyiség belső tulajdonságai különböző feltételek által kialakított struktúrájának, amely pozitív vagy negatív hatást gyakorol a képességek kialakulásának folyamatára. A biológiai és társadalmi adottságaikban különböző egyéniségeknek ez a primitív, egyenlősítő megközelítése azt eredményezte, hogy a személyiséget gyakorlatilag jelentéktelen képződménynek tekintették, magát az embert pedig kívülről jövő különféle behatások passzív objektumának.

A személyiség magatartásának feltételes reflexekre való redukálása (Skinner, Hull és mások), valamint az oktatási folyamatnak ezek megerősítésére vagy gátlására való leszűkítése megfelelően kiválasztott ösztönzők segítségével lényegében azt jelenti, hogy a biológiai rendszerre jellemző determinációs elvet kiterjesztik a társadalmi folyamatokra, és nem tárják fel a tulajdonképpeni emberi, aktív, alkotó és társadalmilag determinált magatartás sajátosságait. Magát az embert mint valami társadalmi állatot vizsgálják, a szociális körülmények (a „társadalmi ösztönzők" rendszere) pedig ebben a felfogásban vagy nélkülöznek mindenféle konkrét történeti jelleget, amely kibontaná a tulajdonképpeni emberi tevékenység — a munka — értelmét, vagy pedig mint valamiféle egyetemes, „természetes jelenséget" vizsgálják őket, amely a társadalom valamennyi formájára érvényes.

Az emberi magatartás manipulálásának eszméi Skinner „A szabadság és a méltóság túlsó oldalán" című könyvében[6] olyan nyíltan cinikus tervekben öltenek testet, amelyek megfosztanák az embert önállóságától, szabadságától, az aktív állásfoglalás lehetőségétől saját egyéni sorsát és társadalmi tevékenységének megválasztását illetően. Az ilyen elméletek ideológiai betetőzését alkotják azok a kísérletek, amelyek az ember jövőjét az úgynevezett technológiai determinizmus álláspontjáról próbálják prognosztizálni. A „posztindusztriális" és „technotron" társadalom-

mal kapcsolatos felfogás képviselői (Bell, Kahn, Wiener, Brzezinski és mások) szerint ennek a társadalomnak a fejlődése és a személyiség tudatának és magatartásának determináltsága már csak egy tényezőtől, a tudományos-technikai haladástól függ.

Ezeknek az elméleteknek a hívei úgy vélik, hogy a tudomány és a technika önmagában, a gazdasági viszonyok és a társadalmi struktúra típusának megváltoztatása nélkül, lineárisan determinálja az ember fogyasztói magatartását és fejlődését. Ezen belül e „haladás" megnyilvánulásaként igazolják az ember társadalomlélektani vagy pedagógiai manipulálását szolgáló módszerek pszichofarmakológiai módszerekkel való kiegészítését, amelynek célja, hogy „a személyiséget maximálisan a meglevő társadalmi feltételekhez adaptálják" és kialakítsák a „boldog fogyasztói tudatot".

Az ilyen elméletek alapján kialakított prognózis szerint a „posztindusztriális társadalom" teljesen ellenőrzése alá fogja vonni az emberi magatartást. A tudomány és a technika fejlődése lehetővé teszi, hogy kiszámítsák az egyes csoportok „hangulati indexét", vegyi eszközök révén hassanak rá a vezető elit érdekében, és különleges, elmaradottabb vagy fejlett tudatú embercsoportokat alakítsanak ki meghatározott társadalmi munkafajták elvégzésére. Természetes, hogy a társadalmi determináció eszméjének és a tudományos irányítás elveinek ehhez az értelmezéséhez a marxista filozófiának semmi köze.

A társadalmi rendszerek determináltságának dialektikus vizsgálata figyelembe veszi a cselekvő szubjektumok aktivitását. Ezért magának a problémának a megfogalmazása – a személyiség társadalmi determináltsága és aktivitása – nem tekinthető önálló és ellentétes folyamatok valamiféle külső egyesítésének. Valójában ezek mélyen összefüggő, viszonylag önálló aspektusai a személyiség alakulása és fejlődése egységes folyamatának, amely feltételezi a személyiség tulajdonságainak társadalmi meghatározottságát, fejlődési irányát, a különféle társadalmi tevékenységfajtákban és személyiségkapcsolatokban megnyilvánuló egyéni aktivitást. Ezeknek a folyamatoknak a szembeállítása az elméleti elemzésben számos esetben nem egyszerűen logikai hiba. Ez a személyiség társadalmi determináltságának ellentmondásosságát tükrözi a különböző típusú társadalmi rendszerekben, amelyek a szabadságot különböző mértékben biztosítják a tevékenység szubjektumainak. Tudjuk, hogy az egyénnek társadalmi (osztály-) hatások passzív objektumából a történelmi alkotás aktív szubjektumává való átalakulása társadalmi probléma,

amely abban a mértékben oldódik meg, ahogyan felszámolják az antagonizmusokat, ahogyan kiküszöbölik az osztályok, társadalmi csoportok, következésképpen az ezeket az osztályokat képviselő személyiségek közötti társadalmi egyenlőtlenségen alapuló viszonyokat.

A személyiség tudata és társadalmi magatartása determináltságának problémáját nem lehet megoldani attól a társadalomtól elvonatkoztatva, amelynek törvényei szerint a személyiség életmódja és gondolkodása alakul, amely meghatározza fejlődésének tartalmát és irányát. Marx és Engels így írt: „Az egyes egyén története semmiképpen sem szakítható el a megelőző és egyidejű egyének történetétől, hanem ez határozza meg amazt."[7] A marxizmusnak a társadalom és a személyiség egységét hirdető tétele a legfontosabb heurisztikus elv, amely feltárja a társadalom és a személyiség kölcsönhatásának dialektikus, ellentmondásos jellegét. „A társadalom nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással."[8] Emellett minden társadalmi esemény, helyzet, folyamat egyfelől az emberek tevékenységének következménye, másfelől pedig további saját fejlődésüknek és változásuknak alapja, előfeltétele és oka. Ezért a személyiség társadalmi determináltságának legfőbb forrása, azok a törvények, amelyeknek alapján ez a magatartás alakul és fejlődik, a társadalom és a személyiség dialektikus kölcsönhatásában, a társadalmi viszonyok konkrét történeti formájában keresendők. Ezek alapján válósul meg minden egyes személyiség bekapcsolódása a társadalmi tevékenység rendszerébe, amely determinálja képességeinek (meghatározott tevékenységi formák irányában ható) és szükségleteinek (a személyiség tevékenységét aktivizáló ösztönzőerőknek) a fejlődését.

A társadalom és a személyiség a kölcsönhatásnak nem egyenértékű „pólusai". Különböző szintű rendszerek ezek, amelyek között a kapcsolatot többszörösen közvetíti a társadalom szociális struktúrája, a társadalmi szervezetek típusa. A személyiség, jóllehet viszonylag önálló „önszabályozó rendszer", a társadalmi kapcsolatok totalitásában csak „elem". A társadalmi viszonyok szubjektumai nemcsak személyiségek, hanem mindenekelőtt osztályok, társadalmi csoportok. A társadalmi szubjektum (például az osztály) és az egyén (valamely osztály képviselője) aktivitásának foka olykor nem esik egybe. Így például a proletárok osztályának magas rendű társadalmi aktivitása nem feltételez automatikusan ugyanilyen magas szintű aktivitást az osztályhoz tartozó minden egyes egyénnél. Ám az osztály aktív tagjainak mennyiségi növekedése

új tartalékokat kapcsol be a társadalmi folyamatba, és ezzel növeli a tevékenység eredményességét.

A személyiség nem egyszerűen „sejt abban a soksejtű közösségben", amelyet „társadalmi szervezetnek" hívnak. A marxizmus aktív, alkotó szerepet tulajdonít a személyiségnek a társadalmi rendszerek létrehozásában és fejlődésében. Ám a személyiség aktív alkotóerejének megnyilvánulása, akárcsak ennek tartalma és társadalmi tendenciája, függ a társadalmi viszonyok típusától, vagyis végső soron a társadalom jellegétől, szociális struktúrájától. Bizonyos mértékben az osztályhovatartozás eleve meghatározza az egyéni sorsot: a tipikus életformát, a szakmai tevékenység fajtáját, következésképpen a képességek fejlődését is; a munkatevékenység ösztönzőit és indítékait, a szükségletek jellegét és megvalósulási szintjét; a személyiség jogait és kötelességeit és ezek társadalmi garanciáit. Természetes, hogy amennyiben az osztályantagonisztikus társadalomban a különböző osztályokhoz tartozó egyének helyzete különböző, sőt ellentétes, annyiban különböző aktivitásuk fejlődése, szociális iránya és szintje is.

A szocializmus, miközben kiküszöböli az antagonisztikus osztályokat és állandóan közelíti egymáshoz a baráti osztályok tevékenységének és fejlődésének társadalmi feltételeit, nem határozza meg eleve az ember egyéni sorsát, fejlődését az osztályhovatartozás alapján. Az „egyéni tényező" jelentősége a társadalom fejlődésében különböző, és attól függően nő, ahogyan „az emberiség előtörténetéről áttér igazi történetére" (Marx), ahogyan megvalósulnak a társadalmi egyenlőségen és az igazi kollektivizmuson alapuló viszonyok. Éppen e különbségek miatt az emberek közötti belső és szükségszerű társadalmi kapcsolatok nemcsak a társadalmi munkamegosztás rendszerén belüli „szerepükből" eredő vagy funkcionális kölcsönhatásoktól, a szakmai vagy nem-szakmai tevékenységi formák különbözőségétől függnek, hanem a személyiségek fejlődésének gazdagságától, a sokféle alkotó egyéniségtől, amelyek egymást kiegészítik, ösztönzik és kölcsönösen meghatározzák a szocialista érintkezési formákban, a kollektív tevékenységben. Ennek az eltérése feltételezi, hogy lényeges változások menjenek végbe mind a társadalmi viszonyok és tevékenységek tartalmában, irányában és formáiban, mind pedig magukban az emberekben. Az emberi képességek fejlettségi szintje az adott viszonyok mellett is függ a társadalmi körülményektől és az életút egyéni sajátosságaitól, ám kedvező társadalmi feltételek megléte esetén függ a személyes választástól és aktivitástól is. Az utóbbi tényező

jelentősége növekedni fog, amennyiben azonos társadalmi feltételek jönnek létre a személyiség fejlődéséhez.

Ennek a tendenciának az alapja a személyiség szabadságának reális növekedési folyamata annak eredményeképpen, hogy az érett szocializmus talaján kibontakozik a társadalmi haladás, a tudományos-technikai forradalom és tovább demokratizálódik a társadalmi élet. A társadalmi folyamatok előfeltételezik saját kísérőjelenségüket, a személyiség önállóságát, felelősségét és jelentőségét a társadalmi fejlődésben. A társadalom és az egyén egységének növekedése kiküszöböli az elidegenedést, és a társadalmi tevékenységi formákat az egyének saját fejlődésévé, öntevékenységükké változtatja. Kihat ez a személyiség társadalmi fejlődésének jellegére is, megváltoztatja a determináció és az aktivitás dialektikáját. A személyiség determinációjának és aktivitásának szembeállítása lényegében a társadalom és a személyiség közötti kapcsolatok elidegenedett formáit tükrözi.

A személyiség társadalmi meghatározottságának vizsgálatakor feltétlenül külön kell választani: *a*) a tömeges jelenségek determináltságát, amelyek a társadalmi rendszerek mozgását és fejlődését jellemzik; *b*) a személyiség társadalmilag releváns magatartásának determináltságát. Az utóbbi esetben arról van szó, hogyan realizálódnak az általános törvényszerűségek a konkrét emberek élettevékenységében, hogyan nyilvánul meg a társadalmilag tipikus az egyéniben, és hogyan alakulnak ki az egyéni akciókból a társadalmi tények és társadalmi viszonyok. Marx és Engels azt írta, hogy éppen az egyének egymáshoz való személyes, individuális viszonyai, kölcsönös viszonyuk mint individuumoké hozza létre — és termeli újra nap mint nap — a létező viszonyokat.[9] A társadalmi törvények konkrét emberek élettevékenységének törvényei, és ezeken kívül nem léteznek. A társadalmi és az egyéni egysége és ellentmondása a személyiség szociális determináltságának legfontosabb aspektusa. A probléma lényege abban rejlik, hogy hogyan alakul ki és létezik ez az ellentmondásos egység, milyen formákban nyilvánul meg a különböző társadalmi rendszerekben, és melyek a fejlődéstörvényei.

A társadalom és a személyiség egysége feltételezi, hogy az egyénit a társadalmi determinálja, de ez nem jelenti a különböző szintű emberek fejlődésbeli sajátosságainak tagadását. Ennek az egységnek az értelmezésében két helytelen álláspont létezik. Az egyik a személyiség alakulásának törvényszerűségeit azonosítja az egész társadalmi rendszer fejlődési törvényeivel, és ezzel a személyiséget mintegy „feloldja" a társadalomban,

ami fejlődése specifikumának elvesztéséhez vezet. Módszertanilag ez az egyéni lét és az emberi fejlődés specifikumának meg nem értésével magyarázható: a személyiség alakulásának szociálpszichológiai törvényszerűségeit összetévesztik a társadalmi rendszerek mozgásának szociológiai törvényeivel. Ennek a nézetnek a hívei megpróbálják a személyiség jellemzőit közvetlenül a társadalmi rendszerek, társadalmi csoportok és társadalmi folyamatok sajátosságaiból levezetni. Ez a megközelítés a személyiség társadalmi determináltságát a társadalomnak és a személyiségnek, valamint e kettő fejlődési törvényeinek azonosítására redukálja. Gyakorlatilag ez egyfelől azt eredményezi, hogy alábecsülik azokat a bonyolult és olykor ellentmondásos folyamatokat, amelyek során az egyén elsajátítja a társadalmi értékeket és magatartásában realizálja ezeket, másfelől pedig apologizálják az ember formálódásának ösztönös folyamatait és kirekesztik azokból a társadalmi nevelési rendszer és az önnevelés specifikus folyamatainak, a személyiség önfejlődésének céltudatos irányító hatását.

A másik álláspont, eltúlozva a személyiség egyéni létezését, úgy tünteti fel azt, mint egyoldalú tükröződését annak a reális tendenciának, hogy a szociális fejlődésben megnövekszik a személyiség szerepe. Ez az álláspont abszolutizálja a személyiség viszonylagos elkülönülését és autonómiáját a szociális rendszerben. A nevelés gyakorlatában ez azzal fenyeget, hogy újjászületnek az individualista, önző orientációk.

Valójában, jóllehet a társadalmi és egyéni „rendszerek" determinációs folyamatai specifikusak, kölcsönhatásban vannak egymással az egyéni és társadalmi tevékenység dialektikája, a szükségleteknek és a céltételezésnek mint a determinálás különleges mechanizmusainak szabályozó szerepe révén, amelyekben a belső és a külső meghatározottság és okság egymásba való átmenete megvalósul. A külső és a belső determináció szembeállítása a társadalom és a személyiség szembeállításához vezet. Egyes esetekben a determináció folyamatát külső körülményeknek a passzív szubjektumra gyakorolt hatásaként tüntetik fel. Más esetekben az emberi fejlődés „öncélúságának" hipertrofizálása azt eredményezi, hogy a személyiség zárt és önmagára koncentrálódó „önös rendszerré" válik, amely kiszolgálásának alá kell rendelni a társadalmat. Az autonómia ez esetben formális jegyként értelmeződik, amely állítólag nem függ a társadalmi rendszerek (társadalmi csoportok, kollektíva stb.) tartalmától és jellegétől.

Szabad-e a személyiség autonómiáját valamely társadalmi rendszerben a fejlettségi színvonal mutatójának, egyéni sajátszerűsége mértékének

tekinteni? Bizonyos szempontból igen, csakhogy figyelembe kell venni az elemzés minőségi, szociális-tartalmi jellegét. A társadalmi értékek, a társadalmi rendszertípusok és fejlődési irányok történetileg konkrét tartalmának vizsgálata nélkül nem lehet elvontan értékelni sem a személyiség autonómiáját mint az egyéniség és sajátszerűség kifejlődésének mértékét, sem pedig a személyiség egyik vagy másik társadalmi rendszerrel való összhangját. A személyiség autonómiája nélkül természetesen nem képzelhető el az egyéni létezés önállóságának, az individualitás specifikus jellegének kialakulása sem. Ám a személyiség aktív életfelfogásának kialakítása sem lehetséges a társadalmi értékek elsajátítása nélkül. Ez a két folyamat társadalmilag determinált. Aligha helyes feltételezni, hogy „a személyiség autonómiájának mértéke" dönti el egyénisége gazdagságának és fejlettségének kérdését. Az utóbbit mint az egyéniség fejlődésének mutatóját az is jellemzi, hogy milyen mértékben sajátította el a személyiség a társadalmi értékeket és milyen „haszonnal" realizálja egyéni képességeit a társadalom élettevékenységében.

A személyiség autonómiája nem vezethető vissza a társadalomtól való elkülönülésére, inkább annak a mértéke, hogy a személyiség mennyire képes az önszabályozásra, az aktív önfejlesztésre és totalitásának, minőségi meghatározottságának megőrzésére az adott társadalmi rendszer keretein belül. A személyiség számára az önszabályozás képessége tudatának kialakultságát, azt a képességét jelenti, hogy az elsajátított társadalmi normák és értékek, célok és elvek alapján oldja meg a társadalmi tevékenységben felmerülő új feladatokat, aktívan és önállóan cselekszik a megszokottól eltérő körülmények között is. Ezt a képességet meghatározza a szerzett társadalmi tapasztalat és a nevelési rendszer hatása. A személyiség társadalmi determináltságának lényegi tartalma és célja a szocialista viszonyok között azoknak a képességeknek a kialakítása, amelyeknek birtokában a személyiség szabályozhatja önmagát, ellenőrizheti társadalmi magatartását, kialakíthatja aktív életfelfogását.

Ahhoz, hogy a személyiség megőrizze totalitását, szükség van minőségi meghatározottságára, önállóságára és sajátszerűségére a legkülönbözőbb társadalmi körülmények között. A személyiség feloldódása a közegben, teljes alkalmazkodása a meglevő feltételekhez olykor a személyiség mint minőségileg sajátos társadalmi képződmény felbomlásához vezet. Ha a feltételekhez való alkalmazkodás túlságosan egyértelmű, akkor a feltételek legcsekélyebb megváltozása esetén a személyiség nem lesz képes önállóan kiigazítani magatartását. A fejlett szocialista társadalom

dinamikus fejlődésének körülményei között minden társadalmi folyamat intenzívvé válik, ezért igen nagy társadalmi és személyes érték a személyiség aktív életfelfogása. Ennek kialakítása, mint azt az SZKP XXV. kongresszusa hangsúlyozta, fontos feladata az erkölcsi nevelésnek.

A személyiség autonómiáját, szabad fejlődését, aktivitásának és önállóságának szintjét az objektív körülmények, a társadalmi haladás tendenciái determinálják. Ennek az autonómiának megvannak a maga társadalmi és egyéni korlátai, amelyeknek megsértése a személyiség felbomlásához vezet. A személyiség nem létezhet és nem fejlődhet anélkül, hogy információt ne cseréljen környezetével. A személyiség totalitásának, egyéniségének megsértése, elszegényítése és felbomlása amiatt is bekövetkezhet, hogy a személyiség mereven elzárkózik a létezésének és fejlődésének bázisául szolgáló társadalmi közegben. A társadalmi közeg lényeges összetevője a többi ember. Az érintkezés fennakadása, a nem kielégítő információcsere, a környezethez való nem megfelelő adaptáció is a személyiség lelkivilágának elszegényedéséhez és fejlődésének torzulásához vezethet.

Ezeket a folyamatokat mindig úgy kell vizsgálni, hogy figyelembe vesszük annak a társadalmi közegnek a jellegét, amelynek a keretei között megvalósul a személyiség ellentmondásos fejlődése; figyelembe vesszük a társadalmi és az egyéni dialektikáját, a személyiség társadalmi determináltságát és aktivitását. A személyiség automatizálódása és adaptálódása a társadalmi körülmények között részleges lehet például akkor, ha egyik társadalmi csoportból átmegy a másikba, ha a referenciacsoportok és velük együtt az értékrendszerek, a normatívák stb. megváltoznak. Ez többnyire nem az értékek „vákuumjához" vezet, hanem csak azok váltakozását idézi elő. Eközben a személyiség sorsa két, nem mindig azonos értékű tényező kölcsönhatásától függ: először azoknak a csoportoknak és értékrendszereknek a tartalmi jellemzőitől, amelyektől a személyiség „elkülönül" és amelyekhez alkalmazkodik; másodszor attól, hogy ez az átmenet, amelynek társadalmi és egyéni okai egyaránt lehetnek, mennyire felel meg a személyiség és a társadalom szükségleteinek és fejlődési érdekeinek.

Egyes egyének egyik társadalmi csoportból (osztályból) a másikba történő, gazdasági okokkal magyarázható átmenete, az átmenet irányától függően, különböző hatást gyakorolhat a személyiség társadalmi jellegére. Például a parasztság rétegekre bomlása a kapitalizmusban a falusi burzsoázia kialakulásához és a proletariátus sorainak gyarapodásához

vezet. Az ezen folyamatok által meghatározott személyiségek sorsa szögesen ellentétes. Lényegesen különböznek azok a társadalmilag tipikus vonások is, amelyek az ellentétes „determinációs láncok" következtében jöttek létre: a kialakuló képességek rendszere, a világnézet. A társadalmi jellemek kialakulásának ellentétes tendenciája hasonló pszichofiziológiai jellemzők alapján valósult meg. A forradalomról és a polgárháborúról szóló irodalom tanúsítja, hogy mennyire különböző lehet az egy családból származó testvérek sorsa is, akiket a történelem és saját választásuk a „társadalmi barikádok" más-más oldalára állított. Gondoljunk csak a Meljehov-család történetére Solohov „Csendes Don" című regényéből.

A szocializmus, azzal, hogy felszámolja az osztályellentéteket, kiküszöböli az egymással szemben álló társadalmi személyiségfejlődési vonalak ellentéteit is, megváltoztatja az autonomizálódás és adaptálódás folyamatának tartalmát és dialektikáját, mivelhogy minden egyes társadalmi csoportra a szocialista értékek és normák egységes rendszere jellemző. Ezek megvalósulásának szintje azonban kollektívák szerint különbözik, mert a különböző csoportok társadalmi fejlettségi szintje eltérő. Ezért ezek a folyamatok, bár elveszítették antagonisztikus jellegüket, nem veszítették el ellentmondásosságukat.

Az új ember kialakulása nem egyenes vonalú fejlődési folyamat, amely ellentmondások és nehézségek nélkül zajlik. A tudaton belüli minőségi változások gyökerét a társadalmi létnek, a társadalom gazdasági rendjének, szociális struktúrájának átalakulásai alkotják: ezeknek megfelelően változik a társadalmi érdekek, ismeretek, normák és követelmények tartalma is. Ezen az alapon az emberekkel szemben újak lesznek a követelmények, amelyek már a társadalmi fejlődés új céljait és feladatait tükrözik, átalakítják a tevékenység rendszerét, a szociális viszonyokat és a társadalom tudatát, és magukkal ragadják a személyiség tudatát is. Az utóbbinak a fejlődésében azonban sajátosságok mutatkoznak. A személyiség gondolkodásmódja megváltozásának jellegét és fokát reális életformájának megváltozása határozza meg. Ez azonban nem automatikus folyamat: a társadalom és az egyes személyiségek életformájának és gondolkodásmódjának átalakulása, annak üteme és ritmusa nem esik egybe, itt ellentmondások és összeütközések keletkezhetnek és keletkeznek is. Ezek jelentős része a társadalom és a személyiség normális fejlődési folyamatának megnyilvánulása.

Bizonyos részük azonban annak következtében keletkezik, hogy egyes emberek még nem szabadultak meg a szocializmustól idegen életforma

és gondolkodásmód olyan maradványaitól, mint a harácsolás, a kispolgáriság, a magántulajdonosi lelkialkat, a garázdaság, a züllött életmód, a kispolgári anarchizmus, a bürokratizmus, a gőg, az elvtelenség, a hízelkedés, az emberekkel szembeni közöny stb. A különböző típusú és társadalmi tartalmú ellentmondások megnyilvánulásai és megoldási módjai eltérőek. Mivelhogy léteznek ezeknek a tulajdonságoknak a „hordozói", létezik olyan társadalmi mikroközeg is, amely újratermeli és az érintkezés szociálpszichológiai folyamatain át terjeszti a fertőzés és az utánzás „mechanizmusait". A társadalmi közeg emberekből áll; ezek aktívak és hatnak más egyénekre, akik velük érintkeznek. Ösztönzik, sőt kényszerítik őket a kölcsönös kapcsolatok meghatározott formáira, magatartásukkal, életformájukkal és gondolataikkal befolyásolják az őket körülvevő embereket.

A környezet hatása azonban nem végzetszerű, hanem lehetővé teszi az ember számára a választást; és a környezethez való alkalmazkodás korántsem egyetemes, kötelező formája a személyiség magatartásának. A társadalom mély kölcsönhatást feltételez a személyiségfejlődés társadalmi meghatározottságú folyamatai és a személyiségnek a társadalmi és egyéni fejlődés legkedvezőbb feltételeire irányuló aktivitása között. A társadalmi nevelés gyakorlatában feltétlenül figyelembe kell venni a társadalmi determináció és aktivitás elvének dialektikus jellegét, az elv két aspektusát. A szocialista társadalom nem ismer magasabb rendű célt, mint hogy a személyiséget mindenoldalúan kifejlessze, képessé tegye arra, hogy a társadalmi fejlődés szubjektumává váljék és ne maradjon a társadalmi befolyások passzív objektuma. A személyiség számára tevékenységének legmagasabb rendű célja, hogy a humánus társadalmi eszméket szolgálja. Ezen a módszertani alapon képzelhető el az autonómia és alkalmazkodás mértékére, a társadalmi determináltság és szociális aktivitás arányára vonatkozó kérdés konkrét történeti megoldása a fejlett szocialista társadalomban.

2. A személyiség aktivizálódásának szociálpszichológiai „mechanizmusai"

A különböző típusú és szintű rendszerekben különböző módon megy végbe a társadalmi folyamatok determinációja. Bármely rendszer — a társadalom a maga egészében, az antagonisztikus és nem-antagonisztikus

társadalmi-gazdasági formációk mint történelmi társadalomtípusok, az osztályok és a társadalmi csoportok, a nemzeti-etikai és társadalmi-demográfiai közösségek, a kollektívák és végül az egyes személyiségek – sajátosan viselkedik a determinációs folyamatok megvalósításában, ám ugyanakkor vannak közös törvényszerű tendenciák is, amelyek egységes, bár ellentmondásosan fejlődő egésszé teszik őket. A társadalmi rendszerekben a determinációnak több általános elvét lehet megfigyelni.

Először, a társadalmi determináció „hatásmechanizmusa" objektív és szubjektív tényezőket foglal magában. Az anyag társadalmi formájának hordozói a társadalmi rendszerekben ható szubjektumok, például a társadalmi (a társadalom a maga egészében, valamint osztályok, csoportok, közösségek) és egyéni személyiségek. Ezek tevékenysége alkotja a társadalmi folyamatok reális alapját, a társadalmi tényeket, amelyekből a történelmi folyamat összetevődik. A tevékenység tág értelemben az a sokoldalú folyamat, amelynek során a társadalmi szubjektum kialakítja létezésének és fejlődésének feltételét, a társadalom szükségleteinek és céljainak megfelelően átalakítja az egész valóságot. Ezért nem lehet a szubjektumnak és magatartásának determinációs folyamatát olyan mechanikus séma alapján érzékeltetni, amelyben az aktív, produktív elemet az absztrakt körülmények alkotják, a szubjektumban végbemenő változások pedig csupán ezeknek a körülményeknek a hatásait tükrözik. Ez a folyamat a tevékenységen keresztül valósul meg, amelyben maguk a szubjektumok egyfelől aktív, produktív elemét alkotják az objektív körülményekben és önmagukban végbemenő minden változásnak, másfelől pedig sajátos objektumok gyanánt cselekszenek, mint e hatások észlelői és tükrözői. Bármely társadalmi tevékenység nem csupán a tevékenység tárgyának megváltozását feltételezi, hanem maguknak a szubjektumoknak a társadalmi viszonyok és érintkezés folyamán megvalósuló kölcsönhatását is, amelyben az egyének mind fizikailag, mind szellemileg egymás alkotói.

A személyiségfejlődés társadalmi determinációja a tevékenység folyamatában struktúrájának valamennyi összetevője révén valósul meg. Az embert mint a tevékenység társadalmi szubjektumát meghatározza az egész múltbeli tapasztalat: ez olyan szituációk és események tükröződéseként alakult ki, amelyeknek az ember részvevője és kortársa volt; továbbá meghatározza a társadalmi nevelés rendszerének hatása is. Minden személyiséget, aki részt vesz a társadalmi (osztály-, csoport-) szubjektum tevékenységében, saját múltbeli létezésének körülményei

alakítanak és készítenek elő. Amikor részt vesz a társadalmi folyamatban, máris szükségszerű láncszeme az oksági összefüggések objektív meghatározottságú láncának. Saját tevékenysége révén valósul meg a múlt, a jelen és a jövő szükségszerű kapcsolata. Magának a tevékenységnek a folyamata a maga anyagi-gyakorlati és szellemi formáiban nem zárul le az egyes egyéneknél, hanem feltételezi a munkamegosztás által meghatározott össztevékenységet. A termelésnek, az anyagi és szellemi termékek cseréjének és elosztásának társadalmi folyamata minden olyan egyént, aki megfelelő társadalmi funkciókat tölt be, bekapcsol a társadalmi viszonyok rendszerébe. A termelés társadalmi jellege feltételezi a „tevékenységcserét" és az információcserét mind a munkatársakkal, mind pedig az elődökkel és az utódokkal. A tevékenység folyamán megvalósuló energia- és információcsere determinálja az egyéni képességek fejlődését a személyi tevékenységnek mind a szakmai, mind pedig nem-szakmai formáiban.

Másodszor, a társadalmi determináció folyamatainak sajátossága abban nyilvánul meg, hogy ezekbe elkerülhetetlenül döntő körülményként és kiváltó okként kapcsolódik be a pszichikai tevékenység, a tükrözés folyamata. Amikor a szubjektumok tudatosítják tevékenységük feltételeit, szükségleteiket, érdekeiket, céljaikat stb., akkor tevékenységre ösztönzi őket a létfeltételekhez való saját szubjektív viszonyuk. A tudat nem az objektív körülmények párhuzamos „mellérendelt tényezője", hanem a társadalmi anyag sajátossága. Nem csupán a külső hatások tükröződésének „produktuma", hanem ösztönzőerő is, amely belsőleg determinálja a szubjektum magatartását. Különböző funkciókat tölt be a tevékenységben, és nemcsak (tudományos és hétköznapi) tudásként, nemcsak azoknak az objektumoknak a tükröződéseként lép fel, amelyekkel az ember kölcsönhatásban van és amelyeknek megfelelően az objektumokon belüli változások végbemennek. A tudás, azzal, hogy bekapcsolódik a társadalom szociális, kommunikációs folyamataiba, olyan információvá válik, amely nem csupán kommunikatív funkciót tölt be a társadalmi folyamatokban, hanem irányító szerepet is. Ez az alapja az irányító döntések kidolgozásának és meghozatalának, az emberek e döntések végrehajtására történő megszervezésének.

Ezért a társadalom determinációs folyamatai a szociális viszonyokban az „információs okság" formájában jelentkeznek, amikor is a szubjektum által szervezett új információk és azok feldolgozása, elsajátítása olyan tényezőként szerepel, amely tudatának megváltozását determinálja.

Az „információs okság" különleges szerepet játszik a személyiség tudatának és magatartásának bonyolult determinációs folyamataiban. Először is kifejezi azt a különleges szerepet, amelyre a társadalmi élet bonyolulttá válásával és differenciálódásával tesznek szert a tömegtájékoztató eszközök a társadalmi rendszerek integrációjának, működésének és irányításának biztosításában; másodszor, kifejezi a szubjektív tényezőnek a társadalmi folyamatok irányításában játszott növekvő szerepét és jelentőségét, különösen a szocialista társadalom felépítésével, érett stádiumba jutásával kapcsolatban, továbbá, a tudományos irányítás elveinek érvényesülését a társadalmi fejlődésben; harmadszor, ennek következtében azt, hogy megnövekszik a személyiségnek a társadalmi haladás megvalósításában és meggyorsításában vállalt aktív szerepe.

Mi a sajátossága ennek az „információs okságnak"? Azokban a folyamatokban, amelyekben szerepet játszik, az anyag (a tér) és az energia csupán az információ és a tartalom anyagi hordozói. A hatás okozati tényezője az információ[10]. Ennek átvitele megváltoztatta az emberben meglevő információs készlet struktúráját. Az „információs determinációnak" különböző formái vannak: szemantikai, amely az információ tartalmával és axiológiai, amely a kölcsönható rendszerek szempontjából képviselt értékével függ össze (a mi esetünkben különböző szintű és tulajdonságú társadalmi rendszerekről: társadalmi csoportokról és személyiségekről van szó). A szemiotikus forma a jelrendszer jellegével függ össze; a kommunikatív a társadalmi szubjektumok és személyiségek viszonyával és érintkezésével; a gnoszeológiai pedig az átadandó és elsajátítandó információnak a tükrözési és megismerési folyamaton belüli szerepét bontja ki. Mindezen aspektusok vizsgálata a személyiségnek, tudatának és magatartásának determinációja szempontjából egy sor kutatást feltételez, mégpedig nemcsak filozófiai és módszertani, hanem konkrét tudományos jellegűeket is.

Az ember személyiséggé válik, társadalmi tulajdonságokat vesz fel, magáévá teszi azokat a tapasztalatokat, amelyek a társadalom anyagi és szellemi kultúrájában objektiválódtak, részint tárgyi-dologi formákban, részint a társadalmi és munkatevékenységek módjaiban, valamint a társadalmi viszonyok és az érintkezések formáiban. Ezeket a tapasztalatokat realizálják a gondolkodásmódok, az általános és specifikus jelrendszerek, amelyek az egyes társadalmakra és kultúrákra nézve tipikus emberi jelentésrendszert közvetítik. Az emberek társadalmi élete és kölcsönhatásuk társadalmi típusai feltételezik különleges információs rend-

szereknek, az információfeldolgozás, -tárolás, -átadás és -elsajátítás specifikus módszereinek létezését, a társadalmi munkamegosztás rendszerén belül megteremtik az információs tevékenység sajátosan szakmai formáit az egyetemes formák mellett, amelyek az érintkezés szférájában érvényesülnek.

A társadalomban az információ és annak átadása mindig összefügg a tudattal. Az emberek a tevékenység, az érintkezés folyamán cserélnek információt, és ennek a cserének a formái különbözőek, mivelhogy a társadalmi tapasztalatokat tartalmazó információ nem csupán a verbális rendszerben, a jelrendszerben rögződik, hanem a gyakorlati tevékenység módjaiban, a kialakult szokásokban, készségekben, a reálisan létező szubjektumok tulajdonságaiban, magatartásuk konkrét „modelljeiben", az érintkezés formáiban és módjaiban is. A különböző információs rendszerek a társadalmi tevékenység során az emberek társadalmi viszonyaiban és érintkezésében alakulnak ki és kerülnek felhasználásra. Az információ értelmét és jelentőségét csak annak a társadalmi tevékenységi rendszernek az elemzése révén foghatjuk fel, amelyben kialakul és amelyet egyik vagy másik információs rendszer kiszolgál.

A társadalmi életbe lépő minden egyén számára objektív adottságként létezik a társadalmi tevékenység rendszere, a társadalmi viszonyok formái, következésképpen a társadalmi tapasztalatokat tároló és közvetítő jelrendszerek. Mindez determinálja az egyéni tudat kialakulásának folyamatát és a személyiség kialakulását, az adott társadalmi rendszernek megfelelő szociális tulajdonságok és sajátosságok megszervezését.

Az a folyamat, amelynek során az egyes egyén tapasztalatokat sajátít el, egyúttal az egyén szociális lényegének társadalmi determinációs folyamata. Megkülönböztethető ez a tevékenység formái szerint (szakmai és nem-szakmai), a tapasztalatok közvetítésének és elsajátításának módjai szerint, amelyek az információs rendszer típusától függnek; ez a rendszer vagy tudást, vagy a gyakorlati tevékenység módszereit, vagy képességeket, vagy a társadalmi élet és a viszony formáit közvetíti. Az információátadás minden egyes esetben determinálja az információ elsajátítását az egyének részéről, és minden elsajátított információ megváltoztatja a szubjektum meglevő készletét, megváltoztatja a saját magatartásban felhasznált információ struktúráját és tartalmát, következésképpen átalakítja a személyiség magatartásának reális folyamatát is. Ebben a folyamatban a lényeg nem a jelrendszer formája, hanem az információ tartalma, társadalmi értéke és iránya.

A tudat, a személyiség társadalmilag determinálható sajátossága kihat a személyiség változásainak feltételeire és irányára. Ugyanakkor maga a tudatátalakítás folyamata és annak ösztönző erői is bekapcsolódnak a társadalmi rendszerek élettevékenységébe. A társadalmi tudat, amely tárolja, feldolgozza és közvetíti a szociális információt, amelyet objektíve meghatároz a társadalmi lét, szükségszerű reális összetevője az embert körülvevő társadalmi közegnek, feltétele a személyiség fejlődésének. Az emberiség szellemi kultúrája és szerveződésének formái társadalmi erőként léteznek (a szociális szubjektumok — osztályok, csoportok és egyének — szellemi tevékenységének termékeként), függetlenül a személyiségtől és tudatától, és minden egyéb számára nyelvként és paralingvisztikai rendszerként (gesztusok nyelve, mimika, cselekedetek rendszerei stb.) nyilvánulnak meg a bennük rögződött szociális jelentésnek megfelelően. Ezek tárolják és közvetítik a társadalmi ismereteket, az erkölcsi és jogi normákat, az etikai, esztétikai, szociális, politikai eszményeket, értékeket, célokat, értékkritériumokat, társadalmi érzelmeket, hangulatokat, a nevelés módjait stb. stb. A társadalmi információ tartalma és jellege egész életük folyamán determinálja és szervezi az emberek értelmét, érzéseit, akaratát, tudatát és magatartását, az embernek ezekkel gyakran erősebben kell számolnia, mint a reális helyzettel.

A tevékenység bármely szubjektuma, többek között a személyiség is, nemcsak megkapja a társadalomtól a szükséges információt, hanem részt is vesz az információ átalakításában és alkotásában. Az információ elsajátítási folyamata és még inkább beépítése a saját értékek rendszerébe, később az élettevékenység különböző formáiba, aktív befolyást gyakorol az osztályok és más társadalmi csoportok társadalmi információs folyamatának rendszerére és tartalmára. Az információ elsajátításának és felhasználásának folyamata a társadalmi oktatás, nevelés, képzés során oksági függőségek „láncolata", amelyekben megváltozik az információ készlete, tartalma és felhasználási foka. Az információkészletnek, az ismeretek színvonalának és jellegének megváltoztatása nem csupán a megismerési tevékenységre vagy az oktatási folyamatokra, a személyiség intellektuális képességeinek alakulására, a gondolkodás formáira és módjaira hat ki, hanem a valóság befogadására, a személyiség reális gyakorlati eredményeinek színvonalára is a tevékenység különböző formáiban.

Az oktatás folyamán megszerzett ismeretek nem mindig kapcsolódnak közvetlenül a személyiség értékorientációjához, eredményeihez, érdekei-

hez, szükségleteihez, erkölcsi tulajdonságainak rendszeréhez, vagyis mindahhoz, ami nemcsak tudatát, hanem magatartását is jellemzi. A személyiség szellemi világának „elemei" mély és sokrétű kapcsolatban vannak egymással, és emiatt az egyiknek a megváltozása a személyiség tudatának minden szintjére kiterjed, végül pedig a világhoz való viszonyára és reális magatartására is hat.

A személyiség tudata meghatározott totalitás, amely prizmaként töri meg az egész társadalmi rendszerre jellemző általános szociális körülmények hatását továbbá a személyiség ilyen vagy olyan társadalmi csoporthoz tartozásával, a társadalomban, a társadalmi viszonyok és tevékenységek rendszerében elfoglalt helyével összefüggő különleges körülmények hatását és végül az egyéni körülményekét, amelyek az adott személyiség megismételhetetlen szituációit és életpályájának körülményeit fejezik ki. A személyiségtudat különböző oldalainak kölcsönös kapcsolata abban is megnyilvánul, hogy az elemek egyikének megváltozása előidézheti más láncszemek átalakulását is, s egy sajátos „információátvitel" megy végbe a tevékenység és a viszonyok egyik szférájából a másikba. Ezért, ha az egyik szférában végbemegy az oksági kapcsolatok külső rendszerének „átvitele" a belsőbe, a társadalmi átvitele az egyénibe (például egy új társadalmi információ megszervezésével), ez ösztönzi a tudat többi oldalát, s hatása nem mindig függ össze az eredeti hatás erejével, sőt jellegével és tartalmával sem. Egy elsajátított új etikai információ például átalakíthatja a szakmai ismeretek struktúráját, ösztönzőerővé válhat a produktív alkotó tevékenységben, s ugyanígy a szakmai tevékenység tökéletesedése és intellektualizálódása is erkölcsi és esztétikai fejlődésre ösztönözheti a személyiséget stb.

A lényeg azonban nem az elsajátítandó információ determináló hatása, hanem az, hogy a személyiség különböző érvényességű és szintű új információt termel, hoz létre. Azoknak az aspektusoknak, amelyekben a személyiség az információs hatás objektumaként lép fel, és azoknak az aspektusoknak, amelyekben az információ alkotó szubjektumaként lép fel, különböző lehet az aránya. Így a társadalomban a szellemi és fizikai munkamegosztás, az emberi tevékenység e korábban egységes formáinak különböző társadalmi és szakmai csoportokhoz való kötődése azt eredményezte, hogy a társadalom egy része — az uralkodó osztályok képviselői, vagy az értelmiség ezeket kiszolgáló csoportjai — aktív szubjektumként (teoretikusként, ideológusként, tudósként stb.) lépett fel, részt vett a szellemi információ termelésének folyamatában vagy meghatározta

az információ elosztásának szociális irányát és formáit (a tömegtájékoztató eszközök tulajdonosai, politikai vezetők stb.). A társadalom másik része ezzel szemben passzív fogyasztója maradt az információnak, amelynek terjedelmét, tartalmát és irányát az uralkodó osztályok határozták meg. A társadalmi információ termelése és fogyasztása közötti szakadás a mai kapitalista társadalomban antagonisztikus formában nyilvánul meg, és ez különösen jól látszik a „tömegkultúra" kialakulásában.

A szocializmus felszámolja a szellemi és a fizikai munka ellentétét, kiküszöböli az antagonisztikus osztályokat, eltörli a lényegi különbséget a tevékenység eme formái között, és ezzel fokozatosan visszaadja minden embernek azt a lehetőséget, hogy ne csak objektuma, hanem szubjektuma is lehessen a különböző társadalmi formákban megnyilvánuló szellemi alkotásnak. A személyiség természetesen különböző szintű és jelentőségű információs tevékenységek szubjektuma. Részvételét az alkotó tevékenység fejezi ki azokban a tudományos-technikai, művészeti és politikai szférákban, a nem-szakmai tevékenységi és érintkezési formákban, amelyekben kialakul, terjed, tárolódik és fogyasztásra kerül a minden egyes ember számára szükséges társadalmi információ. Az információs tevékenységnek ez az aspektusa speciális tudományágak kutatásának tárgya, így például a szociálpszichológiáé. A társadalmi információ termelésének, közvetítésének és elsajátításának folyamata az „információs okság" specifikus formájaként jelentkezik, amely más formákkal együtt determinálja a személyiség fejlődését.

Az információ termelésének és elsajátításának folyamatai a kettős természetű és funkciójú társadalmi okság specifikus formáját alkotják. Az okságnak ezek a fajtái a személyiségformálódás determinációjának belső rendszereként jelentkeznek és ugyanakkor a személyiség szubjektív aktivitásának megnyilvánulásai és megvalósulásai is. A tudat az ember aktív, lényegi ereje. Az ember csak úgy létezhet, ha tükrözi, tudatosítja és átéli saját viszonyát a világhoz. Csak az objektív körülmények és a reálisan cselekvő emberek kölcsönhatásának folyamatában alakul ki és fejlődik az ember szubjektív világa, tudata mint aktív tükröződési folyamat, amely feldolgozza az egész társadalmi tevékenység szabályozását szolgáló társadalmi információk különböző formáit. Az az ember, aki nem társadalmi rendszerben cselekszik, a természet halott objektuma; ugyanilyen a megmerevedett tárgyak világa, amelyet nem vonnak be a társadalmi kölcsönhatás folyamatába.

Az ember a cselekvés folyamán nemcsak függ a múlttól és nemcsak

létrehozza a jelent, hanem le is küzdi ezeket, építi a jövőt, céljainak, terveinek megfelelően, amelyeket a tudat aktív tevékenységének eredményeképpen hozott létre. Engels a tudat aktív szerepét kiemelve azt írta, hogy az ember normális állapota „az, mely megfelel tudatának, s melyet *neki magának kell megalkotnia*"[11]. A személyiség aktivitásának, alkotó szerepének és szabadságának eszméit mindig össze kell kapcsolni gyakorlati és szellemi tevékenységével. Lenin, továbbfejlesztve a marxista személyiségfelfogást, különös figyelmet fordított a tevékenység problémáira és arra az aktív alkotó szerepre, amelyet a tudat a társadalmi körülmények átalakítására szolgáló gyakorlati folyamatban tölt be. Megfogalmazta azt a két legfontosabb elvet, amely dialektikusan egységbe foglalja a személyiség tudatának determinációs folyamatait és a személyiség aktív alkotó szerepét: „az ember előtt gyakorlati tevékenységében ott áll az objektív világ, az ember tőle függ, általa határozza meg a tevékenységét". Lenin a továbbiakban azt írta, hogy „az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is". „A fogalom (= ember) mint szubjektív... *a törekvés*, hogy realizálja magát, hogy önmaga által objektivitást adjon magának az objektív világban és megvalósítsa (kiteljesítse) magát."[12]

A személyiség magatartásának a tudati tevékenységgel összefüggő belső determinációs rendszere aktív szerepet tölt be. Ez a szerep nem csupán a valósághoz, a megismerés és a tevékenység objektumaihoz és a különféle információkhoz való szelektív viszonyban nyilvánul meg, hanem a céltételezésben, a célok megfogalmazásában és a leendő fejlődés olyan eszményeinek, terveinek kidolgozásában is, amelyek a szubjektum aktív átalakító tevékenysége révén valósulnak meg. A céltételezés a tudat egyik fő funkciója, ugyanakkor az önszabályozó rendszerekben, amilyen az ember is, az okság specifikus formája. A céltételezés folyamán megvalósul a kölcsönös átmenet a személyiség magatartásának belső és külső meghatározottsága között. A céltételezés révén az ember túllép a meglévőn, újat alkot a képzeletben, a fantáziában, a tudományos előrejelzésekben, eszmei formában előlegezi egyik vagy másik rendszer jövőjét, fejlődési tendenciáját. És ez a belátható jövő az egyik leglényegesebb determináns gyanánt épül be a tevékenység reális folyamatába.

A személyiség lelkivilága, amely az élettevékenység objektív folyamatainak hatására alakul ki, aktív erőként jelentkezik az átalakító tevékenységben, amelynek során megváltozik mind a környező világ, mind pedig a vele kölcsönhatásba kerülő személyiség.

Az embert körülvevő természet és társadalmi közeg nem az anyagi és szellemi kultúra tárgyainak „kirakata", amelyből az ember csak kiválasztja a számára szükséges anyagi és szellemi szükségleteket. A társadalmi közeget mindenekelőtt különböző csoportokba társult emberek alkotják, amelyekkel minden egyes egyén specifikus társadalmi kapcsolatokban, bonyolult és sokrétű érintkezési rendszerben áll. A személyiséget körülvevő társadalmi közeg aktív, hat az emberre, nyomást gyakorol rá, szabályozza őt, szociális ellenőrzésnek veti alá, foglalkoztatja, „megfertőzi" a magatartás megfelelő „modelljeivel", gyakran rá is kényszeríti a társadalmi magatartás meghatározott irányára. Az eszmék, értékek, célok, eszmények, programok stb. hatását a különböző érzelmeket, véleményeket „hordozó", azok aktív propagálóiként fellépő személyiségek kölcsönhatása közvetíti.

A társadalmi determináltság egyik legfontosabb sajátossága a belső és a külső, az objektív és a szubjektív dialektikus egysége. Emellett az érintett aspektusok tulajdonképpeni érvényessége és specifikus szerepe nem nivellálódik ebben a kölcsönhatásban, mivel különböző oldalai nem azonos jelentésűek — a szubjektív, amely feltárja a determináció belső aspektusait, olyan tulajdonságként jelentkezik, amelyet a társadalmi rendszerek fejlődésének objektív törvényszerűségei határoznak meg. A feltételezettség, az okság és az aktivitás folyamatainak belső kölcsönhatása legvilágosabban a determináció specifikus szociális „mechanizmusában" nyilvánul meg, amely a — társadalmi és egyéni — szükségleteken keresztül hat.

A személyiség struktúrájában a szükségleteknek különleges szerepük van, mivel ezek alkotják magatartásának legfőbb ösztönzőerejét, aktivitásának forrását, „a személyiség magvát", az egész bonyolult motivációs rendszer alapját. Nem csupán az információ elsajátítása és felhasználása „megy át" a szükségleteken és az érdekeken. Már a megválasztása, a döntéshozatal is a cselekvő szubjektumok szükségleteinek és érdekeinek irányító hatására megy végbe. Minthogy a társadalmi tevékenységi folyamatba különböző, sőt, szükségleteiket és érdekeiket tekintve egymással ellentétben álló szubjektumok lépnek be, például antagonisztikus osztályok, ezért a determinációs folyamat és annak végeredménye — az ember reális magatartása és tevékenysége, e tevékenység iránya és hatékonysága — egymást kölcsönösen kiigazító hatások bonyolult kölcsönhatását alkotja.

A szükségletek a személyiségnek nem tisztán belső tulajdonságai:

bonyolult ötvözetét alkotják a külsőnek és a belsőnek, az objektívnek és a szubjektívnek. Különböző oldalaik között, objektív feltételezettségük és tudatosulásuk között gyakoriak az ellentmondások. A személyiség objektív helyzetének megváltozása nem azonnal és nem automatikusan változtatja meg tudatát; a létben bekövetkező változásokhoz képest elképzelhető a lemaradás vagy bizonyos fokú anticipáció. Így például az embereknek egyik társadalmi csoportból vagy osztályból a másikba való objektív, törvényszerű társadalmi változások által meghatározott átmenete nem feltételezi azonnal a lelkivilágukban végbemenő fordulatot. Ellenkezőleg, a világhoz való viszonyuk számos megszokott formája, gondolkodásmódjuk, irányultságuk, értékrendszerük, eszményeik, céljaik és szükségleteik még sokáig (némely egyénnél egész életén keresztül) a régiek maradnak.

Ezek a „tényezők" mintegy átrostálják az ember életének különböző oldalaira vonatkozó információt, és arra ösztönzik az egyéneket, hogy keressék azokat a körülményeket, amelyek leginkább megfelelnek szükségleteiknek, hogy életformájukat a régi normák és paraméterek szerint alakítsák. Így viselkedik a tegnapi paraszt, aki tönkrement és elment a gyárba, objektív helyzete szerint tehát proletárrá vált, de megőrizte régi életmódját, szokásait és gondolkodásmódját. A valóság befogadásának és értékelésének korábbi formái, a kialakult szükségletek, motívumok és indítékok bizonyos ideig akkor is megmaradnak, ha az ember új tevékenységi formákra tér át.

A társadalmi létnek, a társadalom gazdasági rendjének és szociális struktúrájának megváltozása előidézi a társadalmi érdekek, ismeretek, normák és értékek tartalmának megváltozását. Mindez az emberekkel szemben új követelményeket támaszt, amelyek a társadalmi fejlődés új céljait és feladatait tükrözik, átalakítják a tevékenység rendszerét és tartalmát, a munka jellegét, a társadalmi viszonyokat, a társadalmi tudatot és az érintkezési formákat és velük az emberek szükségleteit, értékeit, életformáját és gondolkodását. Ily módon a személyiség gondolkodásmódjában bekövetkezett változások fokát és jellegét determinálja a reális életforma megváltozása, az utóbbit azonban csak a kialakuló szükségletek és célok hatására lehet megváltoztatni.

A szükségletek, természetüket tekintve, nem annyira a múlt, hanem inkább a jövő felé fordulnak. Nem csupán a szubjektumok már elsajátított tapasztalatait fejezik ki, hanem mintegy programozzák az élettevékenység leendő mintáit, amelyek a személyiséget új életformák kialakítá-

sára ösztönzik. Ezért a szükségletekben nem csupán a külső és belső feltételek determináló szerepe bontakozik ki, hanem a tudat és az emberi tevékenység alkotó szerepe is. Vonatkozik ez az anyagi és szellemi szükségletekre egyaránt, amelyek determinálják a személyiség magatartását és ösztönzik aktivitását.

A szocialista személyiség

A szocialista társadalmi rend kialakulása döntő hatást gyakorolt az új ember formálódására. A szocializmus valamennyi korábbi társadalmi formációval szemben minőségileg új társadalmi viszonyrendszer, amely lényegesen megváltoztatja az emberek helyét ezeknek a viszonyoknak a struktúrájában, szerepüket a társadalmi termelésben, a társadalmi tevékenység és az interperszonális kapcsolatok jellegét. A konkrét történeti megközelítés lehetővé teszi a szocialista személyiség történelmileg új típusának megértését. Szükséges ezt hangsúlyozni, mivel a tudományos irodalomban a szocialista személyiség fejlődését gyakran nem a reális történelmi folyamatokból vezetik le, hanem e személyiség normatív típusaiból kiindulva határozzák meg.

A szocialista típusú személyiség nem csupán a munkásosztálynak a munkafolyamatban végzett gyakorlati-tárgyi tevékenysége során formálódik, hanem mindenekelőtt a társadalom forradalmi átalakításáért folyó osztályharcban. Mint ismeretes, Marx a személyiségfejlődés legfontosabb szféráját alkotó gyakorlati tevékenységet a gyakorlati-tárgyi tevékenység és a forradalmi osztályharc szétszakíthatatlan egységeként értelmezte. A munkásosztály politikai harca nem csupán előfeltétele a tőkés rend felszámolásának, hanem döntő eszköz az új típusú proletárforradalmár harcos személyiségének kialakulásában, a tömegek politikai tudatának fejlődésében.

A munkásosztály politikai harcában megszilárdul a szolidaritás érzése, a szervezettség, fegyelmezettség jelentőségének felismerése. A harc arra tanítja a munkásokat, hogy lássák az ellentmondást érdekeik és a burzsoázia érdekei között, valamint érdekeik azonosságát más dolgozók érdekeivel.

A tőke országaiban, ahol a munkásosztály politikai harcát marxista–leninista pártok vezetik, ahol a harc célkitűzése és jelszavai a tudományos kommunizmus szilárd fundamentumára épülnek, a proletár osztálytudat igen aktívan fejlődik és lényeges mozzanatát alkotja az új típusú szocialista személyiségnek. Ezért a politikai harcnak igen fontos szerepe van az új típusú személyiség történelmi kialakításában. „A tömegek valóságos nevelése sohasem választható el magának a tömegnek önálló politikai és különösen forradalmi harcától – írta Lenin. – Csakis a harc neveli a a kizsákmányolt osztályt, csakis a harc tárja fel előtte erejének nagyságát, bővíti látókörét, fokozza képességeit, világosítja meg elméjét, kovácsolja ki akaratát."[1]

A proletár szocialista személyiség új vonásai már a kapitalizmusban is megmutatkoznak az osztályharc során. Mindenekelőtt a proletár harcosoknak, a proletariátus élcsapatát alkotó kommunistáknak tipikus személyiségi jegyeire gondolunk. A nemzetközi munkásmozgalom történetében ezernyi kiemelkedő forradalmárt ismerünk, akik életükkel bizonyították be, hogy hűek a munkásosztály ügyéhez, a kommunizmus eszméihez. Hazafiságukkal, proletár internacionalizmusukkal, a társadalmi folyamatok alapos ismeretével, a politikai tudatosság magas fokával és erkölcsi erejükkel messze felülmúlták a régi társadalom nagy részének szellemi fejlettségi színvonalát. Ezért a szocialista személyiség nemcsak a szocialista rend terméke, hanem eredménye a munkásosztály termelési tevékenységének és azon proletár nemzedék kitartó osztályharcának is, amelyek elsőként léptek a szocialista társadalom építésének útjára. A szocialista személyiségtípus történeti alakulásának folyamatában megy végbe a polgári életformára jellemző néhány személyiségi jegy dialektikus tagadása, és döntő módon továbbfejlődnek azok a haladó vonások, amelyekben a munkásosztály forradalmi és humanista lényege fejeződik ki.

Elméletileg alaposan meg kell érteni a szocialista személyiségtípusra jellemző, minőségileg új vonások történelmi kialakulásának dialektikáját, mert ez fontos feltétele annak, hogy helyesen, történelmi materialista szemszögből vessük fel a kommunista nevelés problémáit a szocialista országokban. A szocialista személyiségtípus fejlődésében mutatkozó történelmi folytonosság helytelen értelmezése megnehezíti annak az újnak a felismerését, amivel a szocializmus járul hozzá ehhez a fejlődéshez.

Bármely társadalmi formáció személyiségtípusainak szociális tulajdonságait elemezzük is elméletileg, a következő módszertani nehézségbe

ütközünk: hogyan kössük össze a személyiség tulajdonságainak elméleti meghatározásával azoknak a társadalmi viszonyoknak a döntő sajátosságait, amelyekkel a személyiség létezése összefügg. Mint tudjuk, a személyiség tulajdonságait főleg normatív és axiológiai szempontból szokás leírni. G. L. Szmirnov például ezeket vizsgálva így ír: „...A társadalmi típus jellemzése mindig szükségessé teszi az azonosítást egyik vagy másik társadalmi csoporttal, annak életfeltételeivel. Elsősorban azonban a személyiség jellegű tulajdonságokról kell beszélni, nem pedig magáról a közegről, vagyis azokról a jellemző tudati és magatartási vonásokról, amelyek az adott társadalmi személyiségtípust jellemzik, amely specifikus módon egyesíti magában egy meghatározott társadalmi közösség vonásait."[2]

A társadalmilag tipikus tulajdonságok meghatározásakor Marx azon tételéből indulunk ki, hogy az embernek mint személyiségnek a fejlődése olyan folyamat, amelyben elszakíthatatlan egységben, kölcsönhatásban vannak az objektív és a szubjektív tényezők. E folyamat konkrét formái és tartalmai a világ átalakítására irányuló gyakorlati-tárgyi és elméleti tevékenységnek, valamint e tevékenység objektív feltételeinek dialektikus kölcsönhatásában tárulnak fel.

Az embereknek, ahhoz, hogy létezhessenek, mindenekelőtt gyakorlatilag kell tevékenykedniük. A tárgyi tevékenység és a társadalmi élet feltételeinek gyakorlati megváltoztatása révén az emberek szükségleteikhez szabják a természetet és a társadalmat. A meglévő tudást és az emberiség kulturális örökségét elsajátítva, ezeket gyakorlati céljaikra használják. Ezért a gyakorlati tevékenység konkrét történeti formáinak vizsgálata a személyiségi vonások, tulajdonságok meghatározásának alapfeltétele.

Az emberek, amikor gyakorlatilag tevékenykednek, konkrét társadalmi viszonyaik szubjektumaiként lépnek fel. Ezek lényege nem más, mint az emberek konkrét kölcsönös kapcsolatainak társadalmilag rögzített, objektivált formái. Az emberi szükségletek és kielégítésük módjai létrehozzák annak objektív szükségességét, hogy az emberek kapcsolatba lépjenek egymással. Ezért az emberek egymáshoz és a külvilághoz való viszonya, továbbá a társadalmi csoportok és osztályok közötti viszony a személyiségi tulajdonságok elméleti elemzésének másik kiindulópontja.

Végül, a személyiség tulajdonságai céltudatos társadalmi nevelés és önnevelés eredményeképpen is fejlődnek. A különböző társadalmi intézmények azzal a céllal hatnak az emberre, hogy meghatározott ismereteket,

képességeket, érdeklődési kört, érdekeket, szükségleteket, meggyőződést, jellemvonásokat stb. fejlesszenek ki benne. Nevelő hatást gyakorol a család, az óvoda, az iskolák, a szakmai képzést és átképzést nyújtó intézmények. Ugyanilyen célt szolgálnak a politikai, ideológiai, szellemi és kulturális intézmények, a modern tömegtájékoztató eszközök, valamint a kommunista pártok, az állam és a tömegszervezetek nevelő munkája.

A személyiségfejlődés két oldala, az objektív és a szubjektív, elszakíthatatlanul kapcsolódik egymáshoz, kölcsönösen áthatja egymást. Ha abból indulunk ki, hogy a szocialista személyiség fejlődése csak szubjektív tényezők nevelő hatásának eredménye lehet, és tagadjuk a gazdasági feltételek, társadalmi viszonyok, életszínvonal stb. hatását, akkor végső soron a nevelés idealista felfogásához jutunk el, amely beéri a verbális oktatással, moralizálással. Ugyanakkor a szubjektív tényezők tagadása a nevelő munka, különösen az ideológiai nevelő munka lebecsüléséhez vezet és ahhoz a felfogáshoz, amely mindenhatónak tartja az objektív körülmények nevelő hatását a szocialista személyiség fejlődésében.[3]

A szubjektív tényezők hatása a személyiség fejlődésére nem merül ki a nevelő és oktató intézményeknek az emberek tudatára gyakorolt közvetlen befolyásában. Magában foglalja a személyiség fejlődésére gyakorolt tudatos hatást, a szocialista demokrácia és a társadalmi viszonyok tökéletesítését, a munka- és életfeltételek jobb megszervezését, a munkahelyi kollektívák kedvező légkörének megteremtését. A szocialista személyiség tulajdonságait korántsem csak a szülők, a tanítók, a mesterek és az ideológiai munkát végző személyek hatása formálja. Az állami intézmények és kollektívák vezetői is közvetlenül és közvetve befolyásolják a személyiség fejlődési folyamatát, belső dialektikáját, vagyis a társadalmi és egyéni emberi fejlődés kölcsönhatását gazdasági, technikai, technológiai, társadalmi és egyéb kérdések megoldásával.

A szubjektív tényezőknek a személyiség fejlődésére gyakorolt hatásában a két oldal — a speciális nevelő és oktató intézmények közvetlen hatása és az a közvetett hatás, amellyel erre a folyamatra az embereknek az objektív körülmények nevelő erejével kapcsolatos tudatos viszonya van — arra irányul, hogy kialakítsa a szocialista személyiségnek azokat az általános, tipikus vonásait, amelyek megfelelnek a szocializmus konkrét történeti feltételeinek és a kommunizmus magasabb fázisára való fokozatos áttérés objektív követelményeinek.

Az a kérdés, hogy melyek a szocialista személyiség általános, társa-

dalmilag tipikus tulajdonságai és jegyei, korunk tudományos irodalmában vita tárgyát képezi. Filozófiai vagy szociológiai szempontú megválaszolása feltételezi a szocialista személyiségstruktúra megalapozott és tényekkel alátámasztott elméleti megértését, vagyis olyan fogalmak dialektikus kölcsönhatásának megértését, amilyenek például a személyiség „egysége", „integráltsága", „egységessége"; ilyen fogalmak segítségével írható le ugyanis a struktúra, annak belső „strukturáltsága", „tagoltsága". Véleményünk szerint ezt a feladatot nem sikerült teljesen megoldani, mégpedig nemcsak a pszichológiában, ahogy Sorohova[4] írja, hanem a filozófiában és a szociológiában sem.

A szocialista személyiség társadalmilag tipikus alaptulajdonságainak meghatározásában a fő problémát filozófiai szempontból minden jel szerint az okozza, hogy a személyiség belső struktúráját nem elég egyes vonásainak összességeként értékelni, hanem egységes képként, dialektikus egységként kell felfogni, amelyben különböző, gyakran egymásnak ellentmondó oldalak vagy egyes tulajdonságok ötvöződnek egésszé. Ezek a vonások kisebb-nagyobb mértékben az ember minden életmegnyilvánulásában kifejeződnek. A szocialista személyiségtípus ennek az egységnek viszonylagos stabilitása következtében nyeri el azt a sajátos minőségi meghatározottságot, amely egyes személyiségeket vagy típusokat másoktól megkülönböztet. Számos tudós véleménye szerint a személyiség egységessége fejeződik ki olyan vonásokban és személyiségi tulajdonságokban, mint szükségleteik és érdekeik, világnézeti értékeik, amelyek az egyéni cselekvés indítékaiban és a gondolati célkitűzések megalapozásában nyilvánulnak meg, képességeikben, jellemvonásaikban öltenek testet stb. Ez különböző fogalmakban tükröződik: például az „irányzatosság", „belső pozíció", „belső világ" fogalmában[5]. Szmirnov az irányzatosságot a személyiségtípus legfőbb jegyeként kezeli. „Éppen ebben — írja — fejeződik ki végső soron a személyiség objektív helyzete és viszonya ehhez a helyzethez, hosszú távú célkitűzései, amelyek megszabják magatartását. Egyszóval az irányzatosság feltárása lehetővé teszi, hogy lezárt jellemzését kaphassuk az új, szocialista személyiségtípusnak"[6].

Az „irányzatosság" fogalmát nem találjuk elég szerencsésnek a maga egységében felfogott, meghatározott személyiségtípus társadalmilag tipikus alaptulajdonságainak jellemzésére, mivel az e fogalomban benne foglalt tulajdonságok, szükségletek, érdekek, nézetek, eszmények stb. a személyiség belső világának különböző szintjeit tükrözik. Mégis, a

fogalom lehetővé teszi, hogy meghatározzuk a szocialista személyiség lényeges, társadalmilag tipikus vonásait.[7]

A személyiségfejlődésnek és e folyamat törvényszerűségeinek objektív meghatározásához, e fejlődés történetileg lehetséges és már elért szintjének értékeléséhez a reális kritériumokat az anyagi körülményekben, a társadalomtörténeti folyamat objektív törvényszerűségeiben és mozgató osztályerőiben kell keresnünk.[8] Azt az objektív bázist, amelyből le lehet vezetni a szocialista személyiség társadalmilag tipikus vonásait, mindenekelőtt a tulajdonformák alkotják mint a termelési viszonyok alapjai, amelyeknek történelmi specifikuma meghatározza az összes társadalmi-gazdasági tényezőket, az osztályviszonyokat, az emberek társadalmi viselkedését és tudatát.

A szocialista személyiség legáltalánosabb, társadalmilag tipikus vonása, amely az új ember társadalmi tevékenységét jellemzi, a *szabadság* és a *felelősség* (erről lásd a IX. fejezetet).

A szabadság és a felelősség mint a szocialista személyiség legáltalánosabb, társadalmilag tipikus vonásai a társadalmi érdekekért vívott aktív harcban testesülnek meg. A személyiség és a szocialista társadalom új, objektíve kialakuló kapcsolatai formálják a szocialista személyiség tulajdonságainak legfontosabb csoportját, amely a társadalmi és az egyéni érdekek egységét fejezi ki. Ez az egység a kommunista eszményhez való hűség alapja.

A szocialista tulajdon egyesítette a termelők, a termelési eszközök tulajdonosai és a fogyasztók társadalmi-gazdasági funkcióit. Ezen az alapon nyugszik az érdekek objektív megfelelése a szocialista társadalom és annak egyes tagjai között. Ezért a szocializmusban a társadalmi érdekek valóban egyetemes érdekekként jelentkeznek, vagyis a munkásosztály, a parasztság, az értelmiség és más társadalmi csoportok érdekeiként. Ez a termelők, a tulajdonosok és fogyasztók közötti egység kiegészül az állampolgárok és az állam egységével. A termelőknek a tulajdonhoz való viszonyával egyidejűleg változik az állampolgároknak az államhoz való viszonya. Azonfelül, hogy minden egyes személyiségnek több lehetősége lesz alkotóerőinek a termelési folyamatban való kibontakoztatására, megnövekszik a tényleges lehetősége, mint Lenin írta, „a demokratikus jogok és szabadságjogok gyakorlásának..., amilyen soha még megközelítő mértékben sem állt fenn a legjobb és legdemokratikusabb polgári köztársaságokban sem"[9].

A dolgozóknak a gazdasági szférában folytatott tevékenysége és a

politikai közegben játszott aktív szerepe saját érdekeiket szolgálja, előmozdítja a szocializmus alapvető gazdasági törvényének érvényesülését, amely anyagi és kulturális életszínvonaluk állandó emelésére és szabadságjogaiknak az egész társadalom és minden egyes személyiség érdekében történő felhasználására irányul.

A társadalom valamennyi tagjának anyagi, társadalmi és politikai érdekegysége a társadalmi élet politikai, ideológiai és erkölcsi elveinek közösségében találja meg ideológiai kifejezését. Egyfelől az állampolgároknak az állam javára végzett aktív tevékenysége, másfelől pedig az a körülmény, hogy az állam megvédelmezi polgárainak érdekeit és biztosítja szabadságjogait, alkotja a szocializmuson belüli érdekegység két mozzanatát.

Engels a szocializmust olyan társadalomként jellemezte, amelyben „az érdekközösséget alapelvvé emelték, amelyben a közérdek már nem különbözik az egyes emberek érdekétől..."[10]

A szocializmusban azonban még létezhetnek nem-antagonisztikus ellentmondások a személyiség és a társadalom között. Nem kell ezeket a múlt maradványának vagy fogyatékosságainak tekinteni, mivel az egyén és a szocialista társadalom viszonya lényegénél fogva dialektikus. Ez azt jelenti, hogy egységük nem zárja ki az ellentmondásosság mozzanatát. A társadalom és az egyes emberek érdekei, jóllehet a fő dolgokban egybeesnek, másodrendű kérdésekben esetleg eltérnek. Ezért a társadalmi közösség feltételezi az *alapvető* létérdekek egyeztetését, prioritását a személyes érdekkel szemben. A kommunista eszményhez, a kommunizmus ügyéhez való hűség, a közös ügyért folyó harcban való aktív részvétel készsége a szocialista személyiség meghatározó vonása, ami megnyilvánul a dolgozók céljainak, kívánságainak és szervezett akcióinak egységében a szocialista társadalom állandó előrehaladásáért vívott harc folyamán.

A társadalomért végzett munka és az élet értelme. A szocialista személyiség társadalmilag tipikus tulajdonságainak másik csoportja e személyiségnek a munkához való minőségileg új viszonyát jellemzi. Fentebb utaltunk már a szocialista munka jellegében és tartalmában végbement objektív változásokra, amelyek alapját képezik annak, hogy az embernek a munkához való szubjektív viszonya történetileg átalakult. A munka jellegében bekövetkezett változások azt eredményezték, hogy a nép javára végzett munka az egyéni becsület, a szocializmushoz való egyéni, morális viszony igazi ügye lett. Jóllehet a munka még mindig az

emberek létfenntartásának eszköze, és ezért természetesen jogi kötelezettség is (elsődleges létszükségletté csak a társadalmi munkatermelékenység magasabb szintjén válik), mégis, a szocializmusban egyre több ember számára válik a munka élete értelmévé, legfontosabb lehetőségévé annak, hogy alkotóerejét a társadalom érdekében kamatoztassa és fejlessze.

Ennek tanúbizonysága az évről évre növekvő újító és ésszerűsítő mozgalom, továbbá a szocialista versenymozgalom fejlődése. Több százezer dolgozónak az alapvető eszközök jobb felhasználásáért, a termelés minőségének tökéletesítéséért folytatott harcában fejeződik ki a munkához való újfajta viszony, amelyet a szocializmus hozott létre.

1975-ben az NDK ipara egyetlen munkaóra alatt 100 millió márka értékű terméket állított elő. Kiszámították, hogy amennyiben a termelési alapot naponta további 10 percig használnák fel, 1975-ben ez terven felül 3,4 milliárd márka évi termelést hozna, 1980-ban pedig ez az érték elérné a 4,6 milliárd márkát. Az anyagi fogyasztásnak csupán 1%-nyi növekedése vagy felhalmozása értékben 2 milliárd márkával, vagyis 36 ezer lakás értékével egyenlő.

Az elmúlt ötéves tervben az újítók tevékenysége 17 milliárd márka összegű hasznot hajtott a népgazdaságnak. Ezek a számok azt mutatják, hogy a szocialista termelés volumenének növekedésével megnövekszik a dolgozók munkaaktivitásának társadalmi lendülete, a munkához való szocialista viszonyuk jelentősége is. Így például az újítók hozzájárulása az NDK népgazdaságának fejlesztéséhez 1975-ben 29,4% volt. Világos ebből, hogy korunkban a munkatermelékenység és mindenekelőtt az újítók mozgalma fontos szerepet tölt be a szocialista személyiség fejlődésében.

Az embereknek a munkához való új viszonya nem csupán a gazdasági mutatókban jelentkezik, hanem abban is, hogy a szocialista munkában az emberek számára új módon tárul fel a társadalomhoz mint egészhez fűződő kapcsolatuk, elvileg új lesz a viszonyuk a műveltséghez és a kultúrához. Az NDK szakszervezetei által kezdeményezett mozgalomban, amelynek jelszava: „szocialista módon dolgozni, tanulni és élni", 1975-ben több mint 228 ezer munkahelyi kollektíva (több mint 4 millió dolgozó) vett részt. Azok a tervek, melyeket az említett munkahelyi kollektívák a kulturális és művelődési színvonal növelésére kidolgoztak, arról is tanúskodnak, hogy állandóan növekszenek a dolgozók szellemi és kulturális szükségletei, mindenekelőtt a szabadidő ésszerű eltöltésének magasabb rendű formáira irányuló szükségletek.

A munkához való szocialista viszony tipikus vonásai a következők:

— a munkához mint olyan társadalmilag szükséges tevékenységhez való viszony, amely megteremti a szocializmus megszilárdulásának és a dolgozók növekvő anyagi és szellemi szükségletei kielégítésének anyagi feltételeit;

— az erkölcsi felelősség megnyilvánulása valamennyi munkakörben, akár fizikai, akár szellemi munkáról van szó;

— az a készség, hogy a dolgozók aktívan gyarapítsák és védelmezzék a szocialista tulajdont;

— az a készség és képesség, hogy fegyelmezett, pontos és minőségi munkát végezzenek, hogy baráti, kollektív együttműködéssel oldják meg a munkafeladatokat;

— az a törekvés, hogy a dolgozók jobban hasznosítsák, állandóan tökéletesítsék képességeiket, saját munkájuk eredményeivel vívják ki a munkahelyi kollektíva megbecsülését;

— az a törekvés, hogy fejlesszék és a kollektíva közkincsévé tegyék a termelés növelésére irányuló alkotóképességüket;

— az a készség, hogy önzetlenül átadják tapasztalataikat és ismereteiket.

Következésképpen, a munkához való szocialista viszony megmutatja a szocialista személyiség számos tipikus vonását. Kifejezi az erkölcsi felelősséget és a munkával való elégedettséget, a munkakészséget, a fegyelmezettséget, a megoldatlan problémák alkotó és kritikus megközelítését. Jellemzője a dolgozók közös munkában megteremtett kölcsönös bizalma és baráti segítsége, a lelkiismeretesség és a jövőben való bizalom. A Német Szocialista Egységpárt programja nagyra értékeli a szocialista munkát: „A párt a lelkiismeretes, becsülettel végzett és társadalmilag hasznos munkát a szocialista életmód lelkének tartja és sikraszáll azért, hogy a társadalmi élet minden területén olyan légkör alakuljon ki, amely hatékonyan növeli a munkakedvet és nagyobb teljesítményekre ösztönöz"[11].

Kollektivizmus és szocialista személyiség. A szocialista kollektivizmus mindenekelőtt az embernek emberhez való viszonyában tárul fel egy konkrét társadalmi formáció, a szocializmus keretei között. A kollektivizmusnak történelmileg új formája ez; Marx és Engels meghatározása szerint „a forradalmi proletárok közössége", az egyéneknek a szocializmusra jellemző olyan „egyesülése (a most kifejlett termelőerőket természetesen előfeltételezve)", amely az egyének ellenőrzése alá helyezi „szabad

fejlődésük és mozgásuk feltételeit"[12]. A kollektivizmus konkrét társadalmi lényege megnyilvánul a szocialista termelési viszonyokban, a baráti, közös munkában és kölcsönös segítségben, a közös politikai célkitűzésben, a dolgozók szocialista ideológiájában. A kollektivizmus a szocializmusban egyetemes társadalmi viszony lesz, amely valamennyi társadalmi kapcsolatban és a szocialista élet valamennyi formájában kifejezésre jut. A kollektivizmus adekvát módon meghatározza a dolgozók tevékenységének jellegét, amelyben kialakul és kibontakozik az emberi egyéniség teljes gazdagsága. A szocialista kollektivizmus anyagi bázisa a munka további társadalmasítása a termelési eszközök szocialista tulajdona alapján. A munka társadalmasítása már a kapitalizmusban is a kollektivizmus elég magas szintű formáit alapozza meg történetileg. Mint Marx írta, a modern gépi berendezés „csak a közvetlenül társadalmasított, vagyis közös munka kezében funkcionál. A munkafolyamat kooperatív jellege most tehát technikai szükségességgé lesz, amelyet magának a munkaeszköznek a természete diktál."[13]

Ugyanekkor a munkások munkamegosztásos kooperáció révén való egyesítése a társadalmasított termelési folyamatban társadalmi-gazdasági szükségesség, a munka állandóan növekvő termelékenységének nélkülözhetetlen előfeltétele. A tőke, mondja Marx, maga termeli „a munka kollektív erejét", a kapitalista közösségnek és kollektivizmusnak a termelési folyamatban kialakuló specifikus formáját, amely, mint már mondottuk, „a tőke kollektív erejeként" jön létre. A tőke ösztönzi a társadalmi termelés fejlődését, kiküszöböli a termelők elszigeteltségét, kollektív tömegerővé fogja össze őket, de a tőkés magántulajdon létezésének következtében szüntelenül le is rombolja ezt a kollektivizmust, konkurrenciát szül a munkások között és fokozza az egyének elszigetelődését egymástól.[14]

A kollektivizmus mint az egyének közös cselekvésének és társadalmi viszonyainak formája a szocialista társadalomban minőségileg új vonásokat vesz fel. A termelési eszközök szocialista tulajdona az a társadalmi erő, amely átalakítja a kollektivizmust. A termelőknek egymástól és a tőkétől való egyetemes és kölcsönös függését felváltja a termelők megszilárduló kölcsönös függése, amelyet közvetlenül ösztönöz a munka társadalmi folyamata, a dolgozók közös érdekeinek, valamint társadalmi célkitűzéseinek megvalósulása. A szocializmusban a technikai szükségesség következtében megmarad, sőt a tudományos-technikai haladás folyamán egyre fokozódik a munkafolyamat kooperatív jellege, mivel a termelők

céltudatos és széles körű kooperatív és kollektív tevékenysége nélkül nem lehet hatékonyan alkalmazni a korszerű munkaeszközöket.

A kollektivizmus technikai szükségessége azonban új társadalmi-gazdasági alapon realizálódik és összefonódik a kollektivizmus társadalmi-gazdasági szükségességével. A társadalmi tulajdon, a „társult termelők" kollektív munkája és a társadalmi termelésnek a demokratikus centralizmus alapján történő irányítása, amely a közvetlen termelők közös akcióit a munkamegosztás struktúrájában alárendeli társadalmi érdekeik egységének — ez a szocialista kollektivizmus társadalmi-gazdasági bázisa.

Először a szocializmusban vált lehetővé a termelőtevékenység olyan kollektív formáinak realizálása, amelyek megfelelnek a munka társadalmasítása objektív követelményeinek mind a vállalatoknál, mind pedig az egész népgazdaság szintjén. Ez megfelel a termelő új társadalmi helyzetének, aki „a termelési feltételekhez mint az övéihez" tudatosan viszonyul[15], alkotó kezdeményezőkészségről tesz tanúbizonyságot, versenyez a tervfeladatok túlteljesítéséért, felülemelkedik a munka közvetlen folyamatán.

A személyiségnek a szocialista kollektivizmus által létrehozott társadalmilag tipikus sajátosságai mindenekelőtt olyan tulajdonságokban fejeződnek ki, mint a kollektíva és a személyiség kölcsönös felelősségének tudatosítása, társadalmi célokra és közös akciókra való törekvés közös terv és egységes akarat alapján. Ebben az aspektusban nagy jelentősége van a demokratikus centralizmusnak mint a kollektíván belüli élet és a közös akciók vezérelvének. Lenin nemegyszer hangsúlyozta a kollektív szervezettség erejét. „Tömegeket felölelő szervezet nélkül a proletariátus — semmi. A megszervezett proletariátus — minden. A szervezettség — a cselekvés egysége, a gyakorlati fellépés egysége."[16]

Az akarat egysége, amelyben a dolgozók érdekeinek azonossága és elvi szolidaritásuk testesül meg, a szocializmusban nemcsak az új társadalmi viszonyok produktuma, hanem a szocialista társadalom további előrehaladásának feltétele is. Ezért Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után azt a feladatot tűzte ki a párt elé, hogy a tömegek tudatában, szokásaiban, hétköznapi magatartásában szerezzen érvényt a „mindenki egyért, egy mindenkiért" szabálynak.[17]

A szocialista személyiség formálódásában különleges szerepet tölt be a munkahelyi kollektíva. Az egyén ennek révén kapcsolódik be a termelési folyamatba, teljesíti társadalmi funkcióját mint a termelési eszközök

termelője és tulajdonosa, veszi ki a részét a szocialista termelés vezetéséből és tervezéséből, az ország irányításából. A munkakollektívákon belüli viszonyok fejlettségi szintje, a szocialista kollektivizmus elért szintje fontos társadalmi meghatározója ennek a társadalmi realitásnak, kritériuma az egyének gyakorlatilag megvalósított és tudatosan kiépített közössége társadalmi érettségének.

A tudományban, a technikában, a gazdaságban, akárcsak a társadalmi élet minden más területén elért haladást egyre inkább a szocialista kollektívák eredményei határozzák meg. A munka eredményei mindinkább függnek a kollektíva összehangolt tevékenységétől, valamennyi tagjának közös munkájától. Ennek következtében megnövekszik minden egyes egyén felelőssége a közös munkáért, akárcsak a kollektíva felelőssége az egyének alkotóerejének és képességeinek fejlődéséért. Ezért az egyénnek a kollektívához való viszonya nem jelent passzív alávetettséget (jóllehet a kollektíva csak akkor válhat maximálisan hatékonnyá, ha tudatosan mindenkit alárendel a közös céloknak és érdekeknek), hanem azt jelenti, hogy a kollektíva minden egyes tagja alkotó módon részt vesz a kollektíva ügyeiben. A kollektivizmus és az egyéniség kölcsönösen kiegészíti és feltételezi egymást — a szocialista kollektivizmus magasabb szintje feltételezi a szocialista egyéniség kialakulását és fejlődését.

A polgári ideológusok a szocialista kollektivizmust valamiféle nivellálásnak, az egyén eliminálásának próbálják feltüntetni. De ez csak azt bizonyítja, hogy milyen hibásan értelmezik az emberi viszonyok e történelmileg új formáját. Az NSZEP programja hangsúlyozza a szocialista kollektivizmusnak a személyiség fejlődésére gyakorolt befolyását, és arra szólít fel, hogy a párt politikai és ideológiai tevékenységét koncentrálják a munkahelyi kollektíva nevelőerejének kibontakoztatására annak érdekében, hogy minél teljesebben juttassák kifejezésre a szocialista személyiség tulajdonságait. A kollektivizmus ily módon a szocialista társadalom lényegi vonásaként és a szocialista személyiség társadalmilag tipikus jegyeként határozódik meg.

A hazafiasság és az internacionalizmus egysége. A szocialista személyiségtípus jellemző vonásai közé tartozik a hazafiság és az internacionalizmus elszakíthatatlan kapcsolata, egysége, amely az emberek gondolataiban, érzelmeiben és tevékenységében nyilvánul meg. A proletár internacionalizmusnak, a szocialista személyiség e tipikus vonásának sajátossága mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy kifejezésre juttatja a munkásosztály és pártja viszonyát valamely országban vala-

mennyi ország proletárjainak alapvető érdekeihez. Ezért a proletár internacionalizmus nem a munkásosztály ideológiájának valamely részoldala, hanem sűrítve fejezi ki valamennyi ország munkásosztálya céljainak, érdekeinek és akcióinak társadalmi-történeti lényegét: olyan nézetek egysége, amelyekben kifejezésre jut a proletariátus és más dolgozók nemzetközi szolidaritása közös harcukban a bármifajta társadalmi és nemzeti elnyomás alóli felszabadulásért, a szocialista társadalom felépítéséért.

A nemzetközi munkásosztály minden egyes osztagának tevékenysége szükségképpen saját nemzetének talaján bontakozik ki, ezért harci formáit meghatározott nemzeti sajátosságok jellemzik. A proletariátus azonban minden egyes országban mint nemzetközi erővel áll szemben a burzsoáziával. Ezért a munkásosztály felismeri történelmi küldetésének nemzetközi jellegét, érdekeinek és céljainak azonosságát, és ezeket egyetemes cselekedetekben valósítja meg. „Véleményem szerint a munkásosztály mozgalmában az *igazi* nemzeti eszmék... egyúttal mindenkor az igazi *nemzetközi* eszmék is"[18] — írta Engels. Ezért a munkásosztálytól idegen nemzeti és nemzetközi érdekeinek egymástól való elválasztása vagy szembeállítása, a nemzetközi feladatok szűkre szabott nemzeti megközelítése és a társadalmi felszabadulásért vívott harc nemzeti aspektusának túlzott hangsúlyozása. A munkások legfőbb érdeke és kötelessége, hogy, mint Lenin írta, „számunkra a nemzetközi munkásforradalom érdeke *előbbrevaló*, mint ennek vagy annak a nemzeti államnak és *kiváltképpen saját* nemzeti államuknak területi épsége, biztonsága és nyugalma"[19].

A cselekvő internacionalizmus lenini követelménye és annak a napi osztályharcban való gyakorlati megvalósulása lelkesítette a munkásosztály legjobb képviselőit, meghatározta forradalmi cselekedeteiket és tudatukat. A munkásosztálynak a közös, nemzetközi érdekek megvalósítása a legfontosabb kötelessége, amelynek végrehajtásáért, mint arról a munkásmozgalom története tanúskodik, számtalan áldozatot hozott. Mint ismeretes, a szocializmust először egy országban, a Szovjetunióban építették fel. Ezzel függ össze a proletár internacionalizmus tartalmának további fejlődése és pontosabbá válása. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével szükségessé vált, hogy valamennyi ország proletárjai szolidárisak legyenek a világ első szocialista államával, támogassák a nemzetközi munkásosztály államává szerveződött erejét. Ezért a kiemelkedő forradalmárok a Szovjetunióhoz való viszonyt mindenütt az igazán internacionalista cselekvésmód kritériumának tekintették. Ezzel kapcsolat-

ban érdemes felidéznünk Georgi Dimitrov szavait, aki a 30-as évek közepén rámutatott: „Nincs és nem is lehet más, *helyesebb kritérium, mint a Szovjetunióhoz való viszony*, annak meghatározásában, hogy ki *barátja* és ki *ellensége* a munkásmozgalomnak és a szocializmusnak, ki *híve* és ki *ellenfele* a demokráciának és a békének. A tőkés országokban a munkásmozgalom valamennyi résztvevője, a dolgozók valamennyi munkáspártja és szervezete, valamennyi demokrata őszinteségének és becsületességének próbaköve a szocializmus nagy országához való *viszonya.*"[20]

A szocialista közösség kialakulásával és azzal, hogy a világ különböző részein szocialista államok keletkeztek, szükségessé vált, hogy tudatosítsuk valamennyi szocialista ország dolgozóinak közös érdekeit. Készek vagyunk-e minden eszközzel, akár fegyverrel is megvédeni a nemzetközi szocialista közösség vívmányait — ez a döntő kritériuma az igazán internacionalista cselekvésmódnak.

Tekintettel arra az elsődleges jelentőségre, amely a Szovjetuniót mint a szocialista közösség legnagyobb országát illeti meg a szocializmus és az imperializmus közötti mai osztályharcban és a békéért, a társadalmi haladásért folyó harcban, továbbá tekintettel a forradalmi internacionalista munkásmozgalom és a szocializmus ellenfeleinek szüntelen nacionalista, szovjetellenes támadásaira, az NSZEP IX. kongresszusa hangsúlyozta: „Szoros kötődésünk Lenin pártjához és országához elvi kérdés, az osztályálláspont kérdése, s ez minden forradalmár és internacionalista számára döntő kritérium. Ez így van a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta, érvényes napjainkban is és még inkább az lesz a jövőben"[21].

A saját országunk iránti szeretet és hűség, a saját eredményeink láttán érzett büszkeség, ahogyan ez a szocialista hazafiságban kifejlődik, elválaszthatatlan a valamennyi szocialista ország közös érdekeihez és harcának céljaihoz való hűségtől. Ennek a fontos tényezőnek a felismerése, továbbá a proletár internacionalizmus eszméinek megfelelő aktív cselekvés a legfontosabb vonása a szocialista személyiségtípus történeti fejlődésének.

A humánum mint a szocialista személyiség vonása. Az új ember kialakulása elszakíthatatlanul összefügg a szocialista társadalmi viszonyok humanizálódásával. Ennek alapja a dolgozók átalakító tevékenysége a szocialista forradalom győzelme után. A dolgozók, azzal, hogy a társadalmi viszonyokat a szocializmus elveinek megfelelően átalakítják,

kiküszöbölik a kizsákmányolást, megszilárdítják a társadalmi egyenlőséget és így felszámolják a személyiség elidegenedésének valamennyi formáját, viszonyaikat valóban emberivé teszik. Ennek a folyamatnak az eredményei fejeződnek ki a szocialista életforma kialakulásában, amelyet az igazi kollektivizmus és elvtársiasság, a szocializmus útjára lépett különböző nemzetek és népek képviselőinek barátsága és összefogása jellemez.

A szocialista építés során realizálódik a humanizmus alapelve, amely az embert tekinti a legfontosabb értéknek. A szocialista közösség országaiban végbemenő gazdasági, politikai és kulturális változások nem öncélúak, hanem csak eszközei annak, hogy a humanizmus legfőbb elve realizálódjék. A szocialista társadalmi viszonyok szüntelen tökéletesedése során mintegy kiszélesednek az „emberi dimenzió" alkalmazási módjai: az objektív világ gyakorlati átalakulása mind közvetlenebbül vizsgálható a személyiség minden oldalú fejlődésének feltételeit előkészítő folyamatként.

A személyiség kivirágzása és az ehhez szükséges feltételek létrehozása időben nem válik ketté: már azokban az időszakokban is, amelyek megelőzik a kommunizmus legfelső fokát, végbemegy olyan személyiségi vonások kialakulása, amelyek a személyiséget már a jövő emberéhez közelítik. Az ember szellemi képességeit, tulajdonságait fejlesztve humanizálja magát mint személyiséget, kifejleszti magában az erkölcsi tulajdonságokat: a jóságot, a barátságot, a bizalmat, a kölcsönös segítséget, az önfeláldozást, más emberek méltóságának megbecsülését. Marx azt írta, hogy a képességek cseréje és az egyetemes együttműködés új, sokoldalú, egyetemes közösséget hoz létre az emberek között. Ez pedig „maga az *élet*, a fizikai és szellemi élet, az emberi erkölcsiség..."[22]

A személyiség szellemi világának humanizálódása összefügg az egyéni erkölcsi tudat és annak intellektuális, érzelmi-érzéki szférája struktúrájának megváltozásával. A szocialista személyiség erkölcsi fejlődésének harmonikus jellege abban mutatkozik meg, hogy a két szféra kölcsönösen feltételezi és gazdagítja egymást. Az igazán emberi viszonyok az őszintétlenséget, rosszindulatot szülő, az emberek szabad érintkezését megnehezítő kisszerű, önző érdekek és indítékok leküzdésével alakulnak ki. Az értelem és az érzelmek harmóniájában a vezető szerep az embernek a környező világhoz és más emberekhez, valamint önmagához való értelmes viszonyát illeti meg. Ily módon megnövekszik a személyiség öntudatának mint az emberi viszonyok alapvető szabályozó erejének a jelen-

tősége. A humánum mint a szocialista személyiség vonása a szocialista társadalom valamennyi tagjának szociális és erkölcsi egyenjogúságán, az állampolgári, szakmai és emberi méltóság tiszteletben tartásán alapszik. A személyiségnek ez a vonása nem ösztönösen alakul ki az ember átalakító tevékenysége során, hanem a kommunista nevelés folyamán fejlődik ki.

A szocialista személyiség szükségleteinek kialakulása

Az utóbbi években a marxista–leninista társadalomtudomány intenzíven dolgozik a szükségletelmélet különböző aspektusain, pontosabban és mélyebben vizsgálja mind ezek egészének specifikumát, mind pedig a különféle – személyi, osztály-, társadalmi – szükségletfajták sajátosságait. A kutatók egyre nagyobb figyelemmel fordulnak a szükségletek osztályozásának kérdései felé.[1]

A személyiségi szükségletek kialakulási folyamatának vizsgálata megköveteli az alapfogalmak meghatározását és pontosítását. Vitás a személyiség meghatározásának kérdése. A személyiség szükségleteivel foglalkozó elemzésünkben mi a személyiséget a társadalmi viszonyok egyéni létezéseként fogjuk fel.

A társadalom egészének szükségletei és a személyiség szükségletei – bonyolult probléma, amelynek elemzése nem tartozik feladataink közé, röviden csak a személyiség szükségleteinek némely legfontosabb sajátosságára térünk ki, amelyeknek közvetlen közük van e szükségletek kialakulásának folyamatához.

A személyiség szükségletei objektíve meghatározottak; ezt a tényt bizonyos fokig elismerte már néhány Marx előtti gondolkodó is, de a szükségleteket meghatározó tényezők közül többnyire a biológiai tényezőket – az ember antropológiailag értelmezett természetét, testi felépítését stb. – emelték ki. A társadalmi tényezők szerepét, például a termelőerők fejlettségi szintjét, a termelési viszonyok jellegét, az egyén osztályhovatartozását tagadják, jóllehet néha megsejtették ezek nagy jelentőségét.

A személyiség szükségleteit a társadalmi termelés és a kultúra fejlettségi szintje, a személyiségnek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt

helye, társadalmi és osztályhovatartozása határozza meg, nem csupán az egyéni testi vagy idegi-pszichikai sajátossága. Lenin hangsúlyozta, hogy tanulmányozni kell a társadalmi viszonyokat, mint a személyiség élettevékenységének tartalmát és szükségleteinek körét meghatározó viszonyokat, és azt írta, hogy a „materialista szociológus, aki az emberek bizonyos meghatározott társadalmi viszonyait tanulmányozza, ezzel már egyben a valóságos *egyéneket* is tanulmányozza, akiknek tetteiből ezek a viszonyok összetevődnek"[2]. Ez az utalás a személyiség szükségleteinek objektív meghatározottságára és a társadalmi viszonyok összessége által való determináltságára — a marxista–leninista filozófia legfontosabb módszertani tétele, amelynek hatalmas szerepe van a személyiség problémáinak tudományos megközelítésében.

A „szükséglet" és a „szükségszerűség" kategóriák közvetlenül összefüggnek egymással. „Amit igazán szeretek, annak létezését szükségesnek, nélkülözhetetlennek érzem"[3] — jegyezte meg Marx. A szükséglet szükségszerűség, de nem mindegyik, hanem csupán a gyakorlati szükségszerűség szükséglet is egyben. A szükséglet elszakíthatatlanul kapcsolatban áll a tevékenységgel, amelynek köszönhetően egyik vagy másik elvont szükségszerűség materializálódik, hús-vér jelleget ölt. A szükséglet a tevékenység folyamán keletkezik, és ugyanakkor az utóbbinak közvetlen ösztönzője. Az elvont szükségszerűség mint olyan vagy egyáltalán nem nyilvánulhat meg, vagy pedig szerepe korlátozott.

Fontos továbbá, hogy a szükséglet egyik vagy másik személyiségnek nem külső, hanem belső szükségszerűsége. Ezért objektumainak a személyiség számára önmagukban van értékük, és nem más szükségletek realizálódásának eszközeként jelentkeznek. Lenin Marxnak „A gothai program kritikája" című munkáját jegyzetelve aláhúzta annak egyik gondolatát, miszerint a leendő kommunista társadalomban a munka elsődleges létszükségletté fog válni. Ehhez a következő megjegyzést fűzte: „A munka szükségletté vált, senkit sem kell kényszeríteni."[4] Lenin ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg, amikor Engelsnek Bebelhez intézett levelét jegyzetelte. Ily módon a személyiség szükségleteit mint magatartásának egyik legfontosabb determinánsát az jellemzi, hogy a szükséglet bizonyos értelemben öncél, az élettevékenység közvetlen ösztönzője.

A személyiség szükségletei nemcsak objektívek, társadalmilag meghatározottak, hanem tükrözik a szükségleteket hordozó szubjektum egyéni sajátosságát, egyediségét, megismételhetetlenségét is. Marxista értelmezésük tehát kiküszöböli az „egyenlősítő kommunizmus" képviselőire

jellemző fogyatékosságot, amelynek lényege a személyiségi szükségletek egyéni sajátosságának tagadása volt. Babeuf, az egyenlősítő kommunizmus egyik híve például azt állította, hogy „minden egyes ember szükséglete teljes mértékben egybeesik a másik ember szükségletével, és ha nincs valamilyen torzulása a szívnek vagy az észnek, akkor köztük a különbség nem nagy, olyannyira nem nagy, hogy mindenkivel egy szinten lehet számolni"[5].

Szigorúan véve csak akkor beszélhetünk szükségletről, ha a két szükségszerűség, az objektív és a szubjektív, egybeesik, egybeolvad. „A szükségletnek mint a szubjektum tevékeny állapotának meghatározásából logikailag következik a szükségszerűség gyakorlati, tevékeny megvalósításaként való meghatározása... Ez a szükségszerűség kétféle: egyfelől annak szükségszerűsége, hogy a szubjektum kielégítse szükségleteit, mert élete újratermelésének ez a legfontosabb feltétele, másfelől pedig gyakorlatilag realizálódik az az objektív szükségszerűség, amely a tevékenység tárgyában, sajátosságaiban és törvényszerűségeiben rejlik"[6] — jegyzi meg Sz. Sz. Batyenyin.

A személyiség szükségleteinek már kiemelt sajátosságai bizonyítják rendkívüli fontosságukat az emberi magatartás determinálásában, önszabályozásában, a személyiség és a társadalom közötti kölcsönös kapcsolat társadalmi szükségszerűségének kifejezésében és megszilárdításában. A szocializmus mint társadalmi rend új személyiségtípust alakít ki, amelyet a csak rá jellemző szükségletrendszer jellemez; fejleszti és gazdagítja, soha nem látott magaslatra emeli a munka emberének szükségleteit. A szocializmusban a társadalmi viszonyok egész rendszere formálja és elégíti ki a személyiség különféle anyagi és szellemi szükségleteit, amelyekben a társadalom és a személyiség kölcsönös kapcsolatának állandóan növekvő gazdagsága jut érvényre. Ezért rosszindulatú rágalom a marxista—leninista tanítás ellen (amelynek elvei a szocialista országok életében váltak gyakorlattá) eszmei ellenfeleink azon állítása, amely szerint a kommunizmus „az archaikus, régen túlélt időszakhoz, az ősi primitivizmushoz való visszatérést hirdeti"[7].

Mivel a szükségletek a személyiség lényegi alapját alkotják, és bennük testesül meg a társadalom által elért gazdagság színvonala, a személyiségre kifejtendő irányító hatás folyamata a szocializmusban mindenekelőtt azt a célt szolgálja, hogy kialakítsa benne az adekvát szükségletrendszert. A személyiség szükségletei egységes rendszert alkotnak, amelynek feltárása nélkül nem lehetséges mélyen és tartalmasan elemezni a szemé-

lyiséget és kialakulásának folyamatát. Ezért a szükségletek kielégítése komplex, rendszer jellegű. „Egyáltalában esztelenség, ha feltesszük..., hogy az ember képes *egy* szenvedélyt az összes többitől elválasztva kielégíteni... anélkül, hogy *magát* az egész eleven egyént kielégítené"[8] — jegyzi meg Marx és Engels.

A személyiség szükségleteinek rendszere azonban nem az azt alkotó erők egyszerű összege. Ennek a rendszernek egyik tulajdonsága éppen az, hogy aktívan kihat a hozzátartozó összetevőkre, megváltoztatja őket belső természetének megfelelően. A bonyolult kölcsönhatás eredményeképpen a rendszerhez tartozó A elem nem egyszerűen hat B-re, hanem maga is érzékeli annak hatását; az A A^1-gyé, a B B^1-gyé válik stb. Vegyük például az új és már kialakult szükségletek kölcsönhatását. Az előbbiek nem egyszerűen „beépülnek" a már kialakultak rendszerébe, hanem a már kialakultak sajátosságainak és belső logikájának megfelelően transzformálódnak. Az újonnan kialakult szükségletek befolyást gyakorolnak a korábban kialakultak struktúrájára és tartalmára, ilyen vagy olyan változásokat idéznek elő bennük. Ennek eredményeképpen a személyiség korábbi szükségleteinek egy részét kiszoríthatják az újak, de a szükségletek korábban kialakult struktúrája az új szükségletekből sem fogad be mindent feltétel nélkül. Amikor tehát a szükségleteket egységes rendszerként alakítjuk, feltétlenül figyelembe kell venni a különböző elemei közötti kölcsönös kapcsolatok és függőségek sokféleségét, prognosztizálni kell azoknak a változásoknak a jellegét, amelyek új szükségletek kialakulása eredményeképpen mennek végbe.

Az újonnan kialakult szükségleteknek a már kialakultakra gyakorolt hatása különböző mértékű, ám ezt a hatást determinálja maguknak a szükségleteknek a struktúrája. Így például az önképzés mint a szocialista személyiség egyik legfontosabb szükséglete összeegyeztethetetlen a semmittevéssel, a szabadidő ésszerűtlen felhasználásával stb. Kialakulása és fejlődése ennek megfelelően megváltoztatja a személyiség tevékenységének tartalmát és formáit. Ugyanakkor ennek a szükségletnek jellege és intenzitása függ a többi szükséglet összességétől. Minél magasabb az ember műveltségi színvonala, minél fejlettebbek esztétikai és erkölcsi szükségletei, annál több előfeltétele van meg szükségletei rendszerében az önképzési szükségletek fejlődésének.

A szocialista társadalom célja, hogy ilyen vagy olyan konkrét történeti feltételek közepette megteremtse a személyiség optimális szükségletstruktúráját, figyelembe véve életkori, nemi és egyéb sajátosságait.

A személyiség szükségleteinek egységes rendszerként való elemzése lehetővé teszi, hogy magának a személyiségnek és szükségleteinek a vizsgálatából kiküszöböljük a felszínes, mechanikus megközelítést, amely oly jellemző a polgári szociológusokra. „A mi énünk mozaikszerű, pluralisztikus"[9] — állítja P. Sorokin. „Mint a gramofonon, váltakoznak bennünk a »lélek«-lemezek, amelyek teljesen különbözőek egymástól, és gyakran... egyik a másikkal harcol."[10] A pluralizmus hatására a polgári szociológusoknál a személyiség fogalma feloldódik, maga a személyiség eltűnik, és marad csupán azoknak az epizódszerű szerepeknek a kiválasztása, amelyeket eljátszik.

A szocialista személyiségtípus szükségletei különbözőek, anyagiakra és szellemiekre oszthatók, amelyek az anyagi és ideológiai, társadalmi viszonyok megnyilvánulási formái; felosztható aktuális és távlati, racionális és irracionális, valamint alkotói és fogyasztói stb. szükségletekre.

Nagyon fontos, hogy az alkotói és fogyasztói szükségleteket megkülönböztessük a szükségletek rendszerében, mivel a szocialista személyiség kialakulási folyamata mindenekelőtt az alkotói képességek kifejlesztésére orientálódik. Ami a szükségletek racionálisakra és irracionálisakra való felosztását illeti, hangúlyozni kell, hogy azoknak az emberi szükségleteknek a racionalitása, amelyeket a kommunista civilizáció szül, ellentétes a polgári racionalitással. Az utóbbi alapja a fényűzés kultusza és a társadalmi termelésnek egy maroknyi kizsákmányoló érdekében való megszervezése. A szocialista társadalom az anyagi termelésnek és a társadalom valamennyi szférájának magas fejlettségén alapul, s a tudomány uralmán a termelés, a fogyasztás, a hétköznapi lét és kultúra szférájában; ésszerű, szigorú tudományossággal megalapozott fogyasztási normákat feltételez, és ezeket beépíti a dolgozó tömegek tudatába. Ezért a személyiség ésszerű szükségleteinek a kialakítása a kommunista civilizáció létrejöttének elengedhetetlen feltétele.

A fejlett szocialista társadalomban minőségileg megnövekednek a személyiség szükségletei, struktúrájuk tökéletesedik; igazán humánus tartalommal telnek meg. Ennek a folyamatnak a sokféle iránya közül mi most háromra térünk ki: a személyiség szükségleteinek harmonikussá tételére, aktivizálására és individualizálására.

A szükségletek harmonizálása a legfontosabb feladat, amelyet meg kell valósítani a szocialista személyiség kialakításának folyamatában, az új ember nevelésében; megoldása nélkül lehetetlen a személyiség

sokoldalú fejlődése. Különösen fontos egyfelől a személyiség és a társadalom szükségleteinek, másfelől pedig a személyiség anyagi és szellemi szükségleteinek az összhangja. Ezek az aspektusok kölcsönösen összefüggenek egymással, de nem azonosak.

A személyiség szükségleteinek kialakítása egy hármas egységgel jellemezhető folyamat, amely magában foglalja az objektív körülmények, a nevelési folyamat és az önnevelés hatását. A szocialista társadalom, azzal, hogy gondoskodik az ember sokoldalú szükségleteinek kielégítéséről, gyakorlati feladattá teszi azt, kedvező feltételeket teremt a személyiség és a társadalom szükségleteinek fejlesztéséhez és harmonizálódásához. „A szocializmusban a társadalmi termelés legfőbb célja az emberek növekvő anyagi és szellemi igényeinek legteljesebb kielégítése"[11] — olvashatjuk a Szovjetunió új alkotmányában.

A kizsákmányolás felszámolása, a lakosság teljes foglalkoztatottsága, az embereknek a jövőbe vetett szilárd hite, a személyiség igazi szabadságának megvalósulása — a szocializmusnak ezek a legfontosabb vívmányai minőségileg új alapot nyújtanak a személyiség szükségleteinek mély szociális tartalommal való megtöltéséhez. A személyiség számára kedvező társadalmi-gazdasági átalakulások a szocializmusban állandóan növekvő arányúak. Így például, ha összevetjük a Szovjetunió korábban érvényben volt alkotmányát az 1978-as alkotmánnyal, akkor meggyőződhetünk róla, hogy a társadalmi jogok és a személyiség szabadságjogai jelentősen megnövekedtek. Az 1936-os alkotmány rögzítette a munkához való jogot, az új alkotmányban kiegészítették ezt a jogot azzal, hogy az állampolgárok képességeiknek, műveltségi szintjüknek, szakmai felkészültségüknek megfelelően választhatják meg a társadalmi szükségletek figyelembevételével szakmájukat, foglalkozásukat, munkájukat. Az új alkotmány a korábbihoz képest először ismeri el a lakáshoz való jogot, amelyet a lakásépítkezési program megvalósítása biztosít, elismeri továbbá az egészségvédelem jogát, a Szovjetunió állampolgárainak politikai és egyéb jogait, amelyek legfontosabb létszükségleteik kielégítésére irányulnak.

A szocialista társadalom megsemmisítette az osztályantagonizmusokat, és ezzel felszámolt minden akadályt, amely a társadalmi és egyéni szükségletek összhangjának útját állta. Kiragadta az embert abból a szűk és individualisztikus kis világból, amelyben a kapitalizmus körülményei között milliónyi ember tengődik. Minden ember számára megnyitotta a fejlődés, a tökéletesedés határtalan távlatait, amelyek összefüggnek a

nagy társadalmi célok és eszmények megvalósításával, mivel minél magasabbak azok a célok és feladatok, amelyeket az egyes ember maga elé állít, annál nagyobb ő maga mint személyiség.

A szocializmus fölemeli a személyiséget. Kötelességeket támaszt vele szemben, amelyeket csak úgy lehet teljesíteni, ha az embernek magas szakmai képzettsége, felelősségérzete, sokoldalú kultúrája van, ha aktív életpozíciót foglal el. És az ember a szocializmusban sikerrel teljesíti kötelességeit, mivel a szocialista társadalom megadja a megfelelő jogokat, létrehozza a szükséges feltételeket a minden egyes dolgozó előtt álló feladatok végrehajtásához.

A polgári ideológusok azzal vádolják a szocialista társadalmat, hogy az semmibe veszi a személyiség szükségleteit és érdekeit, „elnyomja", megfosztja egyéniségétől, szabadságától stb. Az ilyen állítások célja, hogy lejárassák a létező szocializmust, meggyengítsék vonzóerejét az egész világ dolgozóinak szemében. A polgári ideológusok ilyenfajta fejtegetéseinek semmi közük a valósághoz, a személyiség tényleges helyzetéhez a szocializmusban.

Az érett szocializmus fázisába lépő társadalom előtt a korábbiaknál bonyolultabb feladatok állnak a személyiség szükségleteinek alakításában. Bővülnek a társadalmi funkciók, megnövekszik a társadalom valamennyi tagjának szerepe az anyagi és szellemi javak előállításában, a termelés irányításában, a szocialista termelési viszonyok tökéletesítésében, a felnövekvő nemzedék nevelésében. Egyre nagyobb mértékben egyesül ugyanabban a dolgozóban az anyagi és szellemi javak megteremtőjének, a termelés és irányítás szervezőjének és az aktív közéleti személyiségnek a funkciója. A személyiség szükségleteinek harmonikus fejlődése lehetetlen anélkül, hogy ne alakítanák ki benne a társadalmi szükségletek új szintjének megfelelő szükségletek és érdekek magasabb színvonalát.

A személyiség szükségleteinek kialakítási mechanizmusában különösen nagy szerep hárul a szocialista társadalomra, annak valamennyi intézményére és szervezetére az ideológiai, kulturális nevelő tevékenység tökéletesítésében. „A pártszervezetek gyakorlata — jegyezte meg Leonyid Brezsnyev — mutatja meg nekünk, hogy milyen úton növelhetjük e téren a hatékonyságot. Tehát az egész nevelő munka komplex megközelítésére van szükség, vagyis az eszmei-politikai nevelés, a munkára való nevelés és az erkölcsi nevelés szoros egységének megteremtésére, figyelembe véve a dolgozók különböző csoportjainak sajátosságait."[12]

A szocialista társadalomban a személyiség szükségleteinek kialakítási folyamatát a szükségletek egész rendszerének figyelembevételével építik fel. Egyetlen, valamennyire is fontos szükségletet sem hagynak figyelmen kívül, számolnak az ilyen vagy olyan szükségletek kialakulásának sajátosságaival, egyes csoportjaival. Mivel azonban a munka szükséglete, a társadalmi és politikai szükségletek kulcsfontosságúak mind a társadalom, mind pedig a személyiség szükségleteinek rendszerében, ezért ezek fejlesztésének szentelik a legtöbb figyelmet. Ez nem jelenti azt, hogy más szükségleteket alábecsülünk vagy éppenséggel tagadunk. Csupán a szükségletek egységes rendszerének kialakításáról van szó, amelyre különleges figyelmet fordítunk. A nevelő hatás célja és iránya ebben a megközelítésben egybeesik.

A szocialista személyiség politikai, erkölcsi nevelése nem lehet eléggé hatékony a munkára való neveléssel való szerves kapcsolat nélkül, mivel a munka szükséglete a legfontosabb szükséglet, kialakulásának foka, fejlettségének szintje meghatározza mind a munkára való nevelés, mind pedig az eszmei-politikai, erkölcsi és más nevelési területek formáit és rendszerét.

A fejlett szocialista társadalmat az azt alkotó osztályok, rétegek és társadalmi-demográfiai csoportok alapvető érdekeinek és szükségleteinek azonossága jellemzi. Ez határozza meg a kommunista nevelés céljainak és feladatainak egységét. Napjainkban azonban még lényeges különbség állhat fenn a dolgozók egyes társadalmi kategóriái között, amely rányomja bélyegét a személyiség szükségleteinek struktúrájára is. Kiemelhetjük a munkás, a paraszt, az értelmiségi személyiség szükségleteinek bizonyos specifikus sajátosságait, amelyek élettevékenységük konkrét körülményeit tükrözik. Ugyanakkor a munkásosztályon, a kolhoz-parasztságon és az értelmiségen belül is vannak különböző szociális csoportok, az ezekhez való tartozás szintén tükröződik a személyiség szükséglet-struktúrájában.

A szocialista társadalomban meglevő társadalmi és osztálykülönbségek abban nyilvánulnak meg, hogy fennmaradnak a különbségek a munka tartalmában és jellegében, bérezésében, és ennek következtében a munkának elsődleges szükségletté válása *„egyenlőtlenül megy végbe, különböző ütemben és nem azonos mértékben terjed ki a dolgozók különböző csoportjaira, jóllehet a munkaszervezés elve a termelés különböző ágaiban egységes"*[13]. Mint szociológiai felmérések mutatják, minél alacsonyabb a dolgozó szakképzettsége (függetlenül attól, hogy fizikai

vagy szellemi munkával foglalkozik-e), annál kevesebb érdeklődést mutat a szakmai tevékenység iránt, annál nagyobb jelentősége van számára a munka anyagi ösztönzésének. Ezért a munka alkotóelemének a növelése, amelyet a szocialista társadalom valósít meg, lehetővé teszi, hogy a személyiség sokrétű szükségletei az emberi tevékenységnek éppen ebben a szférájában realizálódjanak és továbbfejlődjenek, ami jótékonyan befolyásolja a szükségletek egész rendszerének tökéletesedését. Ezzel szemben, ha a munka szférájában a társadalom tagjainak legfontosabb szükségleteit a munka nem megfelelő gépesítésének, nehéz körülményeinek stb. következtében korántsem teljes mértékben elégítik ki, akkor kiegészítő eszmei és nevelő erőfeszítésekre van szükség, hogy semlegesítsük a munka ilyetén körülményeinek és jellegének negatív hatását a személyiség szükségleteinek alakulására. Az eszmei, politikai, erkölcsi nevelés folyamán tehát figyelembe kell venni egyik vagy másik ember, egyik vagy másik társadalmi csoport munkaszükségleteinek konkrét fejlettségi szintjét.

Továbbá, ahhoz, hogy maximálisan hatékonyan oldhassuk meg a kommunista építés problémáit, a szükségletek kialakításának feladatait és a munkára nevelést szervesen össze kell kapcsolni az eszmei, politikai és erkölcsi neveléssel és a többi szükséglet fejlettségi szintjével. A munkaszükséglet sikeres kialakítása elképzelhetetlen egyebek között a polgári ideológusok ama kísérleteinek leleplezése nélkül, hogy a dolgozókat „másodrendű embereknek" tüntessék fel, rájuk erőltetve a fogyasztói ízlést és a burzsoá életforma egyéb „értékeit".

Mivel a személyiség egyik vagy másik osztályhoz, társadalmi csoporthoz tartozása sok tekintetben meghatározza a személyiség szükségleteit, ezért igen fontos tanulmányozni a szocialista társadalom különböző osztályainak és társadalmi csoportjainak sajátos érdekeit mind a személyiség szükségleteinek kutatása, mind pedig azok alakítása szempontjából. Így például a kolhozparasztság munkája és élete ma még eltér a munkásosztály munkakörülményeitől és életétől. „A kolhozparasztok interperszonális kapcsolatai a termelés szférájában kis csoportok keretein belül valósulnak meg, télen termelési kapcsolataik lazulnak"[14] — így jellemzi a kolhozparasztság életének egyik sajátosságát I. T. Levikin. Ezért falun helyenként a kollektív jellegű, szervezett pihenés különböző formáinak nagyobb a jelentősége, mint városban. A jelen körülmények között a kolhozparasztság általános kultúrájának növelése, a parasztság egy-egy részében a szellemi igények bizonyos fokú korlátozottságának kiküszöbölése, az

olyan erkölcsi, szellemi értékekkel való teljesebb megismertetésük, amilyen a kollektivizmus, a szervezettség, a személyes érdekek alárendelése a társadalmiaknak (olyan értékekről van szó, amelyek hagyományos hordozója a munkásosztály) — a paraszti személyiség kommunista nevelésének legfontosabb feladata.

Mint a szocialista országokban végzett szociológiai felmérések bizonyítják, a munkahelyi interperszonális kapcsolatoknak a dolgozók valamennyi csoportjánál nagy a jelentőségük, de különösen sokat jelentenek ezek az alacsony szakképzettségűeknek. Ezek támaszt, segítséget keresnek a szakmai környezetben.[15] Ezért a dolgozók alacsony képzettségű csoportjainak kommunista nevelése során különösen nagy szerepe van a kollektívának a munkásöntudat kialakításában. A kollektíva véleménye pedig nagymértékben hasznosítható olyan eszközként, amely a dolgozók e kategóriáját szakmai és kulturális színvonala emelésére ösztönzi.

A társadalom és az azt alkotó osztályok, társadalmi csoportok és egyének szükségleteinek egymást átható és gazdagító folyamata igen bonyolult, mivel a társadalom szükségletei nem a társadalom tagjai szükségleteinek mechanikus összegéből tevődnek össze, a kettő kölcsönhatását számos közbeeső láncszem — érdek, cél, indíték stb. — közvetíti. A személyiség fejlettségi szintjét nem csupán szükségleteinek, hanem érdekeinek jellege is meghatározza. Nemcsak a személyiség szükségleteinek kell fejletteknek lenniük, hanem megfelelő érdekeinek is, amelyek mindenekelőtt a szükségletek realizálására irányulnak. Mivel a személyiség érdekeit a környező valóság kevésbé szigorúan határozza meg, mint szükségleteit, a környező valósághoz képest az érdekek viszonylag önállóak, ezért rugalmasabban reagálhatnak a valóság változásaira, és előremozdíthatják a változásokat a szükségletek struktúrájában.

A személyiség szükségletei és érdekei között a kölcsönviszony akkor bomlik meg, ha a szükséglet automatikusan realizálódik. Ez nem ösztönzi az embert arra, hogy maga keresse szükségletei kielégítésének módjait, eszközeit, és olyan negatív személyiségi tulajdonságokat eredményez, mint a passzivitást, az ingyenélést stb. A szükségletek és az érdekek kölcsönviszonyának erre az aspektusára az irodalom is utal: „Kétségtelen, hogy a megfelelő fogyasztási cikk közvetlen jelenléte vagy elérhetősége korántsem közömbös tényező magának a szükségletnek a szempontjából. Előmozdítja a szükséglet szabad kifejlődését, és végső soron fontos a személyiség általános lelki közérzete szempontjából. Fontos azonban

figyelembe venni azt a tényt, hogy a szükséglet által előidézett pszichikai feszültség szilárd és tartós lesz, amennyiben nem talál természetes megoldást."[16]

A szocialista társadalom, azzal, hogy kielégíti a személyiség növekvő szükségleteit, megteremti az objektív feltételeket ahhoz, hogy a személyiség energiáit minőségileg új feladatok megoldására fordíthassa. Csak az érett szocializmus teremti meg annak az előfeltételeit, hogy különböző szinteken harmonikusan kapcsolódjanak össze a társadalom, az osztályok, a társadalmi csoportok és az egyes egyének szükségletei. A fejlett szocialista társadalomra mindenekelőtt akkor jellemző a társadalom, az osztályok, a társadalmi csoportok és az egyes egyének szükségleteinek (és egyúttal érdekeinek) ez az összekapcsolása, ha figyelembe veszik és kielégítik e rendszer valamennyi elemének szükségleteit. Természetesen olyan helyzetek is előfordulhatnak, amikor a személyiségnek le kell mondania szükségletei egy részéről magasabb rendű szükségletek — a szocialista társadalom érdekeinek védelme — javára.

A személyiség szükségleteinek harmonizálásában fontos szempont, hogy anyagi és szellemi szükségletei megfeleljenek egymásnak. Ennek a problémának a megoldásában kulcsprobléma a munka szükségletének kialakítása. A szocialista személyiség minőségileg új szükségleteinek alapja a társadalmilag hasznos munka. A szocialista jelleg mély erkölcsi értelmet ad a munkának, és ez a dolgozó tömegeket érdekeltté teszi a munkatermelékenység növelésében. Jóllehet a szocializmusban a munka továbbra is az élet alapvető eszköze, társadalmi jelentősége és erkölcsi értéke ösztönzi a munkához mint legfontosabb létszükséglethez való viszony kialakulását. A kizsákmányolástól és elidegenedéstől mentes munka, a dolgozóknak az a törekvése, hogy állandóan növeljék a munka termelékenységét, a termelőtevékenység anyagi és szellemi ösztönzőinek egysége kialakítja az emberben valamennyi képességének teljességét, magának a munkának a folyamatában pedig egyre nagyobb mértékben realizálódnak a személyiség sokoldalú anyagi és szellemi szükségletei.

Az antagonisztikus társadalmi-gazdasági formációkban elképzelhetetlen az anyagi és a szellemi oldal harmóniájának elérése az ember számára. A kapitalizmus a termelés alapvető ösztönzőjévé emeli a maximális haszon elvét, utilitarizálja az emberi viszonyokat és velük együtt az emberi szükségleteket is. A burzsoá társadalomban az egyes egyének szükségletei csupán más egyének szükségletei kielégítésének eszközeként jelentkeznek. Itt, mint Marx megjegyzi, „minden egyén szükségletek

egésze és a másik számára... csak annyiban létezik, amennyiben egymás számára kölcsönösen eszközzé válnak"[17]. Az utilitarizmus, az emberekhez és a környező természeti közeghez való fogyasztói viszony a polgári társadalomban a személyiség mélységes szellemi és erkölcsi válságát idézi elő. Egyik ideológusa így jellemzi ezt a társadalmat: „Az élet anyagi szabványai sohasem voltak magasabbak, de az erkölcsi zűrzavar sem volt talán még erősebb."[18]

A személyiség szellemi szükségleteit determinálja az anyagi szükségletek színvonala, ezért az utóbbiak realizálása mellőzhetetlen feltétele annak, hogy a két szükségletcsoport harmonikus egysége kifejlődjék. A szocializmusban egyre tökéletesebben elégítik ki a személyiség olyan elsődleges létszükségleteit, mint például a táplálkozás, a ruházkodás, a lakás, az egészségvédelem, az orvosi ellátás, a társadalombiztosítás. Vegyük például az élelmiszer-szükségletet. A szocializmus a dolgozókat nemcsak az éhségtől és a rossz táplálkozástól szabadítja meg, ami a kapitalizmusban emberek millióinak életét kíséri végig, hanem állandóan tudományosan kidolgozott normáknak megfelelően növeli is a lakosság táplálkozásának minőségi színvonalát. A szocializmusban a szükségletek kielégítésének elért szintje — például a táplálkozásban — csupán kiindulási pontnak tekinthető a szükségletek további növeléséhez és tökéletesítéséhez.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország élelmiszer-fogyasztásának adatai arról tanúskodnak, hogy itt teljes mértékben kielégítik a társadalom tagjainak energiaszükségletét. Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás valamennyi szocialista országban felülmúlja a napi 3000 kalóriát. A fehérjefogyasztás átlagos színvonala jelenleg megfelel a normáknak, a családi költségvetésekben az élelmezésre szánt kiadás aránya szüntelenül csökken; ugyanakkor növekszenek a más szükségletek — szövet, ruha, cipő, kulturális és háztartási tárgyak — beszerzésére irányuló ráfordítások stb.

A Szovjetunió statisztikai hivatala 62 000 család költségvetéséből végzett mintakutatást, amely azt mutatta, hogy az ipari munkások családjában a táplálkozásra fordított költségek aránya az 1940-es 53,8%-ról 1965-ben 37,9%-ra, 1975-ben pedig 32,9%-ra csökkent. Eszerint az utóbbi 10 évben a munkáscsaládok táplálkozásra fordított kiadásai 5%-kal csökkentek. A kolhozparaszt-családokban a megfelelő kiadások az 1940-es 67,3%-ról 1965-ben 45,2%-ra, majd 1975-ben 37,1%-ra csökkentek. A kolhozparasztok családi költségvetésében ez a csökkenés 8,1%-ot tesz ki.[19] A kolhozparaszt-családokban a táplálkozásra fordított költségek csök-

kenése gyorsabb ütemű, mint az ipari munkásoknál, ami arra utal, hogy a fejlett szocialista társadalom szociális és osztálystruktúrájának alapját alkotó két baráti osztály életszínvonala közeledik egymáshoz.

A tőke világával ellentétben, ahol szüntelenül mélyül a szakadék a társadalom különböző rétegei, valamint a gazdasági tekintetben elmaradott és fejlett országok között, a szocialista közösség országaiban a fogyasztás színvonala kiegyenlítődik. A legtöbb cukrot fogyasztó ország — a Csehszlovák Szocialista Köztársaság — 1974-es fogyasztása 1960-hoz képest összesen 7%-kal nőtt, ami azzal magyarázható, hogy ennél a terméknél már elérték a lakosság szükségleteinek kielégítését, más szocialista országokban ugyanezekben az években a cukorfogyasztás 25—88%-kal nőtt. A zöldségfogyasztás, amely a táplálkozási struktúráknak igen fontos mutatója, minden országban gyorsabb ütemben nő, mint Bulgáriában, ahol a legmagasabb a zöldségfogyasztás.[20]

A dolgozók elsődleges létszükségletei a szocialista társadalomban szociális tartalommal telnek meg. A táplálkozási szükségleteket úgy elégítik ki, hogy maximálisan biztosítják az adott társadalmi-gazdasági feltételek között az ember életének és munkatevékenységének időtartamát. A lakásszükségleteket úgy elégítik ki, hogy a társadalom minden tagjának a maximálisan kedvező kulturális és életfeltételeket biztosítsák. A ruházkodási szükségletek kielégítése mindinkább realizálja a szocialista társadalom tagjainak különböző esztétikai igényeit és ízlését, egyéni sajátosságaikat stb.

Minden anyagi szükséglet kielégítése új, egyebek között szellemi szükségletek kialakulását vonja maga után. Mint a szociológiai vizsgálatok mutatják, a magasabb fizetést kapó munkások között, egyebekben azonos feltételek mellett, nagyobb az aránya a rádiókészülékek, tv-készülékek, hangszerek, fényképezőgépek, magánkönyvtárak tulajdonosainak, mint azoknál a munkásoknál, akiknek a fizetése kisebb. Ezért, míg például Ufában a havi 91—120 rubel átlagfizetésű építőipari munkás házikönyvtárában átlagosan 12,3 könyv volt, addig a 121—150 rubel fizetésű munkásnak átlagban 34,2, a 150 rubel fizetéssel rendelkező munkásnak pedig már átlagosan 66,3 könyve van házikönyvtárában.[21]

Hasonló következtetésekre jutunk akkor, ha azt vizsgáljuk, hogyan hat az anyagi jólét emelkedése más szükségletek kialakulására, például a turisztika szükségletére. Így például azok a dolgozók, akiknek jövedelméből egy főre 50—70 rubel jut, háromévenként egyszer használják fel szabadságukat turistaútra. Kétévenként egyszer töltik szabadságukat

turistautakkal azok a családok, ahol egy főre 71—100 rubel jövedelem jut. Évente egyszer töltik pihenésüket utazással azok a dolgozók, akiknek 101—120 rubel az egy főre jutó átlagjövedelmük. Az utazási szükséglet fejlődésében új fokozatot figyelhetünk meg azoknál a dolgozóknál, akiknek családjában egy főre több mint 120 rubel jövedelem jut. Ezek rendszeresen utaznak szabadidejükben, és ebbe beleértendő a külföldi utazás is.

A szocialista társadalom biztosította mind a személyiség szellemi szükségleteinek hatalmas mértékű növekedését, mind pedig ezek kielégítésének lehetőségét. Így például az ifjúság általános középfokú oktatásának bevezetése eredményeképpen az utóbbi 10 évben 35 millió fiú és lány részesült középfokú oktatásban, vagyis több mint a szovjethatalom valamennyi megelőző évében együttvéve. Felső- és középfokú szakképzettséget 16 millió ember szerzett, és ez 1,3-szerese a Szovjetunió népgazdaságában 1965-ben dolgozó szakemberek számának.[22]

A személyiség szellemi szükségletei, amelyeket az anyagi szükségletek fejlettségi szintje határoz meg (e szellemi szükségletek közül a legfontosabbakhoz kell sorolni a tudományos világnézet és a szellemi érintkezés szükségletét, a közéleti-politikai, erkölcsi, megismerési, esztétikai és művészeti szükségleteket), viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Nem szabad ezt túlhangsúlyozni, de ugyanakkor helytelen volna lebecsülni is. Ez abban nyilvánul meg, hogy a szellemi szükségletek nem csupán az anyagiaktól függenek, hanem aktívan hatnak az utóbbiakra. Rendkívül nagy a szerepük a személyiség szellemi szükségleteinek a személyiség céljai elérésében, vagyis általában az eszményinek reálissá alakításában. Számos szükséglet, mielőtt reálissá válnék, ideális formában létezik, reálissá válásának folyamata pedig a személyiség szellemi potenciáljától függ. Lenin, aki minden megnyilvánulási formájában gúnyolta a talajtalan ábrándozást, a frázis-hősködést, ugyanakkor hangsúlyozta: „Az eszmei átváltozik reálissá — *mély* gondolat: nagyon fontos a történelem szempontjából. De az ember személyes életében is látható, hogy sok igazság van ebben."[23] A személyiség szükségleteinek kialakulási folyamata a szocialista társadalomban magában foglalja mint legfontosabb összetevőt a szellemi szükségletek kialakulását.

A szellemi szükségletek rendszerében minden elemnek megvan a maga sajátossága, amelyet figyelembe kell venni mind kialakulása folyamatában, mind pedig a személyiség szükségleteinek egész rendszerére gyakorolt hatását elemezve. Így például a tudományos világszemlélet szükséglete

feltételezi a marxista–leninista elmélet elsajátítását, amely a személyiséget felvértezi a társadalmi fejlődés céljainak és feladatainak megértésével. A marxista–leninista teória elsajátításának folyamán kialakul a személyiségben társadalmi szerepének helyes értelmezése, kialakulnak a legfontosabb erkölcsi és szellemi értékek, amelyek determinálják magatartását.

Az esztétikai szükségletek különösen nagy szerepet játszanak a személyiség szükségletrendszerének harmonizálásában, tevékenysége legkülönbözőbb formáinak összehangolásában. Kialakításuk ezért a személyiség mindenoldalú fejlesztésének egyik eszköze. Mivelhogy az esztétikai szükséglet „bensőségesen személyiségi"[24], ezért kialakításának folyamata megköveteli az adott szükségletnek megfelelő hatóeszközöket, minden személyiség egyéni megközelítését, például az interperszonális érintkezés ama csatornáinak feltárását, amelyek segítségével az esztétikai szükséglet realizálható.

Az anyagi és szellemi szükségletek harmonizálódásának folyamata csak akkor képzelhető el, ha egészséges, értelmes szükségletek alakulnak ki a szocialista társadalom valamennyi tagjában. Ismérvei konkrét-történeti jellegűek. A társadalmi haladás különböző történelmi szakaszain eltérőek a személyiségi szükségletek ésszerű kielégítésének lehetőségei. Ezeket a társadalmi-gazdasági és kulturális fejlettség színvonala, a termelési viszonyok jellege stb. határozza meg.

A szocialista személyiség ésszerű szükségletei feltételezik az egyéni szükségletek összehangolását kielégítésük objektív társadalmi és egyéni lehetőségeivel és ezen az alapon azt a képességet, hogy az ember konkretizálja kívánságait, kapcsolja össze őket a realitással. Mivel a munka szükséglete a legfontosabb a szocialista társadalom és az annak megfelelő személyiségtípus szükségleteinek rendszerében, ezért a szocialista társadalom tagjainál a szükségletek ésszerűségének legfőbb ismérve, hogy szükségleteik milyen mértékben vannak összehangolva a személyiségnek a népjólét megteremtésében játszott szerepével, vagy tágabb értelemben a szocialista életforma követelményeivel.

Az ésszerű szükségletek ismérvei összefüggenek azokkal a társadalmi és etikai elvekkel, amelyek a személyiség és a társadalom kölcsönös kapcsolatait szabályozzák. Ily módon a szocialista személyiségtípus ésszerű szükségletei azok, amelyek megfelelnek kielégítésük objektív lehetőségeinek a szocializmus mint társadalmi rend fejlődésének egy adott szakaszán, megfelelnek a személyiség munkateljesítményének és kötelező

ismérvként feltételezik, hogy ezek a szükségletek összhangban legyenek a szocialista életforma követelményeivel, szellemi és erkölcsi elveivel és normáival.

A szocialista személyiség ésszerű szükségleteinek kialakítása összefügg a személyiség erkölcsi és egyéb szellemi szükségleteinek mint az egyén és a társadalom kölcsönös kapcsolatait szabályozó elemeknek növekvő szerepével. A szó tulajdonképpeni értelmében vett erkölcsi szükséglet abból fakad, hogy a személyiség interiorizálja, a legfontosabb imperativuszokból belső meggyőződésévé teszi azokat az erkölcsi normákat és elveket, amelyek meghatározzák az erkölcsi választás és cselekvés szabadságát, vagyis az olyan cselekvését, amely külső szükségszerűségből az emberi jóakarat megnyilvánulásává vált. Ebben az értelemben erkölcsi szükségleten azt a személyiségre szervesen jellemző törekvést értjük, amelynek célja, hogy erkölcsös, vagyis becsületes, rendes, jó, a társadalmi eszményekhez hű stb. emberré váljék. Az ilyenfajta erkölcsi szükséglet konkrét megnyilvánulásai rendkívül sokrétűek, mint ahogyan az erkölcsi viszonyok is sokrétűek.

Igen nagy szerepe van a szellemi, egyebek között az erkölcsi szükségleteknek a fogyasztói orientálódás, a magántulajdonosi ideológia, a polgári lelkület és erkölcs elleni harcban. A fogyasztói pszichológia különböző megnyilvánulásai elleni harcnak napjainkban igen nagy jelentősége van. A fogyasztói magatartás összefügg az anyagi szükségletek hipertrofizálásával, általában a szükségletek öncéllá válásával. A fogyasztói magatartás gyökerei a magántulajdonosi viszonyokra és arra az elképzelésre vezethetők vissza, hogy a dolgok birtoklása lehetővé teszi az ember létbiztonságát, más emberek feletti erejét és hatalmát. A szocialista rend ezeket a tételeket alapjaiban ássa alá. Itt az ember tekintélye és méltósága munkájától, a közös forradalmi ügyben való reális részvételétől függ. Ám a szocializmusban is megmarad a házi gazdaság öröklésének joga, tapasztalható néhány árú hiánya stb. Az eszmei és nevelő munka hiányosságai esetén ez elősegítheti a fogyasztói attitűd konzerválódását.

A szocialista társadalomban a fogyasztói magatartás a múlt maradványa, annak a következménye, hogy egyes emberek nem sajátították el kellő mértékben a szellemi kultúra kincseit. Számos esetben hatnak a polgári fogyasztási szabványok is, amelyek behatolnak a szocialista társadalom némely tagjának tudatába. Ily módon a fogyasztói magatartás elleni harcnak van ideológiai, erkölcsi és általános kulturális aspektusa. „Jelentős eredményeket értünk el a szovjet nép anyagi jólétének javításá-

ban — jegyezte meg Leonyid Brezsnyev. — A jövőben is következetesen munkálkodunk e feladat megvalósításán. Az anyagi lehetőségek növekedésének azonban állandóan együtt kell járnia az emberek eszmei-erkölcsi és kulturális színvonalának emelkedésével. Máskülönben felütheti fejét a nyárspolgári és kispolgári gondolkodásmód. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni."[25]

A személyiségi szükségletek minőségi növekedésének legfontosabb iránya a szocialista társadalomban az aktivizálódás és az individualizálódás. A szükségletek elszakíthatatlanul összefüggenek a tevékenységgel. Fejlődésük és működésük szempontjából fontos, hogy „kiutat találjanak" a megfelelő tevékenységben és ezáltal megerősödjenek. A szocialista életforma célja a valóság átalakítása. Ez az életforma növeli a személyiség szociális aktivitását és azoknak a hatékony formáknak a szerepét, amelyek között a személyiség realizálhatja szükségleteit.

Az utóbbi években a művészeti és irodalmi alkotások mind gyakrabban emelnek ki olyan hősöket, amilyen Potapov brigádvezető a „Prémium" című filmből; ezek a hősök energikusan cselekszenek, széles látókörűek és nem csupán műszaki, gazdasági, hanem erkölcsi szempontból is figyelemmel kísérik annak a kollektívának a tevékenységét, amelyben dolgoznak. Ezek a hősök kortársaink reális vonásait tükrözik. Meg nem alkuvásuk a fogyatékosságok elleni harcban, tevékenységük eredményeinek önkritikus értékelése, az, hogy nem elégszenek meg az elért eredményekkel, hanem állandóan keresik a munka termelékenységének tartalékait — a személyiség szellemi és erkölcsi arculatának ezek a vonásai rendkívüli fontosságra tesznek szert a kommunista építés jelen körülményei között.

A szocialista személyiség szükségleteinek aktivizálódási folyamata kimutatható mind összességük, mind pedig egyes elemeik vizsgálata során. A szocializmusban például intenzíven szélesedik a személyiség érintkezési szférája, amely magában foglalja a legkülönbözőbb osztályok és társadalmi csoportok képviselőit. A munkásosztály szellemi értékei és erkölcsi eszményei valamennyi társadalmi csoport számára hozzáférhetővé válnak, a munkásosztály aktív szerepét pedig megerősíti a szocialista társadalom más csoportjainak növekvő aktivitása.

A személyiség szükségleteinek minőségi változását mutatja a szocializmusban a dolgozók széles körű részvétele a társadalmi tevékenység irányításában. Ennek formái sokfélék: a párt- és a szakszervezetek, a komszomol-szervezetek egyes megbízatásainak végrehajtásáról a választott

területi, köztársasági, össz-szövetségi szintű szervekben folytatott aktív tevékenységig terjed. A dolgozó tömegek közéleti, politikai tevékenységének aktivizálódása a szocialista életforma jellemző vonása, amely hozzájárul a személyiség öntudatának növekedéséhez és életét mélységes szociális tartalommal tölti meg.

A szocialista állam minden polgárának lehetővé tette az általános, ingyenes középfokú képzettség megszerzését. Ennek bevezetése társadalmunk hatalmas vívmánya. Jelenleg napirendre került a tanulási szükségletek még magasabb szinten való realizálása – „*»az életnek tanulunk« jelszavát felváltja az »egész életünkben tanulunk« jelszó, ez pedig gyökeresen megváltoztatja az iskolát végzettekkel és magával az oktatási folyamattal szemben támasztott követelményeket*"[26].

A szocialista országok hatalmas sikereket értek el a dolgozó tömegeknek a tudomány, a kultúra és a művészet eredményeivel való jobb megismertetésében. A szellemi szükségletek növekedéséről tanúskodik a színházak, hangversenytermek, képtárak, múzeumok közönségének növekedése. Fontos feladat itt, hogy a dolgozókat ne csupán a fogyasztás folyamatába, hanem az alkotómunkába, vagyis olyan szellemi értékek létrehozásába is bevonjuk, amelyek nélkülözhetetlenek szükségleteik továbbfejlesztése, új, magasabb szintre való emelése szempontjából. A szocialista társadalom, azzal, hogy ezt a feladatot megoldja, gondoskodik az emberről, alakítja a személyiség szükségleteit, és nem csupán a mai nap követelményeiből indul ki, hanem az érett szocializmus fejlődési perspektíváiból is, amelyek elszakíthatatlanul összefüggnek a kommunizmusba való átnövésével.

A szocializmus azokat a szükségleteket alakítja ki a személyiségben, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak céljaival és feladataival, ám ugyanakkor minden egyes ember egyéni hajlamait is fejleszti. A társadalmi termelés tökéletesítése lehetetlen a dolgozók egyéni képességeinek figyelembevétele és továbbfejlesztése nélkül. Ez viszont jótékony hatást gyakorol mind általában a személyiségnek, mind pedig – különösen – a személyiség szükségleteinek az individualizálódására.

A személyiség szükségleteinek individualizálódása a szocializmusban nem csupán a termelőerők fejlődésével függ össze, hanem a termelési viszonyok jellegével is, amely megfelelő irányt szab a folyamatnak, továbbá a kultúra növekedésével, a dolgozók szellemi életének magas színvonalával. Az egyéniség mint a személyiség lényegi jellemzője a legteljesebben szükségleteinek mint összefüggő rendszernek sajátszerű-

ségében jelentkezik. A személyiség individualizálódása a szocializmusban elősegíti a társadalmi és személyes szükségletek kölcsönös viszonyának megerősödését, összhangját.

A személyiség szükségleteinek individualizálódása a szocialista társadalomban nem tévesztendő össze az individualizmussal, az egyéni fogyasztási formák kultuszával, ami a kapitalizmusra jellemző. A szocialista társadalomban nagy figyelmet szentelnek a társadalmi fogyasztási alapok fejlesztésének, ami egyik eszköze a kollektivista erkölcs és a kollektivizmus elvein alapuló életforma kialakításának.

A személyiség szükségleteinek köre, szélessége, minőségi szintje függ a munka jellegétől és tartalmától, a kulturális és életmódbeli feltételektől, az interperszonális érintkezés szférájától stb. A személyiség kialakításában hatalmas szerepet töltenek be a kulturális intézmények, szervezetek és társadalmi intézmények, az egész társadalom eszmei nevelő munkája. Fontos tényező ebben maga az ember, törekvése az öntökéletesítésre, és az a képessége, amellyel a felismert szükségszerűségnek megfelelően tud cselekedni.

A szocializmusban kialakul az új ember; kötelességei széles körűek, nagyfokú felelősséget érez többek között azért, hogy ő maga milyen, hogy szükségletei milyen mértékben felelnek meg a szocialista társadalom érdekeinek. Ezért a szocialista személyiség alakulásának folyamata magában foglalja önnevelését, önmaga tökéletesítését. Mindez beépül a személyiség kialakításának mechanizmusába, nélküle nem lehetséges sikerre vinni általában a szocialista személyiségnek s ezen belül szükségleteinek kialakítási folyamatát.

A tudományos-technikai forradalom és a személyiség a szocializmusban

A társadalmi haladás, akárcsak az ember szükségleteinek, képességeinek és alkotóerőinek fejlődése, elszakíthatatlanul összefügg a munka jellegének és tartalmának megváltozásával. Ez utóbbit a termelőerők és a társadalmi viszonyok forradalmi átalakulása idézte elő — azoké a tényezőké, amelyeket Marx a társadalmi egyén fejlődése különböző oldalainak tartott.[1] Ahhoz, hogy a munka elősegítse a szocialista személyiségtípus kialakulását, tökéletesíteni kell és tudatosan ki kell alakítani a munka szocialista jellegét.

1. A tudományos-technikai forradalom előfeltételei és döntő szakaszai

Mit értünk a munka jellegén és tartalmán? Marx a munkát olyan folyamatként határozta meg, amely „ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét"[2]. Következésképpen, tartalmát tekintve a munka olyan célszerű, tudatos tevékenység, amelynek során az ember a munkaeszközök segítségével elsajátítja, megváltoztatja és céljaihoz igazítja a természet tárgyait. A munka azonban nem csupán az ember és a természet között zajló folyamat, hanem társadalmi viszony is. Marx a munka történelmi formáiról beszél, vagyis konkrét társadalmi-gazdasági formáiról, és megkülönbözteti egymástól a rabszolga-, a jobbágy-, a bér- és a szabad munkát.[3]

A szabad munka a kizsákmányolástól mentes társadalomban létezik, a kommunista társadalomban pedig, ahol a munka elsődleges létszükség-

letté válik, egyetemes formát ölt. Következésképpen, a munka társadalmi formáját a termelési viszonyok, a termelési eszközök tulajdonának jellege és a társadalmi munkamegosztás határozza meg.

A munka formája és tartalma dialektikusan összefügg egymással. A munka mint az ember és természet közötti anyagcsere azt jelenti, hogy az ember kihasználja a tárgyak és a természeti jelenségek mechanikai, fizikai és egyéb sajátosságait és arra kényszeríti ezeket, hogy kölcsönösen hassanak egymásra egy korábban meghatározott cél elérése érdekében. Emellett a munkatevékenységre, mint Marx rámutat, több funkció jellemző: közvetítő, szabályozó és ellenőrző. Ezek a funkciók jelenleg a technika segítségével valósulnak meg, s a tudomány és a technika fejlődésének megfelelően változnak.

Az ember, azzal, hogy hasznosította a kézi, kisipari technikát és az empirikus ismereteket, új kölcsönhatást hozott létre a természeti tárgyak és folyamatok között, és ily módon anyagcserébe lépett a természettel (közvetítő funkció). A gépi technika és a természettudományos ismeretek lehetővé tették az ember számára, hogy hatást gyakoroljon a különböző természeti jelenségek, tárgyak kölcsönhatására (szabályozó funkció), így például az égés, a meleg és a gőz között stb. (gőzgép), a villamosság és a mágnesesség között (elektrotechnika) stb. Végül pedig a mai tudományos-technikai forradalom lehetővé teszi számára, hogy maga sajátítsa el és ellenőrizze az egyes természeti jelenségek és tárgyak belső mechanizmusát (ellenőrző funkció), így például a nukleáris, a termonukleáris reakciót. Ezek a funkciók ilyen vagy olyan mértékben bármely munkafolyamatra jellemzőek, de teljes kifejlődésük összefügg a technika és a megismerés meghatározott fejlődési szintjével.

Tág értelemben a munka tartalmát a már említett funkciók határozzák meg. Mivel azonban ezek csupán a termelés és a technika meghatározott eszközei révén bontakoznak ki, ezért a munka tartalmát egyfelől a termelési eszközök és a technika, másfelől pedig ezek és az ember közötti funkciómegosztás jellemzi. Ebből a szempontból a munka tartalmát technikai, szervezeti és egyéb jellemzői, a termelés technológiai bázisa és végső soron a termelőerők, valamint a biológiai, fiziológiai és pszichikai erők határozzák meg. Ezek a jellemzők azt mutatják meg, hogy a munka főleg fizikai vagy szellemi, magas vagy alacsony képzettséget igényel, sokoldalú vagy egyoldalú, fizikailag nehéz vagy könnyű, alkotó vagy egyhangú, ösztönzi-e vagy gátolja a személyiség fejlődését, megköveteli-e vagy sem a dolgozó ember kezdeményezését stb. Ha össze-

vetjük az esztergályos, a lakatos, a futószalagnál dolgozó munkás stb. munkáját a tőkés és a szocialista vállalatoknál, ezek jelenleg technikai tartalmukat tekintve azonosak.

Tartalmát tekintve általában meg lehet különböztetni kézi, gépesített, komplex módon gépesített, részben automatizált és teljesen automatizált munkát. Ugyanakkor bármely munkafajtát jellemezhetünk például az egyes fizikai és szellemi műveletekre fordított idő mennyiségével, a szükséges képzettségi szinttel, az egyhangúság vagy az alkotó kezdeményezés fokával.

A társadalmi munka formája és tartalma nem egyszerűen függ egymástól, hanem egységet alkot, amelyben a forma kihat a tartalomra és fordítva. Ez azt jelenti, hogy a munka meghatározott tartalma konkrét formát követel, a meghatározott forma pedig pozitív vagy negatív értelemben hat a tartalomra. A munka formájának és tartalmának ezt a dialektikáját a termelőerők és a termelési viszonyok közötti dialektika határozza meg.

A társadalmi munka formájának és tartalmának egysége rányomja bélyegét annak jellegére. Ahogyan a termelőerők alkotják a termelés tartalmát, a termelési viszonyok pedig formáját, ugyanígy a társadalmi munka tartalma és formája a munka jellegének tartalma és formája is egyben. Ugyanakkor ez az egység nem alkotórészeinek egyszerű összege, hanem egymásba való kölcsönös átmeneteket feltételez. És bár a munka tartalma függ a társadalom anyagi-technikai bázisának fejlettségi szintjétől és végső soron függ a termelőerőktől is, ugyanakkor döntő mértékben a termelési viszonyoktól függ. Ezért adott esetben társadalmi, nem pedig technikai munkatartalomról van szó. Csupán a munka társadalmi formáinak és tartalmának dialektikus egysége alkotja a munka történetileg konkrét jellegét, és fordítva, az utóbbiban fejeződnek ki a munka társadalmi formáinak és tartalmának lényeges jegyei. Emellett a munka társadalmi tartalma, vagyis az, hogy rabszolga-, jobbágy-, bér- vagy szabad munkáról (szocialista, kommunista munkáról) van-e szó — ez a termelési viszonyoktól függ. Amikor a munka jellegéről és tartalmáról beszélünk, akkor ezen a munka társadalmi formáinak és tartalmának egységét értjük.

A munka jellegének mint formája és tartalma egységének a felfogása nagy elméleti és gyakorlati jelentőséggel bír. Például ebből következik, hogy a szocialista munka további tökéletesítése függ mind a termelési viszonyok fejlődésétől, mind pedig a termelőerők növekedésétől, ame-

lyeknek minőségi megváltozását a jelenlegi tudományos-technikai forradalom határozza meg.

Arra az időre gondolva, amikor a munka majd vonzó és szabad lesz, az egyéniség önkifejezése lesz, Marx így ír: „Az anyagi termelés munkája ezt a jelleget csak azáltal kaphatja meg, hogy 1. társadalmi jellege tételezve van, 2. hogy tudományos jellegű, hogy egyszersmind általános munka, az embernek nem mint meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése, hanem mint olyan szubjektumnak, amely a termelési folyamatban nem pusztán természeti, természetadta formában, hanem mint az összes természeti erőket szabályozó tevékenység jelenik meg."[4]

A munka jellegének megváltozása nem csupán a technikai haladás eredménye, mint ahogy azok a polgári ideológusok állítják, akik szerint a társadalmi haladás döntő tényezője a technika, hanem mindenekelőtt a termelési viszonyok meghatározott szintjéből következik. A szocializmus megteremti a feltételeket ahhoz, hogy a munka tartalma, következésképpen a jellege is gyors ütemben változzék.

A szocializmus építésének folyamán kifejlődik a munka közvetlenül társadalmi jellege. Miután a munkásosztály meghódítja a politikai hatalmat és létrehozza a termelési eszközök társadalmi tulajdonát, megteszi az első lépéseket a „kommunista módon társult munka" felé. Ezen a szinten „A munka... annyiban van kommunista módon egyesítve, amennyiben, először, megszűnt a termelési eszközök magántulajdona, és amennyiben, másodszor, a proletár államhatalom az állami földön és állami vállalatokban országos méretekben megszervezi a nagyüzemi termelést, elosztja a munkaerőt a különböző gazdasági ágak és vállalatok között és elosztja az állam tulajdonában levő szükségleti cikkek tömegét a dolgozók között"[5].

Jóllehet a társadalmi fejlődésnek ezen a szintjén a munkát még a kapitalizmustól örökölt termelési eszközök és technológia segítségével végzik, a marxista–leninista párt által vezetett munkásosztály hatalma garantálja egyfelől a termelőerők fejlődésében mutatkozó egyenetlenségek felszámolását, másfelől pedig a munkatermelékenység össztársadalmi méretű, tervszerű fejlesztését a dolgozók érdekében. A munka közvetlenül társadalmivá válik. Ez abban nyilvánul meg, hogy a termelési eszközök társadalmasítása során létrejön ezek közvetlen kapcsolata a termelőkkel, ami azt eredményezi, hogy a termelési eszközöket alárendelik a dolgozók egyesített akaratának és a munkát a rabszolgasorba döntés eszközéből a felszabadítás eszközévé, a dolgozók

szükségletei kielégítésének és mindenoldalú fejlődésének eszközévé változtatják.

A szocialista iparosítás megvalósítása, a szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtése és a szocialista termelési viszonyok győzelme után a munka társadalmasításának folyamata továbbmegy. A szocializmus saját alapján kezd fejlődni; a termelési eszközök politikai és jogi társadalmasítása az átmeneti időszakban reális társadalmasítássá válik. Ez a társadalmi munkáról a közvetlen társadalmi munkára való további áttérést jelenti.

Csakhogy ebben az időszakban a munka közvetlen társadalmi jellegét korlátozza az anyagi-technikai bázis és a gazdasági viszonyok: megszűnik az antagonizmus a fizikai és a szellemi munka között, a végrehajtó és az irányító tevékenység között, a város és a falu között, megmaradnak azonban a fizikai és a szellemi tevékenység, a végrehajtó és az irányító munka, a város és a falu közötti lényeges különbségek. A munka még nem vált elsődleges létszükségletté.

Ezeknek a problémáknak a megoldásához, a munka jellegének megváltoztatásához mindenekelőtt további társadalmasításra van szükség. Ez, mint Marx rámutatott, úgy érhető el, hogy a munkát tudományos jellegűvé és egyidejűleg egyetemes munkává teszik, szervesen egyesítve a tudományos-technikai forradalom eredményeit a szocialista gazdálkodási rendszer előnyeivel, vagyis biztosítva és megvalósítva az anyagi-technikai bázis minőségi fejlődését a tudományos-technikai forradalom eredményeinek maximális kihasználása révén. Ennek a feladatnak a megoldása a munka tartalmának és ezzel jellegének megváltozását jelenti. Nem csupán technikai probléma ez, hanem társadalmi is, mivel a munka jellege tartalmának fejlődése következtében megváltozik, ezt a változást meghatározza a szocialista társadalmi viszonyok tökéletesítése, a szocialista tulajdon további fejlődése, a gazdasági növekedés, továbbá a dolgozók politikai tudatosságának nevelése, általános képzettségük és kulturális színvonaluk emelése.

A tudományos-technikai forradalom eredményeinek a szocializmus előnyeivel való egyesítése során jön létre a munka további társadalmasítása, a társadalmi viszonyok tökéletesítése. A termelési eszközök társadalmi tulajdonának tökéletesítése következtében a munka társadalmi hatékonyságának színvonala is növekszik, s a termelési eszközök fejlődését a társadalmi munka koncentrálódása, szakosodása és kooperációja kíséri, mégpedig mind országos, mind nemzetközi méretekben

(a szocialista közösség keretein belül). A tudományos-technikai forradalom a termelés anyagi-technikai feltételeiben bekövetkezett minőségi változások összessége. A technikai fejlődés legáltalánosabb törvényének tekinthetjük azoknak a műveleteknek a fokozatos átadását, amelyeket korábban az ember hajtott végre. Ezért a mai tudományos-technikai forradalom legáltalánosabb mutatója az, hogy azokat a szabályozó, irányító, ellenőrző műveleteket, amelyeket az ember az egyes gépek, géprendszerek kezelése során végrehajtott, most különböző automatákra bízzák. A tudományos-technikai forradalom ezért minőségi változásokat idéz elő az embernek a termelésen belüli helyzetét és funkcióit illetően és végső soron a munka tartalmában és jellegében. Míg a tőkés gépi termelésben a munkás a technikai rendszerek szükségszerű közvetítő láncszeme, és mozgását a gépek ritmusa határozza meg, addig a tudományos-technikai forradalom a technika fejlődésében olyan perspektívákat nyit meg, amikor „a munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz"[6].

Az emberi munka fokozatosan alkotó, magas képzettséget igénylő tevékenységgé válik. És akkor a munkás fokozatosan túllép a termelés keretein (persze, ez még a jövő zenéje — így például a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban 1980-ra a tudományos-technikai forradalom eredményeképpen a teljes mértékben automatizált munka az összmunkamennyiségnek csupán 5—7%-át fogja kitenni; feltételezhető, hogy a munka 42%-a még kétkezi jellegű marad), aminek következtében még inkább megnövekszik a munka szabályozó és ellenőrző funkciója. Ennek ellenére a tudományos-technikai forradalom nem küszöböli ki a munkát mint az ember és a természet közötti anyagcserét, ahogyan azt számos mai polgári ideológus véli, hanem tudományos folyamattá változtatja azt. Erre Marx is rámutatott, amikor azt írta: „Többé a munkás nem iktat be módosított természeti tárgyat középtagként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtat át, iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, amelyet hatalmába kerít."[7] A munka, akár egyszerű, akár bonyolult technikai apparátusok segítségével megy végbe, mindenképpen munka marad. És megfordítva: csak ha olyan emberek végzik, akik bonyolult technikával vannak felvértezve és megszabadultak a kizsákmányolástól, csak akkor bontakoztathatja ki a munka igazi lényegét és válhat olyan tevékenységgé, amely a természeti erőket azok elméleti

megismerése alapján irányítja. Ezért a tudományos-technikai forradalom a „tudomány–technika–termelés" egységes rendszerének létrehozásában fejeződik ki.

A munkás ma még a közvetlen termelési folyamat legfőbb tényezője, csupán egyes folyamatokban vesz részt, és csak közvetve, megfelelő szervezeteken keresztül kapcsolódik be az össztársadalmi termelési folyamatba. Ennek a rendszernek a létrehozásával a munka egyre inkább tudományos, intellektuális és alkotó tartalmat nyer, a munkás pedig, annak köszönhetően, hogy egy sorba kerül a termelési folyamattal, annak legfőbb szabályozója, ellenőrzője lesz, közvetlenebbül vesz részt a társadalmi termelés irányításának folyamatában. Ily módon munkájának társadalmi jellege még közvetlenebbül érvényesül egyéni tevékenységében. „Ebben az átváltozásában – írja Marx – nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén – egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg."[8] Ez természetesen csak a termelési eszközök társadalmi tulajdonának körülményei között lehetséges. A modern állammonopolista kapitalizmusban az automatizálás az osztályellentétek éleződéséhez vezet, mivel itt a magántulajdon akadálya annak, hogy az ember társadalmi lényege az egyéni tevékenység közvetlenül társadalmi jellegével egységben fejlődjék ki.

Eszerint az automatizálás egyidejűleg az emberi társadalom fejlődési folyamata is, mivel annak köszönhetően, hogy a munkás egysorba kerülhet a termelési folyamattal és társadalmi lényegét egyéni fejlődésével egységben fejlesztheti, elősegítheti még intenzívebb általános fejlődését. Lehetővé teszi, hogy hatékonyabb kölcsönös kapcsolat jöhessen létre a termelés növekedése és az egyéniség kifejlődése között, bővíti a munkásosztály aktív és alkotó részvételét a termelés irányításában és tervezésében, a társadalom fejlesztésében.

A nagyszabású tőkés gépi termelésre jellemző a munkafunkciók megosztása, a munkafolyamat fizikai és szellemi összetevőinek különválása. Ezzel kapcsolatban Marx így írt: „Az ismeretek, az értelem és az akarat, amelyeket az önálló paraszt vagy kézműves, ha csak kis mértékben is, de kifejleszt..., most már csak a műhely egésze számára szükségesek. A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket, mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az koncent-

rálódik velük szemben a tőkében. A munka manufaktúraszerű megosztásának egyik terméke az, hogy az anyagi termelési folyamat szellemi potenciáit mint idegen tulajdont és mint rajtuk uralkodó hatalmat szembeállítja a részmunkásokkal. Ez az elválási folyamat elkezdődik az egyszerű kooperációban, ahol a tőkés az egyes munkásokkal szemben a társadalmi munkaszervezet egységét és akaratát képviseli. Kifejlődik a manufaktúrában, amely a munkást részmunkássá csonkítja. Kiteljesedik a nagyiparban, amely a tudományt mint önálló termelési potenciát a munkától elválasztja és a tőke szolgálatába hajtja."[9]

Jóllehet a nagyszabású tőkés gépi termelés fejlődése fokozott követelményeket támasztott a munkások képzettségével és műveltségével szemben, egyidejűleg azonban tevékenységüket egyoldalúvá tette. Ez mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a tudomány és a termelési eszközök függetlenekké váltak és a tőkének a munkás fölötti hatalmát testesítik meg. Bár a polgári ideológusok azt állítják, hogy a modern tudományos-technikai forradalom a tőkés társadalmat „ipari" (Galbraith), „posztindusztriális" (D. Bell), „technotron" (Brzezinski) stb. társadalommá teszi, a tudománynak és e társadalomnak a viszonyát az határozza meg, hogy a termelési folyamatnak egyszerű munkafolyamatból tudományos folyamattá való átalakulása a tőke sajátosságaként jelentkezik. „..A közvetlen munkának ez a társadalmivá emelése pedig — írja Marx — mint az egyes munkának a tőkében képviselt, koncentrált közösségi mivolttal szembeni gyámoltalanságra redukálása jelenik meg."[10]

A tudományos-technikai forradalom nem változtatta meg a kapitalizmus osztálylényegét. Ugyanakkor ellentmondásainak elmélyülése és újak keletkezése arra mutat, hogy „a kapitalizmus technikája napról napra egyre jobban *túlnő* a társadalmi viszonyokon, amelyek a dolgozókat bérrabszolgaságra kárhoztatják"[11]. A szocializmus megváltoztatja a tudomány és a társadalom viszonyát. A munkásosztály érdekében a közvetlen munkát társadalmi munkává alakítja. A szocializmus felszámolja a holt munkának az eleven feletti uralmát, a múltnak a jelen feletti uralmát, és ezáltal lehetővé teszi a munkásosztály és más dolgozók számára, hogy tudatosabban, ésszerűbben sajátítsák el a természeti és társadalmi folyamatokat. Ez az elsajátítás ugyanakkor a termelőerők, az anyagi-technikai bázis és a termelési viszonyok konkrét fejlődési folyamatában, a tudományos-technikai forradalomnak a szocializmus előnyeivel való egyesítése folyamatában megy végbe.

A holt munkának az eleven fölötti uralmát kiküszöbölni nem jelenti a tárgyiasult munka és a technika tagadását, mint ezt a tudományos-technikai forradalom némely kispolgári bírálója állítja. E forradalom elkerülhetetlenül együtt jár a társadalmi munka arányának növekedésével. A gazdasági haladást ennek a munkának a megtakarításán, az eleven munka termelési eszközökkel való mennyiségi és minőségi ellátottságán, a termelő berendezések maximális kihasználásán lehet lemérni. A kapitalizmusban azonban az eldologiasodott munka elsajátítja az elevent, és ez a munkás elszemélytelenedéséhez vezet.

A szocializmusban minél több eleven munkát látnak el eldologiasodott munkával, annál inkább az eleven munka eszközévé válik az eldologiasodott munka. Megnövekszik a szubjektív tényező szerepe, a munkás általános és szakképzettsége, mivel ennek a tényezőnek a fejlettségétől függ a termelési és technikai felszerelés kihasználása. A munkának modernebb technikai eszközökkel való ellátása nem változtatja az embert robotgéppé és nem csökkenti az eleven munka szerepét, hanem ellenkezőleg, lehetővé teszi alkotó jellegének kibontakoztatását, fokozatosan megszabadítja az embert a kétkezi, nehéz fizikai munkától, az egészségre ártalmas, egyhangú, rutinszerű műveletektől, amelyeket a gépekre bíznak.

Különösen fontos gépesíteni a kétkezi és a nehéz fizikai munkát, továbbá az olyan munkát, amely az egészségre káros következményekkel járhat (vállalaton belüli teherszállítás, be- és kirakodás, raktározás és más segédműveletek, magas hőmérsékleten folyó munka stb.). A szocialista országok jelenleg nagy erőfeszítéseket tesznek a kétkezi és a nehéz fizikai munka megkönnyítésére és kiküszöbölésére, bár ezt a feladatot a közeljövőben nem lehet teljesen megoldani. Ez nem csupán az ipari, hanem a mezőgazdasági termelésre is vonatkozik. A kétkezi és a nehéz fizikai munka jelenleg gazdaságilag egyre kevésbé hatékony. Ezért az SZKP XXV. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója hangsúlyozta, hogy „a kézi munka arányának jelentős csökkentése, a termelés komplex gépesítése és automatizálása elengedhetetlen feltétele a gazdasági növekedésnek"[12]. A Csehszlovák Kommunista Párt XV. kongresszusa is rámutatott annak szükségességére, hogy „gyorsabban kell előrehaladni a termelés gépesítésében és automatizálásában, az üzemen belüli szállítások és azon segédüzemek munkájának az ésszerűsítésében, amelyek aránytalanul sok dolgozót foglalkoztatnak"[13].

A kétkezi és a nehéz fizikai munka nem csupán gazdaságilag nem hatékony, hanem az ember fejlődését is fékezi. Ezek a munkafajták

lényegesen különböznek a szellemi munkától, főleg alacsony képzettségű munkások foglalkoznak velük, és a munkás szerepe itt egyszerű műveletek vagy fizikai cselekedetek végrehajtására szorítkozik. Ezek a munkafajták nem segítik elő a fizikai és szellemi képességek kifejlődését, gátolják a kezdeményezést, elégedetlenséget idéznek elő a munkával szemben és konzerválják a munkához mint puszta létfenntartási eszközhöz való viszonyulást. Itt a munka alapvető indítéka a fizetés mértéke. Ezért a kétkezi és a nehéz fizikai munka gépesítése nem csupán gazdasági megfontolásokkal indokolható, hanem a dolgozók társadalmi, politikai és kulturális fejlődésének szükségleteivel is.

A gépesítés során gépek vagy különböző mechanizmusok látják el a kétkezi, valamint a nehéz fizikai munkát és az egészségre ártalmas munkafolyamatokat, műveleteket. Ebben a szakaszban gépesítik az alapvető folyamatokat, továbbá a gépek kezelését, de a kétkezi munka megmarad a kisegítő műveleteknél, amelyek gyakran egyszerűek és egyhangúak. Ezek ismétlődése, például a futószalagon végzett munka, a munkát egyhangúvá teszi; ez az egyhangúság egyes esetekben a munkával való elégedetlenséghez vezet, más esetekben, éppen ellenkezőleg, bizonyos elégedettséget vált ki (mindenekelőtt az idős munkásokból), vagy mert nem tesz szükségessé szellemi erőfeszítést, vagy mert már hozzászoktak.

A komplex gépesítés valamely termelési folyamat minden láncszemének, alapvető és segédműveleteinek teljes gépesítését jelenti. Ennek során kiküszöbölik a nehéz fizikai és az egészségre káros munkát és kedvező munkakörülményeket teremtenek. Ám a komplex módon gépesített termelésben is megmarad bizonyos mértékig a kétkezi munka, például a különböző gépek és mechanizmusok kezelésénél, beindításánál, szabályozásánál, irányításánál, karbantartásánál. A tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazása, a bonyolult gépek és mechanizmusok használata során a kétkezi munka könnyebbé válik és kreatív elemekkel gazdagodik. Így például egy esztergályos munkájában több az alkotó vonás, mint egy gépkezelőében. Ugyanígy alkotó vonásokkal gazdagszik a gépbeállítók, szerelők és karbantartók munkája, akiknek, a kezelőszemélyzettől eltérően, bonyolult műszerekkel kell tudniuk bánni és ismerniük kell a technológiai folyamatok alapjait. A tudományos-technikai forradalom során kialakuló új foglalkozások a munkát érdekesebbé teszik és új távlatokat nyitnak meg a képzettség növelése előtt.

A gépesítés fejlődése magasabb követelményeket támaszt a munka és a termelési folyamat megszervezése iránt. A szervezési hiányosságok gyakran nagyobb elégedetlenséget idéznek elő, mint a munkafolyamatnak a gépesítés bizonyos ellentmondásai által okozott nehézségei. Ha (különösen a komplex) gépesítéssel kiküszöbölik is a nehéz fizikai munkát, a könnyebb fizikai munka nem mindig gazdagszik szellemi és alkotó tartalommal, mivel néha (így például a szerelőszalagnál végzett munka során) monotonná, egyhangúvá válik, és ez nem mozdítja elő a szocialista személyiség fejlődését.

A munka gépesítésének és automatizálásának kifejlődésével a gépkezelő munkás, aki korábban irányította, szabályozta és ellenőrizte a gépek munkáját, most már nem tölti be ezeket a funkciókat. Ezt már maguk a gépek és a különböző automatikus berendezések végzik. Ennek következtében csökken az eleven munka aránya, vagyis azoknak a munkásoknak a száma, akik közvetlenül a gépnél dolgoznak; az elsődleges szerep most már a gépbeállítókat illeti meg. Növekszik a szerelő- és kezelőszemélyzet létszáma is. Így például a hagyományos sorozatgyártásban a gépkezelők aránya 45–48% volt, a gépbeállítóké 10–12%, a karbantartóké 12–13%. Az automatizált termelésben azonban a gépkezelők aránya 4%-ra csökken, a gépbeállítók aránya 50%-ra, a karbantartóké pedig 30%-ra nő.[14]

A tudományos-technikai forradalom fejlődése következtében megnő a szerepe és jelentősége a két utóbbi munkáskategóriának, amelyek összekapcsolják a fizikai és a szellemi munkát. A termelés központi figurájává a szakmunkás válik, akinek széles körű az általános képzettsége, magas a kulturális, technikai színvonala, és akinek birtokában vannak a termelés tudományos alapjai. A képzetlen munkások aránya jelentős mértékben csökken.

A termelés fokozatos gépesítése és automatizálása azt eredményezi, hogy a főleg kétkezi munkáról áttérnek a fizikai és szellemi munka kombinálására, az automatikus rutinszerű műveletekről a szellemileg alkotó tevékenységre. Létrejönnek tehát mind az objektív, mind pedig a szubjektív feltételek a munka gazdagodásához, amely most már nem csupán az emberi szükségletek kielégítésének forrása, hanem egyúttal előmozdítja a munkások fizikai és szellemi fejlődését is. A munka jellegének megváltozása egyúttal a fizikai vagy kétkezi munka szellemi munkával való felcserélése és olyan új munkatípus fokozatos létrehozása, amely szellemileg gazdagabb, de nem veszíti el a fizikai feszültség bizonyos

fokát. Ilyen például a gépbeállítóknak, az automata berendezések karbantartóinak a munkája, ilyen tevékenységet végeznek a magas képzettségű, bonyolult technikai berendezéseken dolgozó szerelők vagy például a lakatosok.

Feltételezhető, hogy amilyen mértékben kifejlődik a tudományos-technikai forradalom, olyan mértékben jön létre egész sor foglalkozás, amelyben a szellemi és a fizikai munka összekapcsolódik. Az utóbbi magas képzettséget igénylő munka lesz, mint Marx mondta, „fizikai és szellemi erők játéka", és ez a munka válik az ember számára elsődleges létszükségletté. A magas képzettséget igénylő kétkezi munkának a gépesített és automatizált munkába, például az automata berendezés beállítójának munkájába való szerves bekapcsolódása kedvezőbb körülményeket teremt a munkások alkotó képességeinek fejlődéséhez.

A munka tartalmának, következésképpen jellegének megváltozása a tudományos-technikai forradalomban azonban nem egyenes vonalban halad. Jóllehet a tudományos-technikai haladás hosszú távon progresszív változásokat idéz elő a munka tartalmában, abban az értelemben, hogy a munka egyre inkább gazdagodik alkotó elemekkel, ennek a folyamatnak azonban számos átmeneti fokozata van. A tervezés automatizálása és kibernetizálása, amely a tudományos-technikai forradalom legfontosabb láncszemét alkotja, több szakaszban halad előre: részleges automatizálás (egyes félautomaták és automaták, állandó félautomata gépsorok); fejlett automatizálás (ciklikus és automatikus állandó gépsorok), majd a komplex automatizálás, amely már nemcsak a termelési folyamatot, hanem annak előkészítő fázisát, valamint a termelés és a gazdaság irányítását is magában foglalja. Emellett a gépesítés és a részleges automatizálás meghatározott foka, bár megkönnyíti a fizikai munkát, mégis jelentős fizikai és szellemi feszültséget követel meg, amely összefügg a különböző technikai berendezések megfigyelésével és ellenőrzésével és a szükséges intézkedések megtételére irányuló állandó készenléttel.

A részleges automatizálás bizonyos munkáskategóriákból jelentős idegi és szellemi feszültséget vált ki, és emiatt sok olyan szellemi művelet alakul ki, amelynek nincs alkotó jellege, hanem egyhangú és sematikus. Nemcsak a fizikai munka lehet egyhangú, hanem a szellemi tevékenység némely fajtája is. Így például az irányító pultot kezelő munkás munkáját nem csupán szellemi tartalom jellemzi, hanem szellemi erőfeszítés is és több egyhangú, nem alkotó tevékenységi forma. Jóllehet a tudományos-technikai forradalom csökkenti a munkafunkciók széttagolt-

ságát, amely a nagyszabású gépi termelést jellemezte, és egyre több komplex munkatevékenységet követel meg, ennek ellenére nem számolja fel teljesen ezt a széttagoltságot.

A részleges automatizálás körülményei között az állandó gépsorokon sok egyszerű művelet alakul ki, amely nem igényel magas képzettséget. A burzsoá ideológusok a tőkés részleges automatizálás némely negatív következményét abszolutizálva azt állítják, hogy a mai tudományos-technikai forradalom a munkások képzettségének általános csökkenésével jár, és csupán a gépbeállítók vagy a karbantartók szűk rétege növelheti képzettségét. A tőkésországokban ez valóban így van, mivel a burzsoá nem érdekelt abban, hogy a munka technikai feltételeit az emberek szükségleteihez szabja.

2. A szocialista személyiség fejlődése a tudományos-technikai forradalom folyamán

A szocialista társadalom, amely a tudomány és a technika fejlődésében társadalmi céljai elérésének eszközét látja, számos intézkedést tesz a termelési folyamat automatizálásának és kibernetizálásának negatív következményei ellen. Így például ott, ahol a technikai feltételek bizonyos fokig egyszerűsítik és egyhangúvá teszik a munkát, vagy idegi és szellemi feszültséget váltanak ki és növelik a munka intenzitását, ami elkerülhetetlen következménye a technikai fejlődésnek, ott ellenható tényezőket keresnek, olyanokat, mint például a munkahelyek szervezett váltogatása, a kezelő funkció és a karbantartás összekapcsolása, a futószalagok működésének szüneteltetése, egészségügyi torna bevezetése stb., vizsgálatokat folytatnak a megengedhető terhelés ésszerű pszichofiziológiai, ergonómiai és egészségügyi normáinak meghatározására. Ide tartoznak a dolgozók egészségének védelme és megerősítése céljából hozott intézkedések, a testnevelést és a pihenést, a munka- és életkörülmények állandó javítását szolgáló és más intézkedések. Ezekre a kérdésekre nagy figyelmet fordítottak a kommunista és munkáspártok legutóbbi kongresszusai, mindenekelőtt az SZKP XXV. kongresszusa.

A munka tartalmának és jellegének megváltozása a szocializmusban nem csupán a tudomány és a technika fejlődésének eredménye, hanem a szociális, szervezési, politikai, ideológiai és kulturális intézkedések egész komplexumán keresztül valósul meg. A szocializmusban létrejönnek a

feltételek ahhoz, hogy a tudomány és a technika eredményei ne csupán a szocialista személyiség fejlődését szolgálják, hanem elhárítsák a tudományos-technikai fejlődés által előidézett és a szocialista személyiséget fenyegető negatív következményeket is.

A társadalmi munkának a tudományos-technikai forradalom, valamint az össztársadalmi irányítás következtében végbement termelékenység-növekedése megnöveli a szabadidőt, amely nem meghatározott „ellensúlyozása" csupán a munkaidőnek, hanem előfeltétele a személyiség további fejlődésének. „A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére"[15] — írta Marx. Jelenleg a munkások jó része még fárasztó munkaműveletekkel foglalkozik, szabadidejét pedig a munkaidő során reánehezedett fizikai és szellemi terhelés ellensúlyozására használja fel. A szabadidő alighanem továbbra is betölt ilyen ellensúlyozó funkciót, hiszen itt, a munka szférájához képest, az embernek viszonylag nagyobb lehetőségei vannak tevékenysége megválasztására, valamint fizikai és szellemi erőinek sokoldalú fejlesztésére.

A jövő társadalma nem lesz az üres időtöltés társadalma, mint azt számos burzsoá ideológus állítja, hanem mindenekelőtt az alkotó munka társadalma lesz. Ez azt jelenti, hogy a szabadidőt nem csupán a dolgozók fizikai és szellemi erőinek helyreállítására fogják használni. Ez egyúttal az ember magasabb szintű újratermelését fogja szolgálni a munkaidő mellett, amelyben az ember szintén realizálni fogja képességeit az általa szabadon kiválasztott tevékenységben. A munkások jelentős része ma is a további általános és szakmai képzésre, valamint közéleti, politikai tevékenységre használja szabadidejét.

A termelőerők fejlődése a szocializmusban megköveteli az objektív és szubjektív körülmények tudatos alakítását és fejlesztését, amely, mint Marx írta, lehetővé teszi, „hogy a részegyént, egy társadalmi részletfunkció puszta hordozóját, helyettesítsék a totálisan fejlett egyénnel"[16].

Annak ellenére, hogy a munkaműveletek megosztásának folyamata a tudományos-technikai forradalom kezdeti stádiumában még nem ért véget, a további fejlődés során egyre nyilvánvalóbbá válik a munkafunkciók integrálódása, komplexitása és sokoldalúsága. Ezzel csökken technikai korlátozottságuk, és többrétűvé válnak. Ez a folyamat fokozatosan kiszorítja a szűk szakosítást és a meghatározott korlátozott

foglalkozáshoz, szakmához való életfogytiglani lekötöttséget, amelyet a nagyszabású tőkés gépi termelés hozott létre. Ezt a folyamatot Marx úgy jellemezte, mint „a munka váltakozásának" törvényét. Ennek a törvénynek a spontán megnyilvánulása a kapitalizmusban szükségképpen vezet a kapitalizmus általános válságának éleződéséhez, a ciklikus válságokhoz és a munkanélküliséghez. A szocializmusban ez a folyamat a szocialista személyiség fejlődésének forrása. Annak következtében, hogy bizonyos részfunkciókat a gépekre bíznak, egyre nagyobb szükség van sokoldalúan fejlett és művelt dolgozókra.

A tudományos-technikai forradalom nem tagadja a szakosítást általában, mert ez ellentmondana az emberi megismerés haladásának, de kiküszöböli a részleges, egyoldalú szakosítást. Olyan szakosítást követel, amely széles körű természettudományos és technikai, valamint társadalomtudományi ismeretekre támaszkodik.

Ugyanez vonatkozik a munkafolyamatra. A munka váltakozásának törvénye az általános és szakmai felkészültség egységét fejezi ki, amely a munkának alkotó jelleget ad. A szocializmusban a tartalmas, bonyolult és alkotó munka az ember egyik szükségletévé válik. Ennek fejlődése és kielégítése a társadalom növekvő gazdasági, technikai, tudományos, szociális és kulturális lehetőségeitől függ. A tudományos vívmányok tömeges elterjedése és a munka jellegének megváltozása arányában, a munka társadalmasodása és tartalmának tudományos ismeretekkel való telítődése arányában megkezdődik az a hosszú történelmi folyamat, amelynek során helyreáll a munkának mint technikai eszközökben eldologiasult „fizikai és szellemi erők játékának" egysége és alkotó jellege. Ezt az egységet a kizsákmányoló társadalomban megbontotta a munkamegosztás fejlődése. A szocialista és a kommunista társadalom helyreállítja az egységet, de már azon az alapon, hogy a dolgozók tudatosan elsajátítják a természet és a társadalom közötti anyagcsere társadalmi viszonyait, a magas fejlettségű termelőerők és a kommunista munkamegosztás alapján.

A munkásosztály és más dolgozók alkotó tevékenysége nem korlátozódik a munkafolyamatra; már a kapitalizmusban is fejlődésnek indul a kizsákmányolók elleni harcban, majd különösen a burzsoá rend megdöntése után, az új társadalom építésének folyamatában. Ennek a folyamatnak során a dolgozókban megnövekszenek azok a szükségletek, amelyeket nem lehet kielégíteni egyhangú és nem-alkotó munkával. Ha a munkát alkotóvá akarjuk tenni, akkor a tudomány és a technika eredményeinek

alkalmazása során nem szabad szűken technikai és gazdasági érdekekből kiindulni. A tervezési és döntéshozatali folyamatokban, amelyeknek célja a népgazdaság hatékonyságának növelése, figyelembe kell venni a munka alkotó jellegének további fejlődését, és ennek érdekében minden lehetőséget fel kell használni.

A munka alkotó jellege változó folyamat. A szocializmusban megvannak az objektív és szubjektív feltételek a valósághoz és a munkához való alkotó viszony megteremtésére. A szocialista társadalom fejlődésével egyidejűleg a szubjektum szerepe, a társadalmi folyamatokban való tudatos részvétele és alkotó aktivitása egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A fejlett szocialista társadalom felépítésének és főleg a kommunista társadalomra való áttérésének az időszakában szükséges, hogy minden dolgozó alkotó módon viszonyuljon a munkájához, a társadalmi átalakulás aktív és elvi résztvevője legyen.

A tudományos-technikai forradalom és a tudományos-technikai eredmények alkalmazása a szocializmusban jelentős mértékben bővíti az alkotás kereteit: ez korábban alapjában véve a tudomány és a művészet szférájára szorítkozott, ma viszont a tudományos-technikai haladásnak a szocializmus előnyeivel való összekapcsolása következtében kezd kialakulni a munka alkotó jellege, amelynek megvannak a maga fokozatai és konkrét megnyilvánulásai. Erre utalt Lenin, amikor hangsúlyozta, hogy a kommunista munka kialakulása hosszan tartó folyamat, amelyben fokozatosan jönnek létre az emberek társadalmi tevékenységbe való bekapcsolásának új formái és módszerei.

A szocializmusban a munka jellege és tartalma nem csupán a tudományos-technikai haladás eredményeképpen változik meg, hanem az embereknek a munkához való aktívabb és tudatosabb viszonya következtében. Ezért tulajdonított az SZKP XXV. kongresszusa olyan nagy jelentőséget a munkára való nevelésnek és a politikai neveléssel való szoros összekapcsolásának. Ennek következtében a fejlett szocialista társadalomban kialakulnak annak a lehetőségei, hogy a munka mindenki számára alkotó tevékenység legyen, hogy kommunista munkává váljék, amely minden dolgozótól megköveteli minden erejének és képességének, széles körű ismereteinek és magas képzettségének, sokoldalú tapasztalatainak mozgósítását, a haladó, élenjáró tapasztalatok elsajátítását, a kezdeményezést, a felelősséget, az újnak a megértését stb.

Erre a munkára nem külső ösztönzők kényszerítik a dolgozókat, mint például az anyagi javak, a személyes sikerek vagy az adminisztratív intéz-

kedések. Munkatevékenységük forrása vagy belső ösztönzőjük az a szellemi és fizikai elégtétel lesz, amelyet a munka folyamán szereznek, a társadalom iránti felelősségük felismerése stb.

„A kommunista munka – írta Lenin – ...ingyenes munka a társadalom javára, olyan munka, amelyet nem bizonyos kötelezettség lerovása, nem bizonyos termékekre való jog megszerzése céljából, nem előre megállapított és törvényesített normák szerint teljesítenek, hanem önkéntes munka, norma nélküli munka, díjazásra nem számító, díjazási feltétel nélküli munka, a közösség javára megszokásból végzett... az egészséges szervezet szükségleteként végzett munka."[17]

Ennek a célnak az elérése nem csupán a munka teljes társadalmasítását és a termelőerők magas fejlettségét feltételezi, hanem megköveteli az ember minden oldalú fejlesztését, alkotó lehetőségeinek kibontakoztatását, széles körű általános és szakmai képzettségét és a dolgozók magas fokú tudatosságát is.

A személyiség minden oldalú fejlődését nem szabad úgy elképzelni, hogy minden ember mindent tud és mindent el bír végezni. A kommunista társadalom nem elszigetelt emberek társadalma, hanem magasrendű eszmények alapján társult egyéneké. Ezért az ember minden oldalú fejlődése a termelőerők aktív elsajátításától, a kommunista elvek alapján társult termelők termelési viszonyaitól fog függeni. Ez azt jelenti, hogy a társadalom fejlődése nem szab korlátot a személyiség fejlődésének, mivel ez olyan „társulás", amelyben „minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele"[18]. Jóllehet ennek a célnak – a kommunista munkának – elérése távoli perspektíva, a fejlett szocialista társadalom építése lépésről lépésre előmozdítja a kommunista munka kialakulását. Ez nyilvánul meg a munka termelékenységének növelésére irányuló törekvésben, a termelés tervezésében és irányításában, az életkörülmények tökéletesítésében való aktív és alkotó részvételben, továbbá az ország gazdasági, politikai és kulturális fejlődéséért érzett felelősség tudatában. Leonyid Brezsnyev a szakszervezetek XV. kongresszusán ezt mondotta: „Napjaink élenjáró munkása olyan ember, akinek elmélyültek az ismeretei, széles a kulturális látóköre, akinek viszonya a munkához tudatos és alkotó jellegű, aki a termelés gazdájának érzi magát, olyan embernek, aki mindenért felelős, ami csak társadalmunkban történik. Az ilyen munkás politikailag aktív, nem békül meg a lazasággal és a felelőtlenséggel, a termelés szervezetében jelentkező bármiféle rendellenességgel. Kibékíthetetlen ellensége mindenfajta kispolgáriságnak, általában

mindennek, ami a múlt csökevényeként él tovább az emberek tudatában és magatartásában.

Az ilyen munkás számára a párt, a kommunizmus eszményei egész világnézetének lényegévé váltak, meghatározták tetteit, viszonyát az emberekhez, egész életpályáját."[19]

A szocializmus alapjainak felépítése folyamán kialakult a munkásosztály társadalmi-politikai arculata, megnövekedett kulturális-technikai színvonala és bővült alkotó részvétele a társadalmi problémák megoldásában. A fejlett szocialista társadalom felépítése és a kommunista társadalomra való áttérés során fokozódni fognak a követelmények a műveltséggel és a képzettséggel szemben, erősödni fog a munka alkotó jellege. Megköveteli ezt mind a tudományos-technikai forradalom, mind pedig a bonyolult gazdasági, politikai és kulturális feladatok megoldása. A munkásosztály vezető szerepe ennek során nem csökken, ahogyan a burzsoá és revizionista teoretikusok állítják[20], hanem növekszik.

Minden olyan kísérlet, amely azt bizonygatja, hogy a munkásosztály szerepe csökken, maga a munkásosztály pedig elpolgáriasodik és depolitizálódik, nem egyéb durva rágalmazásnál. Maga az élet tanúskodik arról, hogy a szocialista társadalom fejlődésének minden szintjén, egészen a kommunizmus felépítéséig, a munkásosztály a társadalmi haladás alapvető politikai ereje. A szocialista társadalom fejlődésének minden szintje egyre magasabb foka annak a folyamatnak, amelynek során a munkásosztály megvalósíthatja történelmi szerepét, eredménye és kifejeződése vezető erőként szerzett fejlődő képességeinek.

A fejlett szocialista társadalom felépítésének folyamán mennyiségileg is megnövekszik a munkásosztály, nő a szakképzett munkások aránya, kifejlődnek olyan vonásai, mint a munkához való alkotó viszony, a kollektivizmus, a fegyelem, a kezdeményezőkészség, a felelősségérzet a kommunizmus eszményeinek győzelméért, mégpedig nemcsak saját országában, hanem világméretekben is. Megnövekszik a szerepe mint a társadalom irányító erejének is. Vezetésével, a marxista–leninista párttal az élén, a fejlett szocialista társadalom felépítésének folyamán egyfelől megerősödik szövetsége a szövetkezeti parasztsággal és a szocialista értelmiséggel, másfelől pedig megkezdődik közeledésük folyamata. Ennek a folyamatnak alapja a termelőerők és a szocialista termelési viszonyok fejlődése, a társadalom valamennyi rétegének közeledése és a tudományos világnézet kifejlődése. A munkásosztály más dolgozókkal való szövetségének erősítése mind nagyobb jelentőségre tesz szert azoknak a feladatoknak a tel-

jesítése során, melyek a tudományos-technikai forradalomnak a szocializmus előnyeivel való összekapcsolására irányulnak. A munkásosztály a tudományos-technikai haladást tudatosan és tervszerűen alárendeli történelmi céljai megvalósításának, ugyanezen cél felé vezeti a szövetkezeti parasztságot és a szocialista értelmiséget, fejleszti aktivitásukat és saját alkotóerejét.

Különösen nagy jelentősége van a munkásosztály és az értelmiség közötti együttműködés elmélyítésének, mivel a társadalmi, gazdasági és kulturális élet további fejlődése egyre inkább a tudományos ismeretek felhasználásától, a tudomány–technika–termelés egységes rendszere létrehozásától függ, és egyre nagyobb követelményeket támaszt ezzel az együttműködéssel szemben. Kifejeződik ez a munkások, a szövetkezeti parasztok és az értelmiség mind nagyobb termelési aktivitásában, ragyogóan megnyilvánul a szocialista versenyben, az újító, feltaláló és ésszerűsítő mozgalomban. Ebben a munka- és termelési aktivitásban formálódik a munkához való kommunista viszony, hiszen a dolgozók nem csupán saját személyes szükségleteik kielégítésére törekszenek, hanem a szocialista társadalom vívmányainak megszilárdítására is.

A tudományos-technikai forradalom eredményeinek a szocializmus előnyeivel való összekapcsolása a kommunista párt vezette dolgozó milliók alkotó aktivitásának ügye. Minél kedvezőbbek lesznek az objektív és szubjektív feltételek a tudósok, mérnökök, tervezők, technológusok, munkások és parasztok alkotó kezdeményezéséhez, annál nagyobb lesz a tudományos-technikai haladás üteme. Az alkotó aktivitás fejlődése igen fontos a munka termelékenységének növelése szempontjából. A szocialista dolgozók tudatosan törekszenek a munka jellegének megváltoztatására és ezzel a munkához és az élethez való szocialista viszony további megszilárdítására. Ezért is hirdetik a jelszót: „szocialista módon élni, dolgozni és gondolkodni". Ily módon a szocialista munkabrigádok mozgalma egyik előfeltétele az ember alkotóképességei fejlődésének, a kollektíva és az egész társadalom iránti felelősségtudata fejlődésének.

Az újító, ésszerűsítő és feltaláló mozgalom széles körű terjedése mutatja, hogy a tudomány a szocializmusban nem csupán abban az értelemben válik közvetlen termelőerővé, hogy az ismereteket munkatárgyakban és munkaeszközökben lehet realizálni, hanem behatol az eleven munkába is, a munkások és más dolgozók képzésén és továbbképzésén keresztül. A szocialista társadalom dolgozói nem csupán objektumai a tudományos-technikai forradalom hatásának, hanem annak megfelelően,

ahogyan megtanulják a tudományos-technikai haladást elsajátítani és különösen azt a szocializmussal összekapcsolni, egyúttal aktív szubjektumokká válnak, maguk is fejlődnek. A dolgozók azzal, hogy mindinkább bekapcsolódnak az új munka- és életfeltételek tudatos alakításába, a társadalmi folyamatok és a tudományos-technikai forradalom irányításába, maguk is formálódnak mint szocialista személyiségek.

A munkásosztály, az értelmiség és a parasztság közeledési folyamata a szocializmusban a tudományos-technikai forradalom hatására, a munka jellegének megváltoztatása eredményeképpen meggyorsul. Ezt mindenekelőtt a fizikai és a szellemi, a szakképzettséget igénylő és nem igénylő, az ipari és a mezőgazdasági munka közötti viszony határozza meg. Jóllehet, a szocializmus kiküszöböli az osztályantagonizmusokat és fokozatosan elsimítja az osztályok közötti ellentmondásokat, az adott történelmi szakaszban még nem tudja leküzdeni a fizikai és szellemi munka, a város és a falu közötti lényeges különbségeket. A történelmileg kialakult munkamegosztás következtében a munkásosztály és a parasztság hosszú időn keresztül megmarad önálló osztályként, az értelmiség pedig külön társadalmi rétegként.

Az osztályok és társadalmi rétegek közeledési folyamata mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági és politikai körülmények hatására megy végbe, és jelentős befolyást gyakorol rá a tudományos-technikai forradalom is. Ennek hatására a szakképzettséget nem igénylő fizikai munkával foglalkozó munkások száma relative csökken, és megnövekszik az olyan magas szakképzettséget igénylő fizikai munkát végző munkások száma, amelyekben a fizikai munka összekapcsolódik a bonyolult szellemi munkával. Így például az utóbbi húsz év alatt Magyarországon a szakképzett munkások száma kétszeresére növekedett, Bulgáriában csaknem négyszeresére. Csehszlovákiában és Lengyelországban a szakképzetlen munkások az összmunkásságnak alig egyötöd részét alkotják, az NDK-ban egytized részét.[21] Megfelelnek ennek a szakmai struktúrában bekövetkezett változások is.

Néhány szakma elhal, és új szakmák keletkeznek, amelyek az új technikával függnek össze. Szovjet szakemberek adatai szerint a tudományos-technikai forradalom évente legalább ötszáz új szakmát szül, amelyeknek megtanulása komoly technikai ismereteket és képességeket feltételez. Nagy változások mennek végbe a munkásosztály ágazatközi struktúrájában. Gyors ütemben fejlődnek a tudományos-technikai forradalom szempontjából fontos népgazdasági ágazatok, például az elektrotech-

nika, az elektronika, a különböző műszerek gyártása, a kémia, a kohászat stb.

A tudományos-technikai forradalom során tehát megnövekszik azoknak a munkásoknak a száma, akik munkájukat tekintve közelebb kerülnek a mérnökök és a műszaki állomány munkájához. E fejlődés legfontosabb társadalmi következménye a közeljövőben a nehéz fizikai és a szakképzettséget nem igénylő munka arányának jelentős csökkenése lesz. A szakképzett munka arányának emelkedése és az új szakmák kialakulása növeli a munkásosztály általános kulturális és technikai színvonalát és elősegíti a társadalmi életben való aktív részvételét.

A tudományos-technikai forradalom hatására olyan változások mennek végbe magában a munkásosztályban, amelyek elősegítik közeledését egyfelől az értelmiséghez, másfelől pedig a parasztsághoz. Mindenekelőtt erről tanúskodik a tudományos dolgozók, mérnökök és technikai szakemberek számának gyors növekedése. A Szovjetunióban a tudományos-technikai értelmiség számának növekedése ütemét tekintve felülmúlja bármely más társadalmi rétegét. A „tudomány–technika–termelés" egységes rendszerének létrehozása összefügg a szellemi munkások, a magas szakképzettségű tudományos-technikai szakemberek (kutatók, tervezők) és a közepes szakképzettségű személyzet (gépkezelők, ellenőrök, információgyűjtők stb.) létszámának növekedésével. A tudománynak közvetlen termelőerővé válása megköveteli a tudománynak a termeléshez képest gyorsabb fejlődését, következésképpen a tudományos kutatások területén dolgozók számának nagyobb arányú növekedését. „Nagyon jól tudjuk, hogy a tudományos-technikai fejlődés szélesen áradó folyamata kiapad, ha nem táplálják állandóan az alapkutatások"[22] – mutatott rá Leonyid Brezsnyev. Ezért az SZKP XXV. kongresszusa úgy döntött, hogy a tizedik ötéves tervben 9,6 millió felső- vagy középfokú végzettséggel rendelkező szakembert kell kinevelni.

A tudományos-technikai forradalom körülményei között meghatározott változások mennek végbe magában a mérnöki és technikusi munkában is. A termelés gépesítése és automatizálása fokozottan intellektualizálja magát a mérnöki és technikusi munkát is. A termelési és technológiai folyamatok bonyolultságának és komplex jellegének fokozódásával ez a munka még inkább alkotó jellegűvé válik, egyre közelebb kerül a közvetlen termeléshez. A jelenlegi magasfokúan gépesített termelés megköveteli egyfelől a gépkezelőmunkások és segítőik (a régi ipari termelésben ez volt a munkások alaptípusa), másfelől pedig a szakképzett

munkások és a mérnökök, technikusok munkájának kombinálását. Így például mérnökök állnak a magasan kvalifikált munkások kollektívájának élén, akik a legmodernebb gépeket és automatikákat kezelik. Fontos, elemi problémák megoldása nem lehetséges anélkül, hogy a munkások, technológusok, tervezők, közgazdászok, a technikai értelmiség és a munkásosztály között ne lenne szoros együttműködés az irányítás, a tervezés és az újratermelés időszakában. Bővül az együttműködés a mezőgazdasági értelmiség (agronómusok, állattenyésztő-technikusok, állatorvosok) és a szövetkezeti parasztság között is. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben csökken a nehéz fizikai munka mennyisége, pedig ott jóval több az ilyen munka, mint az iparban.

A munka jellegének megváltozása az alapja a szocializmusban az egyes osztályok és társadalmi rétegek közötti társadalmi ellentmondások és a régi munkamegosztás fokozatos kiküszöbölésének, a leendő kommunista társadalom szociális egyneműsége kialakításának. Már most közelebb kerül az élenjáró munkások és az értelmiségiek életformája. A mezőgazdasági termelés gépesítése, a kemizálás, a talajjavítás csökkenti azoknak a tényezőknek a hatását, amelyek a múltban megalapozták a parasztok és munkások helyzeti különbözőségét. A szövetkezeti parasztok munkája jellegét tekintve fokozatosan közeledik az ipari munkához, az olyan tényezők pedig, mint a munka bérezésének megszervezése, a társadalombiztosítás, a képzettség és a kultúra növekedése, közelebb hozzák egymáshoz a szövetkezeti parasztok és a munkások életformáját. A tudományos-technikai forradalom fejlődése a szocializmusban a régi munkamegosztás és az osztálykülönbségek kiküszöböléséhez vezet, és ezzel elősegíti az osztály nélküli kommunista társadalom felépítését. „Mi, kommunisták abból indulunk ki, hogy a tudományos-technikai forradalom csak a szocializmus viszonyai között halad helyes, az ember és a társadalom érdekeinek megfelelő irányban. Igaz ez fordítva is: csak a tudomány és a technika gyorsított fejlesztése alapján oldhatjuk meg a társadalmi forradalom végső célját, a kommunista társadalom felépítését."[23]

A régi típusú munkamegosztás kiküszöbölése és a főleg fizikai és főleg szellemi munka közötti különbségek elmosódása hosszan tartó történelmi folyamat, amely a szocialista személyiség minden oldalú fejlődésének legfontosabb feltétele.

A kommunista és munkáspártok a legnagyobb figyelmet fordítják a dolgozók anyagi és szellemi szükségleteinek mindenoldalú fejlesztésére

és kielégítésére. Az ember java, mint azt az SZKP XXV. kongresszusán hangsúlyozták, a párt és a szovjet kormány legfőbb célja, és ugyanezt a célt tűzi maga elé a többi kommunista és munkáspárt.

A kapitalizmusban a tudomány és a technika fejlődése antihumánus jellegű. Ezt azok a burzsoá ideológusok is kénytelenek elismerni, akik felvetik a technika humanizálásának „követelését". Ennek a koncepciónak a hívei – M. Heidegger, K. Jaspers, E. Fromm, H. Beck – a tudomány és a technika „humanizálásának" útját a valósághoz való ésszerű, úgynevezett technicista viszony tagadásában és egy „új racionalitás", új kultúra megteremtésében látják, amely náluk egyet jelent a valóban emberi értékek és érzelmek helyreállításának, a „humánus szervezetnek", „humánus fogyasztásnak" stb. utópikus eszméjével. Mások azt követelik, hogy állítsák le vagy korlátozzák a gazdasági-tudományos-technikai fejlődést, különösen a szocialista és a fejlődő országokban.

Ennek a felfogásnak a hirdetői – az úgynevezett Római Klub képviselői: V. I. Forrester, Denis és Donella Meadows E. Mesarović, E. Pestel és mások – az ökológiai feltételek romlásából, a fejlődő országok rendkívül magas népszaporulatából és más tényekből kiindulva általános katasztrófát jósolnak, amennyiben az emberiség továbbra is a tudományos-technikai fejlődés útján halad. Csakhogy ez a „katasztrófa" a valóságban nem a tudomány és a technika fejlődésével, hanem annak tőkés felhasználásával függ össze. A tudomány és a technika tényleges humanizálását nem lehet elérni olyan utópikus felhívásokkal, amelyek szerint az embernek meg kell őriznie önállóságát, „fel kell ismernie önmagát" a technika világában, vagy hogy véget kell vetni a tudományos-technikai haladásnak. A tudomány és a technika „humanizálásának" feltétele, mint M. B. Mityin megjegyzi, elsősorban az, hogy „az ember történetileg kialakult elidegenedését új társadalmi viszonyok talaján fel kell számolni. Az elidegenedés leküzdésében alapvető forradalmi lépés a kizsákmányolás felszámolása és a termelési eszközök társadalmasítása... A technika »humanizálása« – másodszor – magának a technikának a társadalmi jellegét, rendeltetését, belső tartalmát és struktúráját változtatná meg... A technika »hunamizálása« ezenkívül a környezet legsokoldalúbb átalakítása az emberiség igazi jóléte érdekében"[24]

A marxisták–leninisták látják a tudományos-technikai fejlődés bizonyos negatív következményeit, bár ezek jellege a kapitalizmusban és a szocializmusban különbözik egymástól. A szocializmusban az automa-

tizálás alkalmazásának kezdeti stádiumában a munkások egy részénél képzettségük bizonyos fokú csökkenése tapasztalható, megnövekszik az egyhangú részműveletek száma a munkafolyamatban, ez pedig fizikai és szellemi túlterheléshez vezet.

A szocializmus is találkozik a környezet, a víz és a levegő szennyeződésének, a zajártalomnak és más káros tényezőknek a problémáival. Az új társadalomnak egy hosszú történelmi korszakban olyan technikát kell átalakítania, amelyet a kapitalizmustól örökölt és amelyet nem az emberre szabtak. Ezenkívül a természeti környezetbe való beavatkozás negatív hatásai nem mindig láthatóak előre, és ez gyakran hátrányos következményhez vezet.

Ennek ellenére a szocialista társadalom nem mondhat le a tudományos-technikai forradalomról, mivel a szocializmus fejlődése és a kommunizmus társadalmi céljainak elérése lehetetlen a termelőerők magas fejlettségi színvonala nélkül. A szocializmus éppen a tudomány és a technika segítségével küzdi le a tőkés termelés negatív következményeit, küszöböli ki az egyhangú részműveleteket a munkából — akár fizikaiak azok, akár szellemiek —, és javítja meg az élet- és munkakörülményeket, teszi egészségessé a természeti környezetet. Mind a fiziológia, mind a pszichológia, mind pedig az orvostudomány művelői foglalkoznak ezekkel a problémákkal. A szocializmus nagy lehetőségeket nyújt a tudományos-technikai fejlődés negatív következményeinek leküzdésére. A természetet és az embert egyaránt óvó bánásmód lehetővé teszi, hogy ne csak az ember és a gép, hanem az ember és a természet között is optimális kölcsönviszony alakuljon ki. A természeti erők ésszerű irányítása és elsajátítása segítségével azt bizonyítjuk, hogy „korántsem úgy uralkodunk a természeten,... mint olyan valaki, aki a természeten kívül áll — hanem hogy hússal és vérrel és aggyal hozzá tartozunk és kellős közepében állunk, és hogy egész rajta gyakorolt uralmunk abban áll, hogy túltéve minden más lényen, a törvényeit fel tudjuk ismerni és helyesen alkalmazni"[25].

A szocializmusban tudatos és tervszerű kapcsolat alakul ki egyrészt a növekvő munkatermelékenység, a termelés technicizálása, a munka szakosodása és megosztása, másrészt a személyiség fejlődése között. Létrejönnek tehát az előfeltételei annak, hogy a tudományos-technikai fejlődést az ember érdekeinek rendeljék alá. Ez feltételezi a dolgozók műveltségének, kulturális, morális és esztétikai színvonalának nagyarányú növekedését. „Magas kulturális színvonal, közoktatás, társadalmi tudat,

az emberek érettsége nélkül elképzelhetetlen a kommunizmus, mint ahogy elképzelhetetlen a megfelelő anyagi-műszaki bázis nélkül is"[26] – hangsúlyozta Leonyid Brezsnyev.

A sokoldalú művelődés és a szakképzettség állandó növelése a szocialista országokban a dolgozók életének meghatározó jellemzőjévé vált. Az egységes politechnikai iskola lenini elgondolásából kiindulva olyan reformokat hajtottak végre, amelyek lehetővé teszik, hogy az alapvető ismeretek révén kifejlesszük a fiatal nemzedék alkotóerőit, és a fiatal nemzedéket a marxizmus–leninizmus szellemében, magasrendű erkölcsi, kulturális és esztétikai elvek jegyében neveljük. A figyelem középpontjában marad továbbra is a szakmunkások képzése és nevelése, akik meg kell hogy feleljenek a tudományos-technikai forradalom követelményeinek.

A kommunizmus anyagi-technikai bázisának létrehozása és a szocializmusnak a kommunizmusba való fokozatos átnövése során egyre szükségszerűbb, hogy a fiatal nemzedék általános vagy szakmai középfokú oktatásban részesüljön. A kulturális színvonal további növelésének módja egyfelől az általános és a szakmai képzettség összekapcsolása, másfelől pedig a természettudományos és technikai műveltségnek a humán műveltséghez való közelítése. A szocialista oktatási rendszer célja a fejlett szocialista társadalomban széles skálájú, magas szakképzettségű szakemberek és munkások kinevelése, a kommunizmus tudatos építőinek kinevelése a marxizmus–leninizmus és a proletár internacionalizmus eszméinek szellemében, olyan emberek kinevelése, akik képesek önállóan és alkotó módon alkalmazni ismereteiket és tapasztalataikat a termelési, társadalmi és kutatói tevékenységben.

A szocialista társadalom gondoskodik a felnőtt lakosság művelődéséről és neveléséről. Tekintettel az új feladatokra, képzettségük szintjének növelése szükséges előfeltétele annak, hogy aktívan és alkotó módon vehessenek részt a társadalmi és tudományos-technikai haladásban. Az oktatás, akárcsak a tudomány, korunkban döntő tényezője a gazdasági növekedésnek. Erre is rámutatott Marx: „...Abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak és amely maga – ezeknek erőteljes hatékonysága – ... a tudomány általános állásától... vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától függ."[27] Ez azt jelenti, hogy a tudományos-technikai

forradalomban a társadalom gazdasági fejlődése egyre inkább függeni fog a tudományos eredmények hasznosításától. Az emberi képességekbe eszközölt tőkebefektetések nagyobb jelentőségre tesznek szert, mint a termelésbe eszközölt tőkebefektetések.

A tudományos-technikai forradalom fejlődése mindenekelőtt megköveteli a széles körű általános műveltséget. A természet- és társadalomtudományok területén megszerzett alapismeretek megteremtik a hatékonyabb szakosítás alapját. A közoktatás is bázisa a további művelődésnek. Ahhoz, hogy ezt a funkciót betölthesse, állandóan kapcsolatban kell lennie a tudomány jelenkori fejlődésével. A közoktatás feladata, hogy kifejlessze az ember önálló gondolkodását, a tudomány és a technika új eredményeinek elsajátítására irányuló képességét. „A mai körülmények között, amikor a szükséges ismeretek mennyisége gyorsan nő, már nem lehet arra számítani, hogy elegendő tényanyagot tudunk elsajátítani. Fontos kifejleszteni azt a képességet, hogy az emberek önállóan bővítsék tudásukat, eligazodjanak a tudományos és politikai ismeretek növekvő áradatában"[28] – mutatott rá Leonyid Brezsnyev.

A szocialista oktatási rendszer rendeltetése, hogy a tanulóknak megadja azt az alapvető információt, amely a tudományok jelen állapotát tükrözi, és azokat az ismereteket, amelyekre a termelésben szükség van, továbbá biztosítsa az intellektuális tapasztalatok és készségek maximális fejlődését, különösen azt a képességet, amelynek révén az ember alkotóan tud gondolkodni és a tudományos-technikai eredményeket gyorsan tudja alkalmazni a termelésben.

A tudományos-technikai forradalom napirendre tűzi az oktatási, a tudományos és a termelési folyamat egyesítésének szükségességét. Ez feltételezi a szakképzés széles körű kibontakozását, amelynek bázisát a technikai fejlődés különböző irányainak integrálásával hozzák létre. A szakképzés a gazdasági növekedés legfontosabb tényezője.

A tudományos-technikai forradalom mélyreható szakosítást és új szakmai ismereteket igényel a termelési technológia területén, mivel azonban ezeket a folyamatokat egyre inkább integrálják, a szakmai képzés fejlesztésének széles körű tudományos alapra kell támaszkodnia. A tudományos-technikai forradalom eredményeinek gyakorlati elsajátítása függ az ismeretektől és a termelés szervezésének, valamint a társadalmi és gazdasági folyamatok irányításának képességétől. Ezért a speciális szakmai képzésnek egyre szélesebb lesz a profilja.

A szocialista oktatás egész rendszere a fiatal nemzedéket és valamennyi

dolgozót arra kívánja előkészíteni, hogy végrehajtsák a fejlett szocialista társadalom, a kommunizmus építésének bonyolult feladatait, és igyekszik kialakítani a mindenoldalúan fejlett személyiséget. Az oktatás csak abban a mértékben segíti elő a személyiség minden oldalú fejlődését, amilyen mértékben összefügg az ember életével és tevékenységével, felvértezi őt a természettudományok, a műszaki és a társadalomtudományok eredményeivel, amelyekre szüksége van tevékenységéhez, kifejleszti gondolkodásbeli kultúráját, gazdagítja érzelmi és erkölcsi világát, kibontakoztatja alkotóképességeit. A marxizmus—leninizmus és a munkához való kommunista viszony szellemében való nevelés és a modern tudományos megismerés is előmozdítja ezt a folyamatot. A szocialista személyiség fejlődése elősegíti a marxista—leninista párt vezette dolgozó tömegek alkotó aktivitásának mozgósítását. Ennek az aktivitásnak a fejlettségi szintje egyidejűleg a szocialista személyiség fejlettségi szintjét is jelzi.

Személyiség és kultúra

Az SZKP XXV. kongresszusa a legfontosabb társadalomkutatási irányok között utalt az új ember kialakulásával kapcsolatos elméleti problémák további kidolgozásának szükségességére. A fejlett szocialista társadalomban „egyre kedvezőbb feltételek alakulnak ki a személyiség sokoldalú fejlődéséhez"[1].

Ennek a feladatnak a megoldása nemcsak elméleti probléma, hanem a kommunista nevelés gyakorlati kérdése is. Mint tudjuk, a szovjet ifjúságnak az a nemzedéke, amely most kezdi önálló, öntudatos életét, a XXI. század első felében is dolgozni fog, ezért a kommunista nevelésnek már ma törekednie kell arra, hogy kialakítsa benne a mindenoldalú fejlődés szükségletét.

E feladat megvalósításának legfontosabb eszköze a szocialista kultúra további fejlesztése. E kultúra sokrétűsége és társadalmi szerepeinek sokfélesége mellett alapvető a személyiség kialakítását és fejlesztését szolgáló funkciója. A kultúra fejlődését többek között azon mérhetjük le, hogy mennyire tud egyre nagyobb hatást gyakorolni a személyiség tökéletesedésére, növelve ezáltal szabadságát, hatalmát a természet és a társadalom ösztönös erőivel szemben. Csupán a szocialista kultúra oldhatja meg a társadalom valamennyi tagja, a dolgozók sokmilliós tömege mindenoldalú fejlesztésnek feladatát. E probléma gyakorlati megoldására az érett szocializmus időszakában jönnek létre a reális feltételek, és ennek következtében hallatlan mértékben megnövekszik a kultúra szerepe a társadalom életében.

A kapitalizmus elidegeníti a dolgozók sokmilliós tömegét a tudomány és a kultúra eredményeitől, hamis eszmék és képzetek rabságában tartja őket. A tömegeknek a kultúrértékektől való elidegenítése, tudatuk

manipulálása, a tömegekkel szemben alkalmazott közvetlen fizikai erőszaknak erkölcsi, szellemi erőszakkal való kiegészítése egyike a kizsákmányoló uralom formáinak. Az októberi forradalom a néptömegeket a kultúra igazi alkotóivá tette. „A találkozó – amelyről az emberiség legnagyobb elméi álmodtak – a munka és a kultúra történelmi találkozása megtörtént – mondta L. I. Brezsnyev. – Hazánk történelmében, az egész világkultúra történetében ez óriási jelentőségű fordulat volt."[2]

Nézzük meg azokat az alapvető irányokat, amelyekben a szocialista kultúra a személyiség mindenoldalú harmonikus fejlődésére hatással van. A „kultúra" fogalma nem szűkíthető le annak szellemi oldalára, vagy tudományos, erkölcsi és művészeti szféráira. Ez az értelmezés ugyanis nem teszi lehetővé, hogy helyes képet alkothassunk a mindenoldalúan fejlett személyiség kialakításában betöltött szerepéről. A szellemi kultúra nem meríti ki a kultúra sokrétű rendszerének egészét.

Hegel különbséget tett elméleti és gyakorlati kultúra között. A gyakorlati kultúra, amelyet a munka révén szereznek meg, abból a szükségletből és szokásból áll, hogy egyáltalán foglalkozzunk valamivel. Hegel nem csupán az ember szellemi tevékenysége folyamatának látta a kultúrát, hanem azt is megsejtette, hogy kapcsolatban van a munkával, a valóság gyakorlati úton való átalakításával.

A szó tágabb értelmében vett kultúrát a történelmi materializmus úgy értelmezi, mint az ember lényegi erői realizálódásának fokát a társadalmi tevékenység bármely folyamatában, mint e tevékenység meghatározott módját. Az ember „lényegi erőit" az általa létrehozott anyagi és egyéb értékekben tárgyiasítja. Marx rámutatott arra, hogy milyen nagy a jelentősége „a *termelés új módjának*, valamint a termelés *új tárgyának*". „Az *emberi* lényegi erő új tevékenykedése és az *emberi* lényeg új gazdagodása" – írta.[3] Következésképpen az emberi tevékenység produktumai annyiban mutatkoznak a kultúra értékeiként, amennyiben az ember lényegi erői öltenek bennük testet, amennyiben az emberi lényeget, következésképpen az adott korszak társadalmi viszonyait tárják fel.[4]

Természetesen az anyagi termelés produktumai (az anyagi kultúra emlékei) mindenekelőtt funkcionális, utilitárius jelentéssel bírnak a természet és az emberek léte számára. Csupán realizálódásuk aspektusában, a bennük eltárgyiasult emberi tudás és tapasztalat, valamint világérzés, esztétikai nézetek, érzelmek stb. révén kultúrértékek. Ami a

szellemi termelés eredményeit illeti, itt az ember lényegi erőinek realizálódása, eltárgyiasodása öncélként, mint főfeladat jelentkezik. Ezért ezek nem gyakorlati, anyagi, hanem szellemi – megismerő, erkölcsi, esztétikai stb. – szükségletek kielégítésére szolgálnak.

A marxizmus elsőként tárta fel az ember lényegi erőinek társadalmi jellegét[5], amelyek közül legfontosabb a munkaereje, vagyis a tanulás eredményeképpen szerzett képessége meghatározott munka elvégzésére. Az ember lényegi erői (amelyeket Marx az ember „szubjektív képességeiként"[6] értelmezett) és szükségletei az emberiség egyetemes történelmének produktumai. Megnyilvánulásaik és realizálódásuk foka mindenekelőtt a termelési módtól és a társadalmi viszonyok általa meghatározott összességétől függ. Ezeknek az ember társadalmi lényegét alkotó erőknek a kizsákmányoló rend által történő elfojtása válik forrásává az ember lényege és létezése, az ember és a természet, a tárgyiasulás és az önigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és a nem közötti kibékíthetetlen ellentétnek.[7]

Valóban, az elidegenedett, nem-szabad munka nem tette lehetővé a szabad alkotást. Az ember tárgyiasította mesterségbeli tudását, termelési készségét és tapasztalatait, de munkája termékeiben nem tudta tárgyiasítani szellemi gazdagságát. Ezért ez az eltárgyiasítás nem volt és nem is lehetett a személyiség önérvényesítése és realizálása a munkában. A munka, amely a dolgozó ember létfenntartási eszköze volt, nem válhatott az ember totális lényege realizálásának színterévé. Az eltárgyiasítás mint az emberi lényegnek a munka tárgyaiban való eldologiasítása itt szükségképpen eltorzult: már nem a személyiség önérvényesítését képviselte, hanem úgy jelentkezett, mint *„a tárgy elvesztése és a tárgy igájában való szolgaság"*[8].

Ez az oka annak, hogy a magántulajdonon és az ember kizsákmányolásán alapuló antagonisztikus társadalmi rend egyúttal kibékíthetetlen ellensége a kultúrának. Az emberiség előtörténete a szocializmus győzelméig egyúttal a kultúra előtörténete is volt. Gorkij az emberiségnek a szocializmus előtti kulturális fejlődéstörténetét úgy írta le, mint a föld egyik legnagyobb tragédiáját. Ha a kultúra elveszíti alapvető humanista funkcióját – azt, hogy eszköz legyen az ember lényegi erőinek kifejlődéséhez –, akkor elkerülhetetlenül a válság és pangás állapotába kerül. „Az egyes személyiségek boldogsága és növekedése nélkül – írta A. V. Lunacsarszkij – nem lehet szó a kultúra normális fejlődéséről."[9]

Az a kultúra, amelyik nem segíti elő a szabadságot és a személyiség

fejlődését, reakciós, mivel „az emberi létezés teljessége, az ember alkotóerőinek, képzeletének, érzékei és ugyanakkor fizikai életének mindenoldalú fejlődése a kultúra alapvető ismertetőjegye"[10].

A kultúra „tragédiája" az volt, hogy nagy alkotásai nem voltak hozzáférhetőek a lakosság zöme számára. A tőke országaiban a dolgozó tömegek művelődése és általános kultúrája az utolsó évszázadban a proletariátus osztályharcának eredménye, amelyet a kulturális elszigetelés, az uralkodó osztályok ellen folytatott. De mindaddig, amig a tőke hatalmon van, a kultúra mégis a „felső tízezer" tulajdona marad, eszköz, fegyver a tőkés kezében, már csak azért is, mert a termelőmunka — az emberi tevékenység legfőbb színtere — szükségképpen elidegenedett maradt.

A kultúra valamennyi haladó irányzata permanensen a személyiségre apellál. A reakciós áramlatok ellenben a feudalizmustól kezdve semmibe vették az individuumot, sőt gyakran a kultúrának az ember fejlődésében játszott szerepét is tagadták. Nem véletlen például, hogy a modern „kultúrantropológia" képviselői az emberi természet változatlanságából kiindulva azt állítják, hogy „a kulturális folyamatok és általában a kultúra minden jel szerint csak jelentéktelen hatást gyakorol a személyiség struktúrájával és tevékenységével kapcsolatos folyamatokra. A személyiség megnyilvánulásai az emberi szervezetre jellemző sajátosságok szüleményei"[11] — ahogy R. Linton írja. Eszerint a társadalmi feltételek csupán a személyiség létezésére hatnak ki, de nem érintik annak lényegét.

A marxizmus bebizonyította, hogy az ember célirányos tevékenységének bármely fajtája, amennyiben öntevékenységgé, vagyis külső kényszertől mentes tevékenységgé válik, szintere lehet lényegi erői feltárásának és realizálásának. Ebben az értelemben a kultúra az emberi tevékenység valamennyi oldalának egyetemes jellemzője. Ily módon a kultúra *az emberi tevékenység módjának* minőségi jellemzője. Adott esetben az emberi tevékenység megnyilvánulásainak nem a technikájáról és nem is összességéről (az „életforma" fogalom által jelölt dologról), hanem arról van szó, hogy az ember hogyan realizálja lényegi erőit, képességeit és társadalmi szükségleteit. „A kultúra a marxizmus szempontjából nem specifikus értékek zárt rendszere, hanem az emberiség anyagi és szellemi eredményeinek fejlődő összessége, amelynek keretén belül minden korszakban az ember gyakorlati-társadalmi tevékenységének meghatározott módja realizálódik"[12] — írja P. N. Fedoszejev.

Az elmondottakból következik, hogy a kultúra 1. nem korlátozódik az emberiség által felhalmozott anyagi és szellemi értékek összességére, hanem ezeknek az értékeknek (a kultúremlékeknek) és a saját lényegi erőiket realizáló emberek eleven alkotó tevékenységének szerves egységét alkotja 2. A kultúra olyan sajátos rendszer, amely áthatja a társadalom valamennyi szféráját annak gazdasági életétől egészen a szellemi életéig.[13] „Amikor kultúráról van szó – jegyzi meg A. J. Jegorov –, nem csupán a tevékenység eredményeit értik ezen, hanem annak jellegét is, vagyis azt, hogy milyen mértékben segíti elő az ember szellemi erőinek és a valósághoz való különféle – elméleti, gazdasági, politikai, erkölcsi és esztétikai – viszonyulásának fejlődését."[14]

Általában a személyiség, a csoport és a társadalom kultúrájáról abból alkothatunk ítéletet, hogy mint szociális rendszer, mennyire segíti elő vagy mennyire gátolja (mint haladó, illetve reakciós kultúra) az emberek tevékenységének folyamatában az *ember* megnyilvánulását, mennyire eredménye és eszköze a megvalósításnak, mennyire biztosítja az alkotás szabadságát.

Lenin a kultúra legfontosabb ismérvének azt tekintette, hogy az hogyan realizálódik az ember sokoldalú gyakorlati, társadalomátalakító tevékenységében. Így ír: „Csak azt szabad elértnek tekintenünk, ami meggyökeresedett a kultúrában, a mindennapi életben, a szokásokban."[15] Az, hogy a kulturális normák szokássá, a személyiség egész tevékenységének természetes szabályozójává válnak, feltételezi, hogy ezek a normák az ember belső meggyőződésévé lesznek és belső tevékenysége során realizálódnak. Lenin az egyén kultúráját mint annak a meghatározott színvonalát vizsgálta, ahogyan az ember kötelességét teljesíti.[16]

Ebben az értelemben beszélhetünk a termelés és az irányítás, a hétköznapi lét, a kereskedelem, a magatartás kultúrájáról – egyszóval az emberi tevékenység bármely fajtájának kultúrájáról.

A marxizmus–leninizmus az emberi tevékenység struktúráját társadalomátalakító tevékenységként értelmezi. Az ember tevékenységének folyamán mindig megváltoztatja a világot, anyagi, szellemi és közéleti szinten egyaránt. Az utóbbi magába foglalja az osztályharcot, a társadalmi viszonyok megváltoztatását, a társadalom céltudatos átalakítását. Ehhez még az ember fizikai állapotának, egészségének megerősítésére szolgáló tevékenységet tehetjük hozzá. Bizonyos fenntartásokkal, tehát az ember tevékenységének négy típusát jelölhetjük meg, amelyek szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

Az adott tevékenységformáknak megfelelő strukturális kultúraelemeket mindeme tevékenységi nemek minőségi állapota, megvalósításuk módja, és az ember lényegi erőinek ezekben való megnyilvánulása jellemzi. Ezek a tevékenységi formák a szerkezeti elemek invariánsaiként jelentkeznek.

Az anyagi kultúra az anyagi, a politikai kultúra a közéleti, a szellemi kultúra a szellemi és végül a fizikai, illetve a testkultúra az ember fizikai tökéletesedésének fokát határozza meg.

A felsorolt strukturális kultúraelemek mindegyike bonyolult képződmény, amelyek egy sor egymással szorosan összefüggő, kisebb részelemekből állnak. Így például a szellemi kultúra mint elemeket foglalja magába a jogi, az erkölcsi, a tudományos és az esztétikai kultúrát. E képződmények mindegyikéből kiemelhető a gondolkodás (például a jogi vagy a tudományos) és az érzelmek kultúrája.

A kiemelt strukturális kultúraelemek közötti határok meglehetősen mozgékonyak és viszonylagosak. Így például a tudományt nem lehet mechanikusan csak az anyagi, vagy csak a szellemi kultúrához sorolni: bár ez képviseli „a termelés szellemi potenciáljá"-t, ugyanakkor napjainkban mint közvetlen termelőerő az anyagi és szellemi kultúra fontos elemeként jelentkezik.

A szocializmusban a kulturális rendszer alapvető elemei részt vesznek a szocialista személyiség kialakításában. Természetesen helytelen volna azt feltételezni, hogy társadalmunkban a személyiség csupán a kultúra révén formálódik. Ebben a folyamatban szerepet játszik a szocialista társadalmi viszonyok egész rendszere: a termelési, a társadalmi-politikai, a szociális, a csoport, a családi és a hétköznapi létviszonyok stb. A szocialista oktatási rendszerben és személyiség kialakításában a kultúra különleges helyét az magyarázza, hogy ez a feladat a kultúra legfontosabb célja, funkciója[17]. Végső soron a kultúra egésze és minden egyes eleme külön-külön arra irányul, hogy az emberi tevékenység bármely szféráját a személyiség önmegvalósításának, önerősítésének eszközévé változtassa.

A fejlett szocializmusban a kultúra gyakorlatilag formálja *a mindenoldalúan fejlett személyiséget*. Leonyid Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusán tartott beszámolójában hangsúlyozta, hogy a fejlett szocializmus, a szocialista demokrácia tökéletesítése megteremti a feltételeket a személyiség sokoldalú fejlődéséhez.[18] Ez tehát már nem a távoli jövőnek, hanem a szovjet társadalom jelen fejlődési szakaszának problémája.

Mit jelent a személyiség mindenoldalú fejlődése?

Mint tudjuk, Marx rámutatott arra, hogy a szocializmus a részegyént, a részletfunkció egyszerű hordozóját felcseréli a totálisan fejlett egyénnel, „akinek számára a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tevékenykedési módok"[19]. Marx tehát a fejlődés mindenoldalúságát részben azzal kötötte össze, hogy az ember *különböző* társadalmi funkciókat tölt be, részben pedig ezek váltakozásával, következésképpen az ezeknek megfelelő élettevékenységi formák váltakozásával hozta kapcsolatba.

Vizsgáljuk meg külön-külön ezeket a kérdéseket. Az ember mindig betöltött bizonyos társadalmi funkciókat: ellenkező esetben a társadalom létezése egyáltalán nem lett volna lehetséges. Ezeknek a funkcióknak a betöltése azonban lehet „társadalmi kötelesség" és lehet „természeti szükségszerűség" is.[20] Csupán a munka elidegenedésének felszámolása tudja a társadalmi funkciók betöltését (mindenekelőtt a munkát) természeti szükségszerűséggé tenni és biztosítani ezzel a személyiség teljes szabadságát. A szabadság igazi birodalma az „emberi erőkifejtés, amely öncél",[21] vagyis a személyiség szabad élettevékenysége.

Eszerint a személyiség mindenoldalú fejlődésének sarkköve a társadalmi funkcióknak a személyiség szabad élettevékenységeként, öntevékenységként, öncélként, „lényegi erői" feltárásaként való gyakorlása. Ez megnyilvánul az egyén valamennyi élettevékenységében és elősegíti valamennyi — szellemi, fizikai, erkölcsi, esztétikai — képességének kialakulását. A személyiség fejlődésének ezt az oldalát azonban ki kell egészítenie egy másik tényezőnek, nevezetesen az élettevékenységi formák váltakozásának. Ámde a személyiség gyakorlatilag nem tudja elsajátítani a tevékenység minden fajtáját, ez okvetlenül dilettantizmushoz vezetne.

A mindenoldalúság megköveteli, hogy az ember vegyen részt a tevékenység egyetemes, alapvető fajtáiban, amelyek „természeti szükségszerűséggé" váltak számára: az anyagi, a társadalmi, a szellemi alkotó tevékenységben és a fizikai öntökéletesítésben. Emellett a személyiség a tevékenység egyik fajtájában sem igyekszik kimeríteni a bennük meglevő foglalatosságok és konkrét tevékenységi formák összességét. A munkában az egyén beéri egyik vagy másik szakmával (speciális foglalkozási ággal), és az információ növekvő áradata következtében csak a számára szükséges ismereteket választja ki elsajátítás céljából. (A művészeti vagy sporttevékenységben a hozzá legközelebb álló művészeti vagy sportágat választja ki stb.)

Ez a minden személyiségre specifikus szakmai kör képezi az egyén *individualitását*, megismételhetetlen énjét. A mindenoldalúság itt a következő formákban nyilvánul meg: *a*) a tevékenység alapvető, egyetemes fajtáiban való részvételben; *b*) azoknak az ismereteknek, tapasztalatoknak és készségeknek a mélységében, amelyeket a személyiség az általa kiválasztott bármely különleges szakmában saját és a társadalom érdekeinek megfelelően elsajátított; *c*) az egyes szakmákhoz való alkotó és aktív viszonyban, azok öntevékenységgé, öncéllá, szükségletté válásában.

A szocialista kultúra mindeme tevékenységi formáknak olyan jelleget, olyan minőséget kölcsönöz, amely az adott formát az ember lényegi erőinek feltárására és realizálására szolgáló eszközzé teszi. Ebben az értelemben a szocialista kultúra a mindenoldalúan fejlett személyiség milliói kialakításának legfontosabb eszközeként jelenik meg. A kulturális értékek elsajátítása következtében a szocialista személyiségben új szükségletek alakulnak ki – egyebek között az alkotás szükséglete. Gorkij joggal jegyezte meg: „az emberi szükségletek növekedésének nincs határa. Csupán ennek köszönhetően létezik a kultúra szakadatlan folyamata."[22] A szocializmusban a „kultúra termelő fogyasztása" megy végbe, vagyis a kultúrértékek fogyasztása a szocialista személyiség számára eszköz, bázis az önmegvalósításához, az önálló kulturális alkotáshoz. A szocialista személyiség egyidejűleg *objektuma* és *szubjektuma a kulturális tevékenységnek*, a szocialista kultúra pedig a *személyiség fejlődésének eszköze és eredménye*.

A szocialista kultúrának a személyiség fejlődésére gyakorolt egységes hatását hangsúlyozza „A szocialista társadalom" című monográfia is.[23] A könyv szerzői a kultúra hatását abban jelölik meg, hogy az az emberiség jövője a szociális egyenlőségre, az ember önaktualizálására, az alkotásra, a kollektivizmusra és az interperszonális, társadalmi kölcsönhatásra orientálódik. Ki lehetne emelni a szocialista kultúra egyéb vonásait is (például humanizmusát, internacionalizmusát, optimizmusát stb.).

Amikor a szocialista kultúrának a személyiség fejlődésére gyakorolt hatásmódjait kutatjuk, véleményünk szerint okvetlenül bizonyos rendszerességre és egységes megalapozásra van szükség.

Ennek eredményeképpen javasolhatnánk az alábbi sémát, amely bizonyos mértékig feltételes, mivel bármely séma ilyen vagy olyan módon egyszerűsíti a fejlődés eleven, valóságos folyamatát:

1. táblázat

Tevékenységi formák	Kultúra-típusok	A személyiségfejlődés oldalai
1. Anyagi	anyagi	a személyiségnek mint a munkatevékenység szubjektumának fejlődése
2. Társadalmi	politikai	a személyiség közéleti-politikai fejlődése
3. Szellemi	szellemi	a személyiség szellemi fejlődése
4. Fizikai	fizikai	a személyiség fizikai fejlődése

A kulturális tevékenység konkrét típusai az egyes „blokkokon" belül nincsenek szigorúan megadva. Mi több, ahogyan a kommunizmushoz közeledünk, úgy válnak egyre sokrétűbbé minden egyes blokkon *belül* a tevékenység fajtái, és új lehetőségeket teremtenek a személyiség számára a kulturális tevékenység konkrét formáinak tudatos megválasztásához. Ezeknek a típusoknak a megválasztása az egyén egyéniségéhez, szükségleteihez, érdeklődéséhez, ízléséhez és kulturális hajlamaihoz kötődik. Ezért a mindenoldalúan fejlett személyiség egységes kialakulási folyamatának másik oldala a személyiség individualizálódása, saját „énjének", adottságainak, képességeinek és tehetségének maximális érvényesülése.

A személyiség részt vállal az alapvető tevékenységi formákban, (amelyek anyagi, szellemi és társadalmi szempontból alakítják át az ember életét), aminek általános modellje az egyesben, vagyis a fejlődés azon egyéni modelljeinek végtelen sokféleségében konkretizálódik, amelyek leginkább megfelelnek az egyén sajátosságainak. Míg a burzsoá „tömegkultúra" a személyiség szabványosításának, „tömegemberré" való átváltoztatásának eszköze, addig a szocialista kultúra fontos sajátossága, hogy az individuum tulajdonságainak, adottságainak és képességeinek maximális kifejlesztésére irányul.

Lenin leleplezte a marxizmus ellenségeinek rágalmazó spekulációit, melyek szerint a szocialista kultúra a személyiség nivellálásával fenyeget. Azt írta, hogy a szocializmus győzelme a kultúra sokoldalúságához vezet, „milliószorosan fokozza az emberiség »differenciálódását«", „a szellemi élet és az eszmei áramlatok, törekvések, árnyalatok gazdagsága és változatossága tekintetében"[24]. A szocialista kultúra gazdagsága és sokfélesége úgy jelentkezik, mint általános eszmei-politikai alapelveinek, a szoci-

alista társadalom által az egyes emberrel szemben támasztott fejlődési követelményeknek konkrét megnyilvánulása. Ez semmilyen mértékben nem ássa alá a szocialista kultúra totalitását és *egységét*, mivel éppen az egységes egész egyéni „árnyalatairól" van szó. „Az ember egyéni és nembeli élete — jegyezte meg Marx — nem *különbözőek*, bármennyire úgy van is — és az szükségszerű, —, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy inkább *különös* vagy inkább *általános* módja, vagy minél inkább úgy van, hogy a nembeli élet egy inkább *különös* vagy *általános* egyéni élet."[25]

A személyiségnek a burzsoá „tömegkultúra" eszközei révén való szabványosítása elmélyíti az egyénnek és a nemnek a kapitalizmusra belsőleg jellemző ellentmondását. A szocialista kultúra feladata ezek egységének helyreállítása, „az emberi lényegnek az ember által és az ember számára történő, valóságos elsajátítása"[26]. Ezáltal az ember, Marx szavai szerint, tér vissza önmagához mint „*társadalmi* ember."[27] Ennek az egységnek a totalitása az individualitás végtelen sokféleségének megőrzésével, a személyiség sokoldalú kulturális tevékenysége útján vezet el az egyén és a nem közötti ellentmondás kiküszöbölődéséhez, az ember nembeli lényegének egyéni gazdagodásához.

Milyen mértékben teszi lehetővé az érett szocializmus a mindenoldalúan, harmonikusan fejlett személyiség kialakulását? Fontos, hogy ezt a kérdést dialektikus megközelítésben elemezzük. A társadalmi haladás, a tudományos-technikai forradalom, a szocialista gazdaság fejlődése igen erőteljesen megköveteli az új típusú dolgozó, a mindenoldalúan fejlett személyiség kialakítását. A jelenkori termelőerők fejlettségi szintje és a dolgozók egy részének kulturális állapota azonban még nem teszi lehetővé, hogy mindenkinek a munkája kellőképpen teljék meg szellemi tartalommal, s így a társadalom minden tagja a társadalmi fejlődés tudatos és magas kultúrájú résztvevője legyen. „A fejlett szocialista társadalom — írják »A szocialista társadalom« című monográfia szerzői — egyfelől kialakítja a személyiséget, aki már bizonyos mértékig a tevékenység öncélúsága és totalitása irányában orientálódik, másfelől azonban még nincsenek meg a feltételei ahhoz, hogy ez a tevékenység ténnyé váljék."[28]

A mindenoldalúan fejlett harmonikus személyiség kialakulása bonyolult és hosszan tartó folyamat. Helytelen volna feltételezni, hogy először a személyiség mindenoldalú fejlődésének kell megteremteni a feltételeit, és csak azután kell felvetni nevelésének kérdéseit. A mindenoldalúan

fejlett személyiség fokozatosan alakul ki annak megfelelően, ahogyan a feltételek létrejönnek. Ezért az SZKP XXIV. kongresszusa azt a feladatot tűzte ki, hogy a gazdaság növekedésével egyidejűleg azoknak a feltételeknek a megteremtésére kell figyelmet fordítani, „amelyek elősegítik a szovjet emberek... képességeinek és alkotó aktivitásának sokoldalú fejlesztését"[29]. Hibás tehát mindkét szélsőség: az a kísérlet, hogy a személyiség mindenoldalú fejlesztésének feladatát a bizonytalan jövőbe toljuk ki, és az a vélemény is, amely szerint a társadalom *valamennyi* tagjának már most adva van az összes feltétel a mindenoldalú fejlődéshez.

Az ember mindenoldalú fejlődésének alapfeltételei a következők:

1. A termelés gépesítésének és automatizálásának fejlődése, a nehéz, nem gépesített fizikai munka ezt követő felszámolása, a munkakörülmények jelentős javítása;

2. a szolgáltatások további tökéletesítése, a háztartás gépesítése, aminek révén növekedni fog a szabadidő aránya a nem munkával töltött időn belül:

3. a szocialista demokrácia fejlődése, minden állampolgár bevonása a társadalmi ügyek irányításába, a tömegek munka- és társadalmi aktivitásának növekedése;

4. a kommunista nevelés módszereinek tökéletesítése, a tömegek tudatosságának jelentős növekedése, a szovjet életformának és a kommunista erkölcsnek ellentmondó jelenségek minimumra csökkentése;

5. a műveltség és a kultúra szintjének további növelése, a tömegek alkotó tevékenységének fokozása a kultúra valamennyi területén.

Vizsgáljuk meg ezeket a feltételeket általános vonásaikban! A komplex gépesítés bevezetése, a termelés automatizálása, az új technológia és az új munkaszervezés *fontos feltétele* a személyiség fejlődésének. Az új technika és technológia következtében tökéletesedik a *munka* és a termelés *kultúrája*, ez pedig előmozdítja a dolgozók új vonásainak megjelenését.

A termelés kultúrája a termelési folyamat, a termelési környezet, vagyis a munkakörülmények[30], valamint a dolgozók, azaz a termelési folyamat résztvevői kultúráját foglalja magában. A tényleges munkafolyamatban ezek az elemek nem szakíthatóak el egymástól, és csupán a vizsgálódás szempontjából különíthetjük el őket. A dolgozó egyéni kultúrája sok szempontból függ az őt körülvevő munkahelyi környezet kultúrájától. Még nagyobb mértékben hat azonban a dolgozó kulturális színvonala a munka kultúrájára és a munkakörülményekre.

A dolgozó kultúrája magába foglalja általános műveltségét, szakismereteit, készségeit és tapasztalatait, világnézetét és politikai kultúráját, gazdasági ismereteit, a munkához való viszonyát és munkafegyelmét, erkölcsi elveit, esztétikai és fizikai (testi) fejlődését, és nem szűkíthető le a szakmai ismeretekre, képességekre vagy a munkafegyelemre. A fejlett szocializmus időszakában a dolgozók kultúrájával szemben támasztott követelmények egyre inkább feltételezik a sokoldalúan fejlett személyiséget. A mai munkás, technikus és mérnök, mint a vállalat valódi gazdája, s mint alkotó személyiség, tudatos és aktív résztvevője kell hogy legyen a társadalmi fejlődésnek.

A dolgozó kultúrája pozitívan hat tevékenysége hatékonyságára és minőségére. A tudományos-technikai forradalom nem csupán mély és alapos szakismereteket és tapasztalatokat követel tőle, hanem általános szellemi kultúrát, a termelési folyamat egészének ismeretét, gazdasági felkészültséget, a termelési szituációban való eligazodást is. Soha ennyire nem voltak időszerűek Marx szavai: „a készentalált népesség ügyességi foka az össztermelés mindenkori előfeltétele, tehát a gazdagság fő felhalmozása"[31].

A dolgozók kultúrájának növekedése, fejlődésük sokoldalúsága nem csupán önmaguk szempontjából, hanem a termelés tökéletesítése szempontjából, is fontos. Nyilvánvalóan így kell felfognunk Marx megjegyzését a „szellemi termelőerőkről"[32], amelyek magukba foglalják a dolgozó kultúráját, szellemi gazdagodását, tevékenységének a tudománnyal való mind nagyobb mértékű összekapcsolódását.

A termelési kultúra feltételezi a termelés sokoldalú fejlesztését, ami lehetővé teszi, hogy a termelési folyamatban maximálisan feltárják, alkalmazzák az ember alkotó lehetőségeit. Ez az emberek alkotó élettevékenységének és azok tárgyi eredményeinek egységén alapul. A termelési kultúra a szocializmusban nem csupán a munkatermelékenység növekedését vagy a munka hatékonyságának és minőségének javulását biztosítja, hanem a dolgozók személyiségének fejlődését is, azt, hogy anyagi, termelő tevékenységük a szépség törvényei szerinti alkotássá alakuljon át. Ily módon a munka tartalma és feltételei megfelelnek az ember mint termelőerő és mint személyiség fejlődésének.

A termelési kultúrának ezt az értelmezését nem elég kiterjeszteni a termelőerők külső elemeire, a munkakörülményekre, hanem magára a döntő termelőerőre, a dolgozóra is vonatkoztatni kell. A szovjet munkások azzal, hogy tökéletesítik a termelési kultúrát, nem csupán növelik a

munka termelékenységét és optimalizálják körülményeit, hanem nagymértékben hozzájárulnak a szocializmus egész kultúrájának gazdagodásához is.

A termelési kultúra legfontosabb eleme a dolgozó magas fokú tudatossága, az a tulajdonsága, hogy a szocialista vállalat *gazdájának* érzi magát. Ez határozza meg a termelési kultúra és a *politikai* kultúra — aminek fogalmát Lenin vezette be — egységét[33], egymásra gyakorolt hatását. Lenin a párt kulturális feladatát így fogalmazta meg: „meg kell emésztenünk azt a politikai tapasztalatot, amelyet ...át kell ültetnünk az életbe"[34].

Több ízben hangsúlyozta, hogy a politika „áthatja" az egész szocialista kultúrát, annak minden alkotó elemét.[35] Ez azonban nem jelenti azt, hogy a politikai kultúra „feloldódik" a kultúra egyéb összetevőiben. Ennek megvan a maga sajátos tartalma, tárgya és struktúrája.

A politikai kultúra azt mutatja, hogy egyik vagy másik ember mennyire tudatosan vesz részt a politikai életben, és részvétele mennyiben mozdítja elő azoknak az embereknek a fejlődését, akiket ez a tevékenység érint. A politikai kultúra a szocializmusban magában foglalja az emberek nézeteit, ismereteit és meggyőződését, továbbá gyakorlati tapasztalataikat, azt, hogy mennyire képesek a tömegekkel való munkára, a tömegek vezetésére és szervezésére a párt politikájának megvalósítása érdekében. A kultúra ezen típusa nem csupán az oktatás folyamán, hanem mindenekelőtt a tényleges politikai tevékenységben alakul ki. A marxizmus—leninizmus klasszikusai hangsúlyozták, hogy a forradalom, miközben megváltoztatja a társadalmi viszonyokat, lényegesen megváltoztatja magát a forradalmi osztályt is.

A személyiség politikai kultúrája politikai tudatát és reális politikai cselekedeteit egyaránt jellemzi. Politikai kultúrára nevelni a mi körülményeink között azt jelenti, hogy az embert a társadalom tudatos és aktív résztvevőjévé, magát ezt a tevékenységet pedig a személyiség fejlesztésének eszközévé kell tenni. Más szóval az szükséges, hogy valamennyi társadalmi probléma megoldásának politikai megközelítése a személyiség belső szükségletévé, szokásává váljék.

A politikán kívülálló személyiség, akinek nincs egységes materialista világszemlélete és szilárd politikai meggyőződése, sem fejlett, sem magas kultúrájú egyénné nem válhat. A széles néptömegek elidegenedése a a kultúrától a kapitalizmusban szervesen összefügg a burzsoá politikai közönyösség terjesztésével, a tömegeknek a politikától való elidegenité-

sével. Ez az egyik leghatékonyabb eszköze a néptömegek politikai elszigetelésének.

Csak a szocialista társadalom, amelynek ereje éppen *a tömegek tudatosságában* rejlik, tűzhette ki feladatául, hogy az ország valamennyi polgára széleskörűen elsajátítsa a politikai kultúrát. Ennek a célkitűzésnek az elérése nélkül lehetetlen a társadalom valamennyi tagjának aktív politikai személyiséggé változtatása, a legszélesebb rétegeknek a társadalmi ügyek irányításába való bekapcsolása. Az SZKP különösen nagy jelentőséget tulajdonít a *fiatalság* magasfokú politikai kultúrára való nevelésének, mivel a műveltség magas színvonala és a kulturális igények, valamint az állampolgári nevelés szintje között ma még nincs meg a kellő összhang.

A politikai kultúra elszakíthatatlanul összefügg a szellemi kultúrával, mi több, ez utóbbinak egy meghatározott része (ismeretek, nézetek, világnézet), át- meg áthatja, mondhatni magvát alkotja. Ennek ellenére most részben azért soroljuk külön „blokkba", mert az emberi tevékenység külön szférájához kapcsolódik (a társadalom átalakításához), részben pedig azért, mert fontos szerepe van a személyiség fejlesztésében. A világnézet, a politikai nézetek összessége a személyiség alakulásának és fejlődésének alapját alkotja.

A személyiség szellemi gazdagsága feltételezi a szellemi kultúra természettudományos, humán, jogi, erkölcsi és esztétikai oldalának bizonyos fokú *harmóniáját*. Ez a harmónia természetesen minden egyes személy esetében a szakma, az egyéni szükségletek, az érdeklődés, az ízlés, és azon reális lehetőségek függvénye, amelyeket a kulturális környezet biztosít. Ugyanakkor nem tudunk elképzelni olyan mindenoldalúan fejlett személyiséget, akinek lelkivilágából a szellemi kultúra eme összefüggő oldalainak akár egyike is hiányozna.

Ha valaki a tudományos-technikai forradalom időszakában például a relativitáselmélet elemi alapjait nem ismeri, ez ugyanúgy kulturálatlanságról tanúskodik, mint Szurikov festményeinek vagy Nyekraszov verseinek nem-ismerése. A TTF azt eredményezte, hogy számos olyan ismeret, amely a legutóbbi időkig merőben szakmai jellegű volt, most már minden kultúrember számára hozzáférhetővé vált (természetesen itt elemi ismeretekről van szó). A szovjet ember modern kultúrájának a *politechnicizmus* alapjára kell épülnie. Ezért nem volna helyes, ha például az amatőr művészeti mozgalmat a kulturális tevékenység szférájához sorolnánk, a tudományos-technikai tevékenységet pedig nem tekintenénk kulturális jellegűnek. Az efféle nézetek kárt okoznak mind a szocializmus

kultúrájának, mind pedig a személyiség fejlődésének. Ezért nem tekinthető normálisnak, hogy például a szverdlovszki körzet iskoláiban 1973-ban a tanulóknak csak 9%-a, Cseljabinszk körzetében pedig csak 7%-a vett részt technikai szakkörökben. Ezek a szakkörök ugyanis csak egyes klubokban alakultak meg. A személyiség kultúrájának egyoldalú megközelítése összeegyeztethetetlen a személyiség mindenoldalú fejlesztésével. A személyiség szellemi gazdagsága feltételezi kulturális tevékenységének *sokoldalúságát*, az ember különféle képességeinek és adottságainak széles körű kibontakozását.

Miben nyilvánul meg a személyiség tevékenysége a szellemi kultúra területén? Ahhoz, hogy erre a kérdésre teljesebb választ adhassunk, nézetünk szerint meg kell különböztetnünk a művészeti, a tudományos és az ezekhez hasonló kultúrát a művészeti, a tudományos és az ezekhez hasonló tevékenységről. Az első esetben a tevékenység különböző típusait mint a szellemi kultúra összetevőit (elemeit) vizsgáljuk, míg a második esetben egy adott — tudományos, művészeti stb. — tevékenység megközelítéséről, a személyiség kultúrájának e tevékenységben való megnyilvánulásáról van szó. Más szóval ez utóbbi esetben a személyiség tudományos, művészeti, erkölcsi, jogi *fejlettségének* fokát elemezzük.

A személyiségnek a szellemi kultúra területén végzett tevékenysége során a már meglévő értékek elsajátítása és az újabb értékek létrehozására, termelésére irányuló aktív alkotó tevékenység szervesen összekapcsolódik. Természetesen már a szellemi értékek elsajátításában megnyilvánul a személyiség önmegvalósítása, amely összefügg az ennek során tanúsított magatartással, az értékek kiválasztásával, továbbá magának a szellemi fogyasztásnak az alkotó jellegével (például a műalkotás hőseivel való együttérzéssel). Hozzátehetjük, hogy éppen az alkotás folyamatában, a szellemi termelésben való közvetlen részvétellel érvényesülhetnek különösen mélyen a személyiség adottságai és képességei.

A kultúrát nem lehet csupán az alkotó tevékenységre korlátozni (magába foglalja a reprodukciót is).[36] Ennek ellenére az új kulturális értékek létrehozására irányuló alkotó tevékenység, a szellemi termelésben való részvétel döntő jelentőségű a kultúra szempontjából, biztosítja annak előrehaladását. Helytelen volna szembeállítani a szellemi termelésben való részvételt a szellemi értékek fogyasztásával. Marx nem véletlenül beszélt „termelő fogyasztásról", vagyis a szellemi értékek olyan fogyasztásáról, amely az embert önálló alkotásra, kultúrértékek megteremtésére ösztönzi.

A mindenoldalúan fejlett személyiség szükségképpen feltételezi az önálló alkotó tevékenységet a képességeinek és adottságainak leginkább megfelelő kulturális területen. G. Gyiligenszkij ezzel kapcsolatban megjegyzi: „A történelem során először válik lehetővé a szükségletek fejlődésének az a folyamata, amely az alkotó, az egész társadalomra kiterjedő tevékenységen belül fokozatosan előtérbe helyezi a személyiség szabad fejlődésének korlátlan teret nyitó szükségleteit."[37] A szellemi kultúra valamennyi területe tehát azzal, hogy a személyiséget gazdagítja, azt az alapvető célkitűzést követi, hogy önálló alkotásra, szellemi értékek megteremtésére biztassa. Ezt a feladatot tűzte ki Lenin a szovjet művészet elé, amikor azt mondta, hogy a művészetnek a nép széles tömegeiben művészeket kell életre hívnia. Ugyanezt mondhatjuk a szellemi kultúra bármely más szférájáról.

A szovjet állampolgár alkotó tevékenységének igazi szabadsága bármely általa kiválasztott területen biztosított, ami a szovjethatalom világtörténelmi jelentőségű vívmánya, a szocializmus egyik legnagyobb előnye, s amit a Szovjetunió új alkotmánya törvényerőre emelt, amennyiben az alkotmány a Szovjetunió polgárainak a kommunista építés céljaival összhangban levő tudományos, technikai és művészi alkotószabadságot garantálja. Az állampolgároknak ezt a jogát az állami és társadalmi intézmények egész hálózata biztosítja, amelyek lehetővé teszik, hogy mindenki kiélje alkotóképességeit és tehetségét.[38]

A személyiség alkotó tevékenységének formái és szintjei a szellemi kultúra területén igen sokfélék, melyekből nagyjából a következőket tudjuk kiemelni:

1. Tárgyak, dokumentumok, történeti vagy képzőművészeti értékek *gyűjtése.* A gyűjtést azért tekintjük alkotó tevékenységnek, mert összefügg a gyűjtés tárgyainak célirányos *keresésével, rendszerezésével* és önálló elemzésével.[39]

2. Ismert gépek, szállítóeszközök, alkalmatosságok, műszerek *modellezése* a már meglévő tervrajzok vagy sémák alapján. Az alkotás itt mindenekelőtt a létrehozandó modell kivitelezésének aprólékosságában és szépségében rejlik.

3. Tudományos-technikai *alkotómunka:* ténylegesen működő készülékek, gépek és mechanizmusok, szállítóeszközök és kommunikációs eszközök létrehozása már kidolgozott tervrajzok és konstrukciók alapján. Az alkotás itt meghatározott technikai feladatok megoldásában, a típuskonstrukciók és modellek megújításában nyilvánul meg.

Ennél jóval nagyobb teret enged az alkotásra az előadóművészet, amikor is az előadó a szerzői elgondolás *tolmácsolója* (zenei és irodalmi művek előadása, színjátszás stb.).

4. Új művek létrehozása a technika, a tudomány és a művészet területén. Ez a tevékenység összefügg új értékek — találmányok, felfedezések, tudományos elméletek stb. — megjelenésével a szellemi kultúrában.

Ezeknek a szinteknek a kiemelése, mint már említettük, az alkotó tevékenység különböző típusaival: az *egyéni érvényű* és a *társadalmi érvényű* tevékenységekkel függ össze. A hangszeren önmaga számára, vagy családja, barátai körében játszó ember, vagy például a diák, aki hajómodellt készít, kétségkívül alkotó tevékenységet folytat, jóllehet nem hoz létre olyan értékeket, amelyek az egész társadalom szellemi kultúráját gazdagítanák. Ezt a tevékenységet *önfejlesztő* tevékenységnek nevezhetnénk. Társadalmi értéke éppen a szocialista személyiség fejlesztésében van. *A társadalmi érvényű* szellemi kulturális értékek létrehozása az alkotómunka legmagasabb fokát képviseli, de nem meríti ki az utóbbit, hanem mind a négy korábban felsorolt szinten megnyilvánulhat. Tudjuk például, hogy a magángyűjtemények is nagymértékben gyarapítják a nemzeti vagyont, a kultúra elemét képezik. Az egész társadalomra kiható kulturális értékek létrehozása az általunk kiemelt szintek közül mindenekelőtt a negyedikkel (és részben a harmadikkal — az előadóművészettel) van szoros kapcsolatban.

A személyiségnek mint a kulturális érték létrehozójának a fejlődése az önfejlesztő, alkotó tevékenységtől a társadalmi érvényű, az egész társadalom kultúráját gazdagító tevékenységig terjed. Itt nyomon követhetjük az alkotó személyiség kialakulásának útját.

Végül meg kell említeni a személyiségfejlődés újabb fontos „blokkját", a *fizikai* fejlődés tökéletesedését szolgáló tevékenységet is, amely a személyiség testi kultúráját formálja. Csak fizikailag egészséges ember lehet teljes értékű dolgozó, aktív politikai személyiség, csak ilyen ember tudja fáradhatatlanul tökéletesíteni szellemi gazdagságát is. Míg a sport az emberek meghatározott részének sajátos tevékenysége marad, addig a testnevelés általános követelmény a személyiség minden oldalú fejlődésével szemben.

Az eddigiekben a személyiség minden oldalú fejlődésének alapvető „blokkjait" és a kultúra legfőbb elemeinek a mindenoldalúan fejlett személyiség kialakításában játszott szerepét vizsgáltuk meg. Megállapítottuk, hogy ezek bizonyos szempontból kölcsönhatásban vannak

egymással, áthatják egymást. Ezért az ilyen személyiség kialakítására irányuló nevelésnek komplex folyamatnak kell lennie. Ez magába foglalja az eszmei-politikai, a munkára való és az erkölcsi nevelés szoros egységének biztosítását, figyelembe véve a dolgozók különböző rétegeinek sajátosságait.

A nevelés komplex megközelítése nézetünk szerint a következő alapelvekre épül:

1. A nevelő tevékenység valamennyi típusának önmagában vett egysége, komplexitása (például az eszmei-politikai nevelés magába foglalja a hazafiaság, az internacionalizmus, a marxista világnézet, az ateizmus kialakítását, a közgazdasági műveltséget stb.).

2. A kommunista nevelés különböző eszközeinek széles körű felhasználása (propaganda, agitáció, a tömegtájékoztatási eszközök, az irodalom, a művészet stb. nevelő hatása).

3. A lakosság valamennyi rétegére és csoportjára kiterjedő nevelő munka, figyelembe véve ezek sajátosságait.

4. A nevelő munka valamennyi formájának folytonossága.

5. A személyiség társadalmi nevelésének és az önnevelésnek az egysége.

A szocialista országok életében a jelen szakasz éppen a személyiségre gyakorlandó komplex nevelő hatás érvényesítését követeli meg. Ez a szocialista erkölcs normáitól való még meglevő eltérések, a harácsolás, a magántulajdonosi célok, a huliganizmus, a bürokratizmus, az emberekkel szembeni közömbösség elleni harcban érvényesül.

A szocializmus a társadalom valamennyi tagjának mindenoldalú fejlődéséhez létrehozza az objektív feltételeket. E feltételek között nem csekély szerepet játszik az emberek anyagi jólétének növelése. Ha azonban ez nem jár együtt az emberek eszmei, erkölcsi és kulturális színvonalának növekedésével, akkor felütheti fejét a kispolgári, nyárspolgári gondolkodásmód.[40]

Ezért a kommunista nevelés szerepe a fejlett szocializmus időszakában megnövekszik. Ezen belül állandóan erősödik a személyiség nevelésének és önnevelésének dialektikus egysége. Ennek az a magyarázata, hogy társadalmunknak a kommunizmus felé való közeledése során fokozatosan csökkenni fog a személyiséghez képest külsőleges tényezők mint magatartásszabályozók szerepe. Az emberek munkatevékenységének külső szabályozóira már nem lesz olyan nagy szükség, mivel a munka az emberek elsődleges létszükségletévé válik. Élettevékenységük valódi öntevékenységgé lesz, s az előbbit mindenekelőtt a személyiség tudata, magas

kultúrája fogja szabályozni. A kommunizmus legfelső fázisában a kultúra válik az emberi élettevékenység szabályozójává. Tulajdonképpen az egész emberi tevékenység ilyen vagy olyan mértékben kulturális tevékenységgé lesz, mivel minden szférában az ember lényegi erőinek megnyilvánulásává válik.

A kultúrának ez a szabályozó szerepe már napjainkban is mind nagyobb mértékben észlelhető. A szocialista gazdaság sikerei, a gazdasági tevékenység üteme, a munkatermelékenység növekedése lehetővé tette a kulturális fejlődés alapvető feladatainak komplex megközelítését és megoldását. Ezek sajátossága a jelenlegi szakaszban véleményünk szerint éppen komplexitásukban rejlik, abban, hogy a kultúra minden területére kiterjednek, hogy a végrehajtásukra szolgáló eszközök konkretizálhatók, hogy az egész kulturális és felvilágosító munkát alárendelik a tömegek szocialista, kommunista nevelése és az új ember kialakítása céljának. Napjainkban a gyakorlatban valósul meg Marx jóslata: a fejlett szocialista társadalom mindennapi élettevékenysége során termeli „az embert lényegének emez egész gazdagságában, a gazdag, mindenoldalú és mély érzékű és értelmű embert mint a maga állandó valóságát”[41].

A személyiség társadalmi aktivitása

1. A marxizmus–leninizmus a dolgozók társadalmi aktivitásáról és fejlesztésének forrásairól

A marxizmus–leninizmus az aktivitást az egyének lényegbevágó társadalmi sajátosságaként vizsgálja. A tömegek, szociális közösségek, társadalmi intézmények és szervezetek társadalmi aktivitásának személyiségi aspektusával kapcsolatos kérdés módszertani megoldását Marxnak ama kijelentésében találjuk meg, hogy az említett jelenség vizsgálatakor feltétlenül „a valóságos szubjektumból (az emberből – *A szerző*) kell kiindulni és kell szemügyre venni objektiválódását"[1].

Az említett módszertani megoldás követése lehetővé teszi, hogy a „társadalmi aktivitás" fogalmának tartalmi értelmezésében elkerüljük a hibákat: először is, az egyoldalúságot, amely abban fejeződik ki, hogy néha csak *állapotukként*, *viszonyukként* és *cselekvésükként* vizsgálják az emberek társadalmi aktivitását; másodszor az emberek „belső" aktivitása, tudatuk aktivitása és *magatartásuk* aktivitása, az ember belsőleg mozgalmas felzaklatott állapota és külső megnyilvánulása közötti szakadást; harmadszor azokat az elképzeléseket, amelyek szerint az ember társadalmi aktivitását tevékenységének csupán mennyiségi vagy csupán minőségi jellemzésével is leírhatjuk.

E kérdések helyes megközelítésének kulcsát szerintünk az „öntevékenység" fogalmának elemzése adja meg, amelyen Marx és Lenin különleges fajtájú tevékenységet: szabad, tudatos, érdekelt tevékenységet ért; olyan cselekedeteket és lépéseket, amelyeket nem külső, hanem belső szükségesség diktál: a szubjektum szükségletei és érdekei; olyan cselekedeteket, amelyeket nem kívülről kényszerítenek a szubjektumra. Lenin például az „öntevékenység" fogalmát az „aktivitás" szinonimájaként használta, és ezt azokban az esetekben tette, amikor hangsúlyozni akarta az aktivitás reális létét, létezését, kifejezésre jutását.[2]

A konkrét emberek reális tevékenységét és magatartását mindig megelőzi tudatuk munkája; az aktivitás megjelenését – a „belső" aktivitás. Ezért kell a személyiség társadalmi aktivitásának két *létformáját* kiemelni: a belsőt és a külsőt. Az „öntevékenység" fogalma ezek egységét tükrözi vissza, s az aktivitás belső létformájáról a külsőre, a potenciálisról a reálisra, az aktivitásról mint a személyiségen belüli jelenségről az aktivitásra mint a valóság jelenségére való áttérést.

Ebből következik, hogy a társadalmi aktivitást az emberek társadalmi tulajdonságaként vizsgálhatjuk, környezetükkel való együttműködési képességükként. Az utóbbi határozza meg az előbbit, az emberek szükségleteiből és érdekeiből *fakad*, a személyiség megfelelő cselekedetekre való belső törekvéseként és többé-kevésbé érett és erőteljes öntevékenységként *nyilvánul meg*, amely e szükségletek kielégítésére szolgál a valóság különböző területeinek és önmaguknak átalakítása révén.

Az ember elvileg bármely vonatkozásban lehet aktív (öntevékeny), az egyes személyiségek aktivitása pedig következésképpen a tevékenység különböző konkrét fajtáinak önállóságán át realizálódhat. Ezen az alapon mutatkozik meg a társadalmi aktivitás szerkezete, amelynek elemei a termelési és munkaaktivitás, a politikai, a megismerő, a művészeti és kommunikatív (érintkezési) aktivitás. Az aktivitásnak ezek az elemei egybeesnek a tárgyi tevékenységnek a marxizmusban elfogadott tudományos osztályozásával. Ezek jellemzőek mind az emberi közösségekre, mind pedig minden egyes konkrét egyénre.

Az emberek, amikor belépnek az életbe és bekapcsolódva a társadalmi viszonyokba, a társadalmi tevékenység rendszerébe, eredetileg nem annyira szubjektumai, mint inkább *hordozói* a tevékenység különböző fajtáinak, a különböző társadalmi szférákban, ezek hatását magukon érezve, spontán módon cselekszenek. Ám az ember éppen a tevékenységben fokozatosan annak szubjektumává válik, tanúbizonyságot tesz társadalmi aktivitásáról, és ki is fejleszti azt.

Az emberek társadalmi aktivitása és tárgyi-gyakorlati tevékenységük fajtái mintegy újraegyesülnek. Szemléletesen szólva, a társadalmi aktivitásnak kialakulása és fejlődése módját, megnyilvánulási formáját és reális létezését a tevékenység „adja", míg az aktivitás a tevékenységnek különleges jelleget „kölcsönöz", minőségileg megváltoztatja, *öntevékenységgé* alakítja át.

Nem helyes azt kérdezni, hogy melyik előzi meg a másikat: az aktivitás a tevékenységet vagy a tevékenység az aktivitást. A társadalmi tevékenység

bármely fajtája, amely tárgyi tartalmát tekintve különbözik a többitől, az emberek széles körű szükségleteit realizálhatja és realizálja. A társadalmi tevékenység ez vagy az a fajtája, azzal, hogy szükségletek és érdekek meghatározott csoportját realizálja, sajátos ösztönzőkkel rendelkezik, különbözőképpen motiválódik, és különböző szellemi potenciálokat és érzelmi világokat foglal magába. Az ember egységes lényegi minősége (társadalmi aktivitása) fokozatosan differenciálódik ebben a folyamatban. Kezdenek feltűnni benne az aktivitás meghatározott oldalai, amelyek főként a társadalmi életnek ebben vagy abban a szférájában, a tevékenység ilyen vagy olyan fajtáival együtt „működnek", és éppen ezeknek (a munkának, a politikai tevékenységnek, a megismerésnek, az érintkezésnek stb.) kölcsönöznek öntevékeny jelleget.

Fokozatosan elkülönülve kapcsolódnak be a személyiség struktúrájába ezek az oldalak, mint a személyiség *vonásai*. Ez utóbbiak teremtik meg az ember személyiségi struktúráját, mivel meghatározott módon kölcsönösen összefüggőek, összehangoltak és alárendeltek egymásnak. Ugyanakkor e vonások mindegyike a megfelelő öntevékenységben objektiválódva, viszonylag önálló tartalmát tekintve *különös* társadalmi jelenségként mutatkozik meg, kialakulva és megerősödve pszichikai struktúrájában, jellemében tükröződnek és többé vagy kevésbé kifejlett tulajdonságokként léteznek, amilyen például a szorgalom, a hazafiság, a kíváncsiság, a barátságosság, a „szépség törvényei szerinti" életre és alkotásra való törekvés.

Az osztálytársadalomban a konkrét személyiségek aktivitása azoknak a társadalmi osztályoknak a szükségleteivel és érdekeivel függ össze, amelyekhez tartoznak. Mi több, e személyiségek aktivitását, társadalmi tendenciáját tekintve az esetek többségében osztályuk determinálja. Az antagonisztikus társadalomban ez a körülmény nem csupán a kizsákmányolt és kizsákmányoló osztályok képviselői aktivitásának ellentétességét határozza meg, hanem az ezekbe az osztályokba tartozó emberek többsége társadalmi aktivitásának eltérő irányultságát is.

A szocialista társadalomban, valamennyi osztály és társadalmi csoport alapvető érdekegysége eredményeként különböző osztályokhoz és csoportokhoz tartozó személyiségek aktivitása egybeesik a munkásosztály determináló érdekeivel, ez az aktivitás a valóság kommunista átalakítására irányul. És ezzel együtt itt sem egyenlőek és nem is lehetnek azok a társadalom, a munkásosztály szükségletei és érdekei az adott közösségeket alkotó emberek szükségleteinek és érdekeinek összegével.

A szükségletek és az egyéni érdekek tartalma, struktúrája és hierarchiája egyetlen társadalomban sem tükrözi mindig adekvát módon az adott közösségek szükségleteinek és érdekeinek tartalmát, struktúráját és hierarchiáját. Az osztálytársadalomban ennek folytán a konkrét egyének aktivitásának egyfelől feltétlenül viszonylag önálló szociális és politikai jelentősége van, másfelől pedig osztályszempontból értékelhető.

Az antagonisztikus társadalomban a személyiség aktivitását a különböző osztályok más-más módon értékelhetik (az egyik osztály helyesli, a másik nem, az egyik társadalmi intézmény vagy állami szerv helyesli, a másik nem). Ez a „helyeslés" vagy „helytelenítés" lehet jogi és lehet erkölcsi. Ebben az esetben a történelmileg haladó tendenciát hordozó osztálynak az értékelése a legtárgyilagosabb. A személyiség tevékenységének valóságos jellege — haladó vagy reakciós volta éppen ennek az osztálynak az értékelésében tükröződik vissza. Amióta a munkásosztály kilépett a történelem szinterére és „magáért-való osztállyá" vált, azóta tőle származik az egyes emberek társadalmi aktivitásának legadekvátabb értékelése. Ez a helyzet így is marad, a társadalom további fejlődéstörténete során is egészen az osztály nélküli társadalom felépítéséig.

Ilyen módon konkrét személyiségek és csoportjaik társadalmi aktivitását például a kapitalista társadalomban az uralkodó osztály pozitívnak, „haladónak" értékeli, míg a proletariátus negatívnak és reakciósnak. És fordítva: egyes személyek és csoportjaik tevékenységét, amelyeket a proletariátus és osztályszervezetei, valamint szövetségesei helyeselnek, az uralkodó osztály és állama — diktatúrájának eszköze — erkölcsileg és jogilag tagadhat és tagad is. Ez komoly hatással van a dolgozók, a kizsákmányolt tömegek és konkrét személyiségek társadalmi aktivitásának fejlődésére a kapitalizmus körülményei között.

Az osztályantagonizmus leküzdése a szocializmusban a személyiség társadalmi tevékenysége fejlődésének ezt a negatív tényezőjét is megsemmisíti. Az a tény azonban, hogy konkrét személyiségek aktivitása megfelel-e (vagy sem) a munkásosztály és valamennyi dolgozó érdekének, továbbra is megőrzi jelentőségét mint aktivitásuk jellegének, társadalmi tendenciájának meghatározó ismérve.

A különböző társadalmakban az emberek társadalmi aktivitásának struktúrája lényegesen eltér. A kizsákmányoló társadalomban azonban például aligha beszélhetünk tömeges társadalmi jelenségként a társadalmi aktivitás olyan fajtájáról, mint amilyen a munkaaktivitás. Ebben a társadalomban a munka zömében elidegenedett tevékenység. Ez pedig

azt jelenti, hogy ha előfordul is, hogy néhány dolgozó öntevékenyen dolgozik, ez inkább kivétel, a normától való elhajlás. Éppen ennek köszönhetjük a rabszolgák, a jobbágyok, a múltban élt munkás ezermesterek munkájából született sok-sok remekművet. Ez azonban nem változtat az általános helyzeten. Inkább csak az egyéni vállalkozókedv példáiról beszélhetünk, annak az embernek kikényszerített erőfeszítéséről, aki szüntelenül „hajszolja magát", abban a reményben, hogy így sikerül a maga számára egy keveset enyhíteni a nyomor és a kizsákmányolás minden dolgozót sújtó terhén.

A tulajdonosok tevékenysége pedig, amely gazdagságuk gyarapítására, hasznuk növelésére, a nép kizsákmányolásának fokozására irányul, a burzsoázia osztályának és azoknak az alkalmazottaknak, irányítóknak társadalmi aktivitásaként jelentkezik, akik maguk is tulajdonosok vagy „magukénak" fogadták el a burzsoázia érdekeit és a burzsoázia oldalára álltak. A dolgozók politikai aktivitása és a burzsoázia aktivitása a kizsákmányoló társadalomban nem egyszerűen eltérő irányultságú, hanem homlokegyenest ellentétes. Az elsők aktivitása a kapitalizmus társadalmi-politikai rendszerének szétzúzására, a kizsákmányolás és politikai-gazdasági mechanizmusai felszámolására irányul. Az utóbbiak aktivitása ellenkező célokat szolgál.

A kizsákmányoló társadalomban a személyiség megismerő aktivitása mindenekelőtt közvetlenül osztály-hovatartozásától és anyagi lehetőségeitől függ, amelyek szorosan kötődnek ehhez a hovatartozáshoz. Megvannak a lényeges sajátosságai a kommunikációs aktivitásnak és a művészi alkotás területén megnyilvánuló aktivitásnak. A szocializmusban a helyzet gyökeresen megváltozik.

2. A személyiség társadalmi aktivitásának fejlődése a szocializmusban

A szocializmus és az ember társadalmi aktivitása elszakíthatatlanul összefüggnek, egy hosszan tartó történelmi periódus folyamán kölcsönösen feltételezik egymást. A szocializmus hatalmas szerepet játszik a néptömegek — a történelem mozgatóereje — és az ezeket a néptömegeket alkotó konkrét személyiségek társadalmi aktivitásának minőségi megváltozásában és mennyiségi növekedésében.

A szocializmus eszméi már jóval a szocialista forradalom győzelme

előtt a tömegek társadalmi mozgósításának tényezőivé válnak, tevékenységük jellegére és irányultságára hatnak, azt főként a politikai tevékenység szférájára koncentrálják és ezt a politikai tevékenységet a proletariátus társadalmi aktivitásának vezérlőjévé teszik.

A szocializmus eszméinek bevitele a munkásmozgalomba, a munkásmozgalom egyesítése a szocializmussal a proletariátus gyakorlati céljává változtatja a szocializmust. A szocializmus, céllá válva, a dolgozók politikai aktivitását a tőkés tulajdon megsemmisítésére irányítja, kitágítja politikai cselekvésük szféráját, a harc politikai, gazdasági és ideológiai tartalma megnöveli az e küzdelmekben aktívan részt vevő tömegek számát. Ez a növekedés végső soron azon konkrét személyek számának növekedését jelenti, akik érdekeltek e harc eredményében, és ezért aktívan vesznek benne részt.

A szocialista forradalom győzelme — a tömegek hatalmas politikai aktivitásának eredménye — új, szocialista társadalmi viszonyokat alakít ki. A magántulajdon és a kizsákmányolás megsemmisítése alapot teremt arra, hogy megszűnjék az ember elidegenedése a munka szférájában, és a munka szféráját a dolgozók tömeges aktivitásának, a személyiség öntevékenységének színterévé változtatja. Fokozatosan a politika szférájában is megszűnik az elidegenedés, mivel a politika milliók legsajátabb ügyévé válik. Nincs többé akadály a dolgozók művelődése és kulturális fejlődése előtt.

Ezek az átalakulások, amelyek már történelmi realitásként jellemzik a szocializmust, születésétől fogva kedvező körülményeket teremtenek a tömegek és a konkrét egyedek társadalmi aktivitásának további fejlődéséhez (és a szocializmus érlelődése függvényében erősítik hatásukat). A reálisan létező szocializmus alkotó jellegűvé teszi a társadalom tagjainak politikai aktivitását: egyensúlyt teremt a társadalmi aktivitás különböző oldalainak (politikai, munka-, megismerő aktivitás) társadalmi jelentőségében; — meghatározza a tömegek és a személyiség munkaaktivitásának döntő szerepét a társadalom szocialista átalakításának rendszerében.

A szocializmus kialakulásának és fejlődésének minden egymást követő szakaszát a társadalom egyre több tagjának társadalmi aktivitása kíséri. Ugyanakkor minden szakasz új alapként szolgál az egyedek társadalmi aktivitásának továbbfejlődéséhez, mivel összességében egyre érettebb és kedvezőbb feltételeket nyújt annak működéséhez.

Ily módon az érett szocializmushoz és onnan a kommunizmushoz

vezető út objektíve determinált, és a kommunista párt által tudatosan irányított fejlődése a szocialista társadalom baráti osztályaiba és rétegeibe tartozó mind több egyéni társadalmi aktivitásának. A társadalom aktív munkában, politikában, megismerésben öntevékeny tagjai számának megnövekedése a mutatója a világot kommunista elvek szerint átalakító tömegek aktivitása növekedésének. A kommunista tendencia, az érett szocializmus körülményei a személyiség társadalmi aktivitását mind szabadabbá teszik, a személyiség pedig egyre aktívabb lesz a szabadság kivívásában.

A fejlett szocializmus lényegesen megváltoztatja a személyiség helyzetét a társadalmi viszonyok rendszerében. Nemcsak az embereknek törvény előtti egyenlősége, jogaik és kötelességeik egyenlősége jellemző rá, hanem lehetőségeik egyenlősége is e jogok és kötelességek realizálásában, és az is, hogy e lehetőségekkel élhetnek is, következésképpen a kommunizmus egyik követelményéről, a társadalom valamennyi tagjára jellemző társadalmi aktivitás rendszerének kialakulásáról és kifejlődéséről beszélünk. Jelenleg éppen a kommunizmus határozza meg, mivel milliók közvetlen céljává vált, a személyiség társadalmi aktivitása tovább növekedésének szükségességét.

A szocializmus annak mértékében, ahogyan a történelmi szükségszerűséget visszatükröző eszméből reális társadalmi renddé alakult át, következetes ösztönzőjévé vált a személyiség társadalmi aktivitása fejlődésének mint eszmének, mint eszménynek, mint célnak, mint ama körülmények és tényezők összességének, amelyek meghatározzák a személyiség társadalmi aktivitásának fejlődését, irányultságát, minőségi és mennyiségi paramétereit. Ebben a vonatkozásban a Szovjetunió új alkotmánya a szocializmus érlelődését tükrözi. Az alkotmányban a személyiség társadalmi aktivitásának növekedése közvetlen kapcsolatban áll a kommunista építés ütemével. A személyiség aktivitása, fejlődésének ilyen állami-jogi elismerését és serkentését a történelem még nem ismerte.

A munkásosztály, a parasztság és az értelmiség számára a kizsákmányolástól megszabadult munka fokozatosan öntevékeny jelleget ölt és egyre inkább aktivitásuk (öntevékenységük) megnyilvánulásává válik.

A baráti osztályok gazdasági és politikai érdekeinek egysége, a személyiség új társadalmi helyzete és az, hogy megszűnt a dolgozóknak a politikai hatalomtól való „elidegenedettsége"[3], olyan aktivitást hív életre, amely a szocialista társadalom gazdasági és politikai rendszerének fenntartására és fejlesztésére irányul. Ez fejeződik ki a konkrét személyiségek millióinak öntevékenységében, akik a gyakorlatban valósítják meg a politikai

hatalmat, és naponta kiveszik részüket a társadalom gazdasági, szociális és kulturális fejlődése feladatainak megoldásából. A közügyek irányításában való részvétel már nemcsak jogává, hanem kötelességévé is válik az embernek. A politikai aktivitás fejlődésének ez a tendenciája *„a szovjet társadalom politikai fejlődésének központi irányaként szilárdan kialakult."*[4]

A szovjet emberek, dolgozó kollektívák és egész társadalmi közösségek túlnyomó többségének kommunista tendenciájú elvi egysége, társadalmi aktivitása a munka-, a társadalmi, a politikai, a megismerő és egyéb tevékenység-*fajták*ban az érett szocialista társadalmat átalakítja monolitikus, dinamikus, a kommunizmus felé törekvő rendszerré.

A társadalmi közösségek, intézmények, az állam, a szocializmusban is „csak egyének révén" lehetnek aktívak és hatékonyak.[5] Maguk a konkrét személyiségek aktívak és öntevékenyek lehetnek akkor, amikor tudatosan és érdekelten realizálják társadalmi osztályszükségleteiket és érdekeiket és akkor is, amikor merőben egyéni érdekeket realizálnak, sőt olykor saját közösségük érdekeivel szöges ellentétben álló érdekeket. Másként megfogalmazva, az ember önmegvalósítása mindkét esetben társadalmi aktivitásnak megnyilvánulása. Ámde tendenciáját tekintve a két eset különböző, mert egyik esetben szociális, a másik esetben antiszociális jellegű.

A tömegek, osztályok és társadalmi közösségek aktivitását vizsgálva a szocialista társadalomban, a marxizmus kiemeli ugyan a személyiségi aspektust, de nem állítja szembe ezek aktivitását az egyes személyekével, hiszen kölcsönösen feltételezik egymást. Kölcsönkapcsolatuk nem mond ellent annak, hogy az egyes személyiségek aktivitásának lehet a közösségek érdekeivel ellentétes iránya is. Ezért hiba volna azt gondolni, hogy a szocialista társadalom *valamennyi* tagjának már *minden* vonatkozásban kommunista tendenciájú az aktivitása és hogy a társadalmi élet *valamennyi* szférájában aktívak.

A konkrét személyiségek társadalmi aktivitása — minőségi és mennyiségi jellemzőit tekintve — a szocialista társadalomban is lényegbevágóan különbözhet. Ez ahhoz vezet, hogy a szocialista közösségek aktivitása bizonyos mértékben inhomogén, mivel mindegyikben fellelhetőek bizonyos számban olyan egyének, akiknek tevékenysége különböző mértékben öntevékeny és energikus. Az ilyenfajta csoportok aránya az osztályban, rétegben, kollektívában és tömegszervezetben értékes információt szolgáltat az adott közösség mint egész aktivitásának minőségi oldalairól.

Az ilyen különféleség létezésének egyik oka a közösség keretébe tartozó konkrét személyiségek társadalmi aktivitásának egyenlőtlen fejlődése, amit létezésük külső feltételei determinálnak, mivel ezeket egyéni tudatuk – mindennapi magatartásuk szabályozója – ilyen vagy olyan módon tükrözi.

Eszerint minden szocialista közösség, bár a társadalmi aktivitására objektíve jellemző kommunista tendenciát megőrzi, differenciált. Ez a differenciáltság abból fakad, hogy a konkrét személyiségek aktivitásának minőségi jellemzői, és az utóbbiaktól függően mennyiségi jellemzői is különbözők. Vannak a közösségben olyan csoportok, amelyeknek aktivitása a közösség egységéhez képest minőségileg és mennyiségileg magas, de vannak olyanok is, amelyek csak minimálisan aktívak és meghatározott szociális viszonylatban gyakorlatilag passzívak.

Csakhogy azok a konkrét személyek, akik az adott vonatkozásokban és meghatározott irányokban a közösség passzív részét alkotják, más társadalmi vonatkozásokban vagy irányban lehetnek aktívak is. Ezzel kapcsolatban a szocialista társadalom tagjainak társadalmi aktivitását nemcsak öntevékenységük tárgyi tartalmából (munkaaktivitás, politikai, megismerési aktivitás stb.) kiindulva vagy irányultságát tekintve (társadalmi, társadalomellenes) lehet osztályozni, hanem fejlettségének *szintjei* szerint is („vertikális" metszet).

E szintek kiemelése fontos információt szolgáltat mind a konkrét személyiségek, mind pedig ama közösségek társadalmi aktivitásának fejlettségéről, amelyekhez ezek az egyedek tartoznak. Az ilyen bontás adja a bázisát a közösség meghatározott részei aktivizálására irányuló differenciált munkának, és megmutatja, hogy milyen fontos a személyiségi aspektus tanulmányozása a tömeges társadalmi szubjektumok aktivitásában.

A személyiségek és csoportjaik társadalmi aktivitásának mennyiségi mérése megköveteli, hogy megoldjuk az aktivitás tendenciájával és különböző oldalai fejlettségi fokával kapcsolatos kritériumok kérdését.[6] Itt csupán az ezekkel az ismérvekkel szemben támasztott általános követelményekre térünk ki, és rámutatunk a társadalmi aktivitás alábbi fajtáinak alapjaira.

Mint már megjegyeztük, a személyiség aktivitásával akkor találkozunk, amikor tevékenysége nem csupán eredményeit, hanem önmagában, tartalmát, társadalmi jelentőségét tekintve is értéket jelent az ember számára. A társadalmi tendenciájú aktivitásra akkor kerül sor, ha a személyiség önmegvalósítása úgy jelentkezik, mint a munkásosztály (valamennyi dolgozó) és a maga érdekeinek realizálása.

Ha csak azért dolgozunk, mert a munka minden munkaképes ember kötelessége a szocializmusban, mert itt az az elv uralkodik, hogy „aki nem dolgozik, ne is egyék", ha csak azért, mert a munkáért fizetnek, és mert ez adja meg a létfenntartási eszközöket — ez még nem jelent aktív ténykedést a munka területén, vagyis azt, hogy az emberi életnek ebben a szférájában *öntevékenyek* vagyunk. Csupán a hozzá mint értékhez való viszonyulással egyesült munka fejezi ki az ember tényleges munkaaktivitását, dolgozóként való szabad — a belső szükségleteknek megfelelő — önmegnyilvánítását, csak ez tárja fel a személyiségnek a munkához való igazi viszonyát, az emberek munkatevékenységének, ilyen vagy olyan munka-erőfeszítésének és törekvéseinek motívumai, indítékai révén.

Minél kevésbé fejlett a munkához való ilyen értékelő viszony, minél „alacsonyabb" a tevékenység társadalmi motivációja, annál gyengébbek az emberek munkaaktivitásának minőségi oldalai, annál gyakoribbak munkatevékenységükben az alacsony mennyiségi mutatók, következésképpen egészében csökken munkaaktivitásuk fejlettségi szintje.

Következésképpen nem akkor nyilvánul meg a munkaaktivitás, amikor az ember részt vesz a munkában, végrehajtja vagy túlteljesíti a termelési normákat, hanem akkor, amikor ez a munka és ez a teljesítés (túlteljesítés) ilyen vagy olyan mértékben *öntevékenység*, nem pedig egyszerűen csak külső szükségesség diktálta tevékenység.

Ám ez a megnyilvánuló munkaaktivitás is különböző mértékben lehet „gazdag", fejlett, s következésképpen különböző módon tükröződhet a tevékenység jellemzőiben. Az aktivitás tanúskodhat arról, hogy a dolgozók különböző mértékben törekednek munkájuk mutatóinak javítására, arról is, hogy milyen mértékben fokozzák munkájuk intenzitását és szervezettségét, meg arról is, hogy nem egyformán törekednek a jobb minőségű termékek minél nagyobb tömegű előállítására a legkisebb idő- és anyagráfordítással. Végül különböző mértékű lehet ez az aktivitás a kezdeményezőkészséget illetően, eltérő arányú lehet benne a munkához való alkotó hozzállás, eltérő mértékű lehet az a törekvésük is, hogy elsők legyenek ezekben a mutatókban. (Az aktivitásnak ezt a mutatóját mi „versenyszellemnek" neveztük.) És itt egyáltalán nem csupán a szocialista munkaversenyben való részvétel (vagy nem-részvétel) tényéről van szó, hanem arról, hogy mennyire jellemzik a dolgozót ezek a törekvések, milyen mértékben viszi be munkájába egész lelkiismeretességét, tudását, lelkiismeretességét, felelősségtudatát.

Továbbá, a munkaintenzitás növelése folyamatának megvannak a természeti és társadalmi határai. A munkában való leleményességnek, kezdeményezésnek, a munkához való alkotó viszonynak, a lelkiismeretességnek és a szorgalomnak gyakorlatilag nincsenek ilyen határai. A szovjet ember munkaaktivitásának egyik legfőbb jellemzője a munka hatékonyságának növelésére való törekvés. Ez megmutatkozik abban, hogy a munkások második és határos szakmákat sajátítanak el, hogy gyűjtik a műszaki ismereteket, hogy átveszik az élenjáró munkások tapasztalatait, de ez van jelen a szakmai ismeretek kibővítésében és elmélyítésében és szakmai fogások átvételében, a szakirodalommal való megismerkedésben. (Mindezt együttesen „a szakmai, mesterségbeli tudás tökéletesítésé"-nek nevezzük.) Az említett mutatók mindegyikében négy szintet különböztetünk meg: maximális, átlagos, minimális és a nullához tartozó szintet. Dél-Urál (Cseljabinszk terület) munkásfiatalságának munkaaktivitását tanulmányozva, a következő csoportokat emelhetjük ki. (Lásd a 2. táblázatot.)

A munkásfiatalságnak e tipológiai csoportok szerint való megoszlása a fiatal munkások többségének nagyfokú tudatosságáról és munkaaktivitásáról tanúskodik. Ugyanekkor azt is megmutatja, hogy a munkásifjúság társadalmi jelenségként vizsgált munkaaktivitása nem egynemű, hanem a fejlődés több fokozatát (szintjét) tartalmazza. Vannak közöttük olyanok is (a gyakorlatilag passzívak csoportja), akiknek aktivitása kialakításán a párt-, a komszomol-, a szakszervezeti szerveknek és az ipari vállalatok vezetésének dolgozniuk kellene.

Melyek a munkásfiatalság társadalmi-politikai aktivitásának fő jellemzői?

A fiatal munkás részvétele vagy passzivitása a társadalmi-politikai tevékenységben, az, hogy teljesíti-e vagy sem a társadalmi-politikai funkciókat, csak sok más tényezővel együttesen lehet fontos mutatója aktivitásának. Azonban *aktivitása* megállapításához nem elegendő az ember e téren felmutatott kezdeményező tevékenysége: ez a tevékenység lehet a fiatal munkás belső szükségletének realizálása, de lehet, hogy nem is az övé. Az első esetben öntevékenységgel van dolgunk, vagyis az aktivitás jelenségével, a másodikban olyan működéssel, amely nem tükröz személyiségen belüli törekvést. Az ilyen tevékenység rendszerint formálisan zajlik le.

Ezért a fiatal munkás közügyekben való részvételének mutatóját ki kell egészíteni az adott tevékenységféleséghez való értékviszonyának

2. táblázat

A fiatalság munkaaktivitásának jellemzése és fejlettségi szintje

A munkában való magatartástípus jellemzői	A csoportok aránya a vizsgált tömegben (%-ban)	A munkaaktivitás szintjének értékelése
Fiatal munkások, akik a munkát értéknek tekintik, s annak tartalmára orientálódnak, versenyszellemből és kezdeményezőkészségből kiválóan vizsgáznak, részt vesznek a munkaversenyben, szakmai tökéletesedésre törekednek, és többnyire túlteljesítik a termelési feladatokat.	53,3	magas
Fiatal munkások, akik munkájukat ugyancsak értéknek tekintik, ámde viszonyuk érettsége gyengébb, mint az I. csoport tagjaié. Munkájukat inkább a termelési feladatok teljesítése, semmint a túlteljesítése jellemzi, ezenkívül gyenge a versenyszellemük és kezdeményezőkészségük, nem (vagy csak formálisan) vesznek részt a munkaversenyben, vagy pedig keveset tesznek szakmai, mesterségbeli tudásuk növelésére.	25,7	átlagos
Fiatal munkások, akik a munkában elsősorban csak megélhetési eszközt látnak, a termelési feladatokat teljesítik, de csekély a kezdeményezőkészségük, csak formálisan vesznek részt a versenyben, és nem tesznek erőfeszítéseket szakmai tökéletesedésük érdekében.	15.9	nem kielégítő
Fiatal munkások, akik a munkára elsősorban mint bérforrásra tekintenek, és magát a munkát a legkevésbé sem tekintik társadalmi értéknek; nem vesznek részt a versenyben, nem növelik szakmai, mesterségbeli tudásukat, és gyakran nem teljesítik a munkanormákat és a termelési feladatokat.	5,1	gyakorlatilag passzívak*

* A „passzivitás" terminus abban az esetben ellentéte az aktivitásnak, amikor az utóbbi egyenlő a nullával, vagy gyakorlatilag a nullához tart.

mutatóival, meg kell határozni kezdeményezőkészségének fokát és hogy a tevékenységre mennyi időt fordít. Ezek közül a mutatók közül az első, a társadalmi munkához való pozitív értékviszony mutatójával együtt, lehetővé teszi, hogy meggyőződjünk arról: valóban az aktivitásról van-e szó, nem pedig valamilyen más jelenségről, amely külső megnyilvánulásait tekintve egybeesik az aktivitással; a másik kettő pedig az aktivitás mennyiségi és minőségi mérését teszi lehetővé.

A kiválasztott mutatók és azok fokozatai szerinti statisztikai, keresztmetszeti csoportosítás a mintasokaságot olyan tipológiai csoportokra bontja, amelyek a társadalmi-politikai aktivitás egyik vagy másik fejlettségi szintjét képviselik (lásd 3. táblázat). Az „aggregálás" után négy ilyen „szintet" jelöltünk ki. Az első hármat feltételesen „magasnak", „átlagosnak", „nem kielégítőnek", a negyediket „gyakorlatilag passzívnak" nevezzük.

A társadalmi-politikai aktivitás „magas" szintjéhez azokat a munkásokat soroltuk, akiknek tevékenységét a munkához mint értékhez való pozitív viszonyulás, kezdeményezőkészség és a kezdeményezésre fordított idő jelentős mennyisége különbözteti meg. Az aktivitás „átlagos" színvonalát azok a fiatal munkások ütik meg, akik részt vesznek ugyan a gyakorlati társadalmi életben, politikai tevékenységben, és ahhoz pozitívan viszonyulnak, de kezdeményezőkészségük általában csekély, és nem fordítanak sok időt a kezdeményező munkára. A társadalmi-politikai aktivitás „nem kielégítő" szintje azokra a fiatal munkásokra jellemző, akik nem vesznek ugyan részt rendszeresen társadalmi-politikai tevékenységben, de pozitívan viszonyulnak hozzá. Ezek így vagy úgy, de valamennyien elmennek a gyűlésekre, ám közügyekben nagyon kevéssé kezdeményezőek és csak a minimális időt fordítják rá.

3. táblázat

A társadalmi-politikai aktivitás fejlettségi szintje

A társadalmi-politikai aktivitás szintje	A csoport aránya a vizsgált tömegben (%-ban)
„Magas"	29,1
„Átlagos"	30,5
„Nem kielégítő"	33,4
„Gyakorlatilag passzív"	7

A „gyakorlatilag passzívak" csoportjához azokat a fiatalokat soroljuk, akik nem vesznek részt társadalmi-politikai tevékenységben, nem ismerik el azt értéknek és nem tesznek tanúbizonyságot kezdeményezőkészségről a kollektíva társadalmi életében felmerülő kérdések megoldásában.

A társadalmi-politikai aktivitás fejlettségi szintjének kimutatott aránya arról tanúskodik, hogy a munkásfiatalság vizsgált csoportjában magas fejlettséget ért el, ám ugyanakkor arról is, hogy ez az aktivitás mint személyiségi vonás nem érlelődik egyenletesen. Mellesleg ez az inhomogenitás főképpen a nevelőmunka hiányosságaiból fakadó egyenetlenségnek a következménye.

Az iskola, a család és a társadalmi szervezetek nevelő tevékenysége különböző szinteken valósul meg, ezek összességükben pozitív hatásúak, de hatékonyságuk eltérő. Nagy szerepet játszanak itt a fiatal munkások személyiségének egyéni sajátosságai, amelyek a legközelebbi környezetnek, saját, bár még nem túlságosan gazdag személyes tapasztalataiknak, a fiatal emberek különböző érdeklődési köreinek megfelelően halmozódnak fel.

A fiatal munkások társadalmi-politikai aktivitásának tipológiai besorolása markánsan változik attól függően, hogy tagjai-e az SZKP-nak és a Komszomolnak, továbbá attól, hogy e szervezetek milyen hatást gyakorolnak a személyiségükre. Az első tipológiai csoporthoz tartozik például a fiatal párttagok 82,5%-a, a Komszomol-tagok 35,2%-a, a másodikhoz a párttagok 15, és a komszomolisták 37,5%-a. A negyedikhez a Komszomol tagjainak 7%-a tartozik, kommunisták közöttük egyáltalán nincsenek.

A munkásfiatalság társadalmi-politikai aktivitásának tipológiájában nem kevésbé lényegesek az idők során bekövetkezett változások. Amíg 1967-ben a fiatal munkások 17,3%-a tartozott az első tipológiai csoportokhoz, addig 1977-ben – 29,1%-a. A „gyakorlatilag passzívak" csoportja 1967-ben 17,9%-ra, 1977-ben 5,1%-ra rúgott. Eszerint a munkásfiatalság társadalmi-politikai aktivitása állandó változást, fejlődést mutat fel. A fejlődés görbéje felfelé halad, a fejlődés során bekövetkezett változások pedig igen lényegesek,[7] különösen a Komszomoltagság körében.

Mindezek a változások a munkásfiatalság társadalmi-politikai aktivitásának törvényszerű növekedéséről tanúskodnak, s arról a hatalmas céltudatos munkáról, amit a párt- és a komszomol-szervezetek az SZKP XXIV. és XXV. kongresszusa, valamint a Komszomol XVII. kong-

resszusa határozatainak megvalósításáért folytattak. A Szovjetunió új alkotmányának megvitatása és elfogadása hatalmas szerepet játszott mind a munkásfiatalság, mind az ország egész lakossága politikai aktivitásának megnövekedésében. Csupán az alkotmány tervezetének megvitatásában 140 milliónál többen vettek részt (az ország felnőtt lakosságának több mint $^4/_5$ része), vagyis csaknem háromszor annyian, mint az 1936-os alkotmány vitájában.[8] Közülük a vita során 95-96% tett tanúbizonyságot arról, hogy megértette: az alkotmányos jogok és szabadságjogok megvalósítása elszakíthatatlanul összefügg azzal, hogy kötelességeiket aktívan teljesítsék, és azzal is, hogy felelősek azért, hogy a jogokat valamennyi dolgozó érdekében, a kommunista építés érdekében hasznosítsák.[9]

A szovjet emberek társadalmi-politikai aktivitásának fellendülése, amit az új alkotmány megvitatásának és elfogadásának időszakában megfigyelhettünk, a dolgozók konkrét javaslatainak milliói — mindez kezeskedik azért, hogy tovább növekszik majd az aktivitás a munkában, a politikai életben, a tanulásban, a műszaki és tudományos alkotótevékenységben, a kommunista erkölcs és a munkafegyelem erősítésében. Ezt a fellendülést meg kell szilárdítani, céltudatosan hatni kell az emberek tudatára és magatartására a társadalom egész politikai szervezetében, minden párt-, állami és társadalmi szervezetben, valamennyi központi és helyi szervben.

Ami a tanuló-megismerő aktivitást illeti, ennek alapvető mutatói a következők: 1. az általános, szakmai és politikai képzettség növelése (tanulás az iskolában, technikumban, főiskolában, tanfolyamokon, politikai iskolákon, valamint az önképzés); 2. az adott tevékenységi formához való pozitív értékelő viszonyulás és ennek fejlettségi szintje; 3. magának a tanuló-megismerő tevékenységnek a jellemzői (helye a szabadidő-struktúrában, rendszeressége stb.).

A kiválasztott mutatók és a négy említett fokozat szerinti statisztikai csoportosítást a 4. táblázatban mutatjuk be.

Eszerint a munkásfiatalság többsége ilyen vagy olyan módon továbbtanul. Ugyanakkor tanuló-megismerő aktivitásuk fejlettségi szintje nem azonos, és a munkásfiatalok $^1/_5$-e gyakorlatilag e tekintetben passzív.

Mint már említettük, a társadalmi aktivitás tág fogalom. Lényeges azonban, hogy amikor a társadalom fejlesztésére irányuló aktivitásról van szó, akkor a munka-, a társadalmi-politikai, valamint a tanuló-megismerő tevékenységben összpontosul. Az SZKP Központi Bizottságának

4. táblázat

A fiatal munkások tanuló-megismerő aktivitásának szintjei

A tanuló-megismerő aktivitás szintje	A csoportok aránya a vizsgált tömegben (%-ban)
„Magas"	26,2
„Átlagos"	45
„Nem kielégítő"	18
„Alacsony"	10,8

a XXIV. pártkongresszuson tartott beszámolója a társadalmi aktivitásnak eme fajtáival jellemzi korunk élenjáró munkásainak társadalmi arculatát — azoknak az embereknek az arculatát, akik kiválóan dolgoznak, tökéletesen elsajátítják szakmájukat és tovább növelik mesterségbeli tudásukat; nagy műveltségűek és továbbtanulnak; aktívan részt vesznek a kollektívák társadalmi-politikai életében.

Most pedig vizsgáljuk meg a fiatal munkások társadalmi aktivitásának fejlettségi szintjét (azok legfőbb jellemzőit), mint egészet.

Azok a fiatal munkások, akik a munka-, a társadalmi-politikai és a tanuló-megismerő aktivitás legmagasabb és ahhoz közel álló jellemzőit együttesen mutatják fel, a társadalmi tendenciájú szociális aktivitásnak *magas szintjét* képviselik. És ellenkezőleg, azok a fiatal munkások, akik ebben a vonatkozásban a legalacsonyabb mutatókkal rendelkeznek, alkotják az alacsony társadalmi aktivitásúak csoportját. E két említett csoport között elhelyezkedő csoportok a társadalmi célok realizálásában mutatkozó társadalmi aktivitás más-más fejlettségi szintjeit tükrözik. Az első kettővel együtt alkotják a fiatal munkások társadalmi aktivitásának általános képét, amely összességében kommunista társadalmi tendenciájú.

Ilyen módon a fiatal munkásokat öt tipológiai csoportra oszthatjuk, amelyeket a társadalmi élet döntő szféráiban való különböző színtű aktivitás jellemez:

I. *A társadalmi aktivitás „magas" szintje*

Ehhez a csoporthoz magasan fejlett munka-, társadalmi-politikai, tanuló-megismerő aktivitású munkások tartoznak, és azok, akik az említett szférák közül bármely kettőben magas fokú, a harmadikban pedig átlagos aktivitási szinttel rendelkeznek. Ennek a csoportnak az aránya a

vizsgált tömegben 28,3% volt. Az ezt a csoportot alkotó fiatal munkások teljesen vagy csaknem teljesen megfelelnek az élenjáró szovjet munkás fent említett személyiségi jellemzőinek.

II. *Az „átlagos" aktivitási szint*

Ez a csoport azokat a fiatal munkásokat foglalja magába, akik a társadalmi élet három vezető szférája közül az egyikben magas fokú aktivitásról tesznek tanúbizonyságot, míg a két másik társadalmi szférában átlagos, vagy olykor alacsony az aktivitási szintjük. A csoport aránya a tömegben 31,3%. A csoportba tartozó fiatal munkások számos esetben megközelítik az első csoportot és annak tartalékát alkotják.

III. *A „nem kielégítő" aktivitási szint*

Ez a csoport belsőleg ellentmondásos jellemzőkkel rendelkezik. Ez esetben az egyik társadalmi szférában mutatkozó „magas" aktivitáshoz a társadalmi tevékenység más szféráiban tapasztalható „alacsony" fejlettségi színvonal társul. A csoport aránya a vizsgált sokaságban 14,8%. A csoportot alkotó fiatal munkások egy része még újoncnak számít a termelésben. Következésképpen, ha kellő figyelmet fordítanak rájuk, többségük átkerülhet akár az I. csoportba is.

IV. *Az „alacsony" aktivitási szint*

E csoport fiatal munkásainak többsége „átlagos" munkaaktivitási szintet mutat fel, de a társadalmi aktivitás más oldalai esetükben rendszerint gyengén fejlettek; a vizsgált sokaságban arányuk 14,3%.

V. *„Gyakorlatilag passzívak"*

A fiatal munkásoknak ezt a csoportját (a vizsgált sokaságban 11,3%-ot képviselnek) minden általunk megnevezett társadalmi szférában a passzivitás jellemzi.

Az idősebb korosztályokhoz tartozó dolgozóknak ugyanúgy, mint a dolgozók összességének, lényegesen magasabbak a társadalmi aktivitás jellemzői, mint a munkásfiatalság aktivitásának analóg jellemzői.

Azok a dolgozók, akik a politikai életben aktívak, rendszerint a munka és a megismerés szférájában is aktívak. Ámde a munka vagy a megismerés szférájában tanúsított aktivitás nem mindig vonja maga után a politikai élet szférájában mutatkozó aktivitást. Mindez arra mutat, hogy a személyiség társadalmi aktivitásának struktúrájában a vezető elem a politikai aktivitás, és az embereknek ezen a téren való aktivizálása kulcsa lehet aktivitásuk megnövekedésének a társadalmi élet más területein.

Maga az élet és a kutatások is arról tanúskodnak, hogy még tapasztalhatók a munkáskörnyezetben (sőt nemcsak itt) társadalomellenes

magatartásra utaló tények, a munkafegyelem vagy az erkölcsi normák megsértése. Ezek többnyire egyedi „gyenge pontok". A szociális tendenciájú társadalmi aktivitás minőségi elfajulásának esetei egészben véve a legritkább kivételek. Az olyanfajta esetek, mint egyes társadalomellenes cselekedetek, gyakorlatilag nem fordulnak elő a fiatal munkások első két tipológiai csoportjánál és a három utolsóra koncentrálódnak.

A különböző dolgozókategóriák, mindenekelőtt a fiatalok társadalmi aktivitásának fejlődésében tapasztalható egyenlőtlenségek leküzdése a legfontosabb feltétele annak, hogy a társadalmi aktivitás mennyiségileg és minőségileg tovább növekedhessék.

A személyiség erkölcsi fejlődése

Az ember a társadalmi életfeltételek terméke. Ezek a feltételek és az általuk meghatározott nevelés alakítja ki a személyiséget, a személyiség erkölcsi tulajdonságait. Az emberekre mint társadalmi lényekre olyan tulajdonságok jellemzőek, mint a hűség, figyelmesség, jóság, kedvesség, megértés, lelkiismeretesség, kötelességteljesítés, felelősségtudat; jellemükhöz tartozik a becsület és méltóság, a kötelesség és felelősség érzése. De olyan tulajdonságok is jellemezhetik őket, mint a lélektelenség, kíméletlenség, kapzsiság, irigység, hazudozás, önhittség és hajbókolás, és még sorolhatnánk tovább. A lélektani jellemzők mindkét felsorolásban összefonódnak a személyiség erkölcsi tulajdonságaival. Az egyén pszichológiáját nehéz elválasztani az erkölcsi viszonyoktól, amelyekbe az emberek akkor kapcsolódnak be, amikor kölcsönös érintkezésbe lépnek egymással. Az erkölcsi viszonyokat pedig a maguk részéről a társadalmi viszonyok, vagyis a gazdasági, osztály- és nemzeti viszonyok határozzák meg. A jót a rossztól elválasztó ismérveket eleve meghatározzák a mélyen gyökerező szociális szükségletek és érdekek. Ezért a jóval és rosszal kapcsolatos képzetek történelmileg változóak, és az osztálytársadalomban osztálytartalmuk van. Az erkölcsi nézetek a személyiség pszichológiai tulajdonságainak meghatározott társadalmi tendenciát kölcsönöznek.

A személyiség erkölcse a történelem folyamán a törzsi-nemzetségi, családi, etnikai, nemzeti, csoport-, osztály- és nemzetközi közösség tudatának, érzetének fejlődésével, vagyis kialakulásával, növekedésével, elmélyülésével és elterjedésével összefüggésben alakult ki. Ezért az erkölcsi erőnek olyan, természetüket tekintve nemes megnyilvánulásai, mint a bátorság és az önfeláldozás, a hűség és a hősiesség, bizo-

nyos körülmények között olyan céloknak rendelődnek alá, amelyek szűken korporatív vagy osztály- (nemzeti) korlátozottságú érdekeket tükröznek. Ugyanakkor a dolgozók körében nemzedékről nemzedékre gyarapodnak és öröklődnek az igazi emberszeretet és szolidaritás erkölcsi tapasztalatai, amelyeket a dolgozók boldogságáért, az emberek közötti egyenlőség és szabadság megszilárdításáért folyó harc csak szaporít.

Az emberek, valamint a személyes és alapvető társadalmi érdekek közötti mind harmonikusabb egység elérése alkotja az objektív alapját a személyiség erkölcsi fejlődésének. Minél szorosabban kapcsolja össze sorsát az ember valamennyi dolgozó sorsával, annál nagyobb mértékben felelnek meg erkölcsi, pszichológiai tulajdonságai a fejlett személyiség eszményének. Ezen belül az erkölcsi tökéletesedés nélkülözhetetlen feltételévé válik az ép személyiség kialakulása, amely nem csupán a személyes tulajdonságok harmonikus kifejlődését foglalja magában, hanem a tudat és a magatartás egységét is. Tulajdonképpen maga a „személyiség erkölcsi vonásai, tulajdonságai" fogalom is olyan sajátosságként jelentkezik ebben az összefüggésben, amely a tudatnak és a magatartásnak, a szubjektívnek és az objektívnek a tevékenységben, az érintkezésben tartósan megnyilvánuló, meghatározott viszonyát jellemzi, és ezért rögzítődik a jellemvonásokban. Az erkölcsi tulajdonságoknak ez a jellemzése teljes mértékben összhangban van az erkölcs lényegének marxista értelmezésével. Az erkölcs nem szorítkozik a tudatra: az erkölcs, a világ szellemi-gyakorlati elsajátításának egyik módja lévén, nem más, mint a tudat, a gyakorlati cselekvés és az erkölcsi viszonyok egymásra vonatkozása. Ezen azt értjük, hogy az egyik a másik révén nyilvánul meg. Egyéni tekintetben az erkölcs említett sajátosságai abban nyilvánulnak meg, hogy a személyiség erkölcsi tudatának a környezethez és a társadalomhoz való viszonya szabályozására irányuló beállítottságai a magatartás tartós vonásaiban jelentkeznek.

A szocializmus kedvező lehetőséget nyújt a személyiség erkölcsi fölemelkedéséhez. Ezt a folyamatot úgy kell értelmezni, hogy a szocialista társadalom tagjainál olyan erkölcsi tulajdonságok jelentkeznek, amelyeknek összessége révén a lehető legteljesebben nyilvánulhat meg az igazán emberi az emberben — az, ami biztosítja a humánumot, a munka és az érintkezés kollektív jellegét, az aktív életfelfogást, vagyis a társadalmi tevékenységben való tudatos és érdekelt részvételt. A szocializmusban a személyiség erkölcsi fejlődése szellemi kultúrája növekedésének, az egyén

mindenoldalú fejlődésének nélkülözhetetlen vonását alkotja. Vizsgáljuk meg a személyiség erkölcsi fejlődésének leglényegesebb objektív és szubjektív tényezőit és e fejlődés megnyilvánulásait.

1. A társadalmi és személyes érdekek egysége a személyiség erkölcsi fejlődésének alapja

A szocialista társadalmi viszonyok megsemmisítik az uralkodó osztályok érdekei és a társadalmi érdek közötti antagonizmust. A magántulajdonnak társadalmi tulajdonnal való felváltása minőségileg új társadalmi és személyes érdekeket teremt. Következésképpen a szocialista társadalom nem a korábbi magán- és közérdekek között hoz létre új viszonyt, hanem új érdekeket hoz létre, amelyek között elvileg új viszonyok alakulnak ki. Ezen belül figyelembe kell venni a „társadalmi" és a „közérdek" fogalma közötti különbségeket.

A társadalmi érdek a társadalmi haladás szükségleteinek kifejeződése. Bármely, tartalmát tekintve egynemű érdekek összessége közösnek nevezhető. A kizsákmányoló társadalomban a tulajdonosok magánérdekei alkotják az uralkodó osztályok közös érdekeit, amelyek a társadalmi érdekekkel csupán az új termelési mód megszilárdulásának időszakában eshetnek egybe. Jóllehet a kizsákmányoló osztályok társadalmi érdekként igyekeznek feltüntetni érdekeiket, azok mégsem válnak társadalmi érdekké. Ami a dolgozók közös érdekeit illeti, ezek abban a mértékben társadalmiak, amilyen mértékben az elnyomottak osztályharca elősegíti társadalmi felszabadulásukat.

A proletariátus érdekeinek társadalmi tartalommal való megtöltődése már a kapitalizmusban megkezdődik. Ez azonban közvetlenül csupán a fennálló rend elleni tiltakozásként, a kapitalizmus megdöntésére irányuló cselekvésként jelentkezik. A forradalmi proletariátus érdekei ezért egybeesnek a dolgozók érdekeivel, ő maga pedig ezek legkövetkezetesebb kifejezőjévé válik. Mint Marx hangsúlyozta, a proletariátus nem tudja felszabadítani magát a kizsákmányolás bilincseitől, ha nem szabadítja meg ezektől az összes dolgozókat. Ilyen módon történelmi szükségszerűség nyilvánul meg a proletariátus osztályérdekeinek az alapvető társadalmi érdekekkel való egybeesésében.

A munkásosztály és a hozzá csatlakozó nem-proletár dolgozó rétegek forradalmi harcában teremtődik meg az a reális talaj, amelyen az új

ember erkölcsi tulajdonságai kifejlődnek: a kommunizmus eszményeihez való hűség által gazdagított proletár kollektivizmus és a kommunista eszmények megvalósításáért folyó harcban megnyilvánuló önfeláldozás és hűség. Ezek a tulajdonságok a proletariátus hatalmas osztályérzésére — a közös harcban kidolgozott szolidaritás érzésére támaszkodnak. A proletariátus forradalmi harcának kohójában kezd kialakulni az új ember, aki saját személyes érdekét tudatosan köti össze a társadalmi érdekkel.

A szocialista forradalom megvalósulása után a dolgozók osztályérdekei mind szorosabban összekapcsolódnak a szocialista társadalmi rend megalkotásával. A társadalmi és személyes érdekek új tartalma meghatározza kapcsolatukat, egységüket. Ez a társadalmi érdekek primátusán alapul, de nem a személyes érdekek elnyomása árán valósul meg. A szocialista társadalom nemcsak és nem annyira a személyes érdekeket rendeli alá a társadalmi érdekeknek, hanem inkább ő maga „rendelődik alá" a valóságos személyes érdekeknek, abban az értelemben, hogy a társadalmi érdekek nem idegenek minden egyes ember létérdekeitől. Erről mindenekelőtt a szocializmus alapelve tanúskodik: „mindent az emberért, az ember nevében", amelyből következik, hogy maga a szocialista állam nem cél, hanem eszköze az olyan társadalmi viszonyok létrehozásának, amelyek a szocialista társadalom emberének érdekeit szolgálják.

Ily módon a szocialista társadalmi viszonyok objektíve magukba foglalják a társadalmi és a személyes érdekek egységét, társadalmi alapját alkotják a kollektivista és humánus erkölcsi viszonyoknak, valamint a személyiség ezeknek megfelelő erkölcsi tulajdonságainak. Ám a szocialista társadalmi viszonyok sajátosságainak a személyiség erkölcsi tulajdonságaivá történő átalakulása nem egyszerű folyamat, nem szűkíthető le az objektívnak a szubjektívban, az objektív érdekeknek az emberi magatartás szubjektív indítékaiban való automatikus tükröződésére.

A lényeg az, hogy maguk az érdekek, jóllehet nem képzelhetők el az emberek tudatos tevékenysége nélkül, nem egyszerre és nem mindig nyernek az ember által tudatosított adekvát kifejeződést. Ez egyebek között azért történik így, mivel az emberek konkrét életcéljai különbözőek, egy és ugyanazon célok elérési módjai sem azonosak, és e módszerek nem mindegyike vezet a társadalmi és személyes érdekek harmóniájához. A személyes és a társadalmi érdek helyes viszonyát különösen nehéz megvalósítani akkor, amikor az ember hozzájárulása a társadalom javához az adott időpontban nem kecsegtet személyes javak közvetlen szer-

zésével, vagyis amikor a társadalmi és a személyes érdekek közötti visszacsatolást időbeli korlátok nehezítik. A szocialista személyiséget a kommunista eszmény igazába vetett hite és politikai érettsége segíti abban, hogy felismerje a társadalmi érdekek elsődlegességét a személyesekkel szemben. Ezzel együtt a szocialista építés folyamán a dolgozók széles tömegei személyes tapasztalataik alapján győződnek meg a szocializmus előnyeiről, amely az embereknek reális javakat hoz, de természetesen a közös ügyhöz való gyakorlati hozzájárulásuk mennyiségétől és minőségétől függően. Ez azt jelenti, hogy a személyiség erkölcsi fejlődése a szocializmus körülményei között azon az alapon megy végbe, hogy a szocializmus és a kommunizmus építésében való gyakorlati részvétel folyamán és a kommunista nevelés hatására felismeri a személyes érdek összefüggését a társadalmi érdekkel.

A szocialista társadalomban bonyolulttá válnak a társadalmi kapcsolatok. Mindenekelőtt az érdekviszonyok itt nem merülnek ki a társadalmi és a személyes érdek közötti viszonyokban. A szocialista tulajdon két formájának alapján, továbbá a (város és falu, a szellemi és a fizikai munka, az egyes szakmák és szakterületek közötti) társadalmi munkamegosztás következtében megmaradnak még társadalmi osztályok, szociális csoportok és rétegek. A társadalmi különbségek olykor nézeteltéréseket okoznak az osztályok és társadalmi rétegek között. És jóllehet ezeket az eltéréseket ellensúlyozza az alapvető érdekek közössége, bizonyos korlátok között mégiscsak észlelhetőek. Különbségek vannak az egyes gazdasági ágak és vállalatok, körzetek és települések gazdasági érdekei között. Ily módon a társadalmi és személyes érdekek nem közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, hanem típusukat tekintve különböző átmeneti társadalmi csoportok, gazdasági és területi egységek specifikus érdekein át érvényesülnek.

A szocializmusban az érdekkülönbségek objektívek, nem függnek az egyének törekvéseitől és kívánságaitól. A személyiség erkölcsi fejlődése szempontjából ennek a ténynek különösen nagy a jelentősége, mivel az egyének számára a cselekvést nem a társadalmi érdekek elsődlegességének elvont hirdetése motiválja közvetlenül, hanem saját élettapasztalataik és a szocialista életforma kollektivizmusa, amely az osztályok, társadalmi rétegek és kollektívák életét és tevékenységét szorosra fogja. Az utóbbiak között kialakuló társadalmi viszonyok közvetítenek a társadalmi érdekek és az egyének személyes érdekei között.

Ilyen körülmények között helytelen volna az érdekekben mutatkozó

ellentéteket véletlenszerűeknek, szubjektív hibákból eredőknek magyarázni, noha természetesen ilyesmi is előfordul. Az objektív ellentmondások az emberek, a különböző, kis és nagy csoportok eltérő társadalmi helyzetéből, továbbá a különböző gazdasági vagy területi egységek specifikus feladataiból fakadnak. Az említett ellentmondások optimális megoldása csupán a társadalmi érdekek álláspontjáról lehetséges. A szocialista társadalomban egyre erősebben hatnak az integrációs folyamatok, amelyek elősegítik a társadalmi különbségek fokozatos elmosódását. Ez azonban nem vezet az osztályérdekek közötti különbség teljes eltűnéséhez, a nem jelentős osztálykülönbségek megmaradnak mindaddig, amíg el nem tűnnek maguk az osztályok, a személyes érdekek közötti nem jelentékeny különbségek pedig mindig létezni fognak.

A szocialista társadalom nem mentes az őt megelőző társadalmak hatásától, amely különösen a kisebb társadalmi csoportokban (családban, lakóhelyi környezetben) érzékelhető. A szocialista rend természetétől idegen érdekek megléte az oka annak, hogy a szocialista társadalomban, annak különböző fejlődési szakaszain megmaradnak a patriarchális paraszti, kispolgári, nyárspolgári, értelmiségi és vallási erkölcsök. A szocialista erkölcs a tőle idegen erkölcsök ellen hatva erősíti meg pozícióját, és a fejlődés magasabb szintjén dominánssá, majd a társadalom egyetlen erkölcsévé válik.

A szocialista erkölcs, mint már említettük, a társadalmi érdekek prioritásából indul ki. Következésképpen ahhoz, hogy a személyiség magáévá tegye a szocialista erkölcsöt, el kell fogadnia a társadalmi érdeket, és azt a maga meggyőződésévé kell tennie. Az utóbbi határozza meg a szocialista személyiség erkölcsi tudatának tartalmát, amelynek egyik megnyilvánulási formája a társadalmi kötelesség és felelősség magasrendű tudatosítása. A társadalmi kötelesség és felelősség tudatos szintjére emelkedni, a társadalmi érdeket önmagunkat vezérlő eszmévé tenni hatalmas lépést jelent a személyiség erkölcsi fejlődésében, és ez tömeges formában csupán a szocializmusban nyilvánulhat meg. A társadalmi érdekre orientált személyiség önállóan (szabadon) választ, meghatározva magatartásának általa előnyben részesítendő vonalát, és a számos alternatíva közül egyet fogad el.

A társadalmi érdekek nem statikus, hanem bonyolult struktúrájú dinamikus jelenségek, ezért konkrét megnyilvánulásaikban ellentmondások lehetségesek. A szocialista társadalom bármely szférájának fejlődése társadalmi érdek. Annak a kérdésnek az eldöntése azonban, hogy az

adott pillanatban e szférák közül melyiket kell előnyben részesíteni, igen bonyolult feladat, amely tudományos kutatásokat, politikai körültekintést és a reális lehetőségek figyelembevételét követeli. Egyebek között azt is meg kell határozni, hogy az adott szakaszban mely társadalmi érdekeket kell előtérbe helyezni, és melyeket kell ideiglenesen korlátozni. Ezeket a kérdéseket nem lehet csupán erkölcsi meggondolások alapján megoldani. A szocialista erkölcs eszményei, elvei és normái csupán az általános orientációt határozzák meg, amelyet az adott helyzetben követni kell. A konkrét döntéseket viszont az emberek egy sor politikai, gazdasági, szociális tényező figyelembevételével hozzák. A morális normák csupán megkönnyítik, kiigazítják, de nem határozzák meg teljes mértékben magát a döntést. A szocialista személyiség az önállóság, a feladatok mérlegelésének képessége és az erkölcsi elvek konkrét helyzetekre való alkalmazásának képessége szellemében nevelődik. Az a törekvés, hogy minden lehetséges helyzetre részletesen kidolgozzák a feladatokat, a szocialista erkölcs szellemének mondana ellent és egyértelmű volna a személyiség erkölcsi szabadságának egyenes korlátozásával.

A szocialista személyiség erkölcsi fejlődésének egyik lényeges vonása tárul fel itt. Az ember azon képességének kialakulásához, hogy nem szabványos helyzetekben önálló döntéseket tudjon hozni, szükség van a társadalmi tevékenységben, a termelésben, a politika, a kultúra és a szabadidő szférájában való aktív részvételének tapasztalataira. Ez esetben is nagyon fontos, hogy az ember felismerje: a társadalomnak szüksége van a munkájára, a közügyekben való aktív részvételére, és hogy számára a kollektíva, a társadalom támogatása nélkül elérhetetlen az egyéni boldogulás.

A szocialista személyiség erkölcsi fejlődése egyfelől az új társadalmi viszonyok összességének az emberre gyakorolt hatásából fakad, másfelől pedig a kollektívák mint közvetlen társadalmi környezet fejlődésének eredménye. A szocialista kollektíva a lehető legnagyobb gondot fordítja a személyiség formálására. A személyiség azonban nem passzív terméke a makro- és mikrokörnyezetnek. A burzsoá propaganda azt állítja, hogy a szocializmusban a kollektíva elnyeli a személyiséget. Érvelésük szerint a kollektív kapcsolatok intenzitása elkerülhetetlenül azt eredményezi, hogy az egyént alárendelik a kollektívának; szerintük a személyiség csak abban az esetben fejlődhet, ha lazulnak a kollektívával való kapcsolatai, ha a társadalom (a kollektíva) minimális mértékben avatkozik az egyén ügyeibe. A személyes szabadság szerintük a környe-

zettől való maximális függetlenséget jelenti. Ez az álláspont a személyiség individualista megközelítésén alapul, a tőkés viszonyok rendszerén belül az egyének elszigeteltségének állapotát termeli újra.[1]

A személyiség gazdagságát igazában társadalmi kapcsolatainak gazdagsága határozza meg. Közvetlenül megnyilvánulnak ezek a kapcsolatok az egyénekre döntő befolyással levő ún. elsődleges kollektívákban. A társadalmi élettevékenység különböző területein alakulnak ki ilyen kollektívák: a munkában, a társadalmi-politikai, kulturális-felvilágosító szférákban, a szabadidő felhasználásának területein (sport, játék, szórakozás), a magánéletben (család, baráti kör stb.). Egy és ugyanazon egyén egyidejűleg több kollektívához is tartozhat, amelyek különbözőképpen hatnak rá. A személyiség erkölcsi fejlődése a kollektívákhoz fűződő kapcsolatainak jellegétől függ. Az ember erkölcsi tulajdonságainak alakulására fejlődésének korai szakaszain (gyermekkor, serdülőkor) döntő hatással van a család, majd (serdülőkor, ifjúság) az iskolai kollektíva. A dolgozók számára a munkahelyi kollektíva a legnagyobb jelentőségű, mivel az ember alapvető élettevékenysége ennek keretei között zajlik le. A személyiség erkölcsi világa harmonikus fejlődésének legfontosabb feltétele az, hogy mindazon kollektívák hatásainak, amelyekbe bekapcsolódott, egységes tendenciája legyen.

A szocialista kollektívák fejlődése olyan folyamat, amelynek tartalmát az egyének és a kollektívák közötti kölcsönhatás határozza meg. A kollektíva kialakulása megköveteli valamennyi tagjának közös erőfeszítéseit és aktív tevékenységét, amelynek folyamán a személyiség szocialista vonásai kibontakoznak. Helytelen volna a folyamatot úgy képzelni, mintha először a kollektívában ki kellene alakítani a szocialista vonásokat, amelyek azután a személyiség fejlődésének bázisává válnának. A valóságban állandó kölcsönhatás megy végbe, amelynek során mind a kollektíva, mind pedig a személyiség fejlődésüknek egyre magasabb fokozatait érik el. Ebből következően erkölcsi tekintetben a társadalmi és a személyes érdekek egységének gyakorlati megvalósítása a szocializmusban úgy zajlik le, hogy a személyiség magáévá teszi a kollektivizmus elveit, s az egyénekben kollektív erkölcsi tulajdonságok formálódnak ki. A kollektivizmus elve azonban nem minden kollektívában érvényesül adekvát módon. Ráadásul vannak az embereknek olyan egyesülései is, amelyek az álkollektivizmus elveire épülnek (klikkek). Az ember ezért konfliktushelyzetbe is kerülhet, amelyből csak akkor tud kiutat találni, ha a haladó erkölcsi pozíciókat védelmezi, ha harcolni is kész értük.

A kollektivizmus, a társadalmi érdekek védelme igen gyakran kényszeríti rá az embereket arra, hogy elmaradott erkölcsi nézetek ellen lépjenek fel. Az utóbbiakat különösen nehéz felfedezni olyankor, amikor álcázott formákban jelentkeznek. A kollektivizmusellenes jelenségekkel szembeni harcban az ember erkölcsileg megnövekszik, miközben saját önző törekvéseit leküzdi. Az ember természetesen e tevékenység során sincs biztosítva a hibák ellen. A hibák beismerése és a kijavításukra való törekvés szintén feltétele a személyiség erkölcsi növekedésének.

2. Az erkölcsi normák és tradíciók szerepe a szocialista személyiség fejlődésében

A társadalmi és személyes érdekek egysége objektív tényezője a szocializmusban a személyiség erkölcsi fölemelkedésének. Hogy ez a tényező reálisan hatóvá váljék, meg kell szervezni a nevelés-önnevelés folyamatát, vagyis a szubjektív tényezők aktivizálását. A személyiség erkölcsi fejlődése annak eredményeként következik be, hogy az objektív és a szubjektív tényezők, a közeg és a nevelés együttesen hatnak az emberre. Ugyanakkor a nevelés objektumai aktív szubjektumok, amelyek így vagy úgy hatnak a környezetre, és különbözőképpen reagálnak a társadalom nevelő erőfeszítéseire.

Az erkölcsi normák mint az egyéni magatartás értékorientálói lényeges szerepet játszanak a nevelés folyamatában. Ezek a társadalmi tudatban rögzített, erkölcsileg helyeselt magatartási követelmények annak objektív szükségességét tükrözik, hogy az egyes ember magatartásának összhangban kell lennie a szocialista társadalom érdekeivel. Az erkölcsi normák nevelő funkcióját éppen ez a szükségesség határozza meg.

A szocialista erkölcs normáinak rendszere sajátos modelljét alkotja a kollektivista viszonyoknak, amelyek különböző aspektusait ennek az erkölcsnek egyik vagy másik elve képviseli.

Az erkölcsi normák jelentősége a nevelésben elsajátításuk folyamatában tárul fel. Az embernek a környező világhoz fűződő tudatosított viszonya azzal kezdődik, hogy elsajátítja a létező magatartási normákat képviselő tudást. A magatartási normáknak nagy jelentőségük van abban, hogy az ember tudatosan válassza meg magatartási formáit. A követendő magatartásra, a kötelességekre vonatkozó legtöbb elképzelést a mindennapi érintkezés folyamán szerzik meg az emberek. A csa-

ládi nevelés meghatározott értékekre orientálja a gyerekeket. Az ösztönösen megszerzett erkölcsi ismeretek tartalmukat tekintve nem mindig felelnek meg a szocialista erkölcs normáinak. Ennek oka nem csupán az ilyen ismeretek hiányos voltában vagy töredékességében keresendő, hanem abban is, hogy olyan képzetek is elsajátíthatók, amelyeket a szocialista erkölcstől idegen normák hatnak át.

Az erkölcsi normák elsajátításának egyik legfontosabb csatornája a szocialista szellemi kultúra magunkévá tétele. A művészetnek és a szépirodalomnak hatalmas befolyása van a személyiség erkölcsi tökéletesedésére, formálja világnézetét és abban is segít eligazodni, hogy mi tartható értéknek. A szellemi kultúra alapvető csatornája, melyen át a személyiségre hat, az általános oktatási folyamat. Az általános középfokú oktatás kérdéseinek megoldása a Szovjetunióban, majd más szocialista országokban is alapot ad ahhoz, hogy a dolgozók széles tömegei magukévá tehessék a szellemi kultúrát, és ezzel együtt kibővíti az erkölcsi nevelés lehetőségeit. Mindez természetesen nem szünteti meg az etikai felvilágosítási rendszer olyan fejlesztésének szükségességét, amely figyelembe veszi a különböző korcsoportok érdeklődését. Az etikai felvilágosítás rendszerére van mindenekelőtt szükségük a szülőknek, pedagógiai képzésük részeként. A szülők szabadegyeteme, a fiatal szülők számára tartott előadások stb. a szülők útján a gyerekek erkölcsi nevelésére, a szocialista erkölcsi normák elsajátítására is hatással vannak. Sajnos, ezek a folyamatok egyelőre még nem eléggé elterjedtek. E tekintetben figyelemre méltó az a javaslat, hogy szervezzenek iskolaelőkészítő osztályokat, amelyek megerősítenék és továbbfejlesztenék a kollektívában követendő kulturált magatartásról szóló tapasztalatokat, amelyekre a gyermek a családban és az óvodákban tett szert, továbbá „kiegyenlítenék" az iskolába készülő gyermekek ismereteit.[2] A Belorusz SZSZK-ban és az Oroszországi Szovjet Föderatív Köztársaság néhány városában (pl. a Don menti Rosztovban) bevezették az etikaoktatást a középiskolákban; a felsőoktatási intézményekben fakultatív tanfolyamokon tanítják a marxista etikát. Az etikai felvilágosítás eme formájának konkrét eredményei a tantervek jellegétől, az oktatási folyamat megszervezésétől és az etikatanítás színvonalától függnek. Az etikai felvilágosításban szerepet játszik a szocialista erkölcs normáinak sajtópropagandája a magatartás struktúrájáról, az erkölcsi nevelés bizonyos kérdéseiről szóló népszerűsítő brosúrákban, a szocialista erkölcs elveinek és normáinak rendszerével foglalkozó könyvekben.

Az erkölcsi normáknak megfelelő magatartás azonban nem csupán a normák ismerete révén alakulhat ki. Az erkölcsi normák elsajátítása az ember és környezete eleven érintkezésének folyamatában megy végbe, és az erkölcsi nevelés specifikus problémáinak egész sorát szüli. Az egyik ilyen probléma azzal függ össze, hogy a spontán érintkezésben a normákat nem valamiféle szigorú kölcsönhatásban fogadják be. A normák néha különböző erkölcsi rendszereket képviselnek. Egyes normák ennek következtében ellentétben állnak más normákkal. A normák befogadásának legfontosabb feltétele, hogy az adott társadalomban elfogadott kritériumok alapján értékelje őket az egyén. Noha maguk a normák az erkölcsi jelenségek sajátos mércéi, mégis, mielőtt ebben a funkcióban érvényesülnének, szükségük van arra, hogy összevessék őket a mikrokörnyezet befogadásának szokásos szabványain áttörő világnézeti, ideológiai elvekkel. Hogy az egyének ilyen vagy olyan normákat fogadnak el, vagy éppen azokat választják ki, arra bizonyos mértékig hatnak a környezet tényezői is. Ideálisnak tekinthetjük azt az esetet, amikor a makro- és mikrohatások harmonizálnak, a valóságban azonban gyakoribb köztük bizonyos fokú meg-nem-felelés, és ezért van olyan nagy jelentősége annak, hogy maga a személyiség tudjon választani az orientációk között. Ámde itt is fontos a személyiség erkölcsi fejlődésének dialektikus volta. Végtére is a magatartás megválasztásának szabadsága lélektanilag olyan képesség, amely a nevelés és oktatás folyamán, továbbá a megszerzett tapasztalatok alapján fejlődik ki.

Az egyénnek, amikor számára korábban ismeretlen normát fogad be, már van bizonyos magatartásmodellje, amely a korábbi tapasztalatok és a nevelés alapján alakult ki. Ez a modell az új normák átgondolásakor megváltozhat, fejlődhet vagy megszilárdulhat. A külső követelmények és a belső modell konfliktusba is kerülhet egymással. A személyiség ennek eredményeképpen ezt vagy azt a normát elfogadja vagy elveti, ám ugyanakkor megváltozik maga a személyiség is, és ennek a változásnak a jellegét erkölcsi orientációjának tartalma határozza meg. A szocialista társadalomban megnövekszik a személyiségfejlődés világnézeti tényezőinek jelentősége, hiszen ezek a személyiség szellemi világának legfőbb összetevői. Ezzel együtt figyelembe kell venni a társadalmi-lélektani tényezők szerepét, amelyek a mikrokörnyezet mércéiben és különösen az e környezetben kialakult hagyományokban nyilvánulnak meg.

A személyiség erkölcsi fejlődését a neveléssel foglalkozó társadalmi

intézmények irányítják. Ennek az interiorizálás és az exteriorizálás törvényeinek ismeretén kell alapulnia. Interiorizáláson általában azt értik, hogy a személyiség befogadja a külső hatásokat, adott esetben az erkölcsi normákat. Az exteriorizálás – fordított folyamat, vagyis az egyéni tudat tettekben való tárgyiasulása. „Csak az interiorizálás és exteriorizálás kölcsönviszonyában alakul ki a magatartás társadalmilag determinált lélektani szabályozása. Ezen belül a pszichikum nem csupán a tükrözés funkcióját tölti be, hanem egyúttal aktív, megismerő, orientáló és szabályozótevékenységet is végez. Az emberi tevékenység révén a tudat bizonyos mértékig objektiválódik: a világ alkotóan változik az emberi céloknak megfelelően. Mégis, a tudati folyamat önmagában nem jelenti a személyiséget; annak szüksége van a szubjektum és az objektum gyakorlati kölcsönviszonyára."[3]

Az erkölcsi normákat az ember a reális magatartás-mintákban való megjelenésük alapján sajátítja el. A legközelebbi környezetre jellemző értékelések, amelyek az egyéneknek a működő normákhoz való viszonyát szabályozzák, szoros kapcsolatban állnak az adott környezetre jellemző magatartásmintákkal. Konfliktushelyzetek akkor támadnak, amikor ezek a minták nem esnek egybe a proklamált követelményekkel. Ilyen helyzettel kerülnek szembe például a tanítók, amikor tanítványaikat megdorgálják, akik objektív körülmények sokaságára hivatkozva nem akarnak fegyelmezetten viselkedni. Maguk a tanulók önkritikusan értékelték ezt a helyzetet. Egy 13 éves kisfiú a kérdőíves felmérésben így magyarázta magatartását: „Én szeretnék nem verekedni többet a szünetben, de ez lehetetlen, mert a túlságosan rendes gyerekekbe a többiek mindig belekötnek." „Bármilyen témáról van szó az iskolában, sohasem tudom kellőképpen a figyelmemet ráirányítani. Bármennyire szeretném ezt, valami mindig zavar" – mondja egy 14 éves kislány.[4] Ahhoz, hogy a tanulók elsajátítsák és tudatosítsák e normákat, ilyen esetekben nem elegendő egyszerűen elmagyarázni azokat. Arra kell törekedni, hogy megváltoztassák azt a szituációt, amelyben a gyerekek nem tudnak eleget tenni ezeknek a normáknak.

Az erkölcsi normák elsajátításának folyamata, amely konkrét életszituációkban zajlik le, mint már megjegyeztük, egy sor szükséglet és érdek közvetítésével történik, amelyek nem az erkölcshöz tartoznak, de bizonyos mértékű erkölcsi jelentőségre tesznek szert. Az oktatási folyamat megvizsgálásakor megállapították, hogy egyesek csakis az ismeretek iránti érdeklődés eredményeként tanulnak, mások csupán

más célok elérésének eszközeként értékelik a tanulást. A tanulásra való törekvés azonban nem csupán személyes indítékok alapján alakul ki. Fontos szerepet játszik ebben a társadalmi identifikáció is. Egy 18 éves lány például így magyarázta meg, hogy miért is tanul: „Lehetséges, hogy előbb vagy utóbb abbahagynám a tanulást, ha nem tudnám, hogy az anyám és a fivérem mennyire büszkék korábbi sikereimre."[5]

Ha sokkal tágasabb, társadalmi-történeti téren közelítjük meg az erkölcsi normák kialakulását, akkor hangsúlyozni kell, hogy a szocialista életformára jellemző normák ezen életforma kialakulásának folyamán fokozatosan jönnek létre. A szocialista társadalom dolgozó tömegei az új életet létrehozva, ipari objektumok építésében vagy kolhozok megteremtésében részt véve, hazájukat védelmezve, a kulturális vívmányokat elsajátítva dolgozzák ki a kollektivista tudatot, fejlesztik ki a szocialista hazafiság érzését és erősítik az osztályszolidaritást.

A szocialista erkölcsi normák soha nem deklarált követelmények, hanem mindenkor a mindennapi élettel függnek össze. Ilyen körülmények között a szocializmusban tipikus, hogy az emberekben kifejlődik a kollektivizmus. A szocialista társadalmi viszonyok azonban önmagukban nem jelentenek garanciát arra, hogy az emberekben többé nem mutatkoznak egoista, tulajdonosi magatartásformák. Meghatározott körülmények egybeesése esetén elképzelhető egyének stagnálása, sőt erkölcsi süllyedése is. Az ezen az alapon támadt erkölcsi konfliktusok megoldása a szocialista élet normáinak megerősödéséhez vezet.

A kialakuló hagyományok mögött az egyéni érzelmek és meggyőződések, személyes ösztönzők és társadalmi követelmények bonyolult világa áll. A hagyományok befolyást gyakorolnak a meghatározott magatartás-sztereotípiák, erkölcsi értékelések és érzelmek kialakulására. A hagyományos sztereotípiák befolyásolják a személyiség kifejlődését, a magatartás erkölcsi-lélektani ösztönzőit és formáit. A nevelésnek mint a személyiség fejlődése erkölcsi tényezőjének a hatékonysága attól függ, hogy mennyire tudják hasznosítani e normákat és hagyományokat a társadalomnak és magának az embernek az érdekében.

3. A szellemi kultúra szerepe a szocialista személyiség erkölcsi fejlődésében

Az ember erkölcsi értékének kiinduló ismérvei összefüggenek az ember társadalmi állásfoglalásával. Az utóbbi, jóllehet az ember tevékenységének jellegét és tartalmát meghatározó társadalmi helyzetéből fakad, nem azonos azzal. A társadalmi állásfoglalás a személyiség ideológiai, politikai, világnézeti beállítottságának azon komplexumát jelenti, amely meghatározza társadalmi aktivitásának tendenciáját. Emellett az irányvételek gyakran nem tükrözik közvetlenül osztályhelyzetét. Figyelembe kell venni egyfelől az egyéni tudat fejlődésének viszonylagos önállóságát, másfelől pedig különböző ideológiai, kulturális tényezők hatását. A szellemi kultúra tartalmába beletartoznak a személyiség erkölcsi fejlődésének tendenciáját meghatározó erkölcsi eszmények, elvek és normák, amelyek orientálják az egyéni erkölcsi tudatot. Ezért a személyiség erkölcsi nevelését és kifejlődését nem szabad autonóm folyamatként kezelni, mint amely elszigetelt a társadalom szellemi életétől és attól, ahogyan az adott ember szellemi világa kiformálódik. Ha az osztály vagy a szocialista társadalom erkölcsi követelményei közvetlenül határoznák meg az embereknél a nekik megfelelő személyes tulajdonságok megjelenését, akkor a társadalom és a személyiség kölcsönhatása a behaviorista „inger–reakció" séma szerint zajlana le, és a nevelés problémája egy csapásra megszűnne.

A helyzet azonban sokkal bonyolultabb. Jellemző, hogy a mai polgári politikusok tisztában vannak azzal, hogy a tömegek tudatára közvetlenül kell nyomást gyakorolni. A polgári állam ideológiai apparátusa nem tudná manipulálni a tömegtudatot, ha a polgári kultúrát nem transzformálná, nem alakítaná át célkitűzéseinek megfelelően. A szellemi kultúrából kiirtanak minden értékeset és haladót, ezek helyébe ideológiai mítoszokat, az álművészet vonzó burkába rejtett életszabványokat állítanak. A tudományos-technikai forradalom körülményei között a kapitalizmus kénytelen műveltséget adni a tömegeknek, hogy a termelést ellássa szakképzett munkásokkal, és itt a dolgozók ideológiai leigázására bevetik a burzsoá álkultúrát. A modern „tömegkultúra" örve alatt az egyének tudatába beszuggerálják a tulajdonosi tendenciát, a fogyasztói beállítottságot, a már a XIX. században, a burzsoá individualizmus uralmának kezdetén megindult személyiségdeformálódást fokozó anarchista nihilizmust.

A modernizált polgári kultúrát az egyéni tudat manipulálásának eszközeként használják fel, azzal a céllal, hogy a bérmunkások osztálytudatát eltompítsák, elmossák társadalmi állásfoglalásukat, békülékennyé tegyék őket a tőkés társadalmi valóság iránt. A burzsoáziának egy időre bizonyos mértékig sikerül elérnie a kívánt eredményt, vagyis hatni tud a társadalom nem-burzsoá rétegeinek egy részére.

A szocialista forradalmak idején a társadalmi állásfoglalások világosan elhatárolódnak egymástól. A legvilágosabban az éles osztályharcban mutatkozik meg az emberek erkölcsi orientálódásának ellentétessége. Az osztályérdek válik az erkölcsi álláspont mutatójává. A lehető legjobban a döntő forradalmi ütközetben ismerhető fel, hogy ki kicsoda. Ez a kérdés a barrikádokon dől el. Itt mutatkozik meg és itt igazolódik, hogy vajon az ember képes-e osztálytestvéreivel szolidáris lenni, vagyis itt bizonyosodik be forradalmi szolidaritásuk. A forradalmak az embereket a harc közös céljaiért való önfeláldozásra és lemondásra tanítják, de ugyanakkor arra kényszerítik őket, hogy eltompítsák magukban a szánalmat és az együttérzést. A forradalmi erőszak, amely a tömegeknek a társadalmi igazságáért vívott harcában elkerülhetetlen, bizonyos mértékig eldurvítja az emberi érzelmeket, jóllehet nem irtja ki az emberséget mint az igazságért folyó küzdelem harcosai személyiségének szellemi alapját.

Az élet-halál alternatíva a forradalmak és háborúk időszakában rendkívüli mértékben lemezteleníti a különböző vagy ellentétes osztályérdekeket képviselő emberek társadalmi álláspontját. Nem véletlen, hogy ezek az időszakok telve vannak a forradalmi események, polgárháborúk és felszabadító harcok sok-sok közvetlen résztvevőjének drámai sorsával. Ilyen körülmények között a személyiség erkölcsi növekedését osztályöntudatának, igazi hazafiságának és internacionalizmusának érettsége méri. Ez az az időszak, amikor megnyilvánul és ellenőrződik az ember eszmei és erkölcsi alapjainak szilárdsága, sokan pedig éppen ilyen időkben értik meg a hazához és a néphez való hűség igazi értelmét. A haza sorsa megerősíti a személyes és a társadalmi érdeket egyesítő hazafiság érzését.

Az erkölcsi hazugság csupán akkor leplezhető le, ha van olyan erkölcsileg egészséges közeg, amely kiveti magából a beteg sejteket. A forradalmi időszakok, akárcsak az igazságos háborúk, betöltik ezt a megtisztító küldetést. A forradalmi eszmék és hazafias érzések lelkesítette népi erőknek végsőkig való megfeszítése szilárd emberi jellemeket bonta-

koztat ki és edz meg, és ezek olyan társadalmi-erkölcsi közeget teremtenek, amelynek légkörében minden parazitizmus idegen testté válik.

A szocialista forradalom a hatalom kivívásáért fegyvert fogott egyszerű munkásokat és parasztokat a történelem szubjektumaivá változtatta. Az új világ alkotói történelmi küldetésüket a harc során, a kommunista ideológia, a párt szervező és nevelő tevékenységének hatására ismerik fel. Amíg a forradalom az embereket elidegenítő és megmételyező igazságtalan életelvek szétrombolására irányul, addig az emberi viszonyokat szülő új életkörülmények megteremtése már a szocialista forradalom győzelme után megkezdődik. A kapitalizmusról a szocializmusra való áttérés szakaszán, amikor az új életforma megszilárdul, a régi polgári és kispolgári életformákat kiszorítva még hosszú időn át megmarad az új és a régi világ védelmezői osztályállásfoglalásának közvetlen szembeállása. Akárcsak a forradalmi viharok és a polgárháború éveiben, még a békeidőben is főként társadalmi konfliktusokon át fejeződnek ki az erkölcsi összeütközések.

Az igazán emberi tulajdonságok próbája és megnyilvánulási formája a tett: az üzemek és gyárak építésében, a kollektivizálásban, a még le nem vert ellenforradalom elleni harcban, a spekulánsok és a bűnöző elemek, a legkülönbözőbb harácsolók és ügyeskedők elleni küzdelemben való részvétel. A munkásosztály és a parasztság élenjáró része alkotó tevékenységének társadalmi jelentőségű indítékai voltak. Az új világ építői tetteikkel bizonyították, hogy hűek a szocialista rendhez, pedig a legszükségesebb, olykor elemi létfeltételekben is nélkülöztek, amikor még csak éppen hogy létrehozták ezeket a saját munkájukkal, amikor személyes javukat még csak elérendő célnak tekinthették. Az egykori kizsákmányolás és műveletlenség által elnyomott tömegek világos társadalmi céltól vezéreltetve, a jövőbe vetett szilárd hittel erkölcsi döntéselezésre tettek szert a kollektív alkotótevékenységben. A harc körülményei önfeláldozó munkát, nem mindennapi hősiességet követeltek, és próbára tették az ember erkölcsi erejét. Emellett az emberek nem csupán fizikai erejük állóképességéből, hanem kollektivista összeforrottságuk szilárdságából, viszonyaik kölcsönös becsületességéből és őszinteségéből is vizsgáztak. A hamisság ugyanolyan gyorsan lelepleződött, mint a harc körülményei között. Az első időkben a szocializmus élharcosainak a szellemi kultúrában mutatkozó hiányosságait pontosan, világosan tudatosított osztályálláspontjuk ellensúlyozta. Az új társadalom építőinek első soraiban gyakran írni-olvasni sem tudó emberek is haladtak.

De rendelkeztek a szellemi kultúra legfontosabb eredményeivel, annak magvával, ami a kiegyensúlyozott emberi jellem gerince – a politikai meggyőződéssel és az erkölcsi tisztasággal. Ez az erkölcsi egészségük a néptömegeket mindenkor a tulajdonosi világ önző embere fölé emelte.

Idővel azonban az elégtelen tudás éreztetni kezdte hatását. „Ahhoz, hogy építsünk, tudni kell, ahhoz, hogy tudjunk, tanulni kell" – erre szólította fel Lenin az ifjúságot. Az írástudás, majd az általános és szakmai képzettség a dolgozók további szellemi és erkölcsi növekedésének legfontosabb feltételévé vált.

A fejlett szocialista társadalomban a tudás iránti vonzalom a szocialista személyiség legfontosabb szükségletévé, maguk az ismeretek pedig szellemi kultúrájának alapjaivá váltak. A Szovjetunióban jelenleg a különböző oktatási formákban több mint 93 millió ember, vagyis az ország lakosságának több mint egyharmada tanul. Az átlagos képzettségi színvonal az ország valamennyi szövetségi köztársaságában nagyon magas. 1976-ban 13 szövetségi köztársaságban 7-8 osztályos vagy magasabb képzettsége volt az összlakosság 71,5–80,2%-ának.[6]

A személyiség képzettségi és erkölcsi érettségi szintje kölcsönös kapcsolatban áll. Szociológiai kutatások bizonyították, hogy statisztikai összefüggés van a képzettségi színvonal növekedése és a törvénysértések csökkenése között.[7] Természetesen a statisztikai átlag általános tendenciát fejez ki, és nem zárja ki az egyedi kivételeket és az eltéréseket. Művelt környezetben is akadnak erkölcstelen emberek, ennek oka nem a képzettségben vagy annak hiányában keresendő. Az egyén magatartását meghatározó tényezők összességében kell keresni ezt az okot minden konkrét esetben. A személyiség erkölcsi kultúráját a személyiség szellemi világának minden, egymással kölcsönhatásban levő alkotója közvetíti, vagyis az ideológiai, a racionális és a társadalmi-lélektani, az érzelmi alkotóelemek, amelyek maguk is ki vannak téve a személyiség erkölcsi álláspontja hatásának.

Közismert, hogy a széles körű tudományos felkészültség, ha egoista magatartásformákhoz kapcsolódik, gyakran társadalmi infantilizmussá, sznobizmussá válik, konfliktusokat szül hordozója és környezete tagjai között. Ám a szellemi növekedés önnevelésre ösztönzi az embert, a társadalmi affirmáció szükségességét alakítja ki benne, a kollektivista tudat pedig a maga részéről új szellemi értékek elsajátítására sarkall, elősegíti a kollektíván belüli érintkezés intenzívebbé válását. Ily módon az ember szellemi kultúráját műveltsége, világnézete, ideológiai, esztétikai és erköl-

csi elvei határozzák meg. Amíg a személyiség egészséges erkölcsi alapja bizonyos mértékig ellensúlyozhatja a műveltségi, esztétikai fejlődés hiányosságait, addig az ember erkölcsi hiányosságait semmi sem tudja pótolni.

A személyiség szellemi és erkölcsi fejlődésének egysége a szocializmus viszonyai között a társadalmi haladás legfontosabb tényezője. A kizsákmányoló osztályok maradványainak felszámolása, az eszmei, politikai, erkölcsi egység megszilárdulása a szocialista társadalomban új helyzetet teremtett az ember számára. A szocialista országok állampolgárainak közös társadalmi pozíciója közepette az egyének közötti konfliktusok alapjává az egyes emberek erkölcsi álláspontjának személyes kultúrájuk különböző szintje által meghatározott különbözősége válik. Megjelenésük okát rendszerint a konkrét életcélokban és az ezek eléréséhez szükséges eszközökben, a társadalmi aktivitás mértékében és az életcél megvalósításának módjaiban megnyilvánuló különbség szolgáltatja. Lényegében itt az egyes emberek értékorientációs különbségeiről van szó. Az efféle konfliktusok és összeütközések leküzdése során a személyiség erkölcsi fejlődésének új szintjei rajzolódnak ki.

Ez szubjektíve abban nyilvánul meg, ahogyan az ember saját képességeihez és szükségleteihez viszonyul. A társadalmi jólét növekedésével fokozatosan csökken a szakadék az embernek a társadalom javára végzett munkája és a között, amit a társadalom neki ezért nyújthat. A szocialista termelés fejlődése ösztönzi az egyéni szükségletek növekedését, amelyeknek kielégítését az elosztás szocialista elve, a munka erkölcsi és anyagi ösztönzésének összekapcsolása szabályozza. Ez a gazdasági és erkölcsi szabályozó mechanizmus egyidejűleg ösztönzi az emberi képességek fejlődését, aktivizálja a képességek értelmes és optimális hasznosításában való érdekeltséget. A képességek szerint dolgozni annyit jelent, hogy törekedni kell a képességek fejlesztésére, kiindulva a társadalmi kötelességérzetből és a személyes felelősségtudatból. Amikor az ember nem képességei szerint dolgozik, akkor vagy hanyag és lusta a munkában, vagy pedig kiderül, hogy nem neki való munkát végez. Az utóbbi esetben alkalmatlanságának elismerése az ember erkölcsi bátorságának a mércéjévé válik, míg az a törekvés, hogy azt leplezze, nemcsak az ügynek árt, hanem konfliktushelyzetet is teremt. Az ilyen emberek pozíciójuk megőrzése végett időnként elítélendő eszközökhöz folyamodnak, de végül is többnyire kénytelenek elismerni alkalmatlanságukat. Ily módon a szocialista társadalomban a tevékenység és a

hozzá való viszony a személyiség erkölcsi érettségének egyik kritériumává válik.

A nép anyagi és kulturális jólétének növekedésével megnövekszik az egyéni fogyasztás színvonala, megváltozik a személyiség szükséglet-struktúrája: megnövekszik a kulturális igények fajsúlya, új szellemi szükségletek alakulnak ki. És bár a szocialista társadalom még nem tudja kielégíteni a lakosság valamennyi szükségletét, máris hatalmas haladást sikerült elérnie a dolgozók jólétének növelésében. Az emberek különböző módon értékelik és fogják fel az anyagi jólét növekedésének előttük megnyílt lehetőségeit.[8] Ennek az az oka, hogy a rendelkezésükre álló javak értékét a mindenkire külön-külön jellemző szellemi érettségnek megfelelően fogják fel. A dolgozók túlnyomó többsége esetében az anyagi javakhoz való viszonyt a magasrendű kultúra és eszmei céltudatosság hatása alakítja ki, de egyes állampolgárok számára ezek a javak az élet kizárólagos értékeinek tűnhetnek.

A tudományos kommunizmus megalapítói az anyagi javak megszerzését sohasem tekintették öncélnak, csak eszköznek, a szellemi felszabadulás előfeltételének, olyan feltételnek, amely reális lehetőséget biztosít az ember lényegi erőinek mindenoldalú kifejlődéséhez, amely a maga részéről feltételévé válik a saját szükségleteinkhez való értelmes viszonynak: „... mert ahhoz, hogy sok oldalról élvezzen – írta Marx –, (az embernek) élvezőképesnek, tehát magas fokon kulturáltnak kell lennie."[9]

Ily módon a fejlett szocializmusban, valamint az azt közvetlenül megelőző időszakokban alakulnak ki és szilárdulnak meg a személyiség erkölcsi érettségének új kritériumai, amelyek kiegészítik és továbbfejlesztik a szocialista építés korábbi szakaszain létrejött kritériumokat. A személyiség erkölcsi tulajdonságait értékelő kritériumok történelmi dinamikája összefügg a „közvetlen" osztályértékelések morális értékelésekkel való felcserélésével. Ez mégsem vonja maga után az osztályöntudat elvesztését, hanem annak fejlődéséről tanúskodik. Amint megjegyeztük, a baráti osztályok társadalmi egységének körülményei közepette megszűnik a szocialista társadalom polgárai életfelfogásának osztályszempontból való szembeállításának szükségessége. Ami egyéni különbözőségüket illeti, ez mindinkább erkölcsi-lélektani jelleget ölt és összefügg annak mértékével, hogy milyen aktív életfelfogást mutat fel a személy és mennyire képes ellenállni a parazita fogyasztói beállítottságnak, az elvtelenségnek, s azzal, hogy az ember milyen mértékben

képes kollektív tulajdonságokról, humánus érzelmekről tanúbizonyságot tenni.

Az érett szocializmusban egyre inkább megnövekszik az emberek közötti kölcsönös kapcsolatok további humanizálódásának követelménye. E humanizmus mintája az emberhez való lenini viszony. „...Lenin mélyen átérezte más emberek valóságos létét — írja M. Saginyan. – És mindenkinek, akihez Lenin közeledett, éreznie kellett, hogy Lenin valóban úgy közeledik hozzá, mint ember a másik emberhez, vagyis át kellett éreznie a vele való emberi egyenlőségét."[10]

Napjainkban az emberi lelketlenség és durvaság különböző megnyilvánulásaival szemben a közvélemény engesztelhetetlen. A kisszerű, hétköznapi érdekekben megrekedő, kispolgári fogyasztópszichológia által megfertőzött embernél okvetlenül bekövetkezik személyiségének belső szétesése.

Az egyes emberek egymással ellentétes erkölcsi állásfoglalásainak megnyilvánulási formáiban bekövetkezett változások, amelyeket a szocialista társadalom valamennyi rétegének erősödő egysége határoz meg, nem zárják ki az elmaradott hajlamok elleni harcot. A morális rossz bármely megnyilvánulásával szembeni engesztelhetetlenség, ha szemlélődő marad, elveszíti minőségét. Az altruizmus és az egoizmus, egyesek alkotói aktivitása és mások fogyasztói, csak önmagukat szolgáló energiája szüli ma az erkölcsi összeütközéseket, amelyek végső soron az igazán humanista, kollektivista erkölcs további megszilárdítása javára oldódnak meg. Ebben az egymás elleni küzdelemben zajlik le a kommunista erkölcsi normák aktualizálódása és tökéletesedése, s ebben állják ki a szilárdsági próbát.

Ami a személyiség erkölcsi fejlődésének pozitív folyamatát illeti, a kommunista személyiség-ideálhoz való közeledés néhány szintjét jelölhetjük ki általánosságban. A legmagasabb színvonalat a személyiség legjobb szellemi és erkölcsi tulajdonságainak mindenoldalú és harmonikus kifejlődése képviseli, ez magasfokú közéleti aktivitásban, a munkához való kezdeményező, alkotó viszonyban, a hétköznapi érintkezésben való emberségben nyilvánul meg. Gyakorlatilag a szocialista társadalom sok dolgozójára jellemző az aktív erkölcsi állásfoglalás.

Kevésbé fejlett az a személyiség, aki egyszerűen, hétköznapi erkölcsi értelemben rendes. Az ilyen ember betartja ugyan a szocialista erkölcsi normákat, megengedhetetlennek tekinti az ezektől való bármilyen eltérést, de nem mutat aktivitást a más emberek hibái elleni harcban, békü-

lékenyen viszonyul hibáihoz és formálisan teljesíti a maga szolgálati kötelezettségeit. Az ilyen passzivitás okai rendszerint összefüggnek a személyiség nem kellő mértékű tudatosságával és alacsony szellemi potenciáljával. Az embereknek ez a kategóriája megkülönböztetett figyelmet érdemel, szellemileg fel kell ébreszteni azzal, hogy bevonják őket először a szocialista szellemi értékek fogyasztásába, majd létrehozásába.

Végül ki kell még emelni a személyiség egy erkölcsi vonatkozásban ellentmondásos típusát. Ehhez a típushoz tartoznak azok az emberek, akikben egymásnak ellentmondó erkölcsi tulajdonságok vannak. Az ilyen emberekben bizonyos ideig megférnek egymással olyan ellentmondásos vonások, mint pl. a lelkiismeretesség és a durvaság, a szorgalom és az ivásra való hajlam stb. Negatív vonásai leküzdését mindenekelőtt azoknak a társaknak a bírálata segíti, akikkel az illető együtt dolgozik. A személyiség kialakításának hatalmas erejű tényezője a munkahelyi kollektíva, önnevelésre, a jellem tökéletesítésére ösztönöz.

Felvetődik a kérdés: összefüggenek-e mindezek az egyéni erkölcsi különbözőségek a szocializmusban még megőrződött társadalmi különbségekkel? Erre a kérdésre nem könnyű a válasz. Egyfelől, mivel társadalmi különbségek a fejlett szocialista társadalomban szellemi különbségekkel függenek össze (képzettségi színvonal, a szellemi értékek fogyasztásába és alkotásába való bekapcsolódás), az utóbbiak pedig, amint már említettük, az egyének erkölcsi fejlettségének szintjével függenek össze, ezért pozitív válasz tételezhető fel a felvetett kérdésre. Másfelől, mivel az egyének erényei és hibái nem csupán szellemi fejlettségükkel, hanem egy sor más tényezővel is összefüggenek, mindenekelőtt a családi nevelés sajátosságaival, a szubjektum társadalmi tevékenységének jellegével és mértékével, ezért a felvetett kérdésre negatív választ kell adnunk. Mindenesetre ahogy a város és falu, a fizikai és szellemi munka közötti lényegi különbségek elmosódnak, az egyének erkölcsi fejlettségi színvonalában mutatkozó különbségek is kevésbé szigorúan kötődnek majd a társadalmi különbségekhez.

A szocialista személyiség erkölcsi fejlődése ilyen módon a társadalmi haladás objektív és szubjektív tényezői együttes hatásának eredménye. A fő aktivizáló tényező a kommunista nevelés, melynek hatékonysága komplex módon való alkalmazásától, vagyis az eszmei-politikai, a munkára való és az erkölcsi nevelés egységétől függ.

A személyiség szabadsága és felelőssége

A szocialista országoknak a kizsákmányolástól és a politikai elnyomástól megszabadult dolgozói egyre teljesebben ismerik fel, hogy ők az új társadalom anyagi és szellemi értékeinek alkotói, sorsuknak gazdái. Ez kifejleszti felelősségérzetüket és alkotó aktivitásukat, s az élet valamennyi szférájában megnyilvánuló energiájukat és kezdeményezőkészségüket. Ez a folyamat azonban nem könnyen és nem magától zajlik le. Sikeres megvalósításához a párt- és a társadalmi szervezetek nagy ideológiai, politikai és szervező munkájára van szükség, és meg kell változniuk a társadalmi viszonyoknak is. A szocializmus építésének tapasztalatai bizonyítják, hogy minél inkább kifejlődik és tökéletesedik a dolgozók reális szabadsága, annál gyorsabban fejlődik a felelősségérzetük és fegyelmük.

1. A szocializmus és a személyiség szabadsága

A burzsoá politikusok igen gyakran az ember szabadságáról és annak védelméről szóló fejtegetéseikkel próbálnak népszerűséget szerezni. Ámde emlékeztetnünk kell arra, hogy gyakran a személyiség igazi szabadsága elleni legszörnyűségesebb bűnök igazolására használták a szabadság jelszavát. „Szabadság... — írta Lenin — Nagy szó ez, de az ipar szabadságának zászlaja alatt folytak a legszörnyűbb rablóháborúk, a munka szabadságának zászlaja alatt pedig a dolgozókat fosztották ki."[1]

Amikor a burzsoá ideológusok a személyiség szabadságáról beszélnek, ezen az egyénnek a társadalomtól való szabadságát értik, valamiféle abszolút és semmi által nem korlátozott egyéni önkényt. A kérdés ilyen feltevése esetén a személyiség szabadsága elvileg is lehetetlen. Az ember

társadalmi lény, nem létezhet a társadalmon kívül vagy attól függetlenül. Mint Lenin írta, lehetetlen társadalomban élni és szabadnak lenni tőle. Először is, a személyiség és annak tudata hatással van a társadalmi életviszonyok kialakulására. Másodszor, minden társadalom kimunkálja a maga társadalmi ellenőrzési formáit, társadalmi fegyelmét, amely a társadalom érdekében szabályozza a már kialakult egyéni vonások megnyilvánulásait, egyes vonásokat ösztönözve, másokat nyomva.

A „szabadság" fogalom különböző értelmezéseit mindenekelőtt azoknak az embereknek a társadalmi és osztálypozíciói, valamint világnézete magyarázza, akik ezt a szót fegyvertárukba illesztették. A mai burzsoázia s különösen ideológusai a „szabadság" kifejezést a dolgozók szabadságuktól való megfosztottságának elleplezésére, annak bizonyítására használják, hogy a kapitalizmus biztosítja a személyiség szabadságát, ugyanakkor, amikor szerintük a szocializmus lábbal tiporja ezt a szabadságot. Csakhogy a burzsoá politikusok és ideológusok semmiféle erőfeszítése sem képes arra, hogy a kapitalista rendet „szabad világnak" tüntesse fel. Hát vajon elképzelhető-e a túlnyomó többség tényleges szabadsága egy olyan társadalomban, amelyben a gazdagságot, a termelési eszközöket és az államhatalmat egy kisebbség tartja kezében? Ilyen körülmények között csak a monopolista burzsoázia szabad, amely a saját belátása szerint rendelkezik milliárdos jövedelmekkel, „szabadon" megvesztegetheti az államapparátus vezető hivatalnokait, meghatározza az újságok, folyóiratok politikai arculatát, a filmek tartalmát, a rádió és a televízió műsorát. Ily módon hozza létre az érdekeinek megfelelő közvéleményt. Utcára dobhatja a munkások ezreit, vagy éppen háborúba is viheti őket érdekeinek védelmében. Vajon „szabad világnak" nevezhető-e az a rendszer, amely a kizsákmányoló kisebbségnek a kizsákmányolt többség feletti uralmán alapul?

A kapitalista társadalom egy gyógyíthatatlan fogyatékossággal született: lényegileg összeegyeztethetetlen az ember tényleges szabadságával és egyenlőségével, mivel társadalmi viszonyai meggátolják, hogy az emberi személyiség az egész társadalom tevékenységének céljává alakuljon át, és egyúttal az emberek hatalmas többsége itt a burzsoázia önző céljai megvalósításának eszközéül szolgál. A marxizmus, azzal, hogy feltárja az értéktöbblet törvényét, kihúzta a talajt a burzsoázia lába alól, amely a kapitalizmust annak az ideális társadalomnak kívánta feltüntetni, amelyben állítólag törvény és igazság, az állampolgárok jogainak és kötelességeinek egyenlősége, az érdekek egyetemes összhangja uralkodik. Leleplező-

dött, hogy a polgári társadalom a kizsákmányolásnak és a politikai elnyomásnak, az emberi jogok és kötelességek tényleges egyenlőtlenségének hatalmas rendszere. Marx és Engels bebizonyította: a burzsoázia semmitől sem riad vissza, csakhogy megfossza a munka emberét az egyéni képességei kifejlesztésének lehetőségeitől, személyes méltóságát pedig aprópénzre váltsa.

Ebből a helyzetből az egyetlen kiút az lehet, ha a dolgozók felismerik egy olyan társadalmi erő megszervezésének történelmi szükségességét, amely forradalmi úton át tudja alakítani a társadalmat a kommunizmus elvei szerint. Ma már ez nem csupán elméleti tétel, hanem reális történelmi tényező. A szocializmus napjainkban világrendszerré változott, a társadalmi fejlődés döntő erejeként egyre inkább megerősödik.

A szocialista közösség országainak népei megfeszített alkotómunkával, olykor hatalmas nehézségeket leküzdve, bonyolult feladatokat megoldva nagy sikereket értek el valóságos szabadságuk kifejlesztésében. A szocializmus és a szabadság elválaszthatatlanok, mivel az új társadalmi viszonyok nemcsak lehetővé teszik, hanem meg is követelik, hogy az ember legyen a legfőbb érték és minden tevékenység célja. Mindent az emberért, mindent az ember javára — ez a szocializmus törvénye.

A társadalom a szocializmus győzelmével nagy társadalmi kérdést old meg — a dolgozó ember visszanyeri igazi szerepét és felelősségét, amelytől a kapitalizmus megfosztotta. A szocializmus nagysága abban áll, hogy az emberiség történetében első ízben rakta le a személyiség és a társadalom közötti harmonikus kölcsönös kapcsolatok alapját. Az antagonisztikus formációkban az egyén érdeke lényegében egybeesett annak az osztálynak az érdekeivel, amelyhez tartozott. Emellett az egyes ember nem közvetlenül, hanem főként osztálya révén viszonyult a társadalomhoz, és ugyancsak osztályán át viszonyult más osztályokhoz is. A szocializmus győzelme megváltoztatta ezt a helyzetet: a munkásosztály a társadalom kollektív érdekeinek hordozójává vált, s e társadalom az osztályok felszámolásának útján halad. Ezzel együtt az egyén kezd fokozatosan közvetlenül viszonyulni a társadalomhoz, mivel érdekei abban a mértékben szabadulnak meg az osztályvonásoktól, amilyen mértékben a vezető osztály érdeke egybeesik az egész társadalméval. Korunkban megvalósul a tudományos kommunizmus megalapítóinak az a tétele, amely szerint a „proletariátus... nem szüntetheti meg saját életfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom összes embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosulnak".[2]

Ezekben a viszonyokban a meszélyes érdek különbözhet a társadalmitól, de az első lényegében egybeesik a másodikkal. Ugyanakkor a társadalmi érdek az egyéni érdekek megnyilvánulásának sajátos formája, jóllehet nem szűkíthető le rá teljesen. A szocializmusban mindkét érdek összefonódik egymással, kielégítésük pedig a termelési eszközök társadalmi tulajdonának alapján, a marxista–leninista párt és a szocialista állam tudatos irányításával történik. Ezen az alapon megszűnik a szakadék az egyén és a kollektíva, a személyiség és a társadalom, az állampolgár és az állam között, és felépül a társult emberek szabad társadalma.

Mindezt azonban nem szabad leegyszerűsítve értelmezni. Az embereknek azt a törekvését, hogy mind teljesebben elégítsék ki egyéni érdekeiket, a társadalom reális lehetőségei korlátozzák. A kommunista társadalom első fázisának körülményei között a probléma egyedül helyes megoldása annak az elvnek az érvényre juttatása, amely szerint „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint". Azok a formák, amelyek között ez a szükségszerűség kifejezést nyer, különbözőek lehetnek az adott ország konkrét feltételeitől és társadalmi fejlődési szakaszától függően.

Következésképpen a szocializmusban a személyiség és a társadalom közötti új kölcsönös kapcsolatok alapját a termelési viszonyok jellegében kell keresni. A termelés társadalmi jellege itt nem közvetetten, az árucserén át, hanem közvetlenül, a termelési eszközök társadalmi tulajdonára támaszkodva nyilvánul meg. Ennek eredményeként eltűnnek a társadalmi antagonizmusok gyökerei, a társadalom tervszerűen termel és fogyaszt. A szocializmus mindenki számára megnyitotta az utat a haladáshoz az emberek társadalmi és személyes életének valamennyi területén. A szocialista termelés célja nem egy élősdi kisebbség profitja, hanem minden egyes ember jóléte, anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítése.

Az emberek tudatos tevékenysége révén, a szocializmus objektív gazdasági törvényeinek megismerése és hasznosítása segítségével mindez elérhető. Minél mélyebben tárulnak fel e törvények követelményei, minél helyesebben hasznosítják őket, annál valóságosabb az ember szabadsága. A társadalmi irányítás tökéletesítése során a társadalom mind teljesebben és hatékonyabban hasznosítja a szocialista gazdaságfejlődés törvényeit, mindinkább korlátozza a gazdaság irányításában a szubjektivizmust és a voluntarizmust, nagyobb összhangot ér el az egész társadalom és az egyes emberek, valamint a termelési kollektívák érdekei között.

A személyiség szabadsága a maga valóságában csak olyan társadalomban létezhet, ahol a nép számára gyakorlatilag megvalósul a demokrácia,

A szocialista demokrácia, következésképpen a személyiség politikai szabadsága is csak akkor hatékony, ha az irányítást maguk a dolgozó tömegek valósítják meg a kommunista párt vezetésével, és ha állandó gondoskodás történik a szocialista demokrácia tökéletesítéséről és fejlesztéséről.

A szocialista demokrácia fejlődésének legfőbb iránya jelenleg abban fejeződik ki, hogy a lakosság aktívan részt vesz az állam irányításában, a gazdasági és kulturális fejlesztés vezetésében, a népi ellenőrzés bővítésében és tökéletesítésében, az állami és nem állami szervekben folyó társadalmi munkában, a társadalom állami és pártirányítása stílusának és módszereinek mindenoldalú javításában. Ez kedvező feltételeket teremt az állampolgárok ama jogának realizálásához, hogy megválasszák a társadalmi vezető szerveket és ezekbe beválaszthatók legyenek, közvetlenül részt vegyenek az ország irányításában, élvezzék a társadalom és az állam garanciáit személyes szabadságjogaik megvalósításában.

A politikai szabadság a szocializmusban nem zárja ki általában az erőszakot. A társadalomnak joga van erőszakhoz folyamodni, ha szükséges. Ismeretes, hogy a kapitalizmusról a szocializmusra való áttérés időszakában a kizsákmányoló kisebbséggel szemben erőszakot alkalmaztak. Ezt az erőszakot az a harc diktálta, amely a nép hatalmas többségének a kizsákmányolás igájától való felszabadulásáért folyt. A győzelmes szocializmusban, amikor a burzsoáziát mint osztályt már felszámolták, és a társadalom azonos érdekű dolgozókból áll, az osztályerőszak fokozatosan eltűnik, a proletárdiktatúra állama kezd átnőni össznépi szocialista államba. Az osztályerőszak eltűnésével azonban még nem tűnik el az erőszak általában. Olyan személyekkel szemben alkalmazzák az erőszakot, akik a szocialista társadalom törvényességét megszegik és rendjét megbontják. Minél sikeresebben halad a társadalom a kommunizmus felé, annál inkább szűkül a politikai erőszak alkalmazásának szférája, mivel leküzdik azokat az okokat, amelyek szülték.

A politikai erőszak mint társadalmi jelenség már jóval a kommunista mozgalom megjelenése előtt is létezett. A burzsoázia például több országban felkelések, polgárháborúk révén, vagyis fegyveres erőszak segítségével jutott hatalomra. A burzsoázia napjainkban a munkásokkal szemben, valamennyi dolgozóval szemben alkalmaz erőszakot, hogy feltartóztassa a társadalmi haladást. Azt az erőszakot azonban, amelyhez a forradalmi munkás- és paraszttömegek kénytelenek folyamodni az ellenforradalmi kisebbséggel szemben, a nép hatalmas többségének érdekében, a történelmi fejlődés érdekében használják.

Az erőszaknak a történelemben játszott szerepét értékelve figyelembe kell venni, hogy ki és kicsoda ellen alkalmazza azt. Ezt nem látni, és a demokráciát, a proletárdiktatúrát „általánosságban" értelmezni — tudományellenes, és ez azt jelenti, hogy tudatosan vagy öntudatlanul a tőkés társadalom kizsákmányoló osztályainak álláspontját igazoljuk.

A marxisták szeretnék erőszak alkalmazása nélkül megvalósítani a kapitalizmusról a szocializmusra való áttérést. Ez azonban mindenekelőtt a kizsákmányoló osztályok magatartásától függ. A kizsákmányoló kisebbség erőszaka szüli a nép többsége erőszakának szükségességét. Ez nemcsak igazságos, hanem humánus is. Sajnos, ezt nem mindig értik meg a humanizmus egyes harcosai, akik a kapitalizmusban küzdenek érte. A proletárdiktatúra azonban nemcsak erőszak, és főként nem erőszak. Mint arra Lenin rámutatott, egyesíti magában a burzsoázia, vagyis a kizsákmányoló kisebbség elleni erőszakot a demokrácia teljes kibontakoztatásával, vagyis a lakosság egész tömegének valóságos egyenjogúságával és tényleges, általános részvételével az államügyekben.

A proletariátus, társadalmi helyzetét tekintve, az egyetlen uralkodó osztály, amely nem tűzi ki célul, hogy uralmát örökössé tegye. A proletariátus diktatúrája a szocializmus teljes és végleges győzelmének elérésével és a társadalomnak a kommunizmus építésére való áttérésével betölti történelmi küldetését, és szükségessége is megszűnik. Ilyen körülmények között a proletárdiktatúra állama átalakul össznépi állammá, olyan szervezetté, amely az egész nép érdekeit és akaratát fejezi ki. A Szovjetunióban ez a folyamat már lezárult, más szocialista országokban, így például a Bolgár Népköztársaságban a megvalósulás stádiumában van.

A harc eszközeivel kapcsolatos kérdésfeltevés abban a formában, ahogyan ezt az elvont humanizmus hívei ránk akarják kényszeríteni, arról tanúskodik, hogy tévesen értelmezik az emberek és a társadalom közötti valóságos kapcsolatokat. Ebben az értelemben az erőszak hiányát jóként értékelik, az erőszakot pedig — rossznak, mivel az a körülményektől függetlenül (vagyis attól függetlenül, hogy ki alkalmazza és miért) megmarad rossznak. Ha ebből a nézetből indulunk ki, akkor a valamely cél elérésére szolgáló eszköz a különböző körülmények között és a különböző helyzetekben nem lehet jó vagy rossz; ezt az eszközt vagy abszolút jónak, vagy abszolút rossznak tekintik.

A kommunista párt politikájának humanizmusa fejeződik ki a célok és eszközök dialektikájának helyes értelmezésében és gyakorlati alkal-

mazásában. Ez megkönnyíti és meggyorsítja a társadalmi fejlődést, feltételeket teremt a szocialista életforma tökéletesítéséhez, a valóságos humanizmushoz, az új ember kialakulásához.

Az emberi szabadság a szellemi termelés szférájában – a tudományban, a művészetben, a kultúrában – is megnyilvánul. A szocializmus minden kulturális értéket a nép közkincsévé tesz. A kommunista párt és a néphatalom szüntelenül gondoskodik a nép tudatosságának fokozásáról, a tudomány és a művészet felvirágzásáról. A munkásosztály és a dolgozó parasztok a kommunista párt vezetésével nemcsak azt érték el, hogy a régi értelmiség túlnyomó többsége a szocializmus oldalára állt, hanem megteremtették saját értelmiségüket is, amely képes megvédeni érdekeiket és továbbfejleszteni a tudományt, a művészetet és a kultúrát.

Ámde ezekben a szférákban a szabadság elérésének problémája az objektív feltételek létrehozásával nem oldódik meg teljesen. A szabad alkotáshoz a tudomány és a művészet területén szubjektív előfeltételekre is szükség van: meghatározott tudományos intézményekre, intézetekre, kulturális központokra, szakemberekre. A szocialista országokban e feltételek megvannak és állandóan tökéletesednek.

A szellemi alkotás területén mindenekelőtt attól függ a szabadság, hogy helyesen értelmezték-e a szellemi értékek alkotói az objektív világ fejlődésének törvényszerűségeit, továbbá magát az alkotótevékenységet és az elsajátítandó tárgy lényegét. Ebből következik, hogy nem mindenféle tudományos és művészeti tevékenység tarthat igényt az alkotás szabadságára.

A mai polgári filozófiában és esztétikában elterjedten hirdetik azt a nézetet, hogy az alkotás szabadsága az objektív világtól független. Ez a nézet kiszakítja a művészt a társadalomból, szembeállítja a társadalmi viszonyokkal. De hiszen nem lehet társadalomban élni és egyidejűleg szabadnak lenni tőle. Az individualista „szabadsága" – a más emberek iránti társadalmi kötelezettségektől, az emberiség iránti állampolgári kötelességektől való szabadság. Az ilyen „szabadság" hívei önmagukat kárhoztatják alkotói tehetetlenségre és a társadalom reakciós erőitől való függőségre. A művészet történetét egyetlen művész sem tudja megismerni, ha szabadnak tekinti magát kora haladó szükségleteitől, attól, ami az emberek millióit izgatja. Egyetlen művész vagy tudós sem (az sem, aki magát független individualistának tartja) alkothatna és dolgozhatna normálisan, ha nem élne a társadalom által teremtett anyagi és szellemi értékekkel.

A kérdés lényege nem az, hogy független-e az alkotó személy a társadalomtól, hanem az, hogy kifejezi-e alkotásában a kor szükségleteit, hogy milyen társadalmi erőket szolgál és hogyan. És minél mélyebben tükrözi alkotómunkájában a történelmi szükségszerűséget, a széles néptömegek érdekeit, megmutatva nekik a progresszív fejlődés útját, annál szabadabb lesz alkotótevékenységében.

A szocialista társadalom a lehető legkedvezőbb körülményeket teremti meg az ember valódi szabadságához. Az ember mentes a kizsákmányolástól, a faji, nemzeti és osztályelnyomástól, a nyomortól és megaláztatásoktól, nagy lehetőséget kap szellemi és fizikai erejének, képességének kibontakoztatásához. A szocializmus nemcsak hirdeti az állampolgárok széles körű szabadságjogait, hanem biztosítja is azokat az anyagi és kulturális feltételeket, amelyek révén élhet is ezekkel a jogokkal. A munkához való jog és az egyéni hajlandóságnak megfelelő szakma megválasztásának lehetősége, a műveltség, a képzettség megszerzésének lehetősége, a pihenéshez és az ingyenes orvosi kezeléshez való jog, a szólás- és lelkiismereti szabadság, a jólét és a kultúra növekedése, az életben és a társadalom irányításában való aktív részvétel – ezek a reális garanciái az emberi személyiség szabad kifejlődésének a szocialista társadalomban.

2. A szocializmus és a személyiség fejlődése

A szocializmus érdekelve van minden személyiség szabad kifejlődésében. Ezt azonban nem érhetik el az emberek külön-külön, a társadalom nélkül, tudatos szervezettség és fegyelem nélkül. A személyiség szabadsága nem zárja ki a fegyelmet, a polgári kötelességet, mások megbecsülését. Ennek megfelelően a marxizmus–leninizmus a személyiség kötelességeit és jogait a maguk egységében vizsgálja. Az ember szabadsága és felelőssége a szocializmusban szerves egységet alkot, és ezek bármiféle lebecsülése nemkívánatos következményeket von maga után mind a társadalomra, mind pedig a személyiségre nézve.

Mi is általánosságban a felelősség, milyen a szerepe az emberek életében?

A tudományos irodalomban a felelősségen, felelősségérzeten általában az embernek azt a képességét értik, hogy képes megérteni és előre látni tevékenységének eredményeit, s azt attól függően hajtja végre, hogy milyen hasznot hozott, vagy milyen kárt okozhat a társadalomnak.[3]

Ez a meghatározás némi pontosításra szorul. Mindenekelőtt akkor is beszélnünk kell felelősségtudatról, ha a személyiség (osztály, párt, nemzet) helyesen látta előre tevékenységének eredményeit, és akkor is, amikor a következményekről az derül ki, hogy ellentétesek a vártakkal. Az értékelés és az előrelátás jellegének ez esetben nincs jelentősége a „felelősség" fogalmának meghatározásában. Ezenkívül a felelősség nem merül ki azzal, hogy az ember képes biztosítani és előre látni tevékenységének társadalmi szempontból hasznos vagy káros következményeit. Magába foglalja a társadalomnak azt a jogát is, hogy magatartásuktól függően büntesse vagy jutalmazza tagjait, továbbá megfelelő körülményeket teremtsen az emberek ilyen vagy olyan (pozitív vagy negatív) cselekvése számára.

Ily módon a felelősség a személyiségnek a társadalommal és a társadalomnak a személyiséggel szembeni jogaiból és kötelezettségeiből fakad. Ez a fogalom tartalmazza mind azt, hogy az egyes egyén felismeri, hogy cselekedeteinek milyen jelentősége van az emberek szempontjából, mind pedig a társadalom, a párt, a kollektíva ama tevékenységét, amely az emberi személyiség jogainak és kötelességeinek megvalósítására irányul.

A hétköznapi életben a „felelősség" szót olyanfajta tudatos tevékenységgel szokták összefüggésbe hozni, amely nem alkalmazkodik adott társadalom társadalmi rendjéhez, törvényességéhez és erkölcséhez. Így például a közlekedési szabályokat megsértő gépkocsivezető adminisztratív módon felel ezért, ha pedig a szabályok megsértése miatt súlyos helyzet következett be, akkor büntetőjogi vagy erkölcsi felelősséget is visel érte. Ugyanilyen felelősséget — adminisztratív vagy erkölcsi felelősséget — visel az orvos is, aki elhanyagolja hivatásbeli kötelességét, vagy megtagadja, hogy a beteget a szükséges kezelésben részesítse.

A felelősség tartalmának ez az értelmezése helyes, bár szerfölött korlátozott. A felelősség nemcsak ott érvényesül, ahol megsértik a társadalmi rendet, az adott társadalom törvényeit és erkölcsét, hanem ott is, ahol olyan tettekkel találkozunk, amelyek erősítik, fejlesztik a társadalom rendjét, törvényességét és erkölcsét.

A felelősség az emberi magatartások jellegétől függően lehet politikai, jogi, erkölcsi, pénzügyi, anyagi stb. Lehet személyes és kollektív, vagyis az egyes ember, a kollektíva, a párt és az egész társadalom felelőssége. A felelősség mint erkölcsi kategória az egyes ember és a társadalom viszonyát jellemzi meghatározott erkölcsi kötelességek teljesítése

szempontjából, és itt érintkezik a kötelességgel. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a felelősség és a tudatosan vállalt kötelesség között nincs különbség. Amíg az emberi kötelesség erkölcsi követelmények felismerésében és gyakorlati alkalmazásában fejeződik ki, addig a felelősség abban fejeződik ki, hogy milyen mértékben teljesítik vagy nem teljesítik ezeket a követelményeket.

Az emberi felelősségnek objektív tartalma van, amelyet végső soron a történelmi szükségszerűség határoz meg. Minél teljesebben felelnek meg az ember cselekedetei e szükségszerűség követelményeinek, annál gazdagabb és sokoldalúbb lesz e felelősség tartalma. Ez megköveteli a dolgozók tudatossági fokának emelését, a társadalom törvényszerűségeinek helyes feltárását és a törvényszerűségekkel összhangban álló emberi cselekvés gyakorlati megszervezését. A történelmi szükségszerűség, a kommunista erkölcs és társadalmi rend követelményeinek megértése lehetővé teszi a személyiségnek, hogy nagyobb felelősséggel és ügyismerettel, vagyis szabadon hozzon döntéseket, határozza meg cselekedetei és magatartása megválasztását.

Ha a szocialista forradalom győzelmének történelmi szükségszerűségét felismeri a dolgozóknak az a része, amely a leghaladóbb és leginkább érdekelt e szükségszerűség valóra váltásában, ez lehetővé teszi a dolgozók ezen részének, hogy nagy-nagy felelősségről tegyen tanúbizonyságot és végrehajtsa (függetlenül attól, hogy milyen nehézségeket kell legyőzni és az milyen áldozatokat követel) a társadalom forradalmi átalakítását. Jól ismert, hogy milyen politikai és erkölcsi felelősségről tettek tanúbizonyságot az orosz bolsevikok és különösen Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom megszervezésének és végigvitelének időszakában, micsoda hősiességről és fegyelemről tett tanúbizonyságot a szovjet nép a szocialista társadalom építésében, a fasizmus és imperializmus elleni nagy küzdelemben, a békéért és a kommunizmusért vívott harcban. Vajon lehetséges lett volna-e Bulgáriában az 1944. szeptember 9-i népi fegyveres felkelés győzelme és a szocializmus felépítése, ha a Bolgár Kommunista Párt vezette dolgozók nem ismerték volna fel a fasiszta hatalom és a tőkés rend felszámolásának, valamint az új szocialista társadalmi viszonyok létrehozásának szükségességét — egyszóval, ha nem tettek volna tanúbizonyságot hazájuk sorsán érzett ily magas fokú felelősségérzetükről?

A szocialista társadalom kedvező körülményeket teremt a tömegek tudatosságának kifejlődéséhez, a szocializmus építői felelősségtudatának

megnövekedéséhez. Emellett felelősségük szervesen összefügg a felismert szükségszerűséggel, következésképpen a szabadsággal is. A szükségszerűség felismerése, a társadalmi érdekek tiszteletben tartása kiszélesíti az ember személyes szabadságát. Az erkölcsi szabadság nem jelenti a haladó erkölcs lebecsülését vagy a róla való lemondást, hanem azt, hogy ennek az erkölcsnek a követelményei egybeesnek minden ember magatartásának belső indítékaival. A társadalmi körülmények határozzák meg, szoros kapcsolatban az ember gazdasági és politikai szabadságával, az erkölcsi szabadság fejlettségének ilyen vagy olyan szintjét. Az erkölcsi felelősség pedig nem egyéb, mint működő erkölcsi szabadság. Nemcsak a szükségszerűség felismerését és a döntéseknek a dolgok ismeretében (vagy szabadon) történő meghozatalát feltételezi, hanem ezen döntéseknek a társadalom érdekében való gyakorlati megvalósítását is.

Az idealista filozófusok a múltban és napjainkban is megpróbálták és megpróbálják bebizonyítani, hogy a társadalmi érdek nem válhat a felelősség alapjává, mivel ez utóbbi szerintük belső pszichológiai állapot, amelyet nem határoznak meg szükségszerűségek. Kant például úgy vélte, hogy erkölcsös csak olyan cselekedet lehet, amely minden érdektől mentes. De vajon végrehajthatnak-e emberek tudatos cselekedetet, ha céljaik nem kapcsolódnak össze valamiféle személyes, osztály-, nemzeti vagy társadalmi érdekekkel? E kérdés lényege nem az, hogy az emberi cselekedetek összefüggenek-e vagy sem ez esetben emberek érdekeivel, hanem az, hogy milyen érdekek ezek.

Amíg antagonisztikus osztályok léteznek a társadalomban, a társadalmi felelősség tudatosítása nem válhat az egész társadalom erkölcsi elvévé, mivel itt ellentétes érdekű osztályok állnak egymással szemben. Ilyen viszonyok közepette az az osztályérdek, amely nem kapcsolódik a történelmi fejlődés szükségleteihez és nem azokból fakad, amely szemben áll a többség érdekeivel, elkerülhetetlenül csődbe jut, annak ellenére, hogy megpróbálják össztársadalmi érdekként feltüntetni. Ez történt például a bolgár burzsoáziával, amely az egész bolgár nép érdekeinek próbálta feltüntetni saját önző érdekeit.

Csak a szocializmus győzelme biztosítja a társadalmi antagonizmusok leküzdését, az új, barátságon és kölcsönös segítségen alapuló társadalom felépítését. A társadalmi érdek éppen itt változik át az egész társadalom érdekévé, a társadalmi felelősség pedig a társadalom valamennyi tagjának felelősségévé. A szocialista társadalom a társadalom és az egyén érdekeit összekapcsolva állandóan gondoskodik a személyiség fejlődéséről,

szükségleteinek kielégítéséről. Abban a társadalomban, ahol minden az emberért történik, létrejönnek annak a feltételei, hogy a társadalmi érdekek e társadalom valamennyi tagjának legfőbb kötelességévé váljanak.

A szocializmus minden dolgozót hazájának igazi gazdájává változtatott. Jogot adott neki a munkához, pihenéshez, művelődéshez, nyugellátáshoz és az államügyek, a gazdaság irányításában való aktív részvételhez, képességeinek és tehetségének szabad kifejtéséhez. Ám ugyanakkor minden állampolgár iránt követelmények egész sorát is támasztja: felelniük kell a szocializmus és a kommunizmus sorsáért, dolgozniuk kell a társadalom javára, őrizniük és erősíteniük kell a szocialista tulajdont, részt kell venniük az ország irányításában, gondoskodniuk kell családjukról, védelmezniük kell hazájukat az ellenségtől, erősíteniük kell az internacionalista kapcsolatokat más országok dolgozóival, meg kell szilárdítaniuk a nemzetközi szocialista világrendszer egységét. És minél mélyebben ismeri fel az ember kötelességeit és jogait, sőt nemcsak felismeri, hanem a köz javára is fordítja őket, annál szabadabb, annál nagyobb felelősségről tesz tanúbizonyságot magán- és társadalmi életében.

A felelősség tudatosítása elképzelhetetlen a szocialista demokrácia, a fegyelem, a törvényesség, a társadalmi magatartási szabályok és a kommunista erkölcs normáinak tiszteletben tartása nélkül. A szocialista rendszer a fegyelem új típusát teremti meg: a dolgozók önkéntes és tudatos fegyelmét. A szocialista országok népeinek túlnyomó többsége kényszerítés nélkül eleget tesz a szabályoknak és a törvényeknek, s nagyfokú felelősségérzetről és önfegyelemről tesz tanúbizonyságot. Ez különösen világosan mutatkozik meg a munkatevékenységben. A munkásoknak és a parasztoknak a munka jobb megszervezésére és a termelékenység növelésére, a nyersanyaggal és az energiaforrásokkal való takarékoskodásra, a termékek mennyiségének és minőségének növelésére irányuló erőfeszítéseiben felelősségérzetük ölt testet. Ennek a felelősségérzetnek a foka azonban nem mindenkinél azonos. Míg egyes dolgozók beérik a reájuk kirótt termelési feladatok egyszerű teljesítésével, addig mások, akiket erkölcsi és anyagi ösztönzők serkentenek, túlteljesítik terveiket, újítókká válnak, elmaradó brigádokhoz csatlakoznak, hogy maximálisan hozzájáruljanak az új társadalom építéséhez. Kifejlett felelősségérzetről tesz tanúbizonyságot a szocialista versenyek sok-sok résztvevője, akik nemcsak jó termelési mutatókat érnek el, hanem nagy

sikereket mutatnak fel a kommunista nevelésben, az új ember kiformálásában. Ők sem érik be az elért eredményekkel, és erőfeszítéseiket a termelés és a népgazdaság irányítása valamennyi tartalékának feltárására és hasznosítására összpontosítják.

Mint a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának júliusi plénuma (1976) rámutatott, Bulgáriában is előfordult, hogy egyesek felelőtlenül viszonyultak a munkához és a munkafegyelemhez. A kapitalizmus csökevényeinek, különösen az individualizmusnak a befolyására némelyek megpróbáltak a társadalomtól minél többet szerezni és minél kevesebbet adni neki, és olyanok is akadtak, akik egyáltalában semmit sem akartak adni a társadalomnak. Egy sor üzemben és vállalatnál, főleg az építőiparban, nagyon erős a munkaerő fluktuációja. Ennek következtében ezek a vállalatok nem teljesítik vagy nem a kellő ütemességgel teljesítik terveiket, és igen rossz minőségű termékeket állítanak elő. Ezenkívül az üzemekben és a vállalatokban, az agráripari komplexumokban és az építőiparban akadnak olyan emberek is, akik csak formálisan teljesítik kötelezettségeiket, elnézik a selejttermelést, rombolják a munkaszervezést és a termelési fegyelmet.

Még nagyobb kárt okoznak a nép érdekeinek egyes vállalatok és szövetkezetek vezetői, akik kollektívájuk érdekeit szembeállítják a társadalom és az állam érdekeivel. Ez összeegyeztethetetlen a szocializmus természetével és komoly kárt okozhat a népgazdaságnak, s a lakosságnak a szükséges árukkal való ellátásában nehézségeket idézhet elő. Az egyes munkahelyi kollektívák, a társadalom és az állam érdekei közötti ellentmondás gyakran ott lép fel, ahol a kollektívák munkájának legfőbb értékelő mutatója a bruttó termelés. A bruttó termelés mögött pedig gyakran gyenge választék és rossz minőség rejtőzik.

A szocialista gazdálkodás a népgazdasági mérlegek tudományos felmérésén alapul: megfelelő viszonyra van szükség az árualapok és a pénzforgalom, a termelés és a fogyasztás, a munkatermelékenység növekedése és a béralap között stb. A tervfegyelem bármely megsértése az egyes gazdasági ágazatok közötti kölcsönös kapcsolatok megbontásához vezet és aránytalanságot, gazdasági nehézségeket szül. Ebből következik, hogy pártunk és a néphatalom gazdaságpolitikájának megvalósításában tudatos fegyelemre és személyi felelősségre van szükség. „Minden viszonylatban — mondja Todor Zsivkov — fegyelemre van szükségünk: munka-, terv-, pénzügyi, technológiai fegyelemre és a termékek minőségének kérdésében is erre van szükségünk. Ám különösen fokoznunk

kell állami fegyelmünket. Minél szilárdabb az állami fegyelem, minél magasabb szintű valamennyi párt- és állami vezető személyes felelősségérzete, annál hatákonyabb és operatívabb lesz az állami mechanizmus munkája."[4]

Ezeknek a hiányosságoknak a leküzdésében, a szocialista társadalom valamennyi polgára felelősségérzetének kinevelésében nagy szerep hárul arra a kollektívára, amelyben az ember dolgozik és társadalmi funkcióit megvalósítja. Ezért társadalmunk kollektíváinak jellegétől, belső szervezettségétől és fegyelmétől, a köztük és tagjaik közötti helyes kölcsönös kapcsolattól függ az emberek felelősségének és magatartásának szintje. A kollektívában végzett munka arra tanít, hogy tudatosan össze kell hangolni sok ember tevékenységét, elősegíti az emberek közötti elvtársi együttműködést és kölcsönös segítséget. Az egységes gazdasági érdek, közös cél és eszmei indítékok által egyesített emberek szocialista munkájáról van itt szó. Csak ilyen munkahelyi kollektívákban lehetnek helyesek az emberek közötti kölcsönös kapcsolatok, csak ilyenben viszonyulhat a kollektíva figyelmesen minden egyes tagjához, csak itt alakulhat ki a magas rendű felelősségtudat és fegyelem a kötelezettségek teljesítésében.

Ezt azonban csak abban a harcban lehet elérni, amelynek az a célja, hogy az objektív gazdasági törvények követelményeinek megfelelően megjavítsa a gazdasági tevékenység stílusát és módszereit, kommunista szellemben nevelje a tömegeket. Az anyagi és erkölcsi munkaösztönzés összekapcsolása fontos tényezője nemcsak az új társadalom anyagi-műszaki bázisa kifejlesztésének, hanem az emberek felelősségre és fegyelemre való nevelésének is.

Az az elv, amely megköveteli az embertől, hogy képességei szerint dolgozzék és a befektetett munka mennyiségének és minőségének megfelelően részesedjék, előmozdítja a személyes és a társadalmi érdekek egységének megszilárdulását, mivel biztosítja mind a társadalmi gazdagság, mind pedig a szocialista társadalom minden dolgozója jövedelmének növekedését. Az ettől az elvtől való eltérés vagy helytelen alkalmazása komoly bonyodalmakhoz vezet a társadalmi életben.

Azokban a munkahelyi kollektívákban, amelyekben helyesen értelmezik az anyagi és erkölcsi ösztönzők jelentőségét a szocializmus építésében, az embereknek a magasrendű felelősségre való nevelése is jó eredményeket mutat. Ezzel szemben ott, ahol ezeket az ösztönzőket meghamisítják és egymással szembeállítják, ott károsodik a kialakulóban

levő felelősségtudat és felelősségérzet, ott felélednek az individualizmus csökevényei.

A személyiség részvétele az ország társadalmi és politikai életében egyik döntő tényezője a felelősségre és fegyelemre nevelésnek. E tekintetben Bulgária népe növekvő aktivitásról tesz tanúbizonyságot. Országunk dolgozói kiveszik részüket a Bolgár Kommunista Párt, a Bolgár Népi Földműves Szövetség, a szakszervezetek, a Komszomol és a Hazafias Front tevékenységéből, a szocialista állam irányításából, és ezzel fejlesztik és szilárdítják a szocialista demokráciát, elérik a törvényesség és a társadalmi rend következetes érvényesítését és feltétlen tiszteletben tartását. A párt ebben látja annak egyik feltételét, hogy a szocialista demokrácia ne csupán a nép életének belső tartalmává, hanem hazánk szocialista és kommunista fejlődését meggyorsító tényezővé váljék. Minél szélesebb a demokrácia, minél nagyobb minden egyes állampolgár felelőssége, annál erősebb a fegyelme. A demokrácia és a fegyelem kölcsönös összefüggése az új társadalmi rendszer lényegét tükrözi, megköveteli, hogy a dolgozók tartsák tiszteletben a szocialista együttélés törvényeit és szabályait. A demokrácia megköveteli a kollektíva és a társadalom életében felmerülő legfontosabb kérdések széles körű megvitatását, minden értékes javaslat figyelmes elfogadását és a felhasználásukra irányuló törekvést. És ezzel egyidejűleg a demokrácia megköveteli a magasrendű felelősségtudatot is a közösen hozott döntések megvalósításában, továbbá azt is, hogy a kisebbség vesse magát alá a többség akaratának.

Lenin a következőképpen jellemezte a szocialista demokráciának ezt a két oldalát:

„A tömegnek legyen joga arra, hogy a maga köréből kivétel nélkül bármelyik munkást rendelkező funkcióba helyezhesse. De ez korántsem azt jelenti, hogy a kollektív munka folyamata megmaradhatna meghatározott vezetés nélkül, a vezető felelősségének pontos megállapítása nélkül, a vezető akarat egységével létrehozott legszigorúbb rend nélkül. Sem a vasutak, sem a közlekedés, sem a nagy gépek és nagyüzemeink nem működhetnek szabályosan, ha nincs meg az akarat egysége, amely a dolgozók egész állományát az óramű pontosságával dolgozó egyetlen gazdasági szervvé kapcsolja egybe. A szocializmus a gépi nagyipar szülötte. És ha a szocializmust megteremtő dolgozó tömegek nem tudják intézményeiket úgy megszervezni, ahogy a gépi nagyiparnak kell dolgoznia, akkor a szocializmus megteremtéséről szó sem lehet."[5]

Ha valaki nem akarja megérteni, hogy a szocialista demokrácia e két oldalának elszakíthatatlan volta összefügg egymással, ez azt eredményezheti, hogy egyes személyiségek csupán jogaikat ismerik majd és ezeket megpróbálják személyes hasznukra fordítani. Sőt még a munkafegyelem vagy a társadalmi rend legelemibb követelményeit is úgy fogják értékelni, mint olyasvalamit, ami a demokráciának ellentmondó. A fegyelmezetlenség, a hanyagság és a törvénysértés bármely megnyilvánulását határozottan el kell ítélni.

A párt-, állami, gazdasági és társadalmi szervezetek tevékenységükben összekapcsolják az ember iránti gondolkodást és figyelmet a magasrendű igényességgel, azzal, hogy minden dolgozót személyes felelősségérzetre neveljenek magatartásáért. Ez lehetővé teszi, hogy olyan légkört teremtsünk, amely engesztelhetetlen mindazokkal szemben, akik fegyelmezetlenek, és minden embernek segít annak elismerésében, hogy a reábízott ügyért személyesen felel.

Azokat a személyeket, akik durván megsértik a szocialista törvényességet, büntetőjogilag vonják felelősségre. A közvéleményen kívül itt nagy szerepet játszanak az állam nyomozó- és bírósági szervei is. A bűnözés elleni harc sikere a szervek dolgozóinak tevékenységétől, kulturáltságuktól és szakképzettségüktől, bűnmegelőző munkájuktól, a bűnösök szigorú, de igazságos megbüntetésétől nagymértékben függ.

Következésképpen a személyiség felelősségének megnövelése szabad és aktív részvételét jelenti a kollektíva életében, amely vezetőivel együtt biztosítja az ehhez szükséges feltételeket, magas követelményeket támaszt tagjaival szemben, és nem engedi meg a liberalizmust a termelési, állami és társadalmi fegyelmet megszegők iránt.

Különösen nagy jelentősége van a felelősségtudatra nevelésnek a párt-, a gazdasági, állami és tudományos káderek esetében. Mint közismert, sok szempontból az ő tevékenységüktől és képességüktől függ a párt politikájának sikeres megvalósítása. Ha egy egyszerű dolgozó felelőtlennek bizonyult munkahelyén, azzal annak a kollektívának okoz kárt, amelyben dolgozik. Ha azonban a pártmunkással vagy az államapparátus valamely dolgozójával fordul elő ilyesmi, ez nemcsak annak a kollektívának okoz kárt, amelyben dolgozik, hanem sok más kollektívának és a társadalom egészének is. A kommunista párt ezért kér mindent sokkal szigorúbban számon a vezetőktől és szab sokkal magasabb követelményeket velük szemben.

A szocializmus felépítése során vezető kádereink tanúbizonyságát

adták marxista–leninista érettségüknek. Nagy nehézséget leküzdve tudták megszervezni a dolgozókat új üzemek és gyárak felépítésére, elindítani a parasztságot a szövetkezetesítés útján, sokat dolgoztak a tudomány, a kultúra és a művészet továbbfejlesztésében is. Növelik szakképzettségüket, hozzáértő szakemberekké és szervezőkké válnak. Egyszóval magasfokú felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot, és ezzel kiérdemelték népünk bizalmát és háláját.

Minden ember életében, akár munkás vagy paraszt, akár pártmunkás vagy közéleti személyiség az illető, mindig vannak pillanatok, amikor személyes vagy társadalmi jellegű döntést kell hoznia. Ilyenkor a legkülönbözőbb ellentmondásokkal és konfliktusokkal találkozik, és nem mindig világos számára, miként is kell cselekednie az adott helyzetben. Ilyen esetben még a becsületes ember is elkövethet hibát, és helytelenül értelmezett kötelességérzetből kárt okozhat a kollektívának vagy akár az egész társadalomnak. Az ilyen esetek elkerülése végett is fontos, hogy az ember az ügy ismeretében hozza döntéseit, és azoknak megfelelően cselekedjék. Mivel pedig ez a képesség nem születik az emberrel, ezért ki kell fejlesztenie a tudományos ismeretek, mindenekelőtt a marxista–leninista tudomány elsajátítása révén.

Ismeretes, hogy a kommunista társadalom nem jön létre spontán módon, hanem a dolgozók tudatos és célszerű tevékenységének eredményeként alakul ki. Csak a néptömegekkel elszakíthatatlan kapcsolatban levő, a társadalmi fejlődés törvényeinek ismeretével felvértezett párt tud a tömegek tevékenységének tervszerű, szervezett és tudományosan megalapozott jelleget adni.

Nagy és felelősségteljes a kommunista szerepe bármely kollektívában. A társadalmi és személyes életben, a munkában való viselkedése mintául szolgál a párt- és állami fegyelem, a kommunista erkölcs elveinek és normáinak tiszteletben tartásához; tudatában van annak, hogy mindenért felelős, ami a kollektívában és az egész társadalomban történik. Ez a kommunista joga és kötelessége, amely a párt szervezeti szabályzatából, a marxista–leninista elméletből és a párthatározatokból következik.

A Bolgár Kommunista Párt XI. kongresszusának határozata arra kötelezi a bolgár kommunistákat, hogy még erőteljesebben szilárdítsák meg élcsapatszerepüket a társadalomban, növeljék felelősségérzetüket, legyenek a tömegek politikai vezetői. A bolgár kommunisták arra törekszenek, hogy gyakorlatilag megvalósítsák a kongresszus határozatait.

A nép javára végzett önfeláldozó tevékenységükért, felelősségérzetükért, a szocializmus ügyéért való megbecsüléssel és hálával övezik őket a dolgozók.

Újító és forradalmár csak az a kommunista lehet, akinek nagy tudatossága és felelősségérzete van. Nem tűri a megszokást, a látszateredményekkel való kérkedést, bátor harcot folytat minden olyan cselekedet ellen, amely a társadalmi érdekeknek kárt okoz és lejáratja a szocializmus és a kommunizmus nagy ügyét. Az ilyen ember akarva, nem akarva lelkesíti az embereket és azt a vágyat kelti bennük, hogy utánozzák, vagyis más embereket személyes példájával nevel a kommunista eszmények szellemében.

A személyiség helyzetének és tevékenységének jogi alapjai a szocializmusban

A személyiség helyzete a szocializmusban, az állam, a társadalom hozzá való viszonya és a személyiség tevékenysége — mindez a szocialista jogban is tükröződik, a jog is közvetíti, realizálja olyan eszközök alkalmazásával, amelyet a szocialista jog normái, az állam törvényei rögzítenek. A személyiség által a szocializmus és a kommunizmus építésében, a gazdaság, a politikai rendszer, a kultúra fejlesztésében, az anyagi és szellemi értékek létrehozásában és gyarapításában betöltött szerep támaszra, támogatásra, megvalósulási eszközre lel a jogban, a szocialista állam törvényeiben.

1. A személyiség jogi státusának fogalma

A személyiség jogi helyzetét a szocialista társadalomban a szovjet jogászok és más szocialista országok jogászai mélyrehatóan tanulmányozzák. Ezek a kutatások a személyiségről, a társadalomban elfoglalt helyzetéről, a személyiség és a kollektíva kölcsönviszonyáról szóló marxista–leninista tanításon alapulnak. Idetartoznak a személyiségnek a társadalomban elfoglalt jogi helyzetére, a társadalomhoz, az államhoz való viszonyának jogi kifejezésére vonatkozó kutatások is.[1] Az elvégzett tudományos kutatások pozitív eredményeket hoznak a személyiség jogi helyzetével kapcsolatos problémák megoldásában és, ami különösen fontos, *jogi státusa* tudományos koncepciójának kidolgozásában.

A személyiség jogi státusa annak a helyzetnek törvényekben való kifejeződése, amelyet a személyiség a szocialista társadalomban és államban elfoglal, azoknak a jogi eszközöknek az összessége, amelyeknek

segítségével az állampolgároknak biztosítják alkotó erőik, adottságaik és képességeik szabad gyakorlását és megvalósítását, anyagi és szellemi szükségleteik kielégítését, a társadalmi és állami életben való aktív részvételüket. Eszerint a jogi eszközök összessége, amely a személyiség jogi státusában, általánosított formában fejeződik ki, a személyiségnek, a szocialista állam polgárának mindenoldalú fejlődésére irányul.

A személyiség jogi státusának alapvető tartalma, elengedhetetlen összetevői: a személyiség jogai és e jogok garanciái, a személyiség kötelességei és az ezek teljesítéséért viselt felelősség. A személyiség, az ember vizsgálata nem lehet eléggé teljes, ha nem vesszük szemügyre a személyiség jogi aspektusát, jogait és kötelességeit, ezek megvalósítását és teljesítését. A személyiség mindenoldalú fejlődéséhez, képességeinek érvényesítéséhez szükséges feltételek és eszközök között nagy jelentőségűek a jogi feltételek és eszközök, vagyis mindaz, amit a személyiség számára a szocialista törvényesség biztosít, amit elvárnak tőle a dolgozók.

A Szovjetunió új alkotmánya jogi kifejezése és rögzítése a szovjet társadalom és állam által a szovjethatalom 60 esztendeje alatt elért eredményeknek. Szocialista demokratizmus és humanizmus hatja át. A szocialista társadalom úgy viszonyul a személyiséghez, mint a rendelkezésre álló legfőbb értékhez. „*A szocializmus a reális humanizmus társadalma.* Legfőbb értéke a munka embere"[2] – hangsúlyozza az SZKP Központi Bizottsága „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról" című határozatában. A személyiséghez mint legfőbb értékhez való viszonyt az új alkotmány is rögzíti. „Az állam és a személyiség" című rész szól a személyiségnek az államon belüli helyzetéről, az állam és a személyiség viszonyáról a szocializmusban. Ez a rész törvénybe foglalja az állampolgárságról, a Szovjetunió polgárainak egyenjogúságáról, a személyiség alapvető jogairól, szabadságjogairól és kötelességeiről szóló tételeket.

A szocialista össznépi állam és a szovjet állampolgár viszonyát az állam és a személyiség kölcsönös összefüggésére vonatkozó koncepció alapján olyan jogok és kötelességek határozzák meg, amelyek egyaránt hárulnak az államra és a személyiségre. Az állam olyan jogokkal rendelkezik polgáraival szemben, amelyek megfelelnek a minden egyes szovjet állampolgárra háruló kötelezettségeknek. És megfordítva, az állampolgároknak olyan jogaik vannak az állammal szemben, amelyeknek megfelelnek az államnak a személyiséggel szembeni kötelességei. Egyszóval, az államnak nem csupán jogai vannak a személyiséggel szemben,

hanem kötelességei is. A személyiségnek pedig nemcsak kötelességei, hanem jogai is vannak az állammal szemben.

Ily módon az állam és az állampolgár között tartalmi viszonyok létesülnek, amelyeknek jogi oldala a köztük fennálló jogviszonyokban testesül meg.

Felvetődhet a kérdés: miféle jogviszony lehet az egyes személy, az állampolgár és az állam között, hiszen az állam a politikai hatalom szervezete? Valóban, a szovjet szocialista állam természetesen a politikai hatalom szervezete. Ez a hatalom azonban az egész nép akaratát fejezi ki, azt szolgálja, és a szigorú törvényesség alapján valósul meg, őrzi és biztosítja a polgárok jogait. „A szovjet állam, annak valamennyi szerve — hangsúlyozza a Szovjetunió alkotmánya — a szocialista törvényesség alapján tevékenykedik, biztosítja a jogrendnek, a társadalom érdekeinek, az állampolgárok jogainak és szabadságjogainak védelmét."[3] Ez azt jelenti, hogy a szocialista államra kötelességek hárulnak (beleértve az államnak a személyiséggel szembeni kötelességeit), hogy védelmezze és biztosítsa a személyiség jogait és szabadságjogait. A Szovjetunió alkotmánya kimondja: „Az egyén tiszteletben tartása, az állampolgár jogainak és szabadságjogainak védelme az összes állami szervek, társadalmi szervezetek és tisztségviselők kötelessége."[4]

Az állam és a személyiség viszonyának ez az értelmezése ellentétes a burzsoá koncepciókkal. Így például C. A. Colliard francia tudós „A közszabadságok" című művében kifejti: az állampolgárok politikai és személyes szabadságjogai nem azt jelentik, hogy az államra valamiféle kötelességek hárulnak. Itt a személyiséggel szemben az államnak semmiféle kötelessége nincs. Szabadon hoz bármiféle döntést, hatalmát csupán az a kötelesség korlátozza, hogy minden törvényt egy meghatározott jogi eljárásrend szerint kell hoznia. Ha ez az eljárás tiszteletben tartatik, akkor bármely döntés jogos, egészen a személyiségnek bármely jogától, vagy akár valamennyi jogától való megfosztásáig.

Íme néhány idézet Colliard könyvéből: „A közszabadságokat nem lehet az államra háruló kötelezettségekből meghatározni". „Az állam szabadon határozhatja meg a szabadságjogok mértékét, azzal az egyetlen feltétellel, hogy tiszteletben tartja a megfelelő jogi procedúrát — így például az alkotmány megváltoztatásának vagy a törvények elfogadásának a procedúráját." „A közszabadságok a maguk határain belül (à la limite) eltűnhetnek, mivel ezeket a tételes jog határozza meg"; „Nem létezik az állam általában vett kötelessége, ezzel szemben léteznek

változtatható döntések, amelyeknek kizárólagos ura az állam."[5] Ez a koncepció alapján reakciós, jóllehet adott esetben egy mérsékelt polgári liberális szerző fejti ki.

Mielőtt áttérnénk arra, hogy megvizsgáljuk a személyiség jogi helyzetének különböző oldalait, státusának különböző összetevőit a szocializmusban, leszögezzük, hogy a továbbiakban a személyiség és az ember fogalmát azonosként használjuk. Bármely ember személyiség, a szocialista társadalom tagjait nem lehet „személyiségekre" és „nem személyiségekre" osztani.[6] Ezt a tételt a Szovjetunió alkotmánya is elfogadja; benne minden alkotmányos jogi norma a Szovjetunió valamennyi állampolgárára, minden szovjet emberre érvényes, sőt a törvényben biztosított jogok és szabadságjogok a külföldi állampolgárokra és az állampolgárság nélküli személyekre is kiterjednek (lásd 37. cikkely).

2. A személyiség jogai és szabadságjogai a szocialista társadalomban

A személyiség helyzetét a szocializmusban mindenekelőtt a *személyiségjogai* jellemzik. A személyiség széles körű, reálisan biztosított jogokkal rendelkezik, amelyeket megvalósítva érvényesíti képességeit és adottságait, védelmezi érdekeit, részt vesz a társadalmi és az állami tevékenységben, fejleszti és gazdagítja szellemi szükségleteit. Lenin nagy jelentőséget tulajdonított a személyiség jogainak, ezek védelmének. Keményen bírálta azokat, akik megpróbálták megcsorbítani, megsérteni az állampolgárok jogait. Felszólította a kommunistákat, hogy tanítsák meg az állampolgárokat (és segítsék őket) *„harcolni jogukért* az OSZFSZK-ban viselhető törvényes *harc* összes szabályai szerint"[7].

Ez rendkívül fontos gondolat és értékes útmutatás: az állam ösztönzi, nem pedig akadályozza azt, hogy az állampolgárok védelmezzék saját jogaikat. A személyiség jogainak megsértése törvénytelenség, amely ellen harcolnak mind az állami, a társadalmi szervek, mind pedig maguk az állampolgárok.

A személyiség jogai bonyolult, sokoldalú jelenségcsoportot alkotnak, amely a személyiség fontos vonásait, tulajdonságait fejezi ki. Ezért fontos a személyiség jogainak olyan meghatározását adni, amely tömör formában fejezze ki a személyiség legfontosabb, lényegbevágó vonásait, sajátosságait. Főleg ezért vannak a szovjet jogi szakirodalomban a személyiség

jogairól különböző meghatározások, amelyek olykor csupán megfogalmazásukban különböznek, máskor azonban a lényegben is, mivel különböző ismérveket vesznek be a meghatározásba. Nézetünk szerint a személyiség jogainak meghatározását a következő módon lehet kifejezni: *a személyiség jogai a személyiségnek törvény által biztosított lehetőségei, hogy az anyagi, kulturális és szellemi szociális javakkal, értékekkel éljen és rendelkezzék, a törvény által megszabott keretek között használja fel szabadságát a társadalomban, és a törvény alapján meghatározza a saját és más emberek cselekedeteit.*[8] Ennek a meghatározásnak a bonyolultsága magának a meghatározandó tárgynak a bonyolultságából ered. A személyiség joga mindig jog valamire, valamilyen javakra, értékekre való jog. Ezek az értékek és javak különfélék: anyagiak, kulturálisak, szellemiek. Az embereknek, a szocialista társadalom tagjainak összmunkája hozza őket létre. A személyiség, amely maga is magasrendű érték, a törvénynek megfelelően meghatározott jogokat kap ezekre az értékekre. Éppen ezek alkotják a személyiség jogait.

A fenti meghatározásban előtérbe kerül a személyiség jogaival kapcsolatos probléma megoldásának érték-megközelítése: a személyiség mint legfőbb érték a szocializmusban, reális lehetőséget nyer arra, hogy éljen azokkal a szociális értékekkel, amelyeket a szocialista társadalom tagjainak közös erőfeszítése, összmunkája hozott létre, s maguk a személyiség jogai mint a társadalom nagy jelentőségű értékei jelentkeznek. Ily módon a személyiség jogainak problémáját a marxizmus—leninizmus filozófiai alapján az értékelmélettel (az axiológiával) összefüggésben kell vizsgálnunk. Ez a megközelítés nem azt jelenti, hogy eltávolodunk a tudományos szemlélettől; ellenkezőleg, lehetővé teszi, hogy helyesen fejezzük ki a személyiség jogainak valóban humánus és demokratikus lényegét a szocialista társadalomban. A személyek, események, tények értékmegközelítése, mint V. P. Tugarinov helyesen írta, „az ember mint élő, szükségletekkel és érdekekkel bíró lény természetéből, a társadalmi élet alapvető feltételeiből fakad", és „az értékek problémája a marxizmus—leninizmus legmélyebb lényegéhez, szelleméhez kapcsolódik"[9]. Ez az általános filozófiai tétel teljes mértékben kiterjeszthető a jogra, a törvényességre és a személyiség jogaira.[10]

A Szovjetunió alkotmánya az állampolgárok jogai mellett szabadságjogaikat is rögzíti. Ezek is jogok, a jogok egy fajtáját alkotják. Minden egyes, az alkotmányban rögzített szabadságjog ugyanakkor a személyiség

joga is; így például a szólásszabadság az állampolgárnak az a joga, hogy szabadon fejezze ki gondolatait, véleményét és meggyőződését. A gyülekezési jog az állampolgároknak az a joga, hogy összegyűljenek életük és tevékenységük fontos kérdéseinek megvitatására. Az alkotmány nem azért beszél külön jogokról és szabadságjogokról, hogy megkülönböztesse a jogokat a szabadságjogoktól, szembeállítsa őket egymással, hanem azért, hogy hangsúlyozza a jogok eme fajtájának specifikus tulajdonságait: azt a jogot, hogy az állampolgárok szabadon hajthatnak végre a törvény által nem tiltott cselekvéseket, hogy akadálytalanul bontakoztathatják ki tevékenységüket a törvény keretein belül.

A személyiség jogainak fent megfogalmazott meghatározása magába foglalja a személyiség szabadságjogait is, mivel a szabadság az állami és társadalmi élet és tevékenység egyik vagy másik szférájában mindig a szociális javak kategóriájába tartozik, nagy jelentőségű szociális érték, amelyet harc és munka árán sikerült elérni.

Az 1977-es szovjet alkotmány az 1936-os alkotmányhoz képest jelentős mértékben bővítette a személyiség jogait. Az új alkotmányban meghirdetett alapvető jogok és szabadságjogok: szociális, gazdasági jogok és szabadságjogok (a munkához, a pihenéshez, az egészségvédelemhez való jog stb.), politikai jogok és szabadságjogok (jog az állami és társadalmi ügyek irányításában való részvételre, a választás és a választhatóság joga a népi küldöttek szovjetjeibe és más választott állami szervekbe, a lelkiismereti, a szólás-, a sajtó-, a gyülekezési szabadság, jog a gyűlések, utcai felvonulások és tüntetések rendezésére stb.), személyi jogok és szabadságjogok (a személyiség és a lakás sérthetetlensége, az egyéni élet védelme, a levéltitok, a telefonbeszélgetések és táviratok titka stb.).

Azok a jogok és szabadságjogok, amelyeket az 1936-os alkotmány rögzített, az 1977-es alkotmányban megerősítést nyertek, új tartalommal gazdagodtak. Így például a munkához való jog magába foglalja a jogot a szakma, a foglalkozási ág megválasztására a hivatásérzetnek, a képességeknek, a szakképzettségnek, az iskolázottságnak megfelelően és a társadalmi szükségletek figyelembevételével (40. cikkely). A személyiség számos olyan joga és szabadsága, amelyet az előző alkotmány nem rögzített, most alkotmányos kifejezést nyer, például a kultúra vívmányainak használatához való jog (46. cikkely), a tudományos, a műszaki és a művészi alkotótevékenység szabadsága (47. cikkely), az állampolgároknak az a joga, hogy javaslatokat nyújtsanak be az állami szervekhez és a társadalmi szervezetekhez azok tevékenységének javítására, bírál-

ják munkájuk fogyatékosságait (49. cikkely). A Szovjetunió polgária addig is rendelkeztek ezekkel és más jogokkal a hatályos ágazati jogszabályok erejénél fogva, de alkotmányba iktatásuk megerősítette őket, gazdagította tartalmukat, növelte jelentőségüket, *alkotmányos jogokká tette őket.*

Annak megértése szempontjából, hogy mi a személyiség jogainak lényege, igen fontos az a tétel, hogy a személyiség jogai nem csupán az egyes ember személyes érdekei érvényesítésének eszközéül szolgálnak. Hatékony eszközei az állampolgár részvételének a szocialista és a kommunista építésben, az ország politikai, gazdasági és kulturális fejlődésével kapcsolatos feladatok megoldásában. És az állampolgárok, midőn aktívan részt vesznek ebben az építő munkában, amely a kommunista párt vezetésével folyik, nem csupán kötelességeiknek tesznek eleget, hanem jogaikat is gyakorolják. Ez a személyiség minden jogára vonatkozik, de néhány jogban ez a sajátosság különösen pregnánsan jut kifejezésre. Így például a választójognak, a szólás- és a gyülekezési szabadságnak a gyakorlása az állampolgárok által megfelel minden egyes személyiség érdekének, és a legnagyobb mértékben megfelel a társadalmi és az állami érdekeknek is.

Az ember sok esetben nem személyes érdekeinek érvényesítése végett érvényesíti jogait, hanem a közjóért, a társadalom érdekében, annak érdekében, hogy a törvényesség és az igazság követelményei diadalmaskodjanak bármely megsértésükre, megnyirbálásukra, megcsorbításukra irányuló próbálkozással szemben. Az a tétel, hogy az állampolgárok jogai a társadalmi és állami jelentőségű feladatok végrehajtásának és megoldásának eszközei, nem kisebbíti jelentőségüket a személyiség anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítésére, képességeinek, tehetségének, törekvéseinek érvényesítésére, teljes és mindenoldalú fejlődésére nézve. Ellenkezőleg, ez a tétel növeli és erősíti a személyiség jogainak jelentőségét, és kiküszöböli azokat a téves elképzeléseket, amelyek szerint e jogok lényegében „egoista" természetűek.

Az alkotmány tervezetének vitája arról tanúskodott, hogy a szovjet emberek igyekeznek teljes mértékben élni a szovjet rendszer nyújtotta jogokkal és szabadságjogokkal a társadalmi élet különböző oldalainak tökéletesítése, a kommunista építés feladatainak sikeres megoldása céljából.[11] Mint Leonyid Brezsnyev rámutatott, „a kommunisták a demokratikus jogok és szabadságjogok megvalósítását mindig a dolgozók leghatékonyabb fegyverének tekintették a szocializmusért és a

kommunizmusért folyó harcban"[12]. Ezek a szavak azt hangsúlyozzák, hogy milyen nagy jelentőségük van a személyiség jogainak mint olyan eszközöknek, amelyek az állampolgároknak a társadalmi és állami feladatok megoldásában való részvételét szolgálják.

A jogok és szabadságjogok lényegét fejezi ki az alkotmány 39. paragrafusa: „Az SZSZKSZ állampolgárai maradéktalanul élvezik azokat a szociális-gazdasági, politikai és személyes jogokat és szabadságjogokat, amelyeket az SZSZKSZ alkotmánya és a szovjet törvények meghirdettek és szavatolnak. A szocialista rendszer biztosítja a jogok és szabadságjogok kiterjesztését, az állampolgárok életkörülményeinek szüntelen javítását a szociális-gazdasági és kulturális fejlesztési programok teljesítése arányában.

Az állampolgári jogok és szabadságjogok gyakorlása nem károsíthatja a társadalom és az állam érdekeit, más állampolgárok jogait."

A személyiség jogainak teljessége és a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődés sikereivel párhuzamos állandó bővülése megengedi azt a következtetést, hogy e jogok további kiterjesztése, egyre nagyobb fokú garantáltsága a szocialista társadalom, állam és jog fejlődésének egyik fontos objektív törvényszerűsége. Ez a törvényszerűség egyre határozottabban jelentkezik a szocialista társadalom viszonyainak egész rendszerében, különösen a fejlett szocializmus időszakában.

Ennek a törvényszerűségnek az elismerése nem tesz indokolttá olyan hibás elképzeléseket, mintha e törvényszerűség automatikusan valósulna meg, csupán objektív jellege folytán. Mint a szocialista társadalmi fejlődésnek bármely más törvényszerűsége, ez is az emberek tudatos és célszerű erőfeszítéseinek során nyilvánul meg és érvényesül. Ezért van szükség arra, hogy a párt és az állam szilárdan és megbízhatóan alkalmazza a személyiség jogait, meghiúsítsa, kiküszöbölje ezeknek a jogoknak bármely megsértését, segítséget és támogatást nyújtson megvalósításukhoz.

A személyi kultusz időszakában ismeretes módon megsértették a szocialista törvényességet, a demokráciát, a párt és az állami élet lenini normáit: Leonyid Brezsnyev is szólt erről az SZKP Központi Bizottsága 1977. májusi plénumán, amely megvitatta a Szovjetunió új alkotmánytervezetét, valamint „Történelmi határkő a kommunizmus felé vezető úton" című cikkében. Ezek a törvénysértések ugyan lelassíthatták ennek az objektív törvényszerűségnek a megnyilvánulását, nagy kárt okozhattak, de nem tudták megállítani a szocialista társadalom fejlődését, megsem-

misíteni a demokráciát és a törvényességet. A Szovjetunió Kommunista Pártja elítélte ezeket a törvénysértéseket, felszámolta következményeiket, helyreállította a törvényességet és az állampolgári jogok garanciáit.

A Szovjetunió alkotmányának 39. cikkelye kimondja: megengedhetetlen a jogok és szabadságjogok olyan felhasználása, amely károsítja a társadalom és az állam érdekeit, más állampolgárok jogait. Ez a követelmény mindig is jellemezte a szocialista jogrendszert, és a jogtudomány is alátámasztotta. Most azonban különösen magára vonta a külföldi kritikusok, burzsoá ideológusok és politikusok figyelmét, akik azt állítják, hogy a Szovjetunióban a személyiség jogait minden realitásuktól megfosztják, megszüntetik. Ezeket a rágalmazó koholmányokat Leonyid Brezsnyev is visszautasította a Szovjetunió alkotmánytervezetéről mondott beszédében.

Az, hogy a polgároknak jogaik és szabadságjogaik érvényesítése, gyakorlása során nem szabad megsérteniük a társadalom és az állam érdekeit, más állampolgárok jogait, köztudott; ezt a gondolatot különböző szavakkal és megfogalmazásokban számos polgári állam jogszabályai kifejezik[13]. Az ENSZ 1966-os közgyűlésén elfogadott, a polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi paktum deklarálja a lelkiismereti, gyülekezési szabadságot, azt a jogot, hogy az emberek társadalmi szervezeteket alakítsanak, vagy ilyenekbe belépjenek érdekeik védelmében, s egyúttal elismeri e jogok olyan korlátozásainak lehetőségét, amelyeket a törvény ír elő és amelyek elengedhetetlenek az állam és a társadalom biztonsága, a közrend, más személyek testi és erkölcsi épségének, illetve jogainak és szabadságjogainak védelme érdekében (18., 19., 21., 22. §). Az ember gazdasági, szociális és kulturális jogairól szóló egyezmény szintén megengedhetőnek tartja e jogok olyan korlátozásait, „amelyeket a törvény határoz meg, és csak annyiban, amennyiben ez összeegyeztethető az említett jogok természetével, és kizárólag azzal a céllal, hogy előmozdítsák a közjólétet a demokratikus társadalomban".

Mint látható, a Szovjetunió alkotmányának 39. cikkelye teljes mértékben összhangban van a nemzetközi egyezmények említett tételeivel. Mellesleg a Szovjetunió az elsők között ratifikálta ezeket az egyezményeket; sok tőkésállam, köztük az Egyesült Államok, ezt mind a mai napig nem tette meg.

A személyiség jogainak rendszere, természeténél fogva, demokratikus. E jogokat demokratikus, nem pedig reakciós célokra kell érvényesíteni. Alaptalanul hivatkoznak tehát a reakciósok, a neofasiszták és a fajül-

dözők a demokratikus jogokra és szabadságjogokra, amelyek szerintük megengedik nekik, hogy „eszméiket" hirdessék és azok megvalósítását szorgalmazzák. Az ember jogai, e jogok védelme és biztosítása csak demokratikus és humánus célokat szolgálhatnak, nem pedig a reakció és az obskurantizmus érdekeit.

A személyiség jogai akkor reálisak és hatékonyak, ha a szükséges garanciákkal erősítik meg őket. A személyiség jogainak garanciái olyan eszközök, amelyek biztosítják a személyiségnek a lehetőséget arra, hogy jogaival éljen. E garanciák különfélék lehetnek: gazdasági, politikai, ideológiai vagy jogi természetűek.[14] A személyiség jogainak egész garanciarendszere a gazdasági és a politikai garanciákon alapul. Ezért nem véletlen, hogy éppen ezek hiányoznak a burzsoá jogban, jóllehet formálisan deklarálják, s a hatályos jogszabályokban rögzítik őket: a gazdasági és politikai feltételek nem csupán nem támogatják a dolgozókat jogaik érvényesítésében, hanem ezt kifejezetten meggátolják. A szocialista államban a gazdasági és politikai garanciákat alátámasztják az uralkodó nézetek és meggyőződések, a szocialista társadalmi tudat és jogtudat, valamint az államhatalmi és egyéb irányító szervek szervezetének demokratikus formái.

A személyiség jogainak garanciarendszerében igen nagy jelentőségük van a jogi garanciáknak, azaz azoknak a törvény szabta eszközöknek, amelyek biztosítják az állampolgároknak azt a lehetőségét, hogy szabadon és akadálytalanul gyakorolhassák jogaikat, kiküszöbölik a jogok megvalósulásának útjában álló akadályokat, megvédelmezik az állampolgárok jogait a jogsértésektől. Az új alkotmány a jogi garanciák vonatkozásában nagy előrelépést jelentett. Az 1936-os alkotmány szólt ugyan a személyiség jogainak gazdasági és politikai biztosítékairól, de alig, néhány esetben pedig egyáltalán nem beszélt a jogi garanciákról. Ez olykor a jogi garanciák alábecsülésére vezetett a jogi szakirodalomban és a gyakorlati tevékenységben is. Most kiküszöbölték a jogi biztosítékoknak ezt a kezelését, jelentőségüket megnövelték, bővítették és megszilárdították a jogi garanciákat, melyek szerepe állandóan nő.

A politikai és a gazdasági biztosítékok — akárcsak az ideológiaiak és a szervezetiek — meghatározó jelentőségűek, és főképpen a személyiség jogainak általános realizálásában érvényesülnek. Amikor azonban egy-egy személy konkrét jogának meghatározott szituációban való érvényesítéséről, az adott jognak a jogsértéstől való védelméről van szó, az ilyen és hasonló helyzetekben igen nagy, olykor döntő jelentőségük

van a jogi garanciáknak, amelyek közvetlenül előmozdítják az adott jog megvalósulását és gátolják megsértését. Ezért a jogi biztosítékok a személyiség, az állampolgár jogi státusának elengedhetetlen alkotórészét, értékes és hatékony összetevőjét képezik.

A személyiség valamennyi, az alkotmányban megállapított jogát jogi garancia támasztja alá. Így például bármely szovjet állampolgárnak azt a jogát, hogy az állami szervekhez és a társadalmi szervezetekhez javaslatot nyújtson be tevékenységük javítására és bírálja a munkájukban tapasztalható hiányosságokat, a következő jogi biztosítékokkal látták el: 1. azok a tisztségviselők, akikhez panaszt nyújtanak be, kötelesek a megszabott időn belül kivizsgálni az állampolgárok javaslatait és beadványait, válaszolni azokra és megfelelő intézkedéseket tenni; 2. tilos a bírálat megtorlása; azokat, akik megsértik ezt a tilalmat, felelősségre vonják (49. cikkely).

A személyi sérthetetlenséget az garantálja, hogy senkit sem szabad letartóztatni bírósági döntés vagy ügyészi jóváhagyás nélkül (54.§). Megfelelő jogi garanciái vannak a lakás sérthetetlenségének, a levelezés, a telefonbeszélgetések és táviratok titkának (56. cikkely). Fontos jogi biztosíték az állampolgárok bírósági védelme, ha a becsületükre, méltóságukra, életükre, egészségükre, személyi szabadságukra és vagyonukra törnek (57. cikkely).

Külön figyelmet érdemel a tisztségviselők cselekedetei elleni panaszoknak a bíróság hatáskörébe utalása. Ez új tétel a Szovjetunió alkotmányában. A tisztségviselők cselekedeteivel kapcsolatos panaszokat eddig többnyire közigazgatási vonalon intézték — a felsőbb közigazgatási szervnél, a hivatali felettesnél. Emellett a törvény rögzített néhány esetet, amikor bíróságon lehetett panasszal élni a választói névjegyzékben elkövetett tévedések, a közigazgatási szerveknek bírság kiszabásával kapcsolatos ténykedései esetében és néhány más esetben. Az új alkotmány általános elvként mondja ki, hogy a bírósághoz lehet fordulni olyan tisztségviselőkkel szemben, akik lényeges kérdésekben megsértik az állampolgárok jogait, függetlenül attól, hogy mely jogágazathoz, milyen jogintézményhez tartozik a megsértett jog. „A tisztségviselők a törvénysértő, hatáskörüket túllépő s az állampolgárok jogait csorbító cselekedeteik miatt a törvény által előírt módon beperelhetők a bíróságnál"[15] — mondja ki az alkotmány.

Ugyanakkor érvényben marad a tisztségviselők cselekedetei miatti bíróság előtti panaszemelés joga minden olyan esetben, amikor ezt egyes hatályos törvények konkrét jogágazatokban lehetővé teszik. Így például

a munkajog területén érvényes az a szabály, hogy a vállalat vagy intézmény dolgozóját csak a törvényben megjelölt indokok alapján, a szakszervezet hozzájárulásával lehet elbocsátani, és az elbocsátott személy még ilyen hozzájárulás esetén is panasszal élhet a bíróságnál az elbocsátása ellen (Az SZSZKSZ és a szövetségi köztársaságok munkaügyi jogszabályainak alapjai, 18. és 89. §).

A személyiség jó hírnevének, becsületének és méltóságának védelmét szolgálja a következő szabály: ha valaki szóban vagy sajtóban olyan információkat terjeszt, amelyek csorbítják valamely állampolgár (vagy szervezet) becsületét és méltóságát, az utóbbinak joga van bíróság útján követelni e közlések cáfolatát. Ez esetben nem a panasztevő köteles bizonyítani a terjesztett hírek helytelenségét, hanem a híresztelések terjesztőjének kell bebizonyítania, hogy azok megfelelnek a valóságnak. Ha ezt nem teszi meg, a bíróság megcáfoltnak minősíti a közléseket, és ha sajtó útján terjesztették, sajtó útján kell megcáfolni őket (Az SZSZKSZ és a szövetségi köztársaságok polgári jogának alapjai, 7. §).

3. A személyiség jogi kötelezettségei és felelőssége a szocialista társadalomban

A személyiség helyzete a társadalomban nemcsak jogaival, hanem *kötelességeivel* is jellemezhető. A személyiség jogai elszakíthatatlanul összefüggnek a törvény, a jog által rá kirótt kötelességekkel, vagyis jogi kötelességeivel. Marx írta, hogy „nincs jog kötelesség nélkül és nincs kötelesség jog nélkül"[16].

Engels a szociáldemokrata párt 1891-es erfurti programjának tervezetét bírálva rámutatott: „Ahelyett, hogy »mindenkinek egyenlő jogai legyenek«, ezt javaslom: mindenkinek »egyenlő jogai és *egyenlő kötelességei* legyenek« stb. Az *egyenlő kötelességek* a mi szempontunkból különösen lényeges kiegészítés a polgári demokratikus *egyenlő jogokhoz* és megfosztja ezt a követelést sajátosan polgári értelmétől."[17]

Mint már rámutattunk, a személyiség jogainak lényege abban a törvényileg biztosított lehetőségben rejlik, hogy az emberek használják a társadalmi javakat, értékeket. Ezek a javak nem állnak elő kész formában, hanem az emberek összmunkája teremti meg őket. Ezért azok, akik e javakat és értékeket használják, kötelesek gondoskodni megőrzésükről, létrehozásukról és gyarapításukról.

Az új alkotmány kimondja, hogy a Szovjetunióban a fejlett szocializmus politikai rendszere biztosítja az „állampolgárok reális jogainak és szabadságjogainak a társadalom iránti kötelességükkel és felelősségükkel való egyeztetését" (bevezető rész), és hogy „a jogok és a szabadságjogok gyakorlása elválaszthatatlan az állampolgári kötelesség teljesítésétől" (59. cikkely). Mint látjuk, az alkotmány itt a jogok és kötelességek *összekapcsolását*, a jogok gyakorlásának a kötelességek teljesítésétől való *elválaszthatatlanságát* rögzíti. A jogok és kötelességek nem olvadnak össze egymással, hanem önállóan léteznek. Jogaik legszélesebb, legteljesebb és legaktívabb gyakorlásának sem szabad akadályoznia az állampolgárokat kötelességeik teljesítésében, ahogyan az állampolgárokkal szemben a kötelességük teljesítését illetően támasztott legmagasabb követelmények sem korlátozzák az állampolgárokat jogaik gyakorlásában, nem csökkenthetik, gyengíthetik e jogok alkalmazását, megvédését bármiféle jogsértéstől.

A jogok és kötelességek összefüggését nem úgy kell értelmezni, mintha köztük valamiféle fordított arány volna: több jog — kevesebb kötelesség, több kötelesség — kevesebb jog. A személyiség jogainak kiterjesztése nem jelenti kötelességeinek csökkenését, s az, hogy a személyiségre kötelességek hárulnak, nem csorbítja jogait. A személyiség jogainak és kötelességeinek összefüggése abban fejeződik ki, hogy a személyiségnek jogai és kötelességei is vannak, tehát a feladat az, hogy az adott személy jogait védjék, szavatolják, s ugyanakkor biztosítsák, hogy ugyanezen személy teljesítse kötelességeit. A jogok és kötelességek kapcsolata abban is kifejezésre jut, hogy az egyik személy jogának a másik személy (személyek) kötelessége felel meg: amihez az egyik személynek joga van, azt a másik személy (személyek) köteles(ek) biztosítani számára, és nem akadályozni e jog gyakorlását, nem megsérteni e jogot.

Különleges jellegű a személyiség és az állam jogai és kötelességei közötti összefüggés, amiről már szóltunk. Azt, amit az adott személy az állammal szemben teljesíteni köteles, az államnak joga van megkövetelni tőle, és — ha az állampolgár ezt a követelményt nem teljesíti — joga van kényszeríteni kötelessége teljesítésére. És megfordítva: amihez az állampolgárnak joga van az állammal szemben, azt az állam köteles teljesíteni az állampolgárral, a személlyel szemben (például megvédeni és biztosítani sérthetetlenségét és szabadságát, becsületét és méltóságát, a munkaképes személynek szakmájába vágó munkát biztosítani, a törvény szabta életkor elérése után nyugdíjban részesíteni stb.).

A Szovjetunió alkotmánya teljeskörűen és pontosan meghatározza a szovjet állampolgárok fő kötelességeit (59–69. cikkely): a szovjet állampolgár köteles betartani az SZSZKSZ alkotmányát és a szovjet törvényeket, lelkiismeretesen dolgozni, óvni és szilárdítani a szocialista tulajdont, védelmezni a szovjet állam érdekeit és a szocialista hazát, tiszteletben tartani más személyek jogait és törvényes érdekeit, gondoskodni a gyermekek neveléséről, óvni a természetet, gondoskodni a történelmi műemlékek és más kulturális értékek védelméről, elősegíteni a más országok népeihez fűződő barátság és együttműködés fejlesztését, támogatni és szilárdítani az egyetemes békét.

Mindezek magasrendű, megtisztelő kötelességei az állampolgárnak, melyek nem állnak ellentétben jogaival, hanem összhangban vannak velük, nem alacsonyítják le, hanem minden tekintetben emelik méltóságát. A szocialista társadalomban élő személyiség jogait és kötelességeit jogi státusának vonatkozásában is helytelen „ellentétekként" jellemezni (mint olykor szokták), még ha hozzáteszik is, hogy ezek az ellentétek egységbe olvadnak. A jogok és kötelességek közötti ellentmondásról (bár még úgy is csak feltételesen) az egyik személy jogával és a másik személy kötelességével kapcsolatban lehet beszélni, amikor ezek a személyek a jogviszonyban, annak szubjektumaiként kapcsolatban állnak egymással, és konfliktushelyzet keletkezik köztük. A személyiség jogi státusához tartozó jogokat és kötelességeket viszont nem lehet ellentéteknek felfogni: miként az alkotmány kimondja, a jogok és kötelességek *összekapcsolódnak*, a jogok megvalósulása *elválaszthatatlan* a kötelességek teljesítésétől.

Ahogyan a személyiség jogait jogi garanciák védik, a személyiség jogi kötelességeit *jogi felelősségével* biztosítják. Ez jogi kifejezése a társadalmi felelősség általános fogalmának, ahogyan azt a filozófiában, a szociológiában és az etikában alkalmazzák.[18] Ily módon a jogi felelősséget úgy lehet meghatározni, mint a személyiségnek a társadalomhoz, az államhoz, más személyekhez való helyes, tudatos, a jog és a jogtudat követelményeinek megfelelő viszonyát, mint a törvény értelmében rá háruló jogi kötelességeknek, a társadalom, az állam és más személyek részéről a személyiséggel szemben támasztott, a törvényekben kifejeződő követelményeknek a lelkiismeretes teljesítését.

Ilyen felelősség hárul a személyiségre, az állampolgárra attól a pillanattól kezdve, amikor a törvény, a jogszabályok valamely kötelességet rónak rá. Tehát a jogi felelősség a személyiség felelőssége jogi köteles-

ségeinek *helyes* teljesítéséért. Ha pedig a személy nem teljesíti kötelességét és ezzel megsérti a törvény követelményeit, jogi felelőssége a *helytelen*, jogtalan cselekedetekért viselt felelősség jellegét ölti, és az adott személlyel szemben foganatosított meghatározott befolyásoló rendszabályokat, elítélést, bírságot, büntetést von maga után.

Így például az a tisztségviselő, akit meghatározott munkaterület vezetésével bíztak meg, felelős azért, hogy ez a munka sikeres és hatékony legyen. Éppen ebben az értelemben beszél a Szovjetunió alkotmánya „minden állami szervnek és tisztségviselőnek a rábízott ügyért viselt felelősségéről" (3. cikkely). Ha viszont a tisztségviselő nem teljesíti kötelességeit, nem biztosítja a munka sikeres voltát, felelőssége azokban az intézkedésekben fejeződik ki, amelyeket a törvény értelmében vele szemben alkalmaznak (fegyelmi, leváltás stb.). A szülők felelősek gyermekeik eltartásáért és neveléséért. Ez a felelősség a gyermek születése pillanatában kezdődik és egészen nagykorúságáig a szülőkre hárul. Ha pedig a szülők nem teljesítik ez irányú kötelességeiket, akkor megfelelő befolyásoló intézkedéseket alkalmaznak velük szemben (például a szülői jogoktól való megfosztás).

A jogi felelősséget nem szabad csupán a negatív formájára — fenyítésre, ráhatásra, büntetésre — szűkíteni, vagyis csupán a kötelességmulasztásért, a törvény megsértéséért viselt felelősségként felfogni.[19] Ebből az álláspontból logikusan következik az az állítás, hogy arra az emberre, aki teljesíti kötelességeit, semmiféle felelősség nem hárul, a felelősség csak akkor nyilvánul meg, ha nem teljesíti kötelességeit, ha megszegi a törvényt. E nézet egyik híve szerint a jogi felelősség nem egyéb, mint a kötelesség teljesítése „a kényszer állapotában"[20]. Ezzel nem lehet egyetérteni.

A felelősség, beleértve a jogi felelősséget is, mindenekelőtt a kötelességek *teljesítéséért*, a *helyes*, lelkiismeretes munkáért viselt felelősség, az ügy iránti *felelős* (nem pedig felelőtlen) viszonyulás. A felelős magatartás: helyes magatartás, tudatos tevékenység. A kényszerítésnek, a fenyítésnek csupán a kötelességek elmulasztása, a jogellenes magatartás esetében van helye. Amikor az embert abban a szellemben nevelik, hogy legyen tisztában kötelességeivel és érezzen felelősséget azok teljesítéséért, amikor megnövekszik azoknak a felelőssége, akikre társadalmilag fontos munkaterületeket bíznak, akkor nem a fenyítő, büntető rendszabályok szigorításáról van szó, hanem a szóban forgó személyekkel szemben támasztott követelmények fokozásáról, kötelességtudatuk erősítéséről.

Eszerint a felelősség mint olyan eszköz, amellyel biztosítható, hogy a személyiség teljesítse kötelességeit, mindenekelőtt *pozitív* jellegű: a kötelesség *teljesítéséért* viselt felelősség. A felelősség csak azokban az esetekben ölt negatív formát, ha a kötelességeket nem teljesítik, jogsértést követnek el.[21] Az így értelmezett jogi felelősség, minthogy szoros kapcsolatban van azokkal a kötelességekkel, amelyeknek teljesítését biztosítani hivatott, alkotó része, összetevője a *személyiség jogi státusának.*[22]

Tehát a személyiség jogi helyzete magába foglalja: 1. a személyiség jogait; 2. a jogok garanciáit; 3. a személyiség jogi kötelességeit; 4. a személyiség jogi felelősségét kötelességeinek teljesítéséért.

A személyiség jogi státusa a szocializmust és a kommunizmust építő szovjet nép hatalmas eredménye, a szocialista társadalom és állam magasrendű társadalmi értéke. Ám a személyiség jogi státusának megerősítésére, fejlesztésére, gazdagítására irányuló munka tovább folytatódik. Előfordulnak még olyan negatív jelenségek, mint a személyiség jogainak és ezek garanciáinak megsértése, egyes emberek kötelességmulasztásai, társadalomellenes cselekedetek, jogsértések. És noha az ilyen negatív jelenségeket a szocializmus és a kommunizmus építése folyamán leküzdjük, a velük szembeni türelmetlenség nő, egyre nagyobbak a követelmények a személyiség jogi státusa valamennyi összetevőjének legszigorúbb tiszteletben tartására.

A jogsértések elleni harc konkrét rendszabályait a megfelelő jogágazatok határozzák meg. Így a büntetőjog tartalmazza a legsúlyosabb, legveszélyesebb jogsértések, a bűncselekmények elleni rendszabályokat. A jogsértések elleni harc azonban nem merül ki olyan intézkedésekben, mint a jogsértők üldözése és velük szemben a törvény szabta fenyítő, büntető rendszabályok alkalmazása: különösen fontosak azok az intézkedések, amelyek a jogsértések elhárítására, okaik kiküszöbölésére irányulnak, vagyis a megelőző és nevelő jellegű rendszabályok.[23]

E téren nagy jelentősége van a *szocialista jogtudat* nevelésének, erősítésének, fejlesztésének az állampolgárokban. A jogtudat a szocialista társadalom tagjai társadalmi tudatának egyik fajtája, formája. A jogtudat a joggal, a törvényekkel, a személyiség jogaival és kötelességeivel, a szocialista társadalommal kapcsolatos eszmék, nézetek és meggyőződések összessége; az ország törvényeinek és más emberek jogainak tiszteletben tartása, a saját kötelességekhez való tudatos viszony, türelmetlenség a törvénytelenség, a felelőtlenség bármely megnyilvánulásával, a társadalom, a személyiség és más emberek érdekeinek semmibevevésével szemben.

A szocialista jogtudat szervesen összefügg az *erkölcsi tudattal*, amiképpen szorosan és elszakíthatatlanul összefüggnek az erkölccsel, az erkölcsi követelményekkel maga a szocialista jog, a szocialista állam törvényei. A szocialista jogot erkölcsi elvek hatják át, aminek következtében általános formában meg lehet fogalmazni ezt az elvet: *ami törvényes, az nem lehet erkölcstelen, ami törvénytelen, az nem lehet erkölcsös.* Ez az elv a szocialista jog erkölcsi alapjából fakad. És bár megvalósítása a hatályos jogszabályokban és a jogszabályok gyakorlati alkalmazásában elég bonyolult, mégis szilárd alapja van a szocialista jogtudatban, a szocialista társadalom embereinek jogtudatában. Ezért nagyon fontos a szocialista állam polgárainak jogi nevelése. Ez a feladat magába foglalja a jogpropagandát, az állampolgároknak az érvényes törvényekkel való megismertetését — különös tekintettel azokra, amelyekkel mindennapi életünkben és tevékenységünkben közvetlenül találkoznak —, a törvények tartalmának és jelentőségének magyarázatát. A jogi nevelés azonban nem szorítkozik erre: elsőrendű jelentősége van a szocialista jogtudat nevelésének, erősítésének[24], a törvények iránti tiszteletnek, annak, hogy az emberek felismerjék a törvények feltétlen betartásának és végrehajtásának szükségességét, ne tűrjék el a törvény követelményeinek semmibevevését, a törvénysértéseket.

A személyiség esztétikai fejlődése

A szocialista személyiség esztétikai fejlődésének kérdését a kommunista építésnek a társadalom által megoldandó valóságos problémáival kapcsolatban kell vizsgálni. Ez a marxista–leninista esztétikában már hagyományos megközelítésmód napjainkban különleges jelentőségűvé válik. Ennek oka először is az, hogy az érett szocializmusban megnövekednek az ember mindenoldalú és harmonikus fejlődésének lehetőségei, azaz új minőségre tesznek szert maguk a társadalmi „körülmények", amelyek időszerűvé teszik az esztétikai tényezők szerepét a társadalmi élet valamennyi szférájában, másodszor pedig a szovjet társadalom szellemi aktivitásának magas szintje, egyebek között az esztétikai tudat és tevékenység szférájában, amelynek jelentősége – mint az „ember termelésének", vagyis az új típusú személyiség kialakításának rendkívül fontos tényezője – erősen megnövekszik. Lenin azt mondta, hogy a kommunista társadalom olyan szépséget tud majd létrehozni, amely mindent felülmúl, amiről a múltban csak álmodozni lehetett. Ma fontos feladat, hogy ezt az előrejelzést a társadalom esztétikai kultúrája által elért színvonal mércéjéül használva átgondoljuk a kultúra fejlődésének logikáját, és meghatározzuk fő tendenciáit.

Amikor a személyiség esztétikai fejlődését elemezzük a jelen körülmények között, elengedhetetlen, hogy komplex módon közelítsük meg a keletkező problémák felvetését és megoldását. A fejlett szocializmus szellemi termelésében végbemenő gyökeres változásokat rögzítve, ez arra késztet, hogy új módon értékeljük mind a valósághoz való esztétikai viszony „komplex" természetét – szerves összefüggésben a társadalmi tudat más formáival –, mind a „személyiségi" tényező fokozódó jelentőségét az esztétikai problematikán belül. Mivel a szovjet emberek eszté-

tikai fejlődése előtt megnyíló perspektívák napjainkban elválaszthatatlanok a társadalom szociális és kulturális érettségének elért szintjétől, ezért mindenekelőtt azt kell megérteni, hogy mi teszi ezeket a perspektívákat történelmileg igazoltakká, reálisakká.

A kommunista párt által Lenin kezdeményezésére megvalósított kulturális forradalom gyökeresen átalakította a dolgozók esztétikai tevékenységének és tudatának szféráját. Az itt bekövetkezett változások jellegét és értelmét röviden a következőképpen jellemezhetjük.

A társadalom történetében először válik a széles dolgozó tömegek (tehát a tömegek, nem pedig egyes osztályok vagy kiváltságos rétegek!) esztétikai fejlődése a kulturális élet, a szellemi aktivitás nélkülözhetetlen megnyilvánulási formájává. Az esztétikai alkotó tevékenység tömeges jellege nem csupán a korábban számos kívül maradt és elnyomott dolgozó millióknak a hivatásos és amatőr művészet iránti érdeklődésében, a művészettel való kapcsolatában nyilvánul meg, és nem is csupán az emberek ama törekvésében, hogy elsajátítsák a művészeti értékeket, amelyekhez korábban csak a kiválasztottak juthattak hozzá. Tömegessé vált az embereknek az a szükséglete is, hogy esztétikai értékeket hozzanak létre, s ez a szükséglet megnyilvánul a munkában, az életmódban és az emberek közötti kapcsolatokban.

Az esztétikai kultúra fejlődésében a történelem során először lényegi módon tükröződik az a művészeti értékek alkotói által is felismert összefüggés, hogy munkásságuk függ a tömegolvasótól és a tömegnézőtől. Mint A. G. Jegorov rámutat, „a műalkotások, mint a művészeti kultúra tényei, az esztétikai kultúra jelentőségére csak az esetben tesznek szert, ha meghódítják a tömegek tudatát, ha társadalmi elterjedtségre és elismertségre tesznek szert. Ebben az értelemben a társadalom esztétikai kultúrája mindig *tömegkultúra*, amely jellemző társadalmi elsajátításának mértékére és meghatározott szociális normájára."[1]

A szocialista társadalom, kedvező feltételeket teremtve a dolgozó tömegek szociális és kulturális egyenlőségéhez, feladatának tekinti, hogy leküzdje az ember kulturális fejlődésének tisztán „felvilágosítói" megközelítését, és az embert az élet valamennyi szférájában a szellemi alkotás szubjektumává változtassa. Ez természetesen nem azonnal következik be, hanem hosszan tartó történelmi periódus során, beleértve a fejlett szocializmus szakaszát, amelyben még megmaradnak az emberek szellemi szükségletei és igényei közötti különbségek. Ám a fontos a társadalom kulturális haladásának, egyebek között az esztétikai fej-

lődésnek a fő tendenciája, az, hogy a fejlődés nem a művészi alkotótevékenység kész termékeinek passzív fogyasztására orientálódik (ami például a kapitalizmusban a „tömegkultúrát" jellemzi), hanem arra, hogy minden ember maga is hozzájáruljon a szocializmus esztétikai kultúrájához.

A kulturális forradalom során gyökerében megváltozott az emberek esztétikai alkotótevékenységének összetétele és tartalma. Anélkül, hogy szem elől tévesztenénk a „folytonosságot" a szocializmus kialakuló esztétikai kultúrája és a megelőző fejlődés között, valamint az esztétikai tevékenység számos „hagyományos" formájának, vonásának és elemének a megmaradását, külön hangsúlyozni kell annak az átalakító hatásnak a mértékét és mélységét, amelyet a szocialista forradalom az esztétikai tudat szférájára, a tömegek alkotótevékenységére gyakorolt. Nem csupán az esztétikai tevékenység eszmei tartalma, társadalmi és kulturális funkciója változott meg, amely közvetlenül összefügg a társadalmi lét kommunista átalakításának feladataival. Gyökeresen új elv, a humánus orientáció elve jut érvényre az esztétikai kultúra fejlődésében, amely az emberek valóságos életéhez, a személyiség fejlődésének szükségleteihez és igényeihez igazodik.

Az esztétikai tevékenység és tudat a szocializmusban valóban emberi és társadalmi abban az értelemben, hogy mentes a vallás állítólag „felemelő" csalásától, a mitológia újsütetű formáitól, az utópikus szemlélődéstől stb., megszabadul a zártságtól, a „lokális" jellegtől, és létfontosságú feltételévé válik annak, hogy az emberben kialakuljon a kulturális alkotás képessége. Lunacsarszkij szavaival: „a kommunizmus terve: felszabadítani az egyéniséget, teret adni az emberi alkotótevékenységnek, megteremteni az élet lehető legnagyobb változatosságát"[2]. Ahogyan a „szépség törvényei szerinti" alkotás, miközben mint különleges tevékenységfajta megőrzi specifikumát, egyre közvetlenebbül kapcsolódik a szovjet emberek sokszínű gyakorlati életéhez, úgy realizálódik a gyakorlatban az esztétikai alkotótevékenység legfőbb célja a szocializmusban: az, hogy életre keltse és kifejlessze a dolgozó emberben az élet alkotójának, művészének tulajdonságait.

Ebből a szempontból kritikai felülvizsgálatra szorulnak mindazok, a köznevelés elméletében és gyakorlatában még mindig tapasztalható kísérletek, hogy „felvilágosítói" módon értelmezzék a személyiség esztétikai fejlesztésének célját és feladatait. Ez egyebek között abban a törekvésben fejeződik ki, hogy az esztétikai nevelést a művészet, a

szép iránti fogékonyság, a „jó ízlés" kialakítására korlátozzák. Sőt az esztétikai nevelés fogalmát gyakran a művészetek egészének vagy egyes művészeti ágazatoknak a „művészettörténet" ráhatására szűkítik. Csakhogy bármily fontos önmagában véve az ember bevezetése a művészet világába, ez nem tekinthető az esztétikai képzés és nevelés „hosszú távú" céljának; inkább eszköze (kétségkívül hatékony és pótolhatatlan eszköze) a kommunista életforma, a kommunista érintkezési és magatartási normák iránti magasrendű és tényleges emberi szükséglet kialakításának. Amikor Lenin azt mondta, hogy a művészetnek egyesítenie kell az emberek gondolkodását, érzelmeit és akaratát, fel kell bennük ébresztenie a művészt,[3] nem az embernek a művészeti tevékenység vagy az amatőr művészet valamely ágához való „célszerű" hozzátartozására gondolt. A művészet természetének megértése, az a képesség, hogy felfogjuk a műalkotások szépségét és aktívan részt vegyünk értékek létrehozásában, jóllehet jellemzi az ember esztétikai fejlettségi színvonalát, de csupán következménye az egyén mint kulturális-történeti lény másik, valóban egyetemes szükségletének, nevezetesen annak, hogy az ember *alkotó módon* viszonyuljon a környező világhoz és önmagához mint személyiséghez.

Ebből a szempontból az esztétikai nevelésre mint az állampolgári, politikai, erkölcsi stb. nevelés valamiféle „kiegészítésére" vonatkozó közkeletű elképzelések aligha megalapozottak. Nemcsak arról van szó, hogy ezzel lebecsülik vagy éppenséggel figyelmen kívül hagyják az esztétikai nevelés lehetőségeit a személyiség általános társadalmi, kulturális történeti fejlesztése alapvető problémáinak megoldásában. Itt magát az esztétikai nevelés specifikumát értelmezik pontatlanul; azt, hogy éppen azért képes egyesíteni az emberek gondolkodását, érzelmeit és akaratát, mert mindenoldalúan hat rájuk. Ebben rejlik legfőbb *sajátossága* és legfontosabb *előnye* a nevelő ráhatás más fajtáihoz képest.

Ily módon a személyiség esztétikai fejlődése az ember mint a fejlett emberi érzékiség formáiban tárgyilag tevékenykedő, totális lény mindenoldalú „újratermelésének" különleges módja.[4] Különleges, mert a valóság gyakorlati-szellemi (az elméletitől megkülönböztetett) elsajátításának módja, a (kulturálisan fejlett formákat öltött *emberi érzékiség* pedig a specifikus „tárgya" vagy „anyaga" a társadalmi-történeti tapasztalatok esztétikai elsajátításának és értékelésének a személyiség által. A társadalmi ember érzéki tapasztalatai nem csupán egyéni élményeit foglalják magukba, hanem az esztétikai fejlődésnek mindazokat a

tapasztalatait is, amelyeket a személyiség más emberekkel való érintkezése során szerzett élettevékenysége valamennyi szférájában, beleértve a munkát, a mindennapi életet és a művészet világával való érintkezést. Az emberi érzékiséget mint olyant fejlődésben „valamennyi társadalmi viszony összessége" determinálja, gazdagsága az egyén tárgyi tevékenységének, társadalmi kapcsolatainak gazdagságától és az emberek alkotóképességeinek mindenoldalú kibontakozásához szükséges reális feltételektől függ.

A személyiség esztétikai tevékenysége és tudata az adott korszakra és a konkrét társadalomra jellemző társadalmi viszonyok, érintkezési formák és kulturális értékek kialakult és történelmileg fejlődő rendszere által determinált. „Az ember, mielőtt az esztétikai tevékenység szubjektumává válna, bekapcsolódik a társadalmi kölcsönhatás rendszerébe (a termelési és társadalmi viszonyok uralkodó rendszerébe, a társadalmi tudat kialakult formáiba, a társadalmi nevelésbe, érintkezésbe, hagyományokba). Éppen a társadalmi kölcsönhatás folyamatában szilárdulnak meg az esztétikai eszmények, munkálódik ki az értékorientációs rendszer, formálódik az ízlés. Minden egyes ember belső világának és gondolkodásának meghatározott »közössége« van, ennek légkörében építi fel érveit, indítékait és értékeléseit. A társadalmi érintkezés eme formáin kívül nincs esztétikai élmény."[5] Ezért a személyiség által kidolgozott, a világhoz való esztétikai viszony jellegét mindenekelőtt a személyiségnek az a képessége határozza meg, hogy elsajátítsa, „magáévá" tegye a társadalmilag érvényes normákat és eszményeket. Ez azonban csak első feltétele az ember esztétikai kultúrájának, amely nagymértékben függ egyidejűleg az egyéni tapasztalatok gazdagságától és a szubjektum aktivitásától.

A közvetlen élménynek az esztétikai viszonyra jellemző formája, a jelenségek, az események, a tények befogadásának és értékelésének színes egyéni jellege a szabadságnak, következésképpen az ember öntevékenységének magas fokát feltételezi. A marxista esztétika elveti a két végletet, mind a szubjektív önkényt, mind pedig a „körülmények" „fetisizálását", és abból indul ki, hogy a személyiség esztétikai fejlődése teljesen összhangban van egy olyan társadalom szociális normáival és eszményeivel, amely legfőbb céljának az ember alkotó erőinek feltárását, a „szabad egyéniség" (Marx) kialakítását tekinti.

Így megérthetjük a személyiség esztétikai fejlődésének jellegét és alapvető tendenciáját a szocializmusban általában és annak jelenlegi

szakaszán különösen. Az esztétikai elv az alkotó tevékenység szerves részévé és egyúttal a harmonikus személyiségfejlődés feltételévé válik, amennyiben „bekapcsolódik" a társadalom kommunista átalakításának folyamatába és a társadalom fő célját — az ember totális és mindenoldalú fejlődését — szolgálja. Ez pedig azt jelenti, hogy a személyiség esztétikai fejlődését nem lehet olyan nevelési folyamatként elképzelni, amely független a dolgozók szellemi felszabadításától, kulturális színvonaluk emelésétől és az egyes emberek alkotó potenciáljának feltárásától. Ez a párt politikájának elvi alaptétele a tömegek esztétikai fejlesztése terén a szocialista forradalom első napjaitól kezdve.

Amikor Lenin azt mondta, hogy a szocializmusnak a múltból örökölt „egész kultúrát" és „egész művészetet" át kell vennie, nem csupán abból a tényből indult ki, hogy az új szocialista kultúrát, ezen belül az esztétikait, nem lehet a semmiből előteremteni. Arról volt szó, hogy a múlt szociális-kulturális tapasztalatainak kritikai elsajátítása elengedhetetlen alapját alkotja annak, hogy felébresszék és kifejlesszék a társadalmi és egyéni létük gyökeres átalakításához kezdő milliók alkotó erejét és képességeit.

Ez azonban még nem meríti ki a tömegek kulturális fellendülésének és fejlődésének értelmét és tartalmát a szocializmusban. A társadalom szocialista átalakításának újdonságát és messzemenő céljait az esztétikai oktatásra és nevelésre vonatkoztatva a következőképpen határozták meg: „...Esztétikai oktatáson — hangsúlyozta „Az egységes munkaiskola alapelvei" című dokumentum (1918) — nem valamiféle leegyszerűsített gyermeki művészet tanítása értendő, hanem az érzékszervek és az alkotóképességek módszeres fejlesztése, ami tágítja a szép élvezésének és létrehozásának lehetőségét."[6] A személyiség esztétikai fejlődésével szemben támasztott legfontosabb követelmények között elsőként említik a rendszeres megközelítést, másodszor a gyakorlattal, a reális élettel való szoros kapcsolatot, vagyis a hatékonyságot. Egy másik dokumentum, a Közoktatási Népbiztosság Állami Tanácsának tézisei (1921), hangsúlyozta: „... Nem lehet a művészetet az iskolai élet gerincévé tenni; nem művészeket, hanem az új élet építőit kell képezni minden területen."[7] *Az élet alkotásának, kommunista elvek szerinti átalakításának tudása* — ez az esztétikai oktatás és nevelés legfőbb rendeltetése a szocializmusban.

A valósághoz való alkotó viszony felébresztésének hangsúlyozása közvetlenül összefügg a dolgozók mindenoldalú fejlesztésének feladatá-

val, amely a szocialista építés valamennyi szakaszán megőrzi általános iránymutató jelentőségét. A személyiség mindenoldalú fejlettségének tulajdonképpeni „mércéje" az a képessége, hogy teljes életet éljen, aktívan hasson az élet valamennyi szférájára és megnyilvánulására (szemben a felületes elképzelésektől, amelyek szerint a „mindenoldalú fejlettség" azt jelenti, hogy minden egyes emberben mindenfajta tehetségnek és pozitív tulajdonságnak egyesülnie kell – holott ezek teljes terjedelmükben csupán az egész emberiség szintjén realizálódhatnak). Krupszkaja szavaival: „mindenoldalúan fejlett embereket kell nevelni, tudatos és szervezett társadalmi ösztönökkel..., akik értelmes tartalmas, szép és örömteli társadalmi életet tudnak építeni"[8].

Az a körülmény, hogy a szocializmus még nem biztosítja a személyiség ilyen *„előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését"[9], független bármely *korábban kialakított* mércétől, mivel nem rendelkezik valamennyi ehhez szükséges objektív és szubjektív feltétellel, nem csökkenti ennek az általános célkitűzésnek a gyakorlati jelentőségét a szocialista társadalom fejlődésének egyik szakaszán sem. Ez a célkitűzés a szocializmusnak a kommunizmus felé tartó reális mozgásában igazolódik és testesül meg, amely esztétikai síkon az emberi érzékiség gazdagsága kibontakozásának és az érzékek formálódásának folyamata. A személyiség esztétikai fejlődésének kérdését a szocialista kulturális forradalom tartalmához és eredményeihez kapcsoljuk, nem szakítjuk ki a valóságos történelem talajából, és lehetőségünk nyílik arra, hogy kijelöljük jelenlegi megoldásának főbb aspektusait.

Milyen tényezők és tendenciák jellemzik hát a személyiség esztétikai fejlődését az érett szocializmus stádiumában? A *rendszerjellegű totalitás*nak a szocializmus által elért minősége (amely fejlettségének legáltalánosabb jegye)[10] meghatározza az esztétikai tényező szerepét a szovjet emberek élettevékenységének valamennyi szférájában. Az esztétikai tevékenység rendszerjelleget ölt: a természeténél fogva totalitással bíró művészi princípium mind aktívabban és tömeges méretekben nyilvánul meg a munkában és az életmódban, az embereknek a természethez és egymáshoz való viszonyában. A „szépség" fogalma új társadalmi tartalommal és értelemmel telik meg, a világ kommunista átalakítására irányuló, társadalmilag hasznos tevékenységet az esztétikai tudat szépként észleli.

Más szóval, az ember esztétikai tevékenysége már nem áll szemben tevékenységének más fajtáival az anyagi és a szellemi termelésben, mint

a kapitalizmusban, ahol a szép és fennkölt (az, ami „önmagában magasabbrendű", Marx szavaival) mint „haszontalan" jelentkezik az emberek élettevékenységéhez képest. A fejlett szocialista társadalomban az esztétikai tevékenység az ember mindenoldalú fejlődésének szerves részévé válik, a világ gyakorlati-szellemi elsajátítására való képességének rendkívül fontos mutatója lesz.

Az esztétikai tudat és tevékenység szférájában bekövetkezett minőségi változások az esztétikai oktatás és nevelés tartalmában és szerkezetében is tükröződnek. A diszciplinák jelenlegi szétágazó rendszere — az esztétikai nevelés elmélete, a termelési-technikai-esztétikai (formatervezés), a mindennapi élet és a magatartás esztétikája, a természet esztétikája, a művészettudományok fejlődő komplexuma — lényeges korrekciókat visz az esztétikai oktatás és nevelés feladatainak értelmezésébe.

Az esztétikai oktatást és nevelést nem úgy fogjuk fel, mint amely a művészet általános törvényszerűségeinek megismerésére és értékeinek elsajátítására szorítkozik, hanem mint a személyiség harmonikus fejlődésének nélkülözhetetlen feltételét és eszközét, függetlenül az ember által választott fő foglalkozástól (szakmától). E tendencia tömeges és tartós jellegét bizonyítandó utalhatunk például a szovjet szakmunkásképző iskolák rendszerében az *esztétikai nevelés* immár 15 éves gyakorlatára, ahol a középfokú oktatás alapján fiatal munkásokat képeznek a legkülönbözőbb szakmák számára. Az „esztétikai nevelés" tantárgy fő tartalma a munka és a termelés esztétikája, a természet esztétikája, a magatartás és a mindennapi élet, az érintkezés esztétikája, mégpedig az oktatás tevékeny-gyakorlati oldalának hangsúlyozásával. Megjegyzendő, hogy itt a munkásosztály, az új, kommunista társadalmat építő vezető erő fiatal nemzedékének esztétikai képzéséről van szó az élet valamennyi szférájában, hogy ez a képzés rendkívül fontos, elengedhetetlen, tekintettel pártunknak a társadalmi termelés hatékonyabbá tételét és a munka minőségének javítását célzó irányvonalára, továbbá, hogy e képzést a jövendő munkás személyiségfejlődésének szükségletei diktálják.

A személyiség esztétikai fejlődésének lényeges sajátossága a mai körülmények között e fejlődés általános kulturális értékének felismerése. A fejlett szocializmust az jellemzi, hogy az ország a kulturális forradalom befejező szakaszába lép, amelyben az egyes személyiség és az egész társadalom kulturális potenciáljának egyszerű gyarapítása lényeges feladat marad ugyan, de már nem meríti ki a további kulturális építés

értelmét és távoli célját. Fokozatosan előtérbe kerül az a feladat, hogy minden egyes emberben ki kell fejleszteni a kulturális alkotás szükségletét, azt, hogy önmagát mindenoldalúan és harmonikusan fejlett, totális lényként nyilvánítsa ki. Az egyes személyiség és egész rétegek általános kulturális fejlődése olyan tényező, amelynek jelentősége különösen érezhetővé válik akkor, amikor növekednek a követelmények a termelés, a mindennapi élet, a szabadidő és a magatartás kultúrájával szemben.

Az esztétikai princípium, amely természeténél és specifikumánál fogva kiterjed az élet valamennyi oldalára, az embernek a világhoz való sokrétű viszonyára, megihleti és megnemesíti a személyiség élettevékenységének minden aktusát, igazi „emberi" tartalommal telítve azt. Itt nem csupán a „zoológiai individualizmus" minden megnyilvánulásától mentes érzelmek magas kultúrájának kialakításáról van szó, hanem arról is, hogy a személyiség megszokja, hogy „a szépség" törvényeivel, vagyis a célszerűségnek, az arányosságnak, a forma és a tartalom egységének stb. a „törvényeivel" összhangban ténykedjen. A neveléssel kialakított esztétikai kultúrát úgy fogják fel, mint a szovjet emberek általános kultúrája növelésének, a szocialista életmód fejlesztésének és tökéletesítésének igen fontos feltételét.

Az egyes ember esztétikai fejlődésének általános kulturális jelentősége még fontosabbá válik a tudományos-technikai forradalom körülményei között. Az „esztétikai tényező" által az ember tárgyi és „dologi" környezetének átalakításában betöltött funkció megnövekedése időszerűvé teszi azt a kérdést, hogy a személyiség „egyetemesen" közelítse meg munkájának és mindennapi életének szervezését. A munkahelyi és az otthoni környezetnek, az élettevékenység egész infrastruktúrájának rendezésére irányuló céltudatos tevékenység elképzelhetetlen olyan képességek magas fejlettségi szintje nélkül, mint az asszociatív gondolkodás, a produktív képzelet, a vizuális érzékenység stb. A termelési esztétika meghonosítása a munkafeltételek és a mindennapi élet további humanizálását, a termelés résztvevői közötti igazi emberi kapcsolatok megteremtését szolgálja. A fejlett esztétikai appercepció, a választékos esztétikai érzelmek és ízlés a tömeggyártás körülményei között elősegíti, hogy enyhítsük a termelés szabványosításának és a munkafolyamatok sztereotíp jellegének negatív hatását, aktivizálja az alkotó kísérletezést az érzelmi és az intellektuális szférában.

A termelés és a mindennapi élet esztétikájában a tudományos-technikai forradalom következtében kialakult új helyzet arra késztet, hogy széle-

sebben és mélyebben értékeljük az esztétikai tényező általános kulturális szerepét. Mint Sz. G. Sztrumilin rámutat, „a stílusalakulás törvényeinek, a formaalakulás általános törvényszerűségeinek tanulmányozása, nem absztrakt esztétikai ismeretek, hanem a dolog értékét és jelentőségét meghatározó esztétikai kritériumrendszer hozzáértő propagálása teremtheti meg az előfeltételeket olyan tárgyi környezet kialakításához, amely a fejlett szocialista társadalom életformájának szükségleteit tükrözi"[11].

A fogyasztói preferenciákat és ízlést azok a kulturális értékek kondicionálják, amelyekkel a társadalom rendelkezik. Ekként hatnak egyebek között a formatervezés legjobb mintái. A modern tömegtájékoztatási eszközök lehetővé teszik ezek széles körű propagálását és meghatározott értékrendszerekben való meghonosítását. Az egyes személyiség esztétikai fejlődésére vonatkoztatva ezekkel az objektív jellegű változásokkal együtt jár a szubjektum szerepének növekedése és „autonomiájának" bővülése a környező valóságra való esztétikai ráhatásban. A szépségre törekvés minden téren — a munkában és a napi életben, az érintkezésben és a magatartásban — *szükségletté* válik, amely gyakorlati levezetést, aktív felhasználást, a megnyilvánulás szabadságát keresi. És ez érthető, mivel az ember esztétikai tevékenységében sok minden megy túl a „gyakorlati célszerűség" keretein, sok olyasmi van, ami nem csupán az ember „munkája", hanem *egész élete* szempontjából szükséges és fontos.

Az esztétikai tevékenység a társadalmi gyakorlat általános törvényszerűségeinek medrében fejlődik: a társadalmi-történelmi tapasztalatoknak az egyén által való elsajátítása nem csupán a magatartás általános struktúráját változtatja meg, a tevékenységnek és a valóság pszichikus visszatükröződésének új fajtáit és formáit hozza létre, hanem új képességeket is kialakít.[12] A tudományos-technikai forradalom aktualizálja, sőt bizonyos értelemben ki is élezi a személyiség „új képességeinek" kialakításában kapcsolatos problémákat, amelyeket a „munka váltakozása" és a „funkció fogékonysága" hoz létre a nagyipari termelés feltételei között. Az emberi munka „lehető legnagyobb sokoldalúságának" szükséglete és annak biztosítása, hogy az ember abszolúte rendelkezésre álljon változó munkakövetelmények számára (így fogalmazta meg a problémát Marx[13]) — ez a forrása a modern embert a valósághoz fűző esztétikai viszony megváltozásának.

Az esztétikai viszony, befogadás integrális jellege és közvetlen formája folytán, nemcsak elsőként rögzíti az ember és a társadalmi, kulturális és természeti környezet közötti kölcsönhatásban bekövetkezett változáso-

kat, hanem a személyiség új képességeinek kialakításával és kifejlesztésével válaszol is azokra. Láthatólag nem véletlen, hogy a „szakmák összekapcsolására", azaz az élettevékenység módjainak összekapcsolására irányuló tendencia, amely a fejlett szocializmust jellemzi, különösen abban nyilvánul meg, hogy az emberek fő foglalkozásuk mellett az öntevékeny művészeti alkotótevékenység valamely fajtájába kapcsolódnak be.[14] Még lényegesebb és még többet ígér a szocialista személyiség további fejlődése szemponjából a jelen körülmények között a tömegek aktív részvétele a természeti és társadalmi valóság esztétikai megszervezésében, az a törekvés, hogy túllépjék a szorosan vett művészeti tevékenység kereteit.

Ez az esztétikai érzék magas fokú érettségéről tanúskodik: az esztétikai érzék nem éri be a művészet világával való érintkezéssel, és követelményeit a gyakorlati tevékenység valamennyi formájában — a munkában, a társadalmi, tudományos tevékenységben és a napi életben is realizálja. Az esztétikai érzék az emberi élettevékenység valamennyi szférájára hatva megvilágítja a különböző jelenségek, események, tények jelentőségét a szubjektum számára. A reális valóságnak, a társadalmi gyakorlatnak esztétikailag appercipiált jelenségei a befogadás egyéni, személyesen átélt formájának jóvoltából a személyiség sajátjává válnak, gazdagítva szellemi igényeinek világát, értékorientációjának és preferenciájának körét tágítva.

Mivel az esztétikai viszony képes elképzelt „jelenségek", „események", „tények" megszerkesztésével „anticipálni", vagyis megelőzni a gyakorlati tevékenységet, óriási lehetőséget rejt magában a világnak a személyiség részéről való befolyásolására. Így például a korszerű termelésnek széles profilú, önállóan és kezdeményezően döntő és cselekvő, alkotásra képes és kész munkások iránti szükséglete feltétlenül megköveteli, hogy fejlesszük a dolgozók esztétikai szükségleteit, s kivált ama képességüket, hogy a változó világot mint *eleven konkrét egészt* appercipiálják, megőrizve a valóság összefüggéseinek és sajátosságainak teljes gazdagságát. Az esztétikailag művelt munkás minden „részfeladat" vagy részművelet megoldásánál „az egész képéhez" igazodik, ami lehetőséget nyújt erejének és képességeinek alkotó alkalmazására.

A valósághoz való esztétikai viszonynak az a sajátossága, hogy „független" az ember közvetlen gyakorlatától, különösen értékessé válik napjainkban, amikor bizonyos nehézségek és ellentmondások tapasztalhatók a harmonikusan és mindenoldalúan fejlett személyiségeszmény realizálásában. A gépesítés és automatizálás jelenlegi színvonala által, kivált az ipari termelés futószalagrendszere által szigorúan meghatá-

rozott és megkövetelt specializálódás, a növekvő urbanizáció, amely megnehezíti az ember közvetlen kapcsolatát a természettel, az intellektualizálódás, amely gyakran jár együtt az érzelmi fejlődésben való elmaradással — mindezek a jelenségek és folyamatok igencsak élesen vetik fel az emberi személyiség integritásának problémáját. Ilyen körülmények között az esztétikai princípium abban érvényesíti aktuális, valóságos erejét, hogy segít leküzdeni, megszüntetni az emberi élettevékenység bármely megnyilvánulásának egyoldalúságát és korlátozottságát, ez pedig belső forrásul és ösztönzésül szolgál a személyiség tapasztalatainak felfrissítéséhez és élettevékenysége korlátainak tágításához. A személyiség esztétikai kultúrájának aktív, alkotó szerepe fejeződik ki abban, hogy ennek alapján aktualizálódnak az ember alkotó képességei, továbbá a személyiség ama törekvésében, hogy túllépje a szokásos tevékenység és a hétköznapi tudat kész sémáinak határait.

Tehát a szocialista személyiség világnézetének, erkölcsiségének, fizikai tökéletességének formálásában az esztétikai tényezőt különleges szerep illeti meg. Ez képviseli *mindent átfogóan* és *totálisan* az emberi élettevékenységet, az egész valóság „nevében" lépve fel. Ebben a vonatkozásban az esztétikum az objektívnek és a szubjektívnek, az anyaginak és a szellemnek, az érzékinek és a racionálisnak, a tudattalannak és a tudatosnak, az érdekmentes (önzetlen) gyönyörködésnek és a gyakorlati (utilitárius) felhasználásnak, a szemlélődésnek és a tevékenységnek, a szervesen élőnek és a technikailag előállítottnak stb. az elszakíthatatlan kapcsolatát jellemzi.[15]

Az egyes személyiség esztétikai gazdagsága és fejlődése abban az egész egyetemes emberi kultúra elsajátításának alapján formálódó képességében nyilvánul meg, hogy hatékonyan érvényesítse a világhoz való voltaképpeni „emberi" viszony teljességét és sokféleségét. Más szóval, a személyiség esztétikai fejlődése során alakul ki és szilárdul meg — a társadalmi és egyéni élettevékenységnek normájaként — az ember gyakorlati-szellemi létezésének mindenoldalúsága és integritása.

Könnyen meggyőződhetünk erről a művészet példáján, amely az esztétikai tevékenység különböző fajtáinak sajátosságait a képi gondolkodás specifikus, művészi formájában testesíti meg. A művészet világával való érintkezés és még inkább az embernek művészi értékek létrehozásában való közvetlen részvétele, mint elengedhetetlen feltétele és eszköze annak, hogy felébresszük és fejlesszük a szubjektum alkotó aktivitását, semmiféle más emberi tevékenységfajtával nem pótolható.

Elvileg helytelen alábecsülni a társadalmi ember esztétikai élettapasztalatát, amely jóval szélesebb a művészi gyakorlatnál. Hiba alábecsülni a művészet lehetőségeit is, ahol a személyiség gyakorlati-szellemi és érzelmi tapasztalatai feldolgozódnak és összhangba kerülnek a társadalmi fejlődés és nevelés emberi kulturális szükségleteivel. Ebben az értelemben a művészet közvetlenül formálja és szervezi a környező világ érzéki (vagyis esztétikai) befogadásának szféráját

A művészetnek a társadalmi életben és a személyiség nevelésében betöltött helyét és szerepét vizsgálva számos szerző rámutat annak többfunkciós természetére. Beszélnek a művészet megismerő, nevelő és szorosan vett esztétikai funkcióiról. Csakhogy eközben gyakran szem elől tévesztik azt a körülményt, hogy a művészet lényege a valósággal való kölcsönhatásnak bármely aspektusában esztétikai. Ez pedig azt jelenti, hogy a művészet „magába foglalja", mintegy megszüntetve-megőrzött formában, az emberek társadalmi tevékenységének mindazon formáit, amelyekben a valósághoz való emberi, „személyiségi" viszony tükröződik és megnyilvánul. Vagyis értelmetlennek és üresnek bizonyul a „művészet a művészetért" tétele, hiszen a tudományos-megismerő, az erkölcsi-esztétikai és a társadalmi-politikai mozzanatokat nem kívülről erőltetik rá, tulajdonképpeni természetétől idegenként, a művészetre; e mozzanatok szervesen beletartoznak a művészi tudat és tevékenység tartalmába, eleve benne foglaltatnak a művészet faji lényegében. Ezért a művészet, anélkül hogy specifikuma csorbát szenvedne, átalakító befolyást gyakorol a társadalmi élettevékenység valamennyi oldalára, beleértve a politika, az ideológia, az erkölcs stb. szféráját.

Következésképpen a művészet multifunkcionalitását, az emberek élettevékenységében betöltött megismerő, kommunikatív, nevelő, szórakoztató szerepét csak akkor érthetjük és határozhatjuk meg helyesen, ha pontosan körülhatároljuk a művészet fő feladatát, ahogyan Lenin megfogalmazta. Lenin előtérbe állította a művészet által az emberre gyakorolt hatás totális, a művészet tevékeny-konstruktív, alkotó jellegét, azt, hogy az emberben felébreszti és kifejleszti a valósághoz és önmagához mint személyiséghez való alkotó viszonyt.

A szocialista és a kommunista társadalomban a művészet reális lehetőséget kap arra, hogy az őt életre hívó emberi szükséglettel (a társadalmi egyén alkotóerőinek és képességeinek egyetemes kifejlesztése iránti szükséglettel) adekvát módon mutassa fel faji lényegét és töltse be társadalmi funkcióját. Ahogyan közeledünk a kommunizmushoz, ahol a társadalom

minden egyes tagja számára lehetővé válik, hogy a fejlett termelőerők bázisán „mindenoldalúan kifejlesztett adottságaikat mindenoldalúan működtessék"[16], a „művész" fogalmának terjedelme bővülni fog. A jövőben is megőrzi viszonylagos önállóságát, ám ugyanakkor általános emberi jelentésre és tartalomra tesz szert.

A művészet igen fontos sajátossága, hogy az emberi élettevékenység bármely oldalát vagy szféráját az emberek létének, tapasztalatainak és magatartásának *megismételhetetlenül személyes kontextusában* érinti. A művészetnek megvan a maga dimenziója az emberi létezés „gazdagságának" méréséhez és „értelmének" meghatározásához. A művészet, mindent az esztétikai befogadás szféráján átbocsátva, a képzelőerőre támaszkodva, minden alkalommal mintegy újra felfedezi az ember számára azt, ami legmagasabb rendű szükséglete: az alkotóerők, képességek, tehetség abszolút kinyilvánítására és feltárására, a fejlődés totalitására és mindenoldalúságára irányuló szükségletet. A művészet, megerősítve a társadalmi érvényű esztétikai szükségletek és értékek rendszerét, emberi tartalmukat a személyiség mércéjével méri. Az igazi művészet a hamisítványoktól és a pótlékoktól eltérően az emberi létezésnek mint az emberhez méltó vagy méltatlan létezésnek a mintáit dolgozza ki — itt természetesen figyelembe kell vennünk az ember által a természeti és társadalmi erők fölött gyakorolt uralom elért szintjét.

Különösen hangsúlyozni kell a művészet erkölcsi jelentőségét, amely egyáltalán nem korlátozódik az erkölcsök ábrázolására, a jónak és a rossznak, ezek harcának érzékletes „megjelenítésére". A művészetet és az erkölcsöt nem csupán benső rokonságuk, az esztétikai és az etikai eszmény közelsége fűzi össze. Közösségük abban is megnyilvánul, hogy a tudás egy és ugyanazon területének — az emberről szóló tudásnak — különböző oldalait fejezik ki. Az egyéni életre vonatkozó döntések és választások szférája, amely nem vethető alá a tudományos és technikai megismerésnek, alkotja az erkölcsi és az esztétikai tudat területét.

A művészet, a személyiség erkölcsi potenciáljára apellálva, egyetemes formát ad azoknak a kérdéseknek és problémáknak, amelyekkel az emberek a saját életükben foglalkoznak, anélkül, hogy igényt formálnának egyéni tapasztalataik társadalmi érvényességére. Elvégre a szocialista társadalom emberét nem csupán a jelenségek és tárgyak lényegének megismerése érdekli, hanem az élettények, szituációk és események teljes gazdagsága, sokfélesége is. A művészet, amelynek nem elvont fogalmakkal és elvekkel, hanem eleven, egyéni emberekkel, jellemekkel van dolga,

s amely az eseményt, a tényt, az emberi sorsot megragadva és ábrázolva ezt az egységet művészi képmásokban, mint valami egyszerit, megismételhetetlent és ugyanakkor tipikusat mutatja be, fontos szerepet tölt be a szovjet emberek nevelésében.

A művészet, feltárva és igazolva a mélységes egyéni választás és döntés társadalmi jelentését, az emberi lélek életének hajszálfinomabb árnyalatait rajzolja meg. Benne, akárcsak az erkölcsben, az ember a történelmi folyamat és alkotás szubjektumaként lép fel, megőrizve megismételhetetlenségét, individualitását. A művészetben a társadalmi ember céltételező tevékenysége tárgyi-személyiségi kifejeződést és igazolást nyer. A tudomány képes megmagyarázni és megfogalmazni az emberi létezés céljait, eredetét és a társadalmi gyakorlat által való meghatározottságát, de nem tudja *igazolni* az emberi magatartást, megmutatni az ember *felelősségét*, *érdemét* és *bűnét*.[17] Ez főleg a művészetnek és az erkölcsnek, az ember rájuk jellemző totális megközelítésének az előjoga. A művészet ősidők óta, úgyszólván természeténél fogva azt valósítja meg, amit manapság az ember komplex megközelítésének neveznek; a művészetben az ember a maga társadalmi és egyéni létének teljességében jelenik meg.

A mai szovjet irodalom és művészet legjobb alkotásainak figyelemre méltó sajátossága a fokozott érdeklődés a személyiség iránt, erkölcsi potenciálja és szellemi érettsége iránt, az iránt, hogyan cselekszik az ember a változó társadalmi körülmények között, megnyilvánítva erkölcsi tulajdonságait és meggyőződését, tanúságot téve alkotó természetéről. A párt XXV. kongresszusán az SZKP Központi Bizottságának beszámolója hangsúlyozta: „Íróinknak, művészeinknek érdeme, hogy a legkiválóbb emberi tulajdonságokat igyekeznek megerősíteni: az elvhűséget, a becsületességet, az érzelmi mélységet; ebbeli törekvésükben kommunista erkölcsiségünk megingathatatlan elveiből indulnak ki."[18]

A fejlett szocializmus feltételei között a személyiség esztétikai fejlődésének jellemzése szempontjából alapvető jelentőségű az az életteli folyamat, amelyben „egyfelől a művészet életismerettel gazdagszik, másfelől pedig a dolgozók sokmilliós tömegei kapcsolódnak a kultúra értékeihez".[19] A művészet hatása a szovjet emberek társadalmilag kifejlődött és releváns esztétikai szükségleteinek, nézeteinek és ízlésének alakulására attól függ, hogy mennyire mélyen és hitelesen ragadja meg az élet jelenségeit és folyamatait, azt, ami az országot élteti, és ami az egyes emberek személyes sorsának részévé vált. Ezt nevezhetjük a művészet *minőségi* fejlesztése problémájának; a művészet minőségét az élet *művészi* meg-

ragadásának színvonala, a kortársak lelki világába való behatolás mélysége határozza meg. A gyakorlat azt mutatja, hogy az embert hidegen hagyják azok a művek, amelyekből hiányzik az élet aktuális kérdéseinek felvetése és személyes érdekeltségű értelmezése. A művészetben sok minden függ a művész társadalmi érvényre igényt tartó tapasztalatainak gazdagságától, attól, hogy a mű szerzője megtalálja-e a pregnáns esztétikai formát alkotói elgondolása megvalósításához. A művészetnek az olvasóra, nézőre, hallgatóra gyakorolt hatása függ a befogadó általános kulturális, erkölcsi és esztétikai fejlettségétől.

A szocialista személyiség nevelésének módjai

A személyiség irányultságát tudatának integritása, értékorientációinak jellege, végső soron pedig szükségleteinek és érdekeinek rendszere határozza meg.[1] Minél inkább orientálják a személyiséget szükségletei és érdekei pozítiv világnézeti és erkölcsi tartalommal bíró egységes értékekre, annál inkább lép fel integráns személyiségként és annál inkább várható tőle meghatározott cselekvésmód a konkrét helyzetekben.

A gyermekek és fiatalok pszichológiájának vizsgálatai arról tanúskodnak, hogy a személyiség tudatának irányultsága függ a személyiségnek mint egésznek életkori és egyéni struktúráitól, tulajdonságaitól és tevékenységétől. Azok a fiatalok, akik elsajátították a szocialista világnézetet és erkölcsöt, célratörőek és magabiztosak cselekedeteikben és személyiségük egyéb megnyilvánulásaiban. A fiatalság magas fokú társadalmi és politikai aktivitása a szocialista meggyőződés magas szintjével párosul. Olyan tulajdonságok is jellemzik, mint a kollektivizmus, a felelősségtudat, a tapintat, a szerénység, a tudásvágy, az akaraterő és az energikusság. A tanulók társadalmi orientációja mind az érzelmi szférában, mind pedig a tanulási folyamatban megmutatkozik.

Ebből következik, hogy a szocialista személyiséget csak a világnézetére, erkölcsi tudatára, s ezeknek cselekedetekben, a gyakorlatban való kifejezésére gyakorolt hatás révén lehet sikeresen nevelni. Abban a törekvésünkben, hogy a „pedagógiai emeltyüket" hasznosítsuk a tudományos megismerésben, a gyakorlatban, az érzelmek és az esztétikai élmények formálásában, figyelembe kell vennünk ezek összefüggését a személyiség tudatának világnézeti magvával, a személyiség erkölcsi orientációjával, erre az összefüggésre kell támaszkodnunk a tudatos szocialista személyiség nevelésének céljából. Ugyanakkor ez a világnézeti, erkölcsi tényező

csak abban az esetben határozhatja meg a tudatos szocialista személyiség viszonyait, tulajdonságait és tevékenységét, ha *a személyiség viszonyainak, tulajdonságainak, tevékenységének integrális voltára* épül.

A személyiség tudatának irányultságára gyakorolt hatás döntő eszköz azoknak a pedagógiai *„eljárásoknak"* a kialakításában, amelyek a személyiség mint egész fejlődését szolgálják. *Az ideológiai nevelés a kommunista nevelés magva, szorosan összefügg az utóbbinak valamennyi feladatával és aspektusával.* A szocialista társadalomban az embernek politikailag tájékozottnak kell lennie, közéleti elkötelezettséget kell éreznie, élen kell járnia a munkában, a kollektíva méltó tagjának, sokoldalúan fejlett személyiségnek kell lennie. Ezt az embert a szabad idő racionális felhasználása, a fizikai tökéletesség, a tudományos világnézet és a kommunista erkölcs jellemzi. A személyiség megnyilvánulásainak sokrétűsége határozza meg azoknak a különböző módoknak a kombinációját ahogyan a társadalom a személyiség tudatára nevelő hatást gyakorol. E módok kutatása a társadalomtudományok időszerű feladata.

1. A nevelés különböző aspektusainak és problémáinak egysége

A személyiség tudatának struktúrájában különleges szerepet töltenek be az *ismeretek*. Ezek alkotják a személyes meggyőződés formálódásának alapját. Az ismeretek mélysége és megbízhatósága biztosítja a szocialista meggyőződések tartósságát. Ez határozza meg a természet- és társadalomtudományok rendkívül nagy szerepét a mindenoldalúan fejlett személyiség nevelésében. A szocialista meggyőződés a világról alkotott helyes, a tudományos világképnek megfelelő képzeteken alapul. A rendezett, rendszeres és alaposan átgondolt tudás kvintesszenciáját a világnézeti, filozófiai meggyőződések alkotják, ezeken alapszik a tudat különböző megnyilvánulásainak egysége.

A politikai meggyőződések, amelyek közvetlenül társadalmi, osztályérdekekhez kapcsolódnak, a szocializmusban az utóbbiak átfogó tudományos megértése alapján alakulnak ki. A politikai tudat a tömegek sokoldalú politikai és társadalmi tevékenységével függ össze. Ezért a személyiség politikai meggyőződéseinek alakulását az határozza meg, hogy milyen politikai tapasztalatokra tesz szert.

Az erkölcsi meggyőződések közvetlenül összefüggnek a személyiség

mindennapi tevékenységével, meghatározzák és orientálják a személyiséget a munkában és a tanulásban, a kisebb-nagyobb hétköznapi kérdésekben. A szocialista erkölcs normáit nem lehet teljes mértékben elsajátítani a tudományos, világnézeti, filozófiai és politikai tudattól függetlenül, mert tudományos, elméleti megalapozást igényelnek. Mivel azonban az erkölcs mint „tudatosított cselekvés" szorosan összefügg a mindennapi élettel, ezért lényegét tekintve a gyakorlati tevékenység tapasztalataiból fakad, és teljes mértékben csak az erkölcsi tettek gyakorlásában nyilvánul meg.

Még szorosabban kapcsolódik az érzelmekhez és az élményekhez az esztétikai tudat és a világ esztétikai megragadása. A művészet a világ megismerésének fontos formája, és tudományos, filozófiai, politikai, erkölcsi és egyéb meggyőződéseket közvetít. Befolyást gyakorol a tudat egészére, a személyiség világlátására.

A világ szellemi elsajátításának minden módja és a tevékenység összes formái meghatározott befolyást gyakorolnak a személyiség tudatának alakulására. Kölcsönhatásban alkotják a tudat teljességét, tökéletesítik és csiszolják a legkülönbözőbb oldalakról. Ily módon a személyiség tudata tartalmasabbá válik, megnövekszik az emberi tevékenység jellegére gyakorolt hatása.

Ha a tudat egyik vagy másik oldala fejletlen marad, *aránytalanságok* és *ellentmondások* keletkeznek a személyiség jellemében és tetteiben. Előfordulhat, hogy a szocialista személyiségnek magas intellektuális fejlettségi szintje, politikai meggyőződései és világnézeti-filozófiai valóságfelfogása ellenére nem eléggé fejlett az esztétikai és erkölcsi tudata. Ez esetben könnyen enged burzsoá és kispolgári hatásoknak, egy szóra elfogadja a szubjektív értékeléseket, fogékony lesz a torzult ízlés befolyására. Ellentmondás léphet fel a politikai célkitűzések és a világnézeti, filozófiai meggyőződések között. Ha a világnézet, a tudományos megismerés és a hétköznapi tapasztalatok színvonala alacsony, akkor megnövekszik annak a veszélye, hogy az emberben hibás nézetek, hamis meggyőződések jelennek meg.

Az NDK-beli és szovjet iskolákban folytatott vizsgálatok azt mutatják, hogy feltétlenül szükséges a szocialista tudat és magatartás különböző oldalainak fejlesztése. Míg például olyan tulajdonságok, mint a szocializmusnak az internacionalizmus és kollektivizmus elveinek igazába vetett hit, a tanuláshoz és a munkához való aktív viszony, viszonylag jól fejlettek és elég szilárdak a személyiségben, más tulajdonságok,

mint a társadalmi aktivitás, a szabadidő tartalmas és kulturált eltöltésének képessége és óhaja, a sportolási kedv stb. olykor kevéssé fejlettek.[2]

A kialakuló személyiség fejlődésének különböző szakaszain gyakran igen nehéz helyzetekbe kerül, amikor politikai, világnézeti, erkölcsi vagy esztétikai döntéseket kell hoznia. Ilyen helyzetekben időlegesen még a viszonylag jól fejlett meggyőződések is meginoghatnak. A tudatfejlődés dialektikájának bonyolultsága és ellentmondásossága éppen abban rejlik, hogy a személyiségnek készen kell állnia helyes döntést hozni meglevő ismereteinek, tapasztalatainak, meggyőződéseinek, képességeinek és szokásos cselekvésmódjának alapján.

A tudatos szocialista személyiség nevelésében fontos figyelembe venni azt a lélektani tényt is, hogy még a fejlett személyiség sem tudatosítja maradéktalanul az élményeket.[3] Ha a tudatosított megértés és tudás, illetve a nem tudatosult észleletek közötti ellentmondás elmélyül, ez „személyiséghasadáshoz" vezethet, amely az egész tevékenységének ilyen vagy olyan formáiban nyilvánul meg.

Az emberek cselekedeteinek megfigyelése azt mutatja, hogy ezek gyakran nem felelnek meg meggyőződéseiknek. Minél szilárdabbak a meggyőződések, annál nagyobb mértékben lesznek megfelelő cselekedetek hajtóerői. Másfelől, ha a cselekedetek megfelelnek a meggyőződéseknek, ha a személyiség leküzdötte a nehézségeket, ha az erőfeszítések eredménye szemmelláthatő és értékelhető, ez jelentős mértékben szilárdítja a meggyőződéseket.

Ahhoz azonban, hogy a cselekedetek hatékonyak legyenek, nem elég a meggyőződés. Ezenkívül akaraterőre, kitartásra, állhatatosságra, céltudatosságra, bátorságra stb. is szükség van. E jellemvonások fejlődésének megvan a maga logikája. Kialakulhatnak a szocialista meggyőződésektől függetlenül is. A velük összekapcsolódó szocialista meggyőződések bizonyos fokig „összeolvadnak" e tulajdonságokkal, mivel a személyiség világnézeti, erkölcsi tulajdonságain alapulnak, amelyek meghatározzák *a tudat és a cselekvések egységét.*

A kommunista nevelés központi feladata az, hogy a nevelés folyamatában megvalósítsa a különböző oldalak és aspektusok egységét, vagyis érvényesítse a nevelés egész ügyének komplex megközelítését.[4]

A szocialista személyiség nevelése feltételezi a világ tudományos megismerését. Ezt a gondolatot több ízben hangsúlyozta Lenin, különösen „Az ifjúsági szövetségek feladatai" című beszédében. „Hiba volna úgy gondolkodni — mutatott rá —, hogy elég elsajátítani a kommunista jelszavakat, a kommunista tudomány következtetéseit anélkül, hogy elsajátítanák az ismereteknek azt az összegét, amelynek következménye maga a kommunizmus."[5]

A szocialista meggyőződések *tudományosan megalapozottak.* Alapzatukat a marxi—lenini tanítás alkotja. Marx, Engels és Lenin a munkásosztály elméletét és világnézetét kifejlesztve, nem hagyták figyelmen kívül koruk tudományos ismereteinek egyetlen lényeges területét sem: a filozófiát, a közgazdaságtant, a történeti tudományokat, a társadalmi tanokat, a természettudományokat, a matematikát, a technikát stb. A marxista—leninista elmélet alkotó továbbfejlesztése napjainkban szintén feltételezi mind a társadalmi fejlődés és az osztályharcban szerzett tapasztalatok tudományos elemzését és általánosítását, mind pedig a konkrét-tudományos megismerés elméleti szintézisét.

A marxizmus—leninizmus a tudományos megismerés korszerű színvonalát tükrözi. A marxizmus—leninizmus megalapítóinak klasszikus munkái mintaszerű példái a tudományos bizonyítóerőnek, a kérlelhetetlen logikának, amely magával ragad, szabatos és világos következtetésekhez, a kommunizmus szükségszerűségének megértéséhez vezet. Nagyon kifejezően mondotta a tudományos kommunizmus „vaslogikájáról" annak idején Heinrich Heine: „S mégis, bevallom nyíltan, ugyanez a kommunizmus, amely ilyen ellenségesen viseltetik minden érdekemmel és hajlandóságommal szemben, olyan varázzsal igézi meg lelkemet, hogy nem állhatok ellen neki; két hang kél védelmére keblemben, két hang, amelyeket nem lehet elnémítani... Mert az egyik hang a logika hangja. »Az ördög logikusan gondolkozik!« — mondja Dante. Szörnyű szillogizmus tart hálójában, s ha nem tudom megcáfolni azt a tételt, hogy »mindenkinek joga van a táplálkozásra«, akkor kénytelen vagyok elfogadni, s vállalni minden következményét is ... már régen kimondatott az ítélet a régi társadalom fölött. Teljesedjék megérdemelt sorsa! Hát rombolják le ezt a régi világot, amelyben elpusztult az ártatlanság, amelyben olyan pompásan virul az önzés, amelyben az ember kizsákmányolta embertársát!"[6] Ez a logika hozta közel Heinét Marxhoz,

Engelshez és a tudományos kommunizmushoz. A kortársak elmondták, hogy Lenin beszédei, noha formailag nem mindig voltak tökéletesek, magukkal ragadták a hallgatókat a cáfolhatatlan logika erejével és mély érzelmi hatást tettek rájuk.

A személyiség meggyőződéseinek formálásához azonban nem elegendő csupán a tudományos érvelés. Szükség van arra a bizonyosságra, hogy a kijelentések, ismeretek, eszmék igazak, hogy objektíven, helyesen tükrözik a valóságot. Ez a bizonyosság fontos szakasza a tudományosan megalapozott meggyőződésekhez vezető útnak. Ha belegondolunk „A Kommunista Párt kiáltványá"-nak logikájába és nyomon követjük érvelését, akkor cáfolhatatlanul meggyőződünk arról, hogy minden eddigi társadalom története az osztályharcok története, hogy a kapitalizmus belső ellentmondásainak következtében pusztulásra van ítélve, és sírásója a munkásosztály, mivel az ő történelmi küldetése az, hogy felszámolja a kapitalizmust és felépítse az új társadalmat, a kommunizmust.

A tudományos kommunizmus igazságai egybeesnek a tőkésországok elnyomott és kizsákmányolt millióinak mindennapi tapasztalataival. A kommunista tanítás éppen azt magyarázza meg, amivel ők az osztályharcban találkoznak, amit átélnek és tapasztalnak. Természetesen a kommunista tanítás elsajátításához szisztematikus ismeretekre van szükség, amelyek a dolgozókat segítik abban, hogy tudatosítsák, rendezzék tapasztalataikat, a szűkös gyakorlati tudástól fölemelkedjenek a tudományos megismerés szintjére. A marxizmus—leninizmus elméletileg általánosítja a dolgozóknak, az összes elnyomottaknak és kizsákmányoltaknak életük, osztályharcuk során szerzett tapasztalatait. Ha a rendszeres oktatást úgy építik fel, hogy magába foglalja és a marxista—leninista elmélet segítségével tudományosan megalapozza ezeket a tapasztalatokat, akkor lehetővé teszi, hogy válaszokat találjanak a kor égető kérdéseire. Ez pedig jelentékenyen megnöveli a rendszeres oktatás erejét.

Lenin rámutatott arra, hogy a sodró forradalmi események néhány napja sokkal többet jelenthet a dolgozó tömegek öntudatra ébredése és kommunista meggyőződésük kialakítása szempontjából, mint a felvilágosító- és propagandamunka hosszú évei. A tömegek forradalmi tettei létrehozzák az érzelmi alapot a munkásosztály tudományos ideológiájának befogadásához. A propagandamunkára és az ideológiai nevelés feladatainak megoldására nézve alapvető jelentősége van annak a lenini tételnek, hogy a tudományos megismerés csak akkor tesz szert a

mély meggyőződés erejére, ha a gyakorlati tapasztalat fáklyáját viszi. Ez a tapasztalat, amely az embereknek szociális környezetükhöz való viszonyuk és az e környezettel való tevékeny kölcsönhatás eredményeképpen jön létre, sokoldalú, érzelmileg színezett élményt jelent, amely áttevődik az e tapasztalattal szorosan összefüggő eszmékre.

A tapasztalatnak empirikus tudás jellege van, mert a közvetlen szemléleten és az eleven élményeken alapul. Az elméleti megismerés lehetővé teszi, hogy az ember az empirikus tapasztalat és a megfelelő tudás fölé emelkedjék, megfogalmazza a törvényszerűségeket és az összefüggéseket, behatoljon a jelenségek lényegébe. Első pillantásra olybá tűnhet, mintha az empirikus tapasztalatok ellentmondanának az elméleti megismerésnek, különösen akkor, amikor bonyolult társadalmi jelenségekről és folyamatokról van szó, amelyek az emberek érdekeihez, reményeihez és kívánságaihoz kapcsolódnak. A szocialista meggyőződések elsajátítása során a közvetlen személyes tapasztalat és az elméleti megismerés olykor ellentétbe kerül egymással. Ahhoz, hogy a módszeres tanítás során formáljuk a személyiség meggyőződéseit, az elmélet alapján meg kell magyarázni az ilyen ellentmondások lényegét, segíteni kell, hogy az egyén helyes következtetésekre jusson elemzésükből, hogy kialakítsa saját álláspontját és cselekvésmódját.

A módszeres oktatásra nemcsak azért van szükség, hogy megteremtsük a tudományosan megalapozott meggyőződések fundamentumát. Az oktatás során fejlődnek azok a képességek is, amelyekre szükség van az empirikus ismereteknek az elméleti megismerésbe való „beemeléséhez", az elméleti ismeretek és a gyakorlati tapasztalatok helyes egymásra vonatkoztatásához, röviden: a szerzett ismereteknek a társadalmi gyakorlatban való felhasználásához. A szilárd meggyőződések kialakításához meg kell tanulni a tapasztalatokat a tudományos megismerés álláspontjáról értékelni, s a tudományos ismereteket a gyakorlati tapasztalatokra vonatkoztatni. A szerzett tudományos ismeretek igazságára vonatkozó meggyőződés csak ezen ismeretek gyakorlati alkalmazása révén alakul ki. A személyiség csak akkor fogad el valamit, ha saját munkájával érte el. A szerzett tudás csak akkor hatékony és alkalmazható, ha a világ magyarázatának és megváltoztatásának eszközévé válik. Lenin hangsúlyozta, hogy a kommunizmusnak nem szabad valami betanult dolognak lennie, hanem át is kell gondolni, hogy olyan „következtetéseket jelentsen, amelyek a modern műveltség szempontjából szükségszerűek"[7]. A marxizmus és a szocialista nevelés tudományos propagandájának

fejlesztenie kell a személyiség gondolkodási kultúráját, önálló ítéletalkotó képességét.

A szocialista személyiséget tudatossága teszi erőssé, de tudata a *szükségletek, érzékletek és észleletek gazdagságára* támaszkodik. A tudattalan elemek is fontos szerepet játszanak az életben, és az oktatási folyamatban feltétlenül figyelembe kell venni őket. Ezek az elemek aktívan támogatják a szocialista ideológia befogadását és pozitív értékelését, de nehezen leküzdhető akadályokká is válhatnak a szocialista meggyőződések befogadásának útján.

Az ideológiai és pedagógiai munka szempontjából fontos figyelembe venni a hagyományokat és az érzületeket. Ezekben a népi bölcsesség, a századok során felhalmozott tapasztalatok testesülnek meg, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a társadalmi pszichikum gyakran bőségesen tartalmaz olyan mozzanatokat, amelyekre a reakciós ideológia támaszkodik. A burzsoá ideológusok jól tudják ezt és igyekeznek az elmaradott érzületeket és hagyományokat reakciós tudat kialakítására kihasználni.

A módszeres oktatás, mint a szocialista meggyőződés kialakításának módja, figyelembe kell hogy vegye a meglevő szükségleteket, az emberek érzelmi beállítódásait, tudattalan érzületeit és cselekvésmódját. A Német Szocialista Egységpárt sokéves elvszerű ideológiai munkájának jóvoltából az NDK-ban leküzdötték a múltban tapasztalható nacionalista gőgöt, a faji előítéleteket, még az olyan emberekben is, akik már éltek a fasizmus idején. Napjainkban az antifasiszta, demokratikus és szocialista szellemben nevelt emberek alapvető beállítottsága — bármely nemzedékhez tartozzanak is — a népek barátsága, a Szovjetunió iránti barátság, az internacionalizmus, a minden kizsákmányolttal való szolidaritás.

A Német Szocialista Egységpárt a szocialista világnézet és erkölcs szempontjából pozitív érzületek és beállítottságok ápolására szólít. Ezeket meg kell erősíteni, szilárdítani, és a tudatos meggyőződés szintjére kell emelni. Ha a szocialista világnézet és erkölcs megismerése és megértése egybeesik az emberek társadalmi érzületeivel, megnő a meggyőződések pozitív hatóereje a személyiség tevékenységére.

A szocialista ideológia megismerése azonban beleütközhet az ember negatív attitűdjeibe, érzelmeibe, beállítódásaiba és cselekvésmódjaiba, amelyeket a múlt maradványai vagy az aktív ellenséges propaganda szülnek. Ezek a negatív jelenségek a tapasztalatok és élmények megha-

tározott szféráihoz kapcsolódnak és személyes hatások útján terjednek. Ilyen esetekben a személyiségben „lélektani korlátok" keletkeznek a marxista világnézet és a szocialista erkölcs eszméinek befogadásával szemben. Ezeket a korlátokat türelmesen és fokozatosan kell leküzdeni. A negatív „lélektani" korlátok megszüntetésének erőteljes tényezője a munkakollektíva, amelyben a pozitív beállítódások és cselekvésmódok dominálnak.

A szocialista társadalomra, világnézetre, erkölcsre és az ezeket képviselő emberekre vonatkozó pozitív érzelmi értékelések a személyiségfejlődés viszonylag korai szakaszán alakulhatnak ki, ezért ezek az értékelések még nem támaszkodnak megfelelő megismerésre és tapasztalatra. Különösen nagy hatást gyakorolnak ezeknek az értékeléseknek az alakulására a munkakollektíva valamennyi tagja által szeretett és tisztelt személyek, akik felbecsülhetetlen segítséget nyújtanak az emberek „lélektani előkészítéséhez" a szocialista világnézet és erkölcs befogadására. Nem kevésbé hatékony ebben a tekintetben az olyan munkakollektíva általános összeforrottsága, amelyben a szocialista világnézet és erkölcs szelleme uralkodik.

A személyiség érzelmeire és beállítottságára közvetlen és tartós pozitív hatást gyakorol a szocialista művészet és irodalom. A világ esztétikai befogadása az élmények olyan gazdagságát nyithatja meg, amely az egyéni tapasztalat számára nem hozzáférhető. A könyvek, a dalok, általában a művészet nem csupán szebbé és gazdagabbá teszik az életet, hanem hatást gyakorolnak az „érzelmi nevelésre" is. A haladó művészet eleven, szemléletes formában, művészi képekben közvetít ismereteket a reális valóságról; a kommunista világnézetet és erkölcsöt hozzáférhetőbbé teszi a megismerés és a megértés számára.

A meglevő tapasztalatoktól, érzelmektől, beállítottságoktól nagymértékben függ, mennyire sajátítja el a személyiség az ismereteket a módszeres oktatás folyamán. Az elsajátítás igen sokféle lehet az életkortól és az egyéni fejlődéstől függően. A személyiségre gyakorolt nevelő ráhatásnak okvetlenül figyelembe kell vennie ezt a szubjektív tényezőt, amelynek prizmáján a nyújtott ismeretek „megtörnek", és ezért számításba kell venni, hogy mi mozgatja az embert a világnézet és az erkölcs elsajátításában. A fő kritériumok itt: a személyiségnek szocialista hazájához, esetünkben a Német Demokratikus Köztársasághoz, a Szovjetunióhoz és más szocialista országokhoz való viszonya, a békéért és szocializmusért harcoló erőkkel való szolidaritás. Minden ember állandóan

ilyen vagy olyan módon szembekerül a kérdésekkel: ellensége-e az imperializmusnak, a háborúnak és a kizsákmányolásnak, kész-e megvédeni szocialista hazáját, az egész szocialista közösséget, méltó magatartást tanúsít-e a munkában és a tanulásban, aktívan kiveszi-e részét a szocialista kollektíva munkájából, mindig követi-e a szocialista erkölcs normáit, értelmesen használja-e fel szabadidejét, minden esetben bátran, tettrekészen és jellemesen viselkedik-e. Ám a válaszok színvonala minden egyes konkrét esetben a személyiség egész előző neveltetésétől függ.

A módszeres oktatásnak segítenie kell az embert abban, hogy helyes, a szocialista világnézetnek és erkölcsnek megfelelő válaszokat találjon ezekre a kérdésekre és ezért figyelembe kell vennie a tanulók életkorát és egyéni sajátosságait. A sikeres propaganda és ideológiai nevelőmunka „titka" abban rejlik, hogy összhangba hozza az oktatás jellegét és irányát a személyiség reális tapasztalataival, ismereteivel, képességeivel és lehetőségeivel.

3. A gyakorlati tevékenység, az életmód és a nevelés

A szocialista ideológiai meggyőződések nem csupán a megismerési folyamatban alakulnak és szilárdulnak meg, hanem az egész társadalmi élet, gyakorlati tevékenység folyamatában. A társadalmi megismerésnek az aktív tevékenységgel, a kollektíva munkájával és életével, az egész társadalmi gyakorlattal való összefüggése sokkal közvetlenebb, mint a természettudományos megismerésé, amelynek nincs közvetlen társadalmi, ideológiai jelentősége. A gyakorlati élet a maga tapasztalataival és ellentmondásaival a legközvetlenebb hatást gyakorolja a szocialista meggyőződések alakulására. Éppen erről beszélt Lenin, amikor rámutatott arra, hogy az ifjúság „tanulmányaiban, művelődésében és nevelődésében" minden egyes lépést össze kell kapcsolni a valamennyi dolgozónak a kizsákmányolók ellen folyó közös harcában való részvétellel.[8] A szocialista személyiség tudata nem csupán „teoretikus úton", az iskolai oktatás révén formálódik, hanem a munkában, a társadalmi tevékenységben és az osztályharcban is. A rendszeres oktatás és a gyakorlati tevékenység — két, egymással kölcsönösen összefüggő alapvető módja a szocialista meggyőződések és tevékenységmódok alakításának.

Rámutattunk már a tapasztalatok, a közvetlen élmény nagy jelentőségére a meggyőződések alakításában. Ezek azonban soha nincsenek

eleve adva. Így például a terv nem kielégítő teljesítése, a termelésben tapasztalható fennakadások, az anyagi ellátás hiányosságai stb. — olyan tapasztalatok, amelyek kedvezőtlenül hatnak a szocialista meggyőződések formálására és megerősödésére. Ha azonban a munkakollektívákban a céltudatos ideológiai munka jóvoltából sikerül kibontakoztatni az aktív harcot a kialakult ellentmondások leküzdéséért és a kedvezőtlen feltételek megváltoztatásáért az üzemben, a brigádban, s ennek megfelelően sikerül megváltoztatni a termelés szervezetét és a munkakörülményeket, akkor az emberek pozitív tapasztalatokra tesznek szert, amelyek előmozdítják a szocialista meggyőződések megerősödését.

Az életnek, a munkának a sokoldalú társadalmi, kulturális és sporttevékenységnek, valamint a társas kapcsolatoknak a szocialista meggyőződések alapjául kell szolgálniuk, mélyíteniük és erősíteniük kell azokat.

Lenin több ízben hangsúlyozta, hogy amikor a szocialista tudatról, a meggyőződésekről s a munkásosztály világnézetének és erkölcsének hatékonyságáról van szó, nem szabad csupán a propagandára és agitációra, az oktatásra és a tanításra hagyatkozni, bármily szükségesek és fontosak is ezek. Ahhoz, hogy ilyen meggyőződéseket és cselekvésmódot alakítsunk ki, hogy tartósan és mélyen megszilárdítsuk ezeket, az egyéni tevékenységet összhangba kell hozni a társadalmi gyakorlattal. A szocialista társadalom, a munkakollektíva javára végzett közös munka nélkül nem alakulhat ki szocialista tudat, erkölcsös cselekvésmód. A szocialista fegyelem és a szolidaritás szelleme előmozdítja a szocialista személyiség kialakulását, segíti állampolgári kötelessége teljesítésében. A szocialista meggyőződések csak a társadalmi gyakorlatban tesznek szert arra a szilárdságra, amely a tudatos forradalmár és állampolgár meggyőződésének sajátja.

Az ideológiai nevelőmunkában, a tanulási folyamat kialakításában, a gyakorlati tevékenység irányításában célszerű figyelembe venni, hogy a szerzett ismeretek gyakorlati kipróbálása némileg másféle hatást gyakorol a személyiségre, mint az elméleti tudás. Még ha egy bizonyos szituációt csupán elméletileg kell megérteni és megmagyarázni, akkor is szükség van arra, hogy gyakorlatilag is úrrá legyünk rajta. Platón az elméletből a gyakorlatba való halálugrásról beszélt. A feladat, a szituáció gyakorlati megvalósítása jelentős hatást gyakorol az ismeretek, a meggyőződések megerősítésére. Amit az ember maga csinált, amit erőfeszítések árán sajátított el, azt egész életében nem felejti el.

A szocialista meggyőződéseket lényegesen elmélyíti és megerősíti,

ha átmennek az élettapasztalatoknak, az osztályharc, a munka tapasztalatainak kohóján, ha a gyakorlati tevékenységben közvetítődnek, próbára tétetnek. Az elméleti úton, az oktatási folyamatban vagy a propaganda közvetítésével szerzett ismeretek ötvöződnek az ember saját, a munkájában és a társadalmi tevékenységben szerzett, egész életmódja által rögzített tapasztalataival, és a személyiség mély szocialista meggyőződéseinek alapjává válnak.

A kollektíva *gyakorlati tevékenysége*, élete nagy hatással lehet a szocialista meggyőződések formálására. Ezért a nevelőmunka fontos feladata a gyakorlati tevékenység és a kollektivista viszonyok, az egész életmód pontos megszervezése. Ezek aktívan előmozdítják a szocialista meggyőződések kialakulását.

Gyakran találkozunk azzal az állítással, hogy a munka, a kollektivista viszonyok, a gyakorlati tevékenység úgyszólván spontán módon vezetnek a szocialista tudathoz. Ez nem így van. Makarenkó mondotta, hogy a munka önmagában véve a szocialista világnézetünkkel és erkölcsünkkel kapcsolatos meggyőződések kialakítása, megszilárdítása vonatkozásában lehet „semleges folyamat" is.[9]

Jóllehet a nevelőben a munkával értékes erkölcsi képzetek és motívumok kapcsolódnak össze, ezek a képzetek és motívumok nem mindig terjednek ki a neveltre, aki egészen más képzetvilággal és tapasztalatokkal rendelkezhet. A munka szocialista értelmét tudatosan kell elsajátítani.

Ugyanezt mondhatjuk a kollektivista viszonyokról, amelyek tartalma a tudatos szocialista személyiség felkészítésének fontos alapjává kell hogy legyen. Természetesen itt is elengedhetetlen e tevékenységnek és a kollektivista viszonyoknak a szakavatott pedagógiai irányítása és szervezése, hogy optimális hatást fejtsenek ki a szocialista személyiség alakulására. Ez azt jelenti, hogy a gyakorlati tevékenység és a kollektivista viszonyok határozzák meg mindenekelőtt a szocialista világnézet és erkölcs kialakítását.

A munka jó minőségéért folyó harc annak tudatán alapul, hogy a selejt kedvezőtlenül hat a népgazdaságra, következésképpen valamennyi dolgozó jövedelmére. De a munka minőségéért vívott harc lehet puszta jelszó is, amelyet némelyek gyakran ismételgetnek, de belsőleg nem fogadják el és az életben nem követik. Így az a törekvés, hogy szocialista hazánkat, falvainkat, városainkat, környezetünket szebbé és kényelmesebbé tegyük, ösztönzi a városok és települések szépítésére irányuló

önkéntes munkát. Ugyanakkor vannak emberek, akik fáradhatatlanul dolgoznak saját házukban és kertjükben, de a szemetet az utcai virágágyakba dobálják, vagy elszórják az erdőben. Az ilyen magatartás elítélendő.

A munkafegyelemért, a munkaidő hatékony kihasználásáért folyó harcot annak a felismerése ösztönzi, hogy a pontosan megszervezett, teljes értékű munka mindenkinek a javát szolgálja, hogy a kicsinyből, a mindennapiból születik a nagy, hogy a brigád, a részleg, a vállalat terveinek teljesítése e kollektívák sikeres munkájának eredménye. A népgazdaságban, az irányításban, a kutatóintézetekben és az oktatási intézményekben igen nagy tartalékok vannak ebben a vonatkozásban. Amikor meghatározzák a munkatevékenység általános feladatait, megszervezik a társadalmi tevékenységet, megfogalmazzák az adott kollektíva feladatait és perspektíváit, akkor elengedhetetlen, hogy e kollektíva tagjai tudatában legyenek a szocialista világnézet és erkölcs tartalmának, eszméinek és normáinak, melyeknek munkatevékenységük meghatározó motívumaivá kell válniuk.

A tevékenység tartalma és perspektívái képezik az alapját a kollektív erőfeszítéseknek, amelyek megkövetelik az emberek szocialista meggyőződéseinek és cselekvésmódjának elmélyítését és megerősítését. A tevékenységnek a szocialista meggyőződéseken alapuló új, magasabb rendű indítékai közvetlenül nem serkentenek megfelelő tevékenységre és aktivitásra. Először csak bizonyos fokig határozzák meg ezek értelmét, irányultságát, általános tartalmát. A tevékenységet, a kollektív aktivitást gyakran olyan indítékok ösztönzik, mint a személyes becsvágy, a versengés stb. Ezeknek csak akkor van értelme, ha nem abszolutizálják őket és nem állítják szembe a társadalmi érdekekkel.

A tevékenység folyamán, amikor egyre inkább tudatosul világnézeti, erkölcsi tartalma, amely kezdettől meghatározza annak tudatos indítékát, amikor a tapasztalatok megmutatják, hogyan függenek össze a „nagy eszmék" és a „kis hétköznapi dolgok", és végül, amikor a tevékenység sikeresen befejeződik, akkor válik az indíték mind nagyobb mértékben közvetlenül hatékonnyá. Leontyev a következő módon írja le ezt a törvényszerűséget: „A tevékenység és a cselekvés között sajátos összefüggés áll fönn. A tevékenység motívuma eltolódhat, áttevődhet a cselekvés tárgyára (céljára). Ennek eredményeként a cselekvés átalakul tevékenységgé. Ez a mozzanat rendkívül fontos. Éppen ez az útja az új tevékenységek... és a valósághoz való új viszonyok kialakulásának.

Lényegében ez a folyamat az a konkrét pszichológiai alap, amelyen megváltozik az alapvető tevékenység, és ennek folytán megtörténik az átmenet a fejlődés egyik szakaszából a másikba."[10]

A kollektív tevékenység és az egész életmód megszervezésekor és szabályozásakor gyakran tudattalanul használják fel ennek a törvényszerűségnek a hatását. Amikor az egyéneknek és a kollektíváknak feladatokat adunk, dicsérjük vagy dorgáljuk őket, de nem csupán általános ideológiai koncepciókból, a „tudatos indítékokból" indulunk ki, hanem „nem annyira magasrendű" indítékokat is felhasználunk: a tevékenység örömét, a versengést, a becsvágyat, az anyagi érdekeltséget stb. Ennek során nem szabad szem elől téveszteni a végcélt: hogy felvértezzük a személyiséget a tevékenység értelmét megvilágító eszmével, segítsük abban, hogy ezt tudatában rögzítse. A társadalmi célok, amelyeknek tartalmát világnézetünk alapvető eszméi határozzák meg, sikeres megvalósulásuk során fokozatosan behatolnak a tudatba a „tudatos indíték" formájában, erősítik a meggyőződéseket és motiválják a további társadalmi aktivitást.

A tevékenység társadalmi elismerése, erkölcsi és anyagi ösztönzői szocialista ügyünk eszméinek és perspektíváinak átgondolása pozitív, élményeket és érzelmeket idéznek elő, amelyek aztán áttevődnek magára az ügyre, valamint a vele összefüggő eszmékre és perspektívákra. A sikeres tevékenység bizonyos fokig új tevékenységet szül. A kollektivista viszonyok vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy minél inkább azonosítja magát a személyiség a kollektív élet perspektíváival, a kollektivista viszonyok tartalmával, annál jobban érzi magát a kollektívában, annál lényegibb a részvétele a kollektíva munkájában.

A kollektíva, amely képesnek mutatkozik a cselekvésre és a meghatározott feladatok sikeres teljesítésére, többnyire képes végcéljainak megvalósítására is. Ezért az egyének és a kollektíva dicsérete és jutalmazása hatékony eszköz, amely ösztönzi a tartalmas tevékenységet és a kollektivista viszonyok fejlődését. Ezek az eszközök erősen hatnak a kollektíva tagjai szocialista világnézetének erősödésére, és ösztönzik további tevékenységét, de kedvezőtlen körülmények között negatív társadalmi beállítottságok, indítékok és cselekvésmódok kialakulását segíthetik elő.

A szocialista tudat és cselekvésmód nevelésekor nemcsak oktatni kell a személyiséget, hanem élni is meg kell tanítani, olyan meggyőződéseket és cselekvésmódot kell kialakítani benne, amelyeket a szocialista

valóság megkövetel. Fontos továbbá, hogy úgy szervezzük meg a kollektíva gyakorlati tevékenységét, munkáját, életét, egyszóval életmódját, hogy az erősítse és megszilárdítsa az ember alapvető ismereteit, meggyőződéseit és cselekvésmódjait.[11] A társadalmi gyakorlat, a kollektív élet alapján növekszik a marxista világnézet és erkölcs elsajátítását előmozdító rendszeres oktatás szerepe. Ez az oktatás impulzust ad a világ elméleti feldolgozásához.

A kommunista nevelés módszerei szorosan összefüggenek egymással. A nevelés feladatai abban állnak, hogy az egyfelől az oktatás, másfelől pedig a tevékenység, a kollektív gyakorlat és az életmód közötti összefüggéseket, illetve kialakuló ellentmondásokat tudatosan használják fel a kommunista világnézet kialakítására és megerősítésére, a szocialista személyiség fejlesztésére.

A szabadidő és az ember nevelése

Jelenleg az idő már nem „háttere" a történelemnek, hanem aktív szereplője. Hogyan használják fel az emberek életük időtartamát? Ez már korántsem üres kérdés. Danyiil Granyin „Ez a furcsa élet" című könyvében bemutatja Ljubiscsev biológust, a modern tudóst, aki nem csupán tiszteletben tartja az időt — a létezésnek ezt az egyetemes mércéjét — nemcsak ésszerűen használja fel, hanem meg is fékezi, kordában is tartja.[1] A modern társadalom időhiányban szenved. Egyre nagyobb az ellentét a kor növekvő sebessége, tempója és az egyéni élet viszonylag csekély időtartama között. Ha ebben a helyzetben nem vesszük birtokunkba az időt, ez azt jelenti, hogy az idő rabságába kerülünk. Az emberek erőteljesen beavatkoztak a munkaidő szférájába és jól működő mechanizmussá változtatták. Itt az aránytalanság, a megadott ritmustól való eltérés inkább kivétel a szabály alól, semmint törvényszerűség.

A szovjethatalom éveiben jelentős mértékben megnövekedett a szabadidő nagysága: a dolgozók heti időmérlegének 75—76%-a, vagyis az ember egész élettevékenysége időtartamának 3/4 részét alkotja. Most, az ötnapos, két pihenőnapos munkahét körülményei között a dolgozók zömének évi 112 munkaszüneti és ünnepnapja van. A Szovjetunióban minden munkás és alkalmazott fizetett szabadságot élvez. 60%-uknál a szabadság időtartama három hét vagy annál több. A X. ötéves tervben a szabadság időtartama megnő, megnövekszik a szabadidő. A IX. ötéves terv fontos eredménye volt, hogy új lehetőségek nyíltak a szabadidő ésszerű felhasználására. A szabadidőt mindinkább társadalmi tevékenységnek és főleg tanulásnak szentelik. A korábbi időszakoknál jóval több időt fordítanak mozi- és színházlátogatásra, szépirodalom olva-

sására, tv-nézésre, testnevelésre és sportra, vagyis a tevékenység leghaladóbb formáira.

Ezeket az eredményeket megerősítette a Szovjetunió alkotmánya is: a szovjet embereknek a pihenéshez való jogát „biztosítja a munkások és alkalmazottak számára megállapított, legfeljebb 41 órás munkahét, a csökkentett munkanap számos szakmában és termelési ágban; a csökkentett munkaidő az éjjeli műszakban; az évenkénti fizetéses szabadság, a heti munkaszüneti napok, valamint a kulturális-népművelési intézmények és az üdülők hálózatának bővítése, a tömegsport, a testnevelés és a turizmus fejlesztése; a lakóhelyi pihenés kedvező lehetőségeinek és a szabadidő ésszerű eltöltése egyéb feltételeinek megteremtése".[2]

A hatvanas években és a hetvenes évek első felében országunkban komoly felméréseket végeztek a szabadidő szerepének, megszervezésének, tervezésének és prognosztizálásának elméleti meghatározásáról. Kidolgozták a szabadidő-elmélet alapelveit, felmérték Marx örökségét ezen a téren. A szovjet filozófusok, szociológusok és közgazdászok alaposan elemezték a szabadidő dialektikus materialista lényegét, tartalmát, társadalmi értékét és struktúráját. Tanulmányozták a társadalom és a személyiség szabadidejének dialektikáját, elemezték a szabadidő tartalmában mutatkozó szociális különbségeket, nyomon követték annak genezisét a történelmi folyamatban, felvázolták a szabadidő-kultúra optimális modelljének körvonalait, bírálták a szabadidő polgári felfogását.[3] Nagymértékben hozzájárultak a szabadidő problémájának kutatásához más szocialista országok tudósai is.[4]

Kibontakoztak a szabadidő közgazdaságtani és konkrét szociológiai felmérései, tökéletesebbé vált a módszertani és a fogalmi apparátus. Az időmérleg tanulmányozása folyamán összehasonlító elemzés készült a tőkés- és a szocialista országok lakosságáról. A szovjet tudósok feltárták, hogy a dolgozók időmérlegének tartalmában milyen előnyök mutatkoznak a szocializmusban a kapitalizmushoz képest.

Jelenleg új szakasz kezdődött a szabadidő-kutatásban. A legfőbb figyelmet most a szabadidő minőségi jellemzőire fordítják, vagyis a személyiség mindenoldalú fejlődésében játszott szerepére. A kommunista párt „állandó feladatának tartja a kommunista tudatosság, a készség, akarat és tudás kifejlesztését a kommunizmus építésében"[5]. Ezért az a cél, hogy a szabadidőt olyan eszközzé változtassuk, amely kifejleszti valamennyi szovjet ember képességeit, fontos helyet foglal el a párt

szociálpolitikájában. Ilyen körülmények között feltétlen követelménnyé válik a szabadidő problémáinak komplex megközelítése. Azelőtt a kutatók tudatosan kiragadták a szabadidő problémáját a társadalom összidejének struktúrájából, más társadalmi jelenségektől és intézményektől függetlenül vizsgálták. Akkor bizonyos mértékig igazolható volt ez, mivel az adott jelenség természetének és specifikumának megmagyarázása nélkül nem lehetett tovább menni. Most ez a viszonylagos önállóság gátolja a további tudományos kutatást és annak hatékony hasznosítását.

A mondottak figyelembevételével ki lehet emelni a szabadidő számos elméleti és gyakorlati problémáját, amelyek az SZKP XXV. kongresszusán az eszmei és nevelőmunkában, valamint az új ember kialakítása terén kitűzött feladatok fényében aktualitásra tettek szert: először, a szabadidő és a szocialista életmód közötti összefüggés feltárása; másodszor, a szabadidő társadalmi szabályozásával kapcsolatos problémák elemzése; harmadszor, a szabadidő nevelő szerepének, valamint a társadalmi környezettel mint a személyiség és a társadalom kölcsönhatási szférájával való összefüggésének feltárása. Vizsgáljuk meg az első problémát. A szabadidő és a munkaidő közötti arány megváltozása változásokat idéz elő a lakosság minden társadalmi, demográfiai csoportjának életmódjában, lényegesen átalakítja társadalmi cselekvésük ritmusát. A társadalmi idő arányainak elemzése az életmód vizsgálatának fontos alkotórésze. Az életmód viszonylag tartós, mégis fokozatosan változik, és erről mindenekelőtt a munkaidő tanúskodik. A legmozgékonyabbak a munkaidő arányai, ezek nyomában változnak a munkán kívüli, így a szabadidő belső viszonyai is. Egészében véve megváltozik a munkaidő és nem-munkaidő aránya. Jelenleg a Szovjetunió dolgozó lakosságának napi időmérlege magába foglal: 7–8 óra munkaidőt; 1–1,5 óra közlekedésére és a termeléssel összefüggő, de a munkaidőbe nem tartozó időt (átöltözés, mosakodás stb.); 3–4 órát a háztartással összefüggő tevékenységre; 8–9 órát a fiziológiai szükségletek kielégítésére (alvás, étkezés stb.). Ennek megfelelően a szabadidő 2,5–3 óra. Ha ehhez hozzátesszük a szombati és vasárnapi szabadidőt, akkor a szovjet embernek egy héten napi 3–5 óra szabadideje van. Természetesen a szabadidő átlagos értékének meghatározása, a szabadnapok és „a társadalmi szabadidő egész tömegének" figyelembevétele elégtelennek bizonyul a szabadidő terjedelmének objektív jellemzésére társadalmunk különböző szociális csoportjainál. Szemmel látható, hogy az egyén

reális szabadideje nem feltétlenül esik egybe a társadalmilag szükséges idővel.[6]

A szovjet társadalom dolgozóinak szabadidő-mennyisége objektíve meghatározott a gazdasági fejlődés szintje, a munka termelékenysége, mennyisége és minősége révén. Ezen belül a szabadidő „nagyarányú" növelésével kapcsolatos kívánságok beleütköznek a reális lehetőségek korlátaiba. De már a szabadidő most meglevő nagysága, terjedelme is hatalmas szociális érték, amely megteremti a szükséges feltételeket a személyiség kommunista neveléséhez. Leonyid Brezsnyev hangsúlyozta, hogy „a szabadidő csak akkor tekinthető valóban társadalmi gazdagságnak, ha az ember és képességei sokoldalú fejlesztésére, s ily módon az egész társadalom anyagi és szellemi erőforrásainak további növelésére használják fel. A szocializmus megteremtette ehhez a szükséges feltételeket, elegendő szabadidőt biztosított a szovjet embernek ahhoz, hogy pihenhessen, továbbképezhesse magát és emelhesse általános műveltségi színvonalát, hogy védje egészségét és fokozza fizikai erőnlétét, hogy nevelhesse gyermekeit és más hasznos tevékenységet folytasson."[7] A szabadidő éppen ebbeli minőségében alkotja a szocialista életmód fontos részét.

Amennyiben az életmódot a társadalmi idő szempontjából vizsgáljuk, akkor úgy határozhatjuk meg, mint a munkaidő és a nem-munkaidő (ezen belül a szabadidő) között a szocialista társadalmi viszonyok talaján kialakult viszonylag szilárd kölcsönös összefüggési rendszert, olyan mennyiségi arányokat, amelyeknek struktúrája és tartalma határozza meg a munkaidő, a szabadidő, a magasabb rendű tevékenység megfelelő vonásait, az emberek értékorientációit, hagyományait és normáit. A szabadidő minőségének fontos mutatói a fejlett szocialista társadalomban az emberek mindennapi tevékenységében mutatkozó indítékok és ösztönzők, amelyek egyre inkább szabad és tudatos választás megnyilvánulásává válnak és az embernek azt a képességét tükrözik, hogy az egész nép céljainak megfelelően cselekedjék. A szabadidőnek ez a fajta felhasználása nem a környezethez való alkalmazkodásra, hanem a környezet átalakítására orientál.

Az öntudat mindinkább belső szabályozóvá válik az emberek szabadidőben követett magatartásában. A szabadidő ilyen körülmények között meggyorsítja a társadalmi haladást, fontos eleme a magasrendű erkölcsi és politikai kultúrájú emberek életformájának. Jelenleg új módon értékeljük a szabadidő szerepét és helyét a szocialista életmódban.

A szocializmus kialakulásának alacsonyabb fokozatain az életmód tanulmányozása egy tagolatlan egész megismerésének formáját öltötte; később természetesen megnövekedett az érdeklődés az emberek szociális létének különböző elemei – a munka, a hétköznapok, a társadalmi tevékenység, a kultúra, a sport és a szabadidő iránt. Mindinkább éreztette azonban hatását az a szükségesség, hogy a szabadidőt tágabb keretek között vizsgálják, vagyis az új társadalmi viszonyok rendszerébe illesztve próbálják meghatározni szerepét és helyét az általános társadalmi mechanizmusban.

A kutatók az életmódot olyan kategóriaként fogták fel, amely komplex módon fejezi ki az emberek élettevékenységének reális mikéntjét az adott történelmi korszakban, annak mennyiségi és minőségi jellemzőivel, az emberek érintkezésének és elkülönülésének specifikus formáival. Ily módon lehetőség nyílt arra, hogy meghatározzák: hogyan hasznosítják az egyes társadalmi csoportok és egyének mindennapi élettevékenységükben szabadidejük és a „magasabb rendű" tevékenység konkrét feltételeit. V. I. Tolsztih szellemes megjegyzése szerint az életmód – „állandóan működő belső »laboratórium«, amelyben az ember újratermeli lényegét a munka, a társadalmi tevékenység, a hétköznapi létezés és a szabadidő folyamatában"[8].

Marx a szabadidő lényegét minden egyes egyén szabad tevékenységével és fejlődésével hozta összefüggésbe. Az az elképzelés, hogy „a szabadidő a szabad fejlődésre szolgáló idő", hogy a szabadidő megteremtése „tér teremtése a egyes ember, ezért egyben a társadalom teljes termelőerőinek kifejlődése számára", hogy a társadalom valamennyi tagja idejének felszabadítása „szükséges saját fejlődésükhöz", hogy a társadalom egész fejlődése a szabadidő megteremtésén alapul – mindez vörös fonálként halad végig a tudományos kommunizmus megalapítóinak műveiben.[9] Ezekre az elvi megállapításokra támaszkodva határozhatjuk meg a szabadidő helyét és szerepét a kommunizmust építő szocialista társadalom életformájában.

Véleményünk szerint a szabadidőt ugyanolyan módszertani alapokról kell elemezni, mint az életmódot. A munkában töltött idő és a szabadidő kölcsönös kapcsolata a szocialista életmód ritmusát tükrözi. Az életfolyamatok intenzívebbé válása, a tudomány és a technika fejlődésének meggyorsulása lerövidíti a történelmi folyamat fokozatai közötti intervallumot. Az ember, ha időhiányt tapasztal, az idő megtakarítására, minél hatékonyabb hasznosítására törekszik. Ez mindenekelőtt

azt jelenti, hogy optimális arányokat keres a munkában töltött és a szabadidő között. Ezek arányánál döntő kritériumként olyan mércét kell alkalmazni, amely mellett a termelés előrehaladó fejlődése az emberi személyiség fejlődésének eszköze.

Az idő elsajátításának mennyiségi oldala a munkával töltött és a szabadidő terjedelme közötti, tudományosan igazolható arány megállapítása.[10] Minőségi oldalát az életmód határozza meg. Itt a munkában töltött idő és szabadidő ritmusának tendenciáiról beszélünk. Így például a munkaidő csökkentése nemcsak a munka feszítettebb ütemére hat ki, hanem a szabadidőt is az ember fejlődésének és nevelésének viszonylag önálló forrásává teszi. A tudományos-technikai forradalom a szocializmusban erősíti az emberek életmódjának néhány új tendenciáját, aminek következtében még nagyobb szükség van arra, hogy az állami és társadalmi szervek irányítsák a szabadidő felhasználását a műveltség, a kultúra és a fizikai fejlettség növelése érdekében. A szabadidő szerepe annak megfelelően nő, ahogyan szabályozásának eszközei és módszerei tökéletesednek. Végül, mivel napjainkban az emberek általános fejlődése észrevehetően megelőzi a tudományos-technikai átalakulás ütemét, a szabadidőben folytatott tevékenység a kommunista haladás folyamatának meggyorsítója.

A szocialista életmódban a munkával töltött idő és a szabadidő áthatja egymást, egységük dialektikus. Így például a fejlett szocializmusban a munka egyre inkább minden egyes dolgozó alkotó önmegvalósításaként jelentkezik, a szabadidőben folytatott tevékenység pedig előmozdítja a dolgozók további mindenoldalú fejlődését. Ezzel nem csupán a munkával töltött idő és a szabadidő „elvont ellentéte" szűnik meg, amelyről Marx beszélt, hanem egyúttal a társadalom összideje is az emberi élet gazdagságának egyetemes mércéjévé válik.

A szabadidő-hasznosítás társadalmi formáinak nagy szerepe nélkülözhetetlen feltétele a személyiség kommunista nevelésének. A szabadidőnek ez a legfontosabb része, amely a jövőben fejlődni fog, jóllehet napjainkban a szabadidő felhasználásának egyéni és társadalmi formái közötti arányok bizonyos fokig még az egyéniek javára billennek.

Itt több ellentmondással találkozunk, amelyeknek elemzése és gyakorlati megoldása fontos feltételét alkotja a szabadidő minősége javításának. Tudjuk, hogy jelenleg megnövekszik a szabadidő-felhasználás mind egyéni, mind pedig társadalmi formáinak bázisa. Csaknem minden családnak van rádiója, televíziója, sokasodik a magánkönyvtárak, lemez-

játszók és magnetofonok száma, az emberek életét egyre inkább betölti a személyes használatú technika, a közlekedési és kommunikációs eszközök stb. Ez a folyamat ellentmondásos. Egyfelől a szovjet emberek jólétének növekedéséről, mindenoldalú fejlődésre, pihenésre, szórakozásra irányuló lehetőségeik bővüléséről tanúskodik. Ez a tudományos-technikai forradalom kedvező hatása a szocializmusban. Másfelől a kulturális fogyasztás valamelyest individualizálódik. Ennek a tendenciának további fejlődése a spontaneitás elemeit erősíti az emberek szellemi életében, szabadidejük felhasználásában. A fiatalság egyes rétegei esetleg kívül rekednek a társadalmi befolyás szféráján. Márpedig éppen a társas formáknak kellene alkotniuk a szabadidő-felhasználás szocialista módjának alapját. Ilyen formák a társadalmi munka, a tudományos-technikai vagy művészi alkotás, a tanulás, a testnevelés és a sporttevékenység.

Vizsgáljuk meg a másik problémát. A szabadidő felhasználásának alapvető funkciója a fejlett szocializmusban a kommunista tudatosságra nevelés. Miben áll ez? Mindenekelőtt a szférán belüli társadalmi szabályozás és önszabályozás jellegében. Itt az elvi problémák sokaságával van dolgunk: meg kell alapozni a szabadidő-felhasználás társadalmi szabályozásának objektív szükségességét, meg kell szabni korlátait, fel kell tárni a szabályozás „mechanizmusát". Jelenleg gyakorlati kutatások folynak a szabadidő társadalmi megszervezésének korábban ki nem használt formáival (klubokkal, művelődési házakkal, közművelődési és sportintézmények tevékenységével) kapcsolatban.

Melyek a társadalom lehetőségei e tekintetben? Mindenekelőtt ilyen vagy olyan irányban szabályozhatja a foglalkozások, rendezvények időtartamát. Tudjuk, hogy radikálisan felül kell vizsgálni a szabadidőben folytatott tevékenység azon fajtáinak időtartamát, amelyek alkalmasak a társadalmi szabályozásra. A társadalom meghatározhatja egyik vagy másik tevékenységi forma mértékét, arányait, egy sor esetben sorrendjüket is. A szabadidő-felhasználás szabályozásának célja, hogy optimális feltételeket teremtsen a személyiség mindenoldalú fejlődéséhez. Ennek a feladatnak a nehézsége abban rejlik, hogy a szabadidő-felhasználás következményeit csupán a legáltalánosabb formában láthatjuk előre a munkaidő szférájával szemben, ahol a tevékenység eredményei mérhetők.

Minden nap érzékelhető változásokat hoz az életbe, ezek következményei gyakran gyorsabban nyilvánulnak meg, mint azt a társadalom és a személyiség tudatosíthatja. Különösen vonatkozik ez a szabadidőre. Megnövekszik a terjedelme azoknak az eszmei, erkölcsi, politikai,

művészeti információknak, amelyeket mindenekelőtt szabadidőben szoktak elsajátítani. A tömegtájékoztatási eszközök célja, hogy a szabadidőt az intenzív nevelés szférájává változtassuk. Ám az egyén szabadidejében maga választja meg foglalatosságait. Ez a szabadidő egyik értékes sajátossága, ám ugyanakkor a spontaneitás, a véletlenszerűség, a nevelő ráhatás bizonytalan eredményének forrása is. A szabályozást itt mind a társadalom, mind pedig maga a személyiség végzi. Ezek dialektikus viszonya, egybeesése, ellentmondása alkotja a szabadidő nagyságában, struktúrájában és tartalmában bekövetkező változások valóságos tendenciáit és törvényszerűségeit.

A kifejtett elméleti megállapítások számos konkrét szociológiai felmérésre támaszkodnak, amelyeket Közép-Urál ipari városaiban és munkástelepülésein, tehát a Szovjetunió leginkább iparosított körzetében végeztek. A munkásosztály szociális és szellemi életének itt megfigyelt folyamatai az egész országra nézve általános tendencia jellegét öltik. Idézzük csak az általunk (A. V. Gribakinnal együtt) a szeverszki csőgyárban (Szverdlov terület) 1970 és 1975 között végzett felmérések néhány eredményét. Összegyűjtöttük és elemeztük a vállalati kollektíva, a társadalmi, politikai szervezetek, az új kulturális intézmények és iskolák tevékenységéről szóló objektív adatokat, a dolgozók alapvető társadalmi és demográfiai csoportjai szabadidejének felhasználásáról szóló tényeket, valamint kérdőíves felmérést végeztünk a vállalat szociális fejlesztési tervének kidolgozásával egyidejűleg.[11]

A felmérés azt mutatta, hogy a vállalatnál és a dolgozók lakhelyén végrehajtott szociális, gazdasági, társadalmi és politikai intézkedéseknek a szabadidő nagyságára, struktúrájára és tartalmára gyakorolt hatása ellentmondásos. A IX. ötéves terv éveiben javultak a munkások és alkalmazottak munkakörülményei, növekedett a közművesített lakások száma, amelyekben már központi fűtés, gáz, fürdőszoba is volt, növekedett a bölcsődék és óvodák száma, új önkiszolgáló éttermek jelentek meg, javult a szolgáltató vállalatok tevékenysége. Mindez lehetővé tette a háztartási szükségletekre, a gyermekgondozásra szánt idő csökkentését, aminek következtében a szabadidő általános terjedelmének növekednie, felhasználása minőségének javulnia kellett volna. A szabadidő mennyisége azonban gyakorlatilag a régi maradt, és valamennyi vizsgált egyén esetében hétköznap 4 óra, vasárnap pedig 8 óránál valamivel több volt. A háztartási, ellátási és a lakáskörülmények javulásával felszabadult idő egy részét elnyelte a közlekedésre, bevásárlásra fordí-

tott idő, aminek oka a város lakosságának növekedése, a betelepített terület bővülése. Ezeknek a tényezőknek a hatása leginkább a hétköznapokon nyilvánul meg.

A felmérések arról tanúskodnak, hogy a szabadidő kultúrája egészében véve növekszik. Csakhogy ez a folyamat is ellentmondásos. Mi ennek a lényege? Először, a szabadidő viszonylag állandó értéke mellett megnövekedett azoknak a foglalatosságoknak a száma, amelyeknek az emberek szabadidejüket szentelik. Míg 1970-ben 26 különböző ilyen terület volt, addig 1975-ben 43. Ez a tény a szabadidő anyagi lehetőségeinek bővüléséről, az üzemi dolgozók szükségleteinek és érdeklődésének fokozódásáról tanúskodik. Másodszor, az elmúlt ötéves terv során csökkent a társadalmilag szabályozott foglalatosságok (így a munka melletti tanulás, a különböző körökben, öntevékeny csoportokban, vitakörökben való részvétel stb.) aránya, és megnövekedett az egyénileg, önállóan szervezett tevékenységi fajták aránya. A vizsgált év folyamán a férfiak szabadidejük 73%-át, a nők 85%-át töltötték otthon.

Érezhetően több időt fordítottak a televíziós műsorok nézésére, újságok, folyóiratok, szépirodalmi művek olvasására, a passzív pihenésre, vendégek fogadására (rokonok és ismerősök látogatására). Az emberek többet sétálnak és többet játszanak. Ugyanakkor csökkent a munka melletti tanulásra, a művelődési házak látogatására és az önművelésre, valamint a gyerekekkel való foglalkozásra fordított idő aránya. Eszerint az elmúlt öt évben nagymértékben elterjedtek a szabadidőben olyan foglalatosságok, amelyek pihenéssel, szórakozással függnek össze. A szabadidő 25%-át televíziós műsorok nézésére, 10%-át passzív pihenésre, 7%-át mozilátogatásra, 9%-át sétára fordítják. Ahhoz, hogy általános képet alkothassunk e foglalatosságok jelentőségéről a megkérdezettek szabadidején belül, néhány adatot közlünk elterjedtségükről. A kérdőíves felmérés azt mutatta, hogy a televíziós műsorokat a megkérdezettek 96% a nézi. Közülük csaknem 70%-a minden nap. A megkérdezettek 21%-a hetente egyszer vagy gyakrabban jár moziba; 46%-a havonta egyszer vagy gyakrabban; 84%-a rendszeresen megfordul a művelődési házban. A személyiségfejlesztő foglalatossági fajták közül leginkább az újságok, folyóiratok és szépirodalmi művek olvasása terjedt el. Ezeknek a szükségleteknek kielégítésére fordítják a szabadidő 17%-át. 1970-hez képest ezek a ráfordítások a férfiaknál hétköznap 5 perccel, vasárnap és ünnepnapokon 40 perccel növekedtek meg; a nőknél az olvasásra fordított idő hétköznapokon 9 perccel, vasárnap és ünnepnap

15 perccel nőtt meg. A nők az idő jelentős részét (szabadidejük 16%-át) kötésre és varrásra fordítják. Más, az egyes ember fizikai és szellemi lehetőségeit fejlesztő foglalatosságokra kevesebb szabadidő jut. Így például a férfiak hétköznap 9 percet fordítanak társadalmi munkára (vasárnaponként 14 percet), önművelésre hétköznapokon 3 percet, sportra 12 percet stb. Természetesen figyelembe kell itt venni az adott foglalatosságok elterjedtségét is. A kérdőíves megkérdezés azt mutatta, hogy az üzem dolgozói közül a megkérdezettek 80%-ának van társadalmi munkája, 30%-a tanul a munka mellett, 70%-nál több olvas rendszeresen szakmájába vágó könyveket és cikkeket.

Az elmúlt ötéves terv során jobban kiegyenlítődött a férfiak és nők szabadidejének aránya. Lényegesen közelebb kerültek egymáshoz a televíziós műsorok nézésére fordított szabadidő-mennyiségek. 1975-ben vasárnap és ünnepnap a férfiak és a nők gyakorlatilag azonos időt töltöttek a televízió mellett. Hétköznapokon a nők 11 perccel kevesebbet fordítanak erre, mint a férfiak. Mint látjuk, a különbség nem nagy, és még inkább csökkentek a passzív pihenésre, rokonok és ismerősök látogatására (vendéglátásra) fordított idő arányában tapasztalható különbségek. Észrevehetően csökkennek általában az érintkezés hagyományos formái — a rokoni és szomszédi (de nem családon belüli) érintkezéseké. Ez a lakosság területi mobilitásának és életük fokozódó urbanizálódásának következménye.

A férfiak és nők szabadidő-struktúrájában végbemenő kiegyenlítődési folyamat azonban még nem ért véget. Vasárnapokon és ünnepnapokon a férfiak kétszer többet olvasnak, mint a nők, hatszor többet foglalkoznak önművelléssel, háromszor többet sporttal, és többet sétálnak. A férfiak között általában többen könyvtári tagok, többen foglalkoznak filmezéssel, fényképezéssel.

Legarányosabban az értelmiség osztja el szabadidejét. 1975-ben, a vizsgált hét folyamán, szabadideje 14 különböző foglalatosság között oszlott meg. A legjelentősebb mennyiségű szabadidőt televíziós műsorok nézésére, újságok, folyóiratok, szép- és szakirodalom olvasására fordította. Ezek a szabadidő 43%-át nyelik el. A fennmaradó rész többé-kevésbé egyenletesen tíz különböző foglalatosság között oszlik meg. Megfigyelhető a társadalmilag szabályozott formájú szabadidő-felhasználás csökkenése. Az olyan foglalkozási formák aránya, mint például a munka melletti tanulás, a társadalmi munka, az amatőr művészi csoportokban, klubokban stb. való részvétel jelentősen csökken. (Lásd 5. táblázat.)

5. táblázat

A munkások és az értelmiségiek társadalmilag és egyénileg megszervezett szabadidő-felhasználásának aránya (az egész szabadidő %-ában, egy hétköznap átlagában)

A szabadidő szabályozási formája	Munkások		Értelmiségiek	
	1970	1975	1970	1975
A társadalmilag szabályozott szabadidő-ráfordítások	17	7	22	12
Szellemi értékek egyénileg szabályozott fogyasztása	46	59	46	56
Egyénileg szabályozott pihenés és szórakozás	37	34	32	32

Megjegyzendő, hogy növekszik a szellemi értékek egyéni elsajátítására fordított idő. Más szóval, a szabadidő struktúrájában megnövekszik mind a munkások, mind pedig az értelmiségiek önmaguk által szabályozott szellemi fogyasztásának aránya. Az elmúlt öt évben a szabadidőnek ez a része a munkásoknál 13%-kal, az értelmiségieknél 10%-kal növekedett. A tulajdonképpeni pihenés és szórakozás aránya a munkásoknál 3%-kal csökkent, az értelmiségieknél a régi maradt.

A szabadidő társadalmi és egyéni szabályozása közötti arányok eltolódása a társadalmi-gazdasági, szociális és politikai tényezők sokaságának hatását tükrözi. Tükröződnek ebben azok az eltolódások is, amelyek a dolgozók érdeklődésének és kultúrájának fejlődésében mennek végbe. Így például a passzív pihenés és szórakozás súlyának csökkenése a szabadidőn belül a munka és életkörülmények javulásának köszönhető; a sportfoglalkozások arányának csökkenése (amely más tényezőkkel együtt maga után vonja a társadalmilag szabályozott időráfordítások csökkenését) a különböző sportszakosztályok számának és taglétszámának csökkenésével magyarázható. A filmek nézésére fordított idő növekedése az új, minden korszerű követelménynek megfelelő filmszínház felépítésével magyarázható; a barkácsolással vagy a garázsban töltött idő növekedése pedig a kerékpárok, motorkerékpárok, személyautók mennyiségének jelentős növekedését jelzi az üzem dolgozóinál.

A személyiség társadalmi orientációja iránti fokozott figyelemnek nem szabad elfednie az ember felelősségét saját cselekedeteiért nemcsak a

munkaidőben, hanem a szabadidőben is. Leonyid Brezsnyevnek az a megállapítása, hogy „a szabadidő nem szabadít meg a társadalmi felelősségtől"[12], arra orientál, hogy tovább kell elemezni a fejlett szocialista társadalomban a szabadság és szükségszerűség dialektikáját. A személyiség szabadidejének szférájában fokozatosan kialakulnak az alapvető láncszemek (amatőr foglalatosságok, sport), amelyek az összes többi elemet egyesítik. Sajnos ez az alapvető láncszem néha korántsem ésszerű, sőt olykor antiszociális tevékenységből áll. Ezen belül a szabadidő kihasználási formáinak önmagukban pozitív fajtái negatív szerepet is betölthetnek az ember nevelésében. Tudjuk például, hogy az emberek egy részének megnövekedett az érdeklődése a szabadidő nyilvános rendezvényeken való felhasználásának módjai iránt. Ha ezek felülkerekednek, akkor az emberben passzív, fogyasztói viszony alakul ki a kulturális értékekkel szemben. A komoly szépirodalmi mű elolvasását gyakran helyettesíti a filmváltozat megtekintése, a művészeti alkotásban való részvételt a szemlélődés, a testnevelést pedig a sportesemények látogatása.

Felvetődik a kérdés: ha a szabadidő felhasználásának valamennyi módja értékes a személyiségre nézve, akkor milyen jelentőségük foka? Mondhatjuk-e például, hogy a társadalmi munka értékesebb, mint az öntevékenység, vagy hogy a szépirodalom olvasása nagyobb hasznot hajt, mint a televíziós adások megtekintése? Szerintünk ez nem volna helyes. Éppily helytelen a szabadidő elemeit jelentőségük szerint első- és másodrendű elemekre bontani (például a tanulás, a művészeti vagy tudományos-technikai alkotás szembeállítása a szórakozással, a passzív pihenéssel). Itt az a döntő, hogy maga az ember hogyan viszonyul e tevékenységi fajtákhoz, milyen az életfelfogása: aktív vagy passzív, érdeklődő vagy közömbös. A szabadidő magába foglalja a munka nélküli idő és a magasabb rendű tevékenység (Marx) elemeinek összességét, amelyek szervesen kiegészítik egymást. Ki kell küszöbölni azt a spekulatív elképzelést, amely a különböző foglalatossági formák „antagonizmusát" emlegeti. Nincs például komoly indok annak feltételezésére, hogy a televízió fenyegeti a színházat, a mozit, vagy a rádió a sajtót. A tömegtájékoztató eszközök szervesen kiegészíthetik a kulturális fogyasztás hagyományos formáit, de az egyén életpályáján éppúgy játszhatnak vezető, mint alárendelt szerepet.

Az SZKP XXV. kongresszusa kitűzte a feladatot: „A lakosság egészségének erősítése és a szabadidő jobb felhasználása érdekében tökéletesíteni kell a *dolgozók* aktív *pihenésének* megszervezését."[13] Ez nemcsak

gyakorlati feladat, hanem fontos módszertani megállapítás is, amelynek révén új módon közelíthetjük meg a szabadidő hatékony, minőségi felhasználásának problémáját. Arról van szó, hogy a hagyományos megközelítés, amely az aktív pihenésben csak egészségjavító eszközt, a fizikai tevékenységben csak az ember erejének helyreállítását, a betegség megelőzésének eszközét látja, ma már nem kielégítő álláspont. Radikálisabban kell felvetni a kérdést: az aktív pihenésnek nem csupán a fizikai, lelki és szellemi erők pótlását kell biztosítania, hanem a személyiség fejlődését is a foglalatosságok váltakozása révén.

A személyiség élettevékenységében a fizikai, a pszichikai és a szellemi oldal dialektikája már csak azért is külön figyelmet érdemel, mert egyfelől az első, másfelől a második és harmadik között ellentmondás, egyoldalúság mutatkozott, hol a fizikai, hol a pszichikai és szellemi tulajdonságok alakulásában. A század betegségévé válik a hüpodinamia. Az élettartam megnövekedése következtében fokozódik az ember rugalmatlansága.[14] Egyre gyakrabban beszélnek krónikus szellemi túlterhelésről és az ebből fakadó betegségek fokozódásáról. Ennek eredményeképpen szakadék jön létre a társadalmi kultúra terjedelme és elsajátításának lehetősége között.

A szabadidő a személyiség alakításának jelentős tényezője. A hosszabb és hatékonyabb pihenés egyre növekvő szükséglete azonban fontos társadalmi problémát vet fel a személyiség fejlődésével kapcsolatban. Napjainkban az erő természetes pótlása már túlságosan nagy fényűzésnek számít. Ezért célszerű a pihenés és a fejlődés összekapcsolása. A személyiség erejének pótlása és fejlesztése összekapcsolható. A pihenés hagyományosan szünet volt a munkában, és úgy vélték, hogy mindenkinek a magánügye. Bizonyos mértékig egybeesett a szórakozás idejével. Napjainkban azonban a pihenésnek össze kell függenie a tevékenység váltakozásával, amely magába foglalja a céltudatos foglalkozások bizonyos „készletét", egy sajátos, fizikai és lelki edzést. Ezzel kapcsolatban az aktív pihenés újabb formái (önedzés, önszuggerálás, összetett versenyek stb.) egybeesnek az élet megváltozott követelményeivel, és társadalmilag egyre jelentékenyebbekké válnak.

A tevékenység váltakozása nem csupán biológiai jelenség (a fiziológusok bebizonyították, hogy a foglalkozás váltakozása magasabb szinten állítja helyre az erőket, mint azok eredeti állapota volt), hanem társadalmi is, mivel előmozdítja a személyiség további fizikai, pszichikai és szellemi fejlődését. Ezen belül időmegtakarítással is számolhatunk.

Az aktív pihenés nem csupán a munkával töltött, hanem a munkán kívül töltött időt is szabályozhatja. A foglalatosságok céltudatos váltogatása lehetővé teszi az erők helyreállítását az aktív tevékenységhez, mégpedig mind a munka óráiban, mind pedig a szabadidőben. Az aktív pihenés, amelynek lényege a helyreállítás és a fejlesztés dialektikájában rejlik, az ember fizikai és szellemi erői olyan szintű helyreállításának folyamata, amely felülmúlja az eredeti szintet, és ezzel megteremti az előfeltételeket a személyiség gyorsuló fejlődéséhez.

Végül néhány szót a szabadidő nevelő szerepéről a társadalmi környezettel összefüggésben. Az utóbbi a személyiség viszonylag tartós kölcsönhatása az őt körülvevő szociális feltételekkel, amelyek között kialakul a meghatározott életmód, a hétköznapi létezés sajátosságaival, a szabadidő, az érintkezés meghatározott vonásaival, az értékorientációkkal, az egyén magatartásának hagyományaival és normáival. Valóban, a szabadidőnek az ember által való „elsajátítása" sajátos feltételek mellett megy végbe. A szabadidőt a személyiség szociális közegeként is felfoghatjuk, mint kulturális, családi, hétköznapi, társadalmi, politikai, tanulási, sport-, térbeli és építészeti környezetet.

A szabadidőnek ez a felfogása lehetővé teszi, hogy az embert körülvevő anyagi, társadalmi, politikai és kulturális feltételeket ne hozzá képest külsőként vizsgáljuk, hanem mint társadalmi szabadsága aktív realizálásának szféráját. Az embert körülvevő feltételek csupán az emberek együttműködése esetén válnak szociális környezetté, amelyeknek meghatározott társadalmi következményei vannak: a valóság átalakítása és formálása. Hegel megjegyezte, hogy az egyén csak akkor érzi magát szabadnak legközelebbi környezetében, ha az saját kezének munkája.

Vegyük például a családot és a lakást. A lakosság lakóhelyi megszervezése jelentős tartalékát alkotja a szabadidő nevelő funkciói fokozásának. Ésszerű hasznosításához mindenekelőtt az szükséges, hogy fejlődjék az emberek szabadidőben folytatandó tevékenységének anyagi bázisa. Ezzel kapcsolatban különösen fontos, hogy minden lakótelepen megszabják a társadalmi szervezetek tevékenységének alapvető irányait, amelyek alapján meg lehet határozni a tömeges nevelőmunka más formáit is. Különösen nagy figyelmet kell fordítani a felnövekvő nemzedék szabadidejének társadalmi szabályozására.

A szabadidő megszervezése a család legfontosabb funkciója. A szabadidő itt a család erősítésének hatalmas tényezőjévé válhat. Ilyen értelmű felhasználása azért fontos, mert a szabadidő-felhasználás társadalmi

formáinak fejlesztésével a család bizonyos mértékig veszít a tagjai szabadidejének megszervezésére irányuló funkciójából. Csakhogy az utóbbi évtizedekben a családi körben töltött szabadidő újra megnövekedett. Ez nem csupán a televízió és más tömegtájékoztatási eszközök hatalmas befolyásával magyarázható, hanem azzal is, hogy a család tudott az új körülményekhez igazodni, és egyre inkább mint szociális egész vesz részt a szabadidő társadalmi rendszerében. Valóban, a szabadidő társadalmi felhasználása elvben nem zárja ki a családit, hanem kiegészíti és gazdagítja azt. Fontos probléma marad a szabadidő olyan társadalmi formáinak fejlesztése, amelyek magukba foglalnák a családtagok munkán kívüli tevékenységét is, és ezzel erősítenék szellemi egységüket. Itt a családban töltött szabadidő olyan megszervezéséről van szó, amely összekapcsolná az egyéni és társadalmi formákat.

Napjainkban Nyugaton divat beszélni a „nemzedékek ellentétéről". A fejlett szocializmusban az „apák és fiúk" között nincs társadalmi konfliktus, vannak azonban szociális és pszichológiai különbségek, ami az ízlést, a divatot, a ruházkodást, a táncot, az „életstílust" stb. illeti. Tudjuk, hogy a felnövekvő nemzedék életkori sajátosságainak következtében hajlamos eltúlozni saját tapasztalatainak eredetiségét. A szülők is gyakran abszolutizálják saját tapasztalataikat, ízlésüket és szokásaikat. Ezeknek az ellentéteknek a társadalmi érvényét azonban nem volna helyes túlhangsúlyozni. A család tekintélye nemcsak a pályaválasztásban, a világnézet alakításában marad magas, hanem abban is, hogy a fiatal emberek elsajátítsák a szabadidő felhasználásának már kialakult kultúráját.

A személyiség nevelése összefügg az otthon töltött szabadidővel is. Az utóbbi mindinkább a személyiség szellemi szükségletei realizálásának, pihenésének és szellemi tökéletesedésének színhelyévé válik. A szabadidő otthoni megszervezésének lényegével, tartalmával és formáival foglalkozó szociológiai kutatások, valamint a szabadidőre kiterjedő szükségletek kialakulásával és realizálásával foglalkozó felmérések jelenleg különösen aktuálisak. Az otthon a színhelye — és az is marad — a szabadidő-szükségletek realizálásának, ezért fontos ismerni ezek váltakozásának arányát és mértékét az egyén és az egész család életciklusának szakaszaitól függően. Mi több, a szabadidő megszervezésére szolgáló társadalmi helyiségek tervezését is össze kell kapcsolni azzal, hogy megteremtsék a szükséges feltételeket a család otthoni szabadidőbeli tevékenységéhez.

A kommunista nevelés azt is jelenti, minden emberben ki kell alakítani az engesztelhetetlenséget a burzsoá ideológiával szemben az élet bármely területén. A szabadidőben folytatott tevékenység mint az ideológiai tényező növekedése a mai világban az eszmék harcának sajátosságaival függ össze. A kapitalizmus a tudományos-technikai forradalom eredményeinek elsajátítása révén igyekszik fennmaradni. Jövő-modellje a „technotronikus" társadalom, a „szabadidő-civilizáció", amelynek kispolgári-fogyasztói eszménye szembeszökő. A szocializmus a tudományos-technikai haladást a kommunista építés érdekében hasznosítja, a szabadidőt a személyiség mindenoldalú fejlődésének színterévé alakítja.

Nagy ideológiai jelentőségre tesz szert napjainkban a szocializmus és a kapitalizmus reális értékeinek, gyakorlati eredményeinek szembeállítása az emberek társadalmi létezésének minden területén. A szabadidő egyike az ilyen értékeknek. A két életforma versengésének színterévé azért válik, mert a kulturális fejlődés lehetőségei a társadalmi gazdaság mércéjét, a társadalom érettségének és humánus jellegének mutatóját alkotják. A kérdés ma így vetődik fel: mit ajánlhat a társadalom az emberek szabadidejében, vagyis milyen tevékenységi formák készletével rendelkezik az egyes egyén vagy a kollektíva ebben a szférában? Hogyan biztosítja mindezt az anyagi és technikai bázis? Milyen fokon áll magának az embernek az a készsége, hogy tudatosan válasszon? Ezeknek a kérdéseknek a megoldásában a szocializmusnak kétségtelen előnyei vannak a kapitalizmussal szemben. Ideológiai ellenfeleink megpróbálják rátukmálni a szovjet emberekre a szabadidőnek mint szociális gondolatnélküliségnek, mint a „közöny övezetének" értelmezését. Korunk növekvő dinamikája megköveteli, hogy fokozzuk a személyiség szocialista orientációjának szilárdságát. A szabadidő e probléma megoldásának potenciális konstruktív tényezője.

A burzsoá szociológusok úgy vélik, hogy a szabadidő szférájában el lehet távolodni a szociális gondoktól, ki lehet kapcsolódni a társadalomból, az ember egyedül maradhat önmagával. A kapitalizmusban a termelésből a „szabadidőbe való menekulés" teljesen érthető jelenség. Csakhogy az ember a szabadidő szférájában is érzi az uralkodó osztályok nyomását. A tömegtájékoztató eszközök kíméletlenül behatolnak az ember szabadidejébe, a burzsoázia számára szükséges érzelmeket, ízlést és vágyakat formálnak benne, mesterségesen előidézik a „tömegkultúra" szükségletét és kielégítik azt.

A tőkés világ a tömegtájékoztatás eszközeit a szocialista országokban élő emberek ideológiai befolyásolására is felhasználja. A „suttogó propaganda", a burzsoá eszmék, nézetek, elképzelések beszűrődése továbbra is főleg a szabadidő szférájára irányul. Ilyen körülmények között fontos, hogy az SZKP ideológiai munkájával megoldja a nagy feladatot: a szabadidőt a dolgozók kommunista nevelésének fontos tényezőjévé változtassa.

A személyiség nevelése a munkahelyi kollektívában

A szocializmus és a kommunizmus egyik legnagyobb kommunista feladata, hogy megteremtse az új ember, a mindenoldalúan fejlett személyiség, a legfőbb társadalmi kincs, vagy ahogy Marx mondta, társadalmi „*állótőke*", kialakításának feltételeit.[1] A fejlett szocialista társadalmat az jellemzi, hogy növekszik a szociális, politikai és szellemi közösségek egysége. A munkahelyi kollektívák, mint a dolgozók élettevékenységének döntő központjai, vezető szerepet játszanak a szocialista életforma kialakításában, az új típusú személyiség formálásában. Törvényszerű ezért a társadalmi érdeklődés a társadalom e sejtjeinek fejlődési problémái iránt, a bennük lezajló folyamatok megismerésének és szabályozásának szükséglete. A kollektíva problémájának kutatói többször is felhívták a figyelmet a „kollektíva" és a „személyiség" fogalmának szoros kölcsönviszonyára. „A kollektíva — jegyzi meg A. G. Kovaljov — nem érthető meg a személyiség tényezőjének elemzése nélkül. Ebből következik, hogy a kollektíva és a személyiség problémái szervesen összefüggenek egymással, és egyiket sem lehet többé-kevésbé alaposan tanulmányozni a másik nélkül."[2]

Ennek ellenére a kollektíva fogalmának elméleti elemzésekor gyakran nem veszik figyelembe a kategóriapár szoros összefüggését; így a kollektíva valamiféle „személytelen" kategóriává válik. Ezért véleményünk szerint nem lehet egyetérteni a „munkahelyi kollektíva" fogalmának alábbi meghatározásával: a legtágabb értelemben ez „az ipari termékek előállításával, funkcióinak, struktúrájának és szükségleteinek fenntartásával és tökéletesítésével foglalkozó szocialista vállalat szociális komponensének kifejezése."[3] Itt logikailag tetőződik számos szociológiai munkában észlelhető tendencia: a kollektíva működése egyik — nevezetesen intézmé-

nyi — oldalának abszolutizálása. A munkahelyi kollektívát ebben a megközelítésben főképpen mint a társadalmi termelés szociális szervezetét vizsgálják, a személyiség pedig végső soron csupán a szervezet céljainak és funkcióinak egyfajta eredője lesz.[4] A kollektíva és a személyiség kölcsönös kapcsolatának lényege teljesebben vizsgálható, ha a munkahelyi kollektívát nem csupán szervezeti rendszerként, hanem a *közösség* különleges formájaként is vizsgálják, amelynek keretében a személyiség társadalmi kapcsolatainak gazdagsága megalapozódik és formálódik, a társadalmi viszonyok szubjektumaként való kialakulásának folyamata realizálódik.

Nem véletlen, hogy az emberi lényegnek mint „valamennyi társadalmi viszony összességének" meghatározása mellett Marx gyakran használja azt a másik meghatározást, amely az emberi lényeget úgy jellemzi, mint „a valóságos egyes egyén" és a közösség egységét, amelynek keretén kívül nem tárható fel és nem érthető meg helyesen az ember konkrét élettevékenységének egyetlen alapvető megnyilvánulása sem. Marx „Kritikai széljegyzetek" című írásában olvashatjuk, hogy milyen tragikus helyzetbe kerülnek azok a munkások, akik elszigetelődnek mindenfajta közösségtől és főleg attól a közösségtől, amely a munkatavékenység folyamán konstituálódik; leírja „az ember egyetemes eszméi" és „egyéni létezése" közötti kiáltó ellentmondást. „*Az emberi lényeg* — mutat rá Marx — *az emberek igazi közössége*"; ez a közösség döntően a munkatevékenység során formálódik, amely „az ember *igazi* közössége, az emberi közösség".[5] Marx az emberi közösségeket *az ember létezésének szociális formáiként* jellemzi, mint „lényege megvalósulását", objektivitását", mint a szubjektumot belsőleg jellemző tulajdonságokat.[6]

Az embernek a világhoz való gyakorlati viszonyai már forrásaikban is sokrétűek: ezek egyik oldala az embereknek a természethez, a másik az emberek egymáshoz való viszonya. Az első viszony keretén belül bontakozik ki az ember tárgyi tevékenységének egész gazdagsága, amely „*lényegi erőinek*" mércéjeként jelentkezik: a viszonyok másik oldala az érintkezési kapcsolatok gazdagságát alkotja, amely meghatározza az ember társadalmi, „*kollektív erejét*".

Az ember viszonya a környező világhoz *aktív kollektív elemként* nyilvánul meg. Ezért lényegének objektiválódása is egyaránt jelentkezik tárgyi formákban (munkaeszközök és szerszámok készítése) és a tárgyiság szociális formáiban (közösségek különböző fajtái). A termelő kollektíva mint munkahelyi közösség a társadalmi termelés rendszerének nem csu-

pán technikai, szervezeti, szociális, gazdasági alstruktúrája, hanem egyúttal a társadalom elsődleges struktúraeleme, szociális sejtje, a társadalom alapvonásainak és életformája sajátosságainak hordozója.

A munkahelyi kollektíva, mint a szocialista életforma szubjektuma, több olyan funkcióval rendelkezik, amely túlmegy a vállalat struktúrájában közvetlenül kialakult technikai, szervezeti, társadalmi-gazdasági viszonyok keretén. A kollektíva olyan funkciókat tölt be, amelyek megfelelnek a szocialista társadalom azon társadalmi szükségletének, hogy mindenoldalúan fejlessze a személyiséget, és erre a célra orientálódik; ez a legfontosabb eszköze annak, hogy működésének hatékonysága növekedjék. „Ebből a szempontból — írja N. I. Lapin, E. M. Korzseva és N. R. Naumova — a munkahelyi kollektívát két, méreteit és funkcióit tekintve különböző rendszer alrendszerének kell tekinteni: egyfelől a vállalat mint termelési szervezet alrendszere, másfelől pedig a társadalom alrendszere, alapvető szociális sejtje."[7]

A termelési kollektívának ez a kettős, de egységes jellege, az, hogy szervesen koncentrálódnak benne a társadalmi *közösség* és a *szervezet* sajátosságai, meghatározza a „kollektíva—személyiség" viszony tartalmát és irányát. Sem a kollektíva, sem pedig a személyiség nem elszigetelt, hanem dialektikusan egymáshoz kapcsolódó lényeg. Az emberi természet egyetemessége, fejlődésének végtelensége nem csupán a természeti és a társadalmi, az objektív és szubjektív, hanem az *egyéni* és a *társadalmi* egységén is alapszik. Ennek az egységnek a méreteit a legmagasabb formában a kollektivizmus fejezi ki, amely egyidejűleg a fejlett egyéniség ismérve is. „Az egyén valóságos szellemi gazdagsága teljes egészében valóságos vonatkozásainak gazdagságától függ."[8]

A kollektíva nem fojtja el a személyiség alkotó egyéniségét és önállóságát, mint ahogy azt a mai antikommunisták állítják, hanem megteremti kibontakozásának feltételeit. Így például M. Buder nyugatnémet filozófus ezt írja: „Az individualizmus az embert csupán önmagához való viszonyában látja, de a kollektivizmus egyáltalán nem látja az embert, csak a társadalmat."[9] Ez a szocialista kollektivizmus lényegének nyílt meghamisítása. Velejéig hamis az az alternatíva, amely szerint vagy individualizmus létezik a személyiségnek bármiféle szociális kerettől való teljes szabadságával, vagy pedig a személyiség feloldódása a társadalomban, az ember személytelen, „tömegszerű", „egydimenziós" konformizmusával.

„A kommunista társadalom keretében — írta Marx és Engels —, az

egyetlenben, ahol az egyének szabad fejlődése nem frázis – ennek feltétele éppen az egyének összefüggése, olyan összefüggés, amely részben a gazdasági előfeltételekben áll, részben a mindenki szabad fejlődéséből eredő szükségképpeni szolidaritásban, és végül az egyéneknek a meglevő termelőerők bázisán kifejtett egyetemes tevékenységi módjában."[10]

A szocialista munkahelyi kollektíva bekapcsolja a személyiséget a sokrétű társadalmi viszonyokba. A szocialista kollektíva *integrálja* és fejleszti a társadalmi aktivitás különböző formáit (a munka szférájában, a közéletben, a megismerő tevékenység, a technikai és művészeti alkotás stb. szférájában) és ezzel hatással van a dolgozók szellemi életének valamennyi oldalára.

A szocialista kollektíva mindenoldalú befolyása a személyiség szellemi életére mindenekelőtt a kollektíva társadalmi-gazdasági struktúrájának jellegéből adódik. Marx nem véletlenül kapcsolta össze a kommunista termelési viszonyok kialakítását „a gyakorlati humanizmus létrejöttével", mivel a társadalmi tulajdonformában látta azt az alapvető előfeltételt, amelynek alapján lehetségessé válik „az emberi lényeg elsajátítása az ember számára".

A tőkés termelési viszonyokban az „emberi lényeg" elkerülhetetlenül elidegenül az embertől: a kollektív tevékenység itt nem az egyéniség fejlődésének feltétele, hanem létfenntartásának eszköze. Éppen ezért beszélt Marx a tőkés termelésben kialakuló viszonyok „álkollektivizmusáról", amely kifejlődésének logikus következménye a személyiség tényleges szükségleteivel és képességeivel szembeni közöny. „Az összeütközés – írta Marx és Engels – éppen abban áll, hogy az én tehetségemtől valami mást várnak, mint amit ez a tehetség teljesíteni tud, pl. az én versfaragó tehetségemtől azt várják, hogy ezekből a versekből pénzt faragjon. Az én tehetségemtől éppenséggel valami egészen mást kívánnak, mint ennek a különös tehetségnek a sajátságos termékét."[11] Ebből is világos, hogy miért jellemezte Marx a tőkés társadalom körülményei között végzett munkát „az öntevékenység negatív formájaként".

Ugyanilyen torz formában fejlődnek a személyiség egyéb képességei is. Az elidegenült ember tevékenysége a fogyasztás, a szórakozás és az élvezet szférájában vagy „gyerekes", „fárasztó", vagy pedig egyszerűen „brutális", mivel, mint Marx megjegyezte, ezek a szférák el vannak szakítva az egyének általános élettevékenységétől, életük tényleges tartalmától, és arra szorítkoznak, hogy a valójában „tartalmatlan tevékenységnek" „látszólagos tartalmat" kölcsönözzenek.[15]

A munka mint a szükségletek kielégítésének eszköze egyfelől, másfelől az öncéllá vált, a munka-szükségletet kielégítő munka közötti különbség, amelyet már a szocializmus is kiküszöböl, feloldja az ember létezése és lényege közötti, a szükségszerűség és a szabadság, a kollektíva és a személyiség közötti évszázados ellentmondást, vagyis a személyiség reintegrálását jelenti, az ember visszatérését önmagához, mint emberihez.

Az új rend körülményei között kialakul a társadalmi közösség minőségileg új típusa is, amelyben a kényszerű érintkezés helyébe lép a szabad érintkezés új típusa, megszilárdul az emberek közötti viszonyok és kapcsolatok más jellege. A szocialista termelési kollektívában az ember mindenoldalú fejlődésének *objektív szükséglete* lesz a fő, *közvetlen feltétele* annak, hogy maga a kollektíva mint sajátos szervezeti struktúra sikeresen működhessék. A kollektíva céljai és feladatai szoros kapcsolatba kerülnek az ember „lényegi erőinek" fejlődésével, mivel a személyiség aktivitása és öntevékenysége, mint egységes és egyetemes emberként való fejlődésének módja, az össztársadalmi célok realizálásának a leghatékonyabb eszközévé válik. Ennek következtében a kollektívában megszületik a harmónia az objektíve szükségszerű és a szubjektíve célszerű között, az ember tevékenysége pedig mint igazán szabad tevékenység jelenik meg.

A másik feltétele annak, hogy a kollektívában egységes és egyetemes ember alakuljon ki, a kollektíva élettevékenységének különböző szféráiban mutatkozó fejlődésbeli egyenlőtlenségek kiküszöbölése, az anyagi-gyakorlati, a szociális, politikai és szellemi tevékenység alapvető és nemalapvető fajtáinak közeledése és szoros egymásba fonódása.

A tudományos-technikai forradalom körülményei között a munkafolyamat bonyolulttá válása, ezen belül a fizikai és szellemi műveletek, a végrehajtó és szervező funkciók közeledése megteremti az objektív előfeltételeket a tevékenység különböző fajtáinak integrálásához, mégpedig nemcsak magában a munkafolyamatban, hanem a kollektíva egész élettevékenységében. Mivel a szovjet emberek politikai, gazdasági és szellemi érdekei bennefoglaltatnak a társadalom szociális, politikai és eszmei érdekeinek egységében, ezért megteremtődnek ennek az integrációnak mind az objektív, mind pedig a szubjektív előfeltételei. Az említett tendencia a kollektíva és a személyiség *mindenoldalú egymást-gazdagításában* ölt formát, amely, egyfelől, meghatározza mind a kollektíva, mind pedig a személyiség fejlődésének felfelé irányuló jellegét, másfelől pedig e folyamatok szüntelen, kölcsönös meghatározottságáról tanúskodik.

A kollektíva és a személyiség kölcsönhatásának az az elemzése, amely-

nek dialektikus alapelve, hogy az egyik kategóriát (a kollektívát) a kategóriapáros másik tagjának (a személyiségnek) a lényegén keresztül tárjuk fel, lehetővé teszi a kollektíva eszmei-nevelő funkciója sajátosságának mélyebb megértését. Az, hogy az adott funkció szervesen jellemzi a szocialista munkahelyi kollektívát, általánosan elismert tény. Jóval kevésbé világos, hogy mi a *szerepe* ennek a funkciónak a többi között.

A kutatók a munkahelyi kollektíva szociális funkcióit többnyire azonos rendűeknek tartják. „A munkahelyi kollektíva – jegyzi meg pl. Z. I. Gyegtyeva – tevékenységében a társadalmi élet különböző szféráit: a gazdasági, a szociális, a politikai és az ideológiai szférát tükrözi. Ennek megfelelően az alábbi funkciók jellemzők rá: gazdasági, irányító és nevelő."[13] Utalhatnánk más munkákra is, amelyek a kollektíva szociális funkcióit másképpen sorolják fel[14], de megmarad a vizsgálódás alapelve.

Ezzel szemben a munkahelyi kollektívában nehéz kimutatni a viszonyok külön nevelési szféráját a technikai, szervezeti, gazdasági, irányító és más viszonyok mellett. Úgy hisszük, hogy ilyen külön szféra nincs is, a kollektíva nevelő funkcióinak sajátossága éppen az, hogy áthatja a kollektíva élettevékenységének egész rendszerét, viszonyainak minden oldalát. Végső soron a kollektívának mind munkatevékenysége, mind pedig társadalmi-politikai és kulturális tevékenyége és a benne kialakult irányítási, interperszonális és érintkezési rendszerek struktúrája a személyiség alakításának tényezőiként lépnek fel.

A személyiség nevelése a munkahelyi kollektívában mindig *komplex* jellegű. Egyfelől a nevelő befolyás tárgya itt a személyiség mint az élettevékenység egységes szubjektuma, a reá jellemző eszmei-politikai, szakmai, erkölcsi, esztétikai stb. tulajdonságokkal együtt. Másfelől maga a nevelési folyamat a kollektívában annak összes egymásba kapcsolódó elemeinek egységében jelentkezik.

Ezek az elemek: 1. az *objektív* és *szubjektív* tényezők, amelyek a kollektíva társadalmi környezetének, szociális és társadalomlélektani légkörének tárgyi és személyiségi komponenseit jellemzik; 2. a *szervezési* tényezők, amelyek a kollektíva társadalmi szervezeteinek, szerveinek a személyiségre gyakorolt céltudatos hatásából erednek; 3. a *személyiségi* tényezők, amelyek magának az embernek mint a nevelő hatás objektumának aktivitását és öntevékenységét jellemzik.

Az SZKP XXV. kongresszusa egyik legfontosabb feladatként tűzte ki az új típusú személyiség nevelésének és alakításának *komplex* megközelítését.[15] Ez az elv teljes mértékben megfelel a személyiség mindenoldalú

fejlődésének a szocialista kollektívában, ösztönzi és intenzívvé teszi ennek az objektív folyamatnak a további mozgását. Csak a kollektívára támaszkodva vehetjük figyelembe a dolgozók különböző csoportjainak sajátosságait, igazíthatjuk ki szükség esetén a nevelő befolyás konkrét módszereit és eszközeit. Éppen a kollektíván keresztül valósítja meg a társadalom a személyiségre gyakorolt hatását.

A társadalom és a személyiség kölcsönhatásának elve, amely e viszony döntő elemének tekinti az ember bekapcsolását a szocialista kollektíva viszonyainak rendszerébe, ellentétben áll a burzsoá szociológiában olyannyira elterjedt nézetekkel, eszmékkel, a társadalmi szervezetek és csoportok „autonómiájáról", a társadalomban végbemenő szociális és szellemi folyamatok függetlenségéről és önállóságáról. A „termelési csoportokról" szóló modern burzsoá elméletek többsége kisebb-nagyobb mértékben E. Durkheimre támaszkodik, aki szerint ezek a csoportok saját specifikus energiával, „kollektív erővel" rendelkeznek; ez a csoportban alakul ki és a csoport tagjainak pszichikai folyamatait realizálja. E. Shils, amerikai polgári szociológus például azt állítja, hogy „minden emberi kollektívának tendenciája az összefogás, amely biztosítja sajátos önállóságukat"[16]. Talcott Parsons szerint a „kollektivitás" nem egyéb, mint a csoporttagok normáinak és szellemi elvárásainak közössége. Az ilyenfajta „kollektíva" tevékenységét számos egyed „szociális kölcsönhatásában" látja, akik ilyen vagy olyan szerepet játszanak.[17] Valójában Parsons nem a reális kollektíváról beszél, hanem valamiféle absztrakt és spekulatív „ideális" emberi viszonyok sémájáról.

A szocialista munkahelyi kollektíva élettevékenysége azokat a folyamatokat tükrözi, amelyek egész társadalmunk életét jellemzik. Az egyes kollektívák szellemi életének különbsége nem valamiféle egyikükre-másikukra jellemző „társadalmi-kulturális komplexumtól" vagy „szubkultúrától" függ, hanem attól, hogy az adott kollektíva tagjai milyen mértékben sajátították el a társadalom szellemi gazdagságát, a szovjet életforma normáit és elveit, hogy milyen mély és intenzív a kollektíva szellemi és gyakorlati tevékenysége, hogy milyen színvonalon áll az eszmei, politikai és kulturális nevelőmunka megszervezése.

A személyiségnevelés szocialista rendszerére jellemző legfontosabb megkülönböztető sajátosság a munkahelyi kollektívában a *nevelés* és *önnevelés* folyamatainak szerves egysége. A szocialista kollektívában az ember, mint a nevelés objektuma, egyre nagyobb mértékben szubjektumává is válik annak, mégpedig nem csupán olyan személyként, aki objek-

tíve érdekelt saját tökéletesedésében, hanem olyan személyként is, aki képes megvalósítani mások nevelésének folyamatát.

Nagyszerű megnyilvánulása ennek a munkahelyi kollektívában széleskörűen kibontakozott *védnökségi mozgalom*. A munkáskollektíva legjobb képviselői a munkahelyre belépő fiataloknak nem csupán szakmai, hanem társadalmi tapasztalataikat is átadják, igyekeznek védenceikben kinevelni a mai szovjet munkás tipikus vonásait: az életben elfoglalt aktív pozíciót, a kollektivizmust, a munkához való alkotó viszonyt, a szellemi érdeklődés gazdagságát.

Ebben a vonatkozásban figyelemreméltóak a munka veteránjai (a húszas évek vége, a harmincas évek eleje ifjúmunkásai) és a mai fiatal munkások körében végzett felmérések, amelyeket az uráli gyárakban végzett a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Uráli Tudományos Központjának Közgazdasági Intézete. Arra a kérdésre, hogy volt-e munkás életpályájuk első éveiben olyan ember, aki számukra nem csupán a munkában volt példa, hanem a magánéletben is, és legjobb tanácsadójuk, barátjuk és mesterük volt, a veteránok közül 55,9%, a fiatal munkások közül pedig 48,9% válaszolt igennel. A veteránok 44,4%-a pedig úgy emlékszik mesterére, mint olyan tanítóra, aki tanítványának lelkében életreszóló nyomot hagyott.[18]

A „védnök" és „védenc" közötti kapcsolatok a munkahelyi kollektíva nevelőtevékenységének sajátos keresztmetszetét nyújtják. A nevelés objektuma itt többnyire a fiatal munkás, aki éppen csak megkezdte munkáspályáját; a nevelés szubjektuma pedig a kollektíva képviselője, aki annak vonásait és magatartási normáit testesíti meg.

Ugyanakkor a munkahelyi kollektívában létezik a nevelő ráhatásnak egy másik rendszere, amely a *kölcsönös nevelésen* alapul, amikor nem egy ember, hanem az egész kollektíva lép fel egyidejűleg a nevelés szubjektumaként és objektumaként egyaránt. Ennek a folyamatnak a hatékonysága a kollektíva tagjainak szellemi fejlettségi szintjétől, egyéniségük gazdagságától függ. V. A. Szuhomlinszkij így írt: „A kollektíva nem arcnélküli tömeg, hanem egyéniségek gazdagságaként létezik. És ha a nevelő abban reménykedik, hogy a kollektíva nevelőereje elsősorban szervezeti függőségi viszonyában, az alárendeltségben és a vezetésben rejlik, akkor reményei nem válnak valóra. A kollektíva nevelőereje azon múlik, hogy milyen szellemi kincsei vannak minden egyes embernek, mit hoz magával a kollektívába, mit ad másoknak, mit kapnak tőle az emberek."[19]

A kollektíva hagyományai és életstílusa tagjainak gyakorlati maga-

tartásában nyilvánul meg, ezek közvetítődnek és erősödnek meg az emberek kölcsönös viszonyának folyamatában. Ezért a munkahelyi kollektívában különösen nagy szerepe van a termelésben élenjárók, a legjobb szakmunkások személyes példájának, munkájuk és magatartásuk példaadó voltának.

Minden munkahelyi kollektívában kialakult az interperszonális kapcsolatok meghatározott rendszere, a személyes vélemények, értékelések, tanácsok tekintélyének és jelentőségének hierarchiája, amely a személyiség megtartását korrigáló, stratégiájának és taktikájának megválasztását orientáló elemként lép fel.

A felmérések[20] arról tanúskodnak, hogy megnövekedett a munkahelyi kollektíva szellemi életének szerepe a személyiség aktív életpozícióinak kialakításában, az emberi cselekedetek formálásában. A munkások a mindennapi életben, főleg, ha a kialakult termelési és életviszonyok szokásos típusát megbontó különböző nehézségekkel találkoznak, többnyire a kollektívában kialakult mintákhoz mérik cselekedeteiket, a brigádon belüli kollégák példájára, tanácsaira és baráti segítségére hagyatkoznak.

Ha például a munkások termelési nehézségekbe ütköznek, ezek megoldásában általában a brigádvezető és a kollektíva társadalmi szervezeteit vezető személyek tanácsára és segítségére támaszkodnak (a megkérdezettek 42,8%-a), illetve az ugyanabban a brigádban dolgozó barátok (35,4%), vagy az idősebb kollégák segítségére, akiknek nagy élet- és szakmai tapasztalataik vannak (33,5%). A megkérdezett munkásoknak csak 11,4%-a orientálódik ebben a helyzetben a kollektíván kívül dolgozó munkások tanácsára és segítségére.

A kollektívára való orientálódás olyan problematikus helyzetben is szokásos, ha az emberek közéleti tevékenységében támadnak konfliktusai vagy nehézségei. Adataink szerint a közéleti munkát végző dolgozók közül minden második a brigádvezetőtől vagy kollektívája társadalmi szervezeteinek vezetőitől kér tanácsot; 18,0% a brigádon belüli idősebb és tapasztaltabb kollégáktól; 10,3%-a a mellette dolgozó barátaitól, 8,0%-a a kollektíván kívül dolgozó emberek tanácsaira és segítségére orientálódik: a többiek (mintegy 15%) igyekeznek ilyen esetekben semmiféle segítséghez nem folyamodni.

A munkások interperszonális orientációjának és beállítottságának vizsgálata kulturális tevékenységük szférájában is arról tanúskodik, hogy a munkahelyi kollektíva jelentős mértékben a szellemi érintkezés különböző formáinak központjává vált. A munkások túlnyomó többsége (kutatá-

saink szerint 2/3-a), ha elolvas egy érdekes könyvet, megnéz egy új filmet, színházi előadást vagy televíziós műsort, benyomásait a brigádon belüli kollégáival osztja meg.

A kollektíván belüli interperszonális érintkezés folyamatában megy végbe a különböző értesülések cseréje, itt alakulnak ki az értékelések általános ismérvei, a kollektív állásfoglalások és orientációk. A kollektíva normatív értékorientációinak rendszere fontos motivációs tényezőjévé válik tagjai személyiségi magatartásának. A termelési kollektíva a szellemi folyamatok irányítását megvalósítva a személyiség vonatkozásában azokat a funkciókat tölti be, amelyek bármely irányító folyamatra jellemzőek: *informatív, szabályozó és ellenőrző* funkciókat.

A szellemi érintkezésben a termelési kollektíva „sejtjeinek" ez a sokfélesége és szoros összefonódása teremti meg a feltételeket a nevelő ráhatás formáinak fejlődéséhez, amelyekben az ember egyidejűleg szubjektuma és objektuma is a nevelésnek. Ez a körülmény teszi lehetővé a kollektív pedagógia rendszerének elvileg új jellegét, amely diametrálisan ellentétes a személyiség magatartás-irányításának burzsoá rendszerével, a „szociális kontroll" felfogásával. Mint tudjuk, ennek a felfogásnak az alapját a magatartás alkalmazkodási mechanizmusainak kidolgozási elve alkotja, olyan külső orientációs módszerek kidolgozásáé, amelyek előmozdítják a szabványember, a „tömegfogyasztó" „bővített újratermelését", aki maximálisan alkalmazkodik a hagyományos polgári értékekhez.

A kollektív szocialista pedagógia ezzel ellentétes elveken alapszik. Célja, hogy feltárja az emberben az *önszabályozás* belső mechanizmusait, a belső *önkontroll* módjait, amelyek kiszorítják a külső nyomás kényszerítő formáit, és ezzel biztosítják a magatartás növekvő szabadságát és egyéni jellegét. A személyiség individualitásának és önállóságának fejlesztésére való orientálódás nemcsak meghatározza a munkahelyi kollektívák nevelési folyamatának irányát, hanem egyúttal alapja is a nevelő hatás specifikusan kollektív mechanizmusai „kidolgozásának".

V. Momov bolgár tudós a nevelő ráhatásnak két oldalát különbözteti meg: a kiigazító és a kompenzáló oldalt.[21] Az első a kollektívának a személyiségre gyakorolt egyenes, frontális hatásán alapszik, és az intézkedések széles komplexumát öleli fel, amelyek célja, hogy a magatartást átalakítsák, összhangba hozzák a kollektivista normákkal és a szocialista életmóddal. Ezt a célt szolgálja a kritika és az önkritika kibontakoztatása a kollektívában, a szovjet életformától eltérő magatartási normák

széles körű megvitatása a munkásgyűléseken, a sajtóban, a kollektíva társadalmi szerveinek: társadalmi bíróságoknak, népi ellenőrző csoportoknak, önkéntes rendőröknek a tevékenysége stb. A nevelés másik, kompenzáló oldala a közvetett ráhatás formáin alapszik, és összefügg a személyiség eszmei szilárdságának kialakításával, amely ellene hat annak, hogy a személyiség tudatában, tevékenységében és magatartásában torzulások jöjjenek létre.

A kollektíva azzal, hogy az embert szellemi világának gazdagítására és tökéletesítésére orientálja, aktívan bekapcsolja őt a tevékenység szellemet fejlesztő formáiba (társadalmi, politikai tevékenység; a termelés irányítása, a politikai, szakmai és általános kulturális ismeretek bővítése az általános oktatási, szakoktatási és politikai oktatási formák révén; technikai és művészeti alkotás stb.), új személyiségtípust alakít ki, amely adekvát módon testesíti meg tevékenységében a szocialista életforma alapvető vonásait.

A nevelés kiigazító oldala mindenekelőtt a társadalmi szankciók mechanizmusára épül: a kompenzáló mindenekelőtt a kollektíva *közvéleményére*, hagyományainak rendszerére, a benne elfogadott értékekre, magatartási normákra és elvekre. A szocialista kollektívában a nevelő ráhatásnak ez az oldala dominál, mivel éppen ez tükrözi a legadekvátabb módon a kollektíva és a személyiség kapcsolatát, ez felel meg a fejlődés fő tendenciájának, a kollektíva és a személyiség mindenoldalú egymást gazdagításának.

Az az alapvető „mechanizmus", amelynek segítségével ez a „kölcsönös átmenet" realizálódik, a kollektíva és a személyiség *szociális követelményeinek* rendszere. Makarenko a kollektíva fejlődését az ember iránti társadalmi követelmények fejlődésével összefüggésben vizsgálta. Ezen belül figyelmet fordított a társadalom és a kollektíva követelményeinek kölcsönös viszonyára: a társadalmi követelmények formálják a kollektívát, a kollektíva viszont konkretizálja és perszonifikálja a társadalmi követelményeket a személyiséggel szemben. A társadalmi követelmények tehát a kollektíva szempontjából nem külső, hanem belső erőt alkotnak. A társadalmi követelmények perszonifikálásának mechanizmusa révén valósul meg a kollektívának a személyiségre kifejtett hatása.

A kollektíva, mint felméréseink mutatják, a követelmények egész komplexumát támasztja a személyiséggel szemben, amelyek tevékenységének szakmai, szociális, politikai, erkölcsi és társadalmi-kulturális aspektusait érintik. Ezen belül a követelmények terjedelme és tartalma differenciáló-

dik a konkrét kollektívák szociális, demográfiai sajátosságaitól, a kollektívák állományát alkotó dolgozók kulturális és műveltségi színvonalától függően. Minél bonyolultabb a kollektív követelmények jellege, annál érzékelhetőbb ez a differenciálódás.

Így például a különböző típusú kollektívákban azonos mértékben támasztanak olyan szakmai követelményeket a személyiséggel szemben, mint a munka termelékenységének, a dolgozók szakképzettségi színvonalának növelése. Ugyanakkor lényegesen differenciáltabbak azok a jellegüknél fogva bonyolultabb szakmai követelmények, amelyeket a munka minőségének tökéletesítésével, a munkahelyi kezdeményezésekben való részvétellel, a termelési folyamat ésszerűsítésére irányuló munkával szemben támasztanak.

Azokban a brigádokban, ahol a kollektíva tagjainak túlnyomó többsége magas képzettségi szinttel (legalább 9 osztállyal) rendelkezik, a munkások igényesebbek társaik munkájának minőségével szemben, mint azokban a kollektívákban, amelyek szakmailag az előbbiekkel rokonok, de alacsonyabb bennük az átlagos képzettségi színvonal. A minőségre több gondot fordítanak az idősebb tagokból álló munkásbrigádokban, továbbá a stabil összetételű kollektívákban, szemben a magas fluktuációjú brigádokkal.

Az újítás, a munkaversenyben való aktív részvétel hagyományai elterjedtebbek az ifjúsági brigádokban, továbbá a magas képzettségi szintű elsődleges munkahelyi kollektívákban. Itt a kollektívának a személyiség alkotó kezdeményezésével szemben támasztott követelményei sokkal magasabbak, mint más munkáskollektívákban.

A kollektíva szociális és demográfiai jellemzői, az oda tartozó munkások kulturális szintje és látókörének szélessége sok szempontból meghatározza a munkásbrigád szociális „mikroklímáját", a benne kialakult hagyományok rendszerét. Ennek megfelelően eltérő ezeknek a kollektíváknak a nevelő potenciálja, a személyiség alakítására való hatásuk képessége is. Az ifjúsági brigádokban a kollektíva kétszer olyan gyakran követeli meg a személyiségtől a képzettségi szint emelését, mint másutt. Ezért az ifjúsági kollektíva közegébe kerülő új munkás gyorsabban kapcsolódik be az oktatási rendszerbe, mint az a kortársa, aki olyan munkabrigádba került, amelyben többségében idősebb munkások vannak.

A magas képzettségű munkáskollektívák általában igényesebbek a munkatársak szociális, politikai, kulturális látókörével szemben. Itt olyan hagyományrendszer jön létre, amely ösztönzi a személyiség aktív rész-

vételét a társadalmi munkában és a kulturális tevékenységben: e brigádok munkásainak 22,7%-a tesz említést olyan kollektív követelményekről, amelyek a társadalmi szervezetek tevékenységében való aktív részvételre irányulnak; e brigádok munkásainak 21,2%-a úgy véli, hogy a kollektíva elvárja tőlük a társadalmi, kulturális és tömegrendezvényeken való tevékeny részvételt, az irodalom aktívabb olvasására, gyakoribb mozi-, színház- és hangverseny-látogatásra ösztönzi őket. (Összehasonlításul jegyezzük meg, hogy az alacsonyabb műveltségi színvonalú munkabrigádokban hasonló jellegű kollektív követelésekre csupán a munkások 7,2%-a, illetőleg 9,9%-a utalt.)

A kollektívának a személyiségre gyakorolt hatása általános irányát tekintve szorosan összefügg a kollektíva objektív jellemzőivel: szociális, demográfiai, műveltségi, szakmai struktúrájával. Ugyanakkor szorosan összefügg a kollektíva „belső struktúrájának" fejlődésbeli sajátosságaival, minthogy a szociális követelmények jellegében részben az a szint tükröződik, amelyen a kollektíva tudatosította magában a fejlődés céljait és perspektíváit, részben pedig értékorientációnak és elveinek rendszere, egységének és összefogásának foka.

Az elsődleges munkáskollektívákban, amelyek az összefogás és a szervezettség magas szintjére jutottak, amelyekben kialakult az elvtársiasság és a kollektivizmus fejlett érzéke, a személyiséggel szemben fennálló szociális követelmények jóval magasabbak (lásd 6. táblázat). A kollektív követelményeket itt állandóság és tartósság jellemzi, aminek következtében ezek a kollektíva mindennapi nevelőtevékenységének operatív elemeivé válnak.

Az összeforrott kollektívákban jobban tudatosítják e követelmények értékét, kialakulnak azok az alapelvek, amelyek előmozdítják a kollektíva követelményeinek „lefordítását" a magatartás személyiségen belüli, egyéni iránymutatóira (lásd 7. táblázat).

A munkáskollektívákban a személyiséggel szemben támasztott, a kollektíva közvéleménye által jóváhagyott szociális követelményrendszer, amelyet a megvalósítás mindennapi szervezeti ellenőrzése is megerősít, előmozdítja a dolgozók munka- és társadalmi-politikai aktivitásának növekedését, fejlett szellemi szükségleteik és érdeklődésük kifejlődését.

A kollektív követelmények, mint fontos szabályozó mechanizmusok, nem csupán irányítják a személyiség magatartását, célorientációs pontokat jelölve ki számára, hanem előmozdítják az ember belső önszer-

6. táblázat

A kollektíva összeforrottsága és a személyiséggel szemben támasztott szociális követelményeinek szintje közötti viszony (a kapott válaszok %-ában)

A kollektíva összeforrottsági szintje*	A személyiséggel szemben támasztott szociális követelmények szintje**				
	Magas	Átlagos	Alacsony	Ellentmondó értékelések	Átlagos pontérték***
Magas	43,2	20,4	14,3	22,1	0,43
Átlagos	35,0	22,5	28,1	14,4	0,30
Alacsony	27,8	23,8	20,0	28,4	0,24

* A kollektíváknak az összeforrottság foka szerinti csoportosításában kritériumként alkalmaztuk: *a)* a brigádon belüli kölcsönös viszonyok skálába rendezett személyiségi önértékelését; *b)* a brigádokon belüli konfliktushelyzetek objektív adatait.

** A kollektíváknak a személyiséggel szemben támasztott szociális követelményei szerinti csoportosításában kritériumként alkalmaztuk: *a)* a személyiséggel szemben támasztott kollektív követelmények terjedelmi mutatóit; *b)* ezek működésbeli tartósságának mutatóit.

*** A szociális követelmények szintjének átlagos pontértékét a szociális követelmények terjedelmének és tartósságának ötpontos, középpegyensúlyos mutatójaként számítottuk ki. E skálák szélső értékeit +1 és −1 pontban jelöltük meg.

7. táblázat

A munkások viszonya a kollektív követelményekhez a kollektíva összeforrottságának szintjétől függően (a kapott válaszok %-ában)

A kollektíva összeforrottságának szintje	A munkások viszonya a kollektív követelményhez			
	Jogosaknak tartják és teljesíteni igyekeznek	Túlzottaknak tartják, de erejükhöz mérten teljesíteni próbálják	Kitérnek a kollektív követelmények teljesítése elől, úgy vélik, hogy a kollektívának nincs joga ilyeneket támasztani	Átlagos pontérték $X = \pm 1$
Magas	83,5	10,8	5,7	0,87
Átlagos	71,1	12,0	16,9	0,65
Alacsony	64,2	12,9	22,9	0,44

veződését is, mozgósítják erőfeszítéseit és képességeit. A szovjet munkás a kollektív követelmények realizálásának folyamatában fejlődik és igazolódik mint személyiség. A kollektíva szociális követelményeinek átalakulása a személyiség tevékenységének belső motívumaivá a kollektíva és a személyiség kölcsönös felelősségének elvén alapul, amely az ember és a közösség közötti kapcsolat típusát tükrözi a szocializmusban.

Amikor a szocialista kollektíva az embert a kollektíva iránti felelősségre neveli, a kollektív érdekek és követelmények követésére ösztönöz, magával az életmóddal, a kialakult viszonyok stílusával formálja az emberben a kollektivista viszonyok értékébe, a kollektív támogatás és segítség állandóságába és megingathatatlanságába vetett hitet.

Ennek az összefüggésnek a dialektikájában nyilvánul meg az az összefüggés, amely a kollektívának a személyiségre gyakorolt nevelő hatása normatív és értékoldala között áll fenn. A szovjet munkások túlnyomó többségének saját társadalmi tapasztalatait, mindennapi gyakorlatát a kollektivista viszonyoknak, mint az egyik legmagasabb rendű szociális értéknek a befogadása alakította. Az általunk megkérdezett munkások közül minden hetedik megjegyezte: kollektívájában tett szert arra a bizonyosságra, hogy élete nehéz pillanataiban számíthat a közösség segítségére és támogatására. Ennek az érzésnek a kialakulása ragyogó tanúbizonysága annak, hogy tömeges méretekben elterjedtek a szocialista életmód elvei és normái, hogy a munkahelyi kollektívák túlnyomó többsége elsajátította annak általános vonásait és tendenciáit.

A személyiségnek a kollektíva iránti felelőssége és az a szilárd meggyőződése, hogy a kollektíva nem marad közömbös személyes dolgaival és gondjaival szemben — ezek az érzések a „kellő" és az „értékes" közötti dialektikus kölcsönhatásban jelennek meg, és a kollektivista elvek és orientációk kinevelésének erkölcsi alapját alkotják.

Az a nevelésbeli egyoldalúság, amely az emberben csupán a kötelességérzetet hangsúlyozza, és alábecsüli viszonyainak értékszféráját, megnehezíti, hogy a kollektív követelmények a tevékenység egyéni, személyiségi iránymutatóivá váljanak, meggátolja a személyiség szociális alakulásának folyamatát. A személyes felelősség követelménye például, ha nem támasztja alá a kollektíva élettevékenységében a viszonyok kollektivista jellege, jelentős mértékben külsődleges marad a személyiség számára. A kollektív követelményekre való legalacsonyabb szintű orientálódást azokban a munkabrigádokban észlelik, amelyekben nincs egység, és gyakoriak a belső konfliktusok. Ezekben a kollektívákban

tapasztalható a társadalmi elvárások legalacsonyabb szintje is. Míg az összeforrott brigádokban a munkások 82,6%-a meg van győződve arról, hogy élete nehéz pillanatában számíthat a kollektívára, addig a megosztott brigádokban csupán 50%-os az ilyen értelmű válasz.

Itt most a kollektíva nevelő hatásainak csak néhány mechanizmusát vizsgáltuk meg. Figyelmünket mindenekelőtt az *elsődleges* munkahelyi kollektívák nevelési folyamatának sajátosságaira fordítottuk. A szociális kapcsolatok és viszonyok bonyolulttá válása, amely a fejlett szocializmus jellemző vonása, együtt jár a társadalmi rendszer összes, ezen belül legalsóbb láncszemei szerepének és felelősségének megnövekedésével. Ezek fejlődésének harmonikus és mindenoldalú jellege napjainkban növekvő mértékben válik a nagyobb társadalmi alrendszerek és az egész szocialista társadalom sikeres működésének feltételévé.

A társadalmi nevelés gyakorlatának ez a tendenciája abban fejeződik ki, hogy olyan szervezeti formákra és a nevelő ráhatás olyan módjaira orientálódnak, amelyek lehetővé teszik, hogy minden emberre kiterjesszék őket. Ehhez reális lehetőséget nyújt az elsődleges kollektívára való támaszkodás, ahol gyakorlatilag minden ember bekapcsolódik a kollektív ellenőrzés és irányítás rendszerébe. Éppen itt, a közös munkában és érintkezésben alakulnak ki a legkedvezőbb feltételek a nemzedékek gyakorlati és hatékony kapcsolatának megjavítására, itt jönnek létre az együttműködés és a kölcsönös segítség új formái, itt születnek a munkahelyi tradíciók, szokások és alkotó kezdeményezések. Leonyid Brezsnyev 1976. április 30-án, a Lihacsov-gyár munkásaival való találkozás alkalmával, meleg szavakkal emlékezett meg a munkahelyi kollektíva szerepéről az új ember nevelésében: „Nekem is osztályrészemül jutott az a szerencse, hogy egy nagyüzem munkáskollektívájában kezdhettem dolgozni. És számomra ez a találkozás önökkel kellemes visszaemlékezés utam kezdetére, régi munkás elvtársaimra. Ők adták kezembe az első szakmát, megtanítottak az élet bonyolult tudományára, megmutatták a munka emberének erejét és lelki szépségét. Az ilyen egyetemeket az ember nem felejti el egyhamar."[22]

A szovjethatalom éveiben a munkahelyi kollektívák valósággal az új, szocialista személyiség egyetemévé váltak; fejlesztették gazdag lelkivilágát, magas rendű tudatosságát és azt az érzést, hogy munkahelyének és országának egyaránt gazdája. A munkahelyi kollektívának a személyiség alakításában játszott fontos szerepét a Szovjetunió alkotmánya is törvénybe foglalja: a munkahelyi kollektívák „tagjaikat a kommunista

erkölcsiség szellemében nevelik, gondoskodnak politikai öntudatuk, kultúrájuk és szakmai képesítésük emeléséről"[23]. A társadalmi viszonyok rendszerének további tökéletesítése, az egészséges társadalmi, lélektani klíma létrehozása, azoknak a gazdag belső tartalékoknak és széles körű lehetőségeknek a szervezeti és nevelési munka gyakorlatában való szakavatott és aktív kamatoztatása, amelyeket a kollektívának a személyiség lelkivilágára gyakorolt mindenoldalú és komplex jellege rejt magában, jelentős mértékben meggyorsíthatja azt a folyamatot, amelynek során a szovjet emberek tudatában és magatartásában mindenütt megszilárdulnak a szocialista életforma haladó normái és hagyományai.

A szocialista személyiség önnevelése

A szocialista személyiségről és annak fejlődéséről kialakult felfogás mind általános elméleti, filozófiai és etikai szempontból, mind pedig a konkrét szociológiai, pszichológiai és pedagógiai elemzés területén a marxista–leninista elméletből indul ki. A marxista filozófia és etika az emberi személyiséget számos perszonalista felfogással ellentétben úgy vizsgálja, mint megismerhető, dinamikus és változó jelenséget, amely meghatározott tényezők hatására fejlődik, és ugyanakkor megőrzi minőségét ennek a fejlődésnek a folyamán. A személyiségnek, fejlődésének és a külső környezethez fűződő kapcsolatának marxista értelmezése következetesen dialektikus jellegű.

1. Az ember nevelése és önnevelése

Azok között a tényezők között, amelyek hatására a személyiség fejlődik, döntő jelentősége van a társadalmi feltételeknek, a környezetnek (bár ezekhez bio- és pszichogén tényezők is tartoznak). A személyiségre ható társadalmi feltételek közül ki kell emelni az anyagi tényezőket (az objektív társadalmi feltételeket, mindenekelőtt az osztályviszonyok jellegét) és az eszmei-nevelő tényezőket (a társadalmi rendet tükröző társadalmi eszmények rendszerét és a környezetnek az eszményeken alapuló nevelő hatását).

Sem az objektív feltételek, sem pedig az eszmei-nevelő tényezők hatása nem egyoldalú, nem olyan folyamat, amely a külső impulzusokat csupán passzívan befogadó egyénre irányul. Ellenkezőleg, ennek a hatásnak az objektuma a tevékeny egyén, aki aktívan viszonyul társadalmi

és természeti környezetéhez, élettevékenysége során formálódik, amelytől nagymértékben függ a külső környezetnek az emberi személyiségre gyakorolt hatása, annak iránya és hatékonysága. Ezen belül a személyiség aktivitása sokrétű. Mindenekelőtt kiterjed az anyagi, termelő, szakmai, társadalmi, politikai tevékenységre, továbbá a megismerő, kulturális és eszmei-nevelő tevékenységre. Ezért a személyiség nem csupán objektuma a külső világ hatásainak, hanem más emberekkel kölcsönhatásban a reá ható társadalmi feltételek alkotója is. Marx a Feuerbach-tézisekben a korábbi materializmust bírálva így írt: „A körülmények megváltozásáról és a nevelésről szóló materialista tanítás megfeledkezik arról, hogy a körülményeket az emberek változtatják meg, és a nevelőt magát is nevelni kell."[1]

Az aktivitás nem szorítkozik a külső tevékenységre, amelynek során az ember fejlődése megvalósul, és amely az e fejlődést meghatározó környezet átalakulásához vezet, hanem éppen ez az aktivitás az ember alkotó létezésének alapvető formája. A szellemi aktivitás is közvetlenül magára az emberre irányul. Ennek tárgya az ember személyisége, amely képes változni és fejlődni az önmegismerés és önértékelés hatására; ahol is figyelembe vétetnek és kifejeződnek a társadalmi feltételek, továbbá a társadalmi eszmények és értékek.

A marxista társadalmi determinizmus tehát nemcsak hogy nem küszöböli ki és nem korlátozza az ember aktív tevékenységének szerepét, hanem ellenkezőleg, lehetővé teszi, hogy ésszerűen határozzuk meg annak értelmét, kibontsuk társadalmi előfeltételeit és szubjektív indítékait, mechanizmusait és eredményeit. Ez az ember mindenoldalú fejlődése morális posztulátumainak alapja: a kifelé és a belső világra irányuló anyagi és szellemi aktivitás alapja.

Az emberi személyiség ebben a megközelítésben valamennyi társadalmi viszony és feltétel összességének terméke és tükröződése, ugyanakkor az ember szubjektív erői, személyisége a társadalmi, történelmi folyamatok aktív erőit alkotja. Ezek a társadalom anyagi és szellemi gyakorlatában objektiválódnak. Az emberek aktivitásának megnyilvánulása és társadalmi hatékonysága a társadalmi viszonyok jellegétől függ. A szocializmusban az aktivitás állandóan növekszik; ebben jut kifejezésre az, hogy a társadalmi életben fokozatosan teret nyer „a szabadság birodalma". Az aktivitás mind mennyiségi (a tömegek egyéni és kollektív aktivitása), mind pedig minőségi értelemben (formáinak gazdagsága) erősödik. Mivel azonban az aktivitás különböző embereknél különböző

mértékben nyilvánul meg, formái és intenzitása tükrözik ezek egyéni fejlődésének szintjét. Ennek a szintnek megfelelően a személyiség egyidejűleg formálódik meghatározott feltételek alapján és a belőle magából eredő hatások eredményeképpen.

A szocialista társadalomban a nevelés egyik alapvető célja, hogy az embert a már meglevő és a még kialakítandó feltételeknek megfelelően formálja, tudatát és magatartását közelebb hozza ezeknek a feltételeknek a jellegéhez. A nevelés feladata azonban egyúttal olyan feltételek megteremtése is, amelyek előmozdítják a személyiség gazdagodását, történetileg meghatározott emberi szükségletek és törekvések kielégítését, az ember mindenoldalú fejlődését. A kérdésnek ez a felfogása lehetővé teszi, hogy ne csak a társadalmi körülményeknek a személyiségre gyakorolt hatását vegyük figyelembe, hanem az ember önnevelését, azt a képességét, hogy értékelje és korrigálja saját magatartását, állandóan törekedjék önmagának mint személyiségnek a tökéletesítésére.

Az anyagi feltételek megváltozása önmagában, automatikusan, a kollektíva nevelő tevékenysége nélkül nem alakítja át a személyiséget. Nem lehet hatékony a környezet nevelő hatása a „zárt" egyénre, aki nem vesz aktívan részt személyiségének fejlesztésében. Mind a társadalmi körülmények és a társadalmi nevelés hatása, mind pedig a személyiség saját aktivitása megtörik tudatának és öntudatának prizmáján.

A személyiség társadalmi körülmények, valamint a társadalom nevelési rendszere révén történő alakítása nemcsak hogy nem zárja ki a személyiség aktív részvételét önmagának, erkölcsi vonásainak és értékeinek, magatartása irányának „alakításában", hanem annak alapját alkotja, meg is követeli ezt a részvételt. A személyiség aktivitása szükséges kiegészítője társadalmi fejlődési folyamatának. Pontosabban: az önnevelés a személyiség nevelésének szükségszerű eleme.

2. Az önnevelés fogalma

A marxista irodalom elég széleskörűen taglalta már az anyagi feltételeknek és főleg a környezet nevelő hatásának az emberi személyiségre gyakorolt befolyását. Az ember önnevelésének és ez irányú aktivitásának problémáját azonban egyelőre nem dolgozták ki eléggé, az eredmények általános megállapításokra és elvekre korlátozódnak. Ugyanakkor az önnevelésnek a személyiség erkölcsi fejlődésében betöltött szerepére

mind nagyobb figyelmet fordít a marxista etikai irodalom. Így például L. M. Arhangelszkij ezt írja: „A személyiség erkölcsi fejlődése nem a társadalomnak az emberre gyakorolt egyoldalú befolyásából ered, hanem kétoldalú folyamat, amelyben aktív kölcsönhatás áll fenn a nevelés objektuma és szubjektuma között. Az ember mint személyiség egyéni fejlődése feltételezi, hogy az ember elsajátítja a modern kultúrát, valamint kifejlődnek benne a környező közegre gyakorlandó aktív hatásnak, a környezet átalakításának képességei, az önnevelés képességei."[2] Ugyanezt a gondolatot fejtik ki „A fejlett szocializmus erkölcse" c. könyv szerzői: „A marxista etikában különösen hangsúlyozzák annak szükségességét, hogy a személyiség erkölcsi világának kialakulását kettős, de egységes folyamatként vizsgáljuk, amelyben az egyén mind a társadalmi hatás objektumaként, mind pedig aktív szubjektumként szerepel."[3]

De vajon mit nevezhetünk a személyiség önnevelésének, és miben nyilvánul ez meg? Mi a tartalma ennek a fogalomnak? „Az erkölcsi önnevelés — jegyzi meg V. P. Kiszeljov — az erkölcsi nevelés nélkülözhetetlen »része«, »folytatása« a szubjektumban, annak az erkölcsi nevelési folyamatnak a *belső, intim oldala*, amelyet a társadalom az egyénnel szemben megvalósít. Az önnevelésben megnyilvánul a tudat aktivitása, amikor az maga is ható okká válik, a tudat bizonyos elemei hatnak a többire, például az értelem az érzelmekre. Magamat nevelem, ez annyit jelent, hogy énem (az én tudatom, az én akaratom) részt vesz szellemi arculatom formálásában, következésképpen gyakorlati, anyagi cselekedeteim formálásában is."[4]

A személyiség az önnevelésnek éppenúgy objektuma, mint a nevelésnek. Megváltozik azonban a nevelés szubjektuma: maga a nevelendő személyiség lesz az. Ily módon egyidejűleg objektuma és szubjektuma a nevelő tevékenységnek. Ezt széleskörűen megfigyelhetjük, például az intellektus szférájában (emlékezet-gyakorlás) vagy fizikai tulajdonságok szférájában (testfejlesztő gyakorlatok). Az erkölcsi szférában azonban az önnevelő hatás befolyást gyakorolhat más emberekre, mind közvetlenül példa formájában, mind pedig közvetve olyan erkölcsi légkör megteremtésével, amely arra ösztönöz, hogy felelősebben viszonyuljunk saját személyiségünkhöz.

Az „önnevelés", valamint a „nevelés" fogalma a pedagógia területéhez tartozik, de széleskörűen használják a filozófiában is, különösen a lét és a tudat, az objektum és a szubjektum, az ember tárgyisága és szubjek-

tivitása közötti összefüggéssel kapcsolatos kérdések megoldásában. „A nevelés a szó szigorú értelmében a szubjektum céltudatos befolyása, hatása a nevelés objektumára, hogy annak meghatározott társadalmi vonásait kiművelje. A személyiség formálása már szélesebb körű folyamat a neveléshez képest. Magába foglalja a nevelés mellett a társadalmi környezet hatását és az önnevelést, vagyis magának az embernek saját szellemi tulajdonságainak és jellemvonásainak megváltoztatására irányuló erőfeszítéseit. Az ember viszonya a társadalmi hatáshoz a szociális tapasztalatok, a társadalmi élethez szükséges erkölcsi normák és értékek elsajátításában nyilvánul meg."[5]

Az „önnevelés" fogalmát itt mi nem pedagógiai szempontból vizsgáljuk, hanem a személyiség-problematika filozófiai, etikai megközelítése szemszögéből, és számunkra ez a személyiség *önfejlődésének* lényeges oldala. A fentebb idézett megállapításból kiindulva azt állíthatjuk, hogy a személyiségformálás fogalma is tágabb a nevelés fogalmánál és az önfejlődés fogalmánál. Az utóbbi esetben az ember egész tudatos aktivitásáról van szó, amely belső világának, egységes személyiségstruktúrájának formálására irányul, kezdve az öntudattól, a személyes élettapasztalatok közvetítésétől egészen a saját egyéni létezése társadalmi feltételeinek megteremtésében való aktív, tudatos részvételig. Az utóbbi magába foglalja azoknak a külső körülményeknek a megteremtését vagy kiküszöbölését is, amelyek ilyen vagy olyan módon hatnak a személyiségre. Ez a folyamat felöleli a szakma elsajátítását, a családi élet formájának megteremtését és a baráti érintkezést, a szabadidő felhasználásának, a szórakozásnak, a pihenésnek stb. meghatározott stílusát.

Az emberi aktivitásnak a személyiség önfejlesztésére irányuló bármely hasonló aktusánál találkozunk a személyiség kialakításának bizonyos meghatározott szintjével, érettségének színvonalával, amelynek alapján végrehajtja a döntéseket, valamint a személyiség fejlődésével (gazdagodásával, meghatározott tualjdonságainak megszilárdulásával), amely ezeknek a választásoknak és döntéseknek a következménye. Az önfejlesztés fogalmi tartalmának ebben a megközelítésében benne foglaltatik magának a személyiségnek a részvétele azoknak a társadalmi értékeknek létrehozásában, azoknak a magatartási elveknek és emberi kötelességeknek a kialakításában, amelyek azonos mértékben határozzák meg az ő saját viselkedését is.

Ettől a fogalomtól eltérően az önnevelés fogalma mindenekelőtt az

adott társadalomban uralkodó ideálok, eszmények, értékek, minták, elvek és magatartási normák tudatos befogadását, lényegük és értelmük megértését, továbbá olyan erőfeszítéseket jelent, amelyek ezeknek az értékeknek a személyiséggel való egybeolvadására irányulnak, hogy azok magatartásának és tevékenységének szilárd alapjává legyenek. Következésképpen a legfontosabb itt a személyiség tudatos „nyitottsága" a környezet nevelő hatásával szemben, „engedelmessége", amely azonban nem konformista hajlandóságból fakadó mechanikus engedelmesség, hanem a hatások tudatos elemzéséből és helyeséséből következik. Ez lehetővé teszi a személyiség számára, hogy ne csupán a hatások sajátos „szelektálását" valósítsa meg, hanem azoknak a hatásoknak a belső erejét is megerősítse, amelyeket pozitívan értékel saját akarata és törekvései segítségével.

Az önnevelés fogalmának, akárcsak a nevelésnek, tehát meghatározott axiológiai jelentése van. Az adott társadalom szükségleteinek szempontjából lehet pozitív jelentésű (a társadalmilag értékes erkölcsi tulajdonságok megszilárdítása) vagy negatív jelentőségű. Mind a nevelés folyamán, mind pedig az önnevelés során fontos a személyiség eszmei alapjainak tudatosítása és az, hogy ezek az önértékelés kiinduló kritériumainak számítsanak. „A személyiség öntudatának fejlődési folyamata egyben azt jelenti, hogy elsajátítja önmaga és más emberek értékelésének meghatározott ismérveit. Az önnevelés lehetetlen elszakítva a társadalom vagy valamely társadalmi csoport által kidolgozott eszményektől, amelyekkel az ember megpróbálja átalakítani tevékenységét és fejleszteni saját személyiségét. Éppen ezért az a nevelés, amely az embert önnevelésre ösztönzi, mindenekelőtt azt követeli tőle, hogy dolgozza ki az eszmény helyes megértését, törekedjék arra, hogy közeledjék az eszményhez."[6]

Az önnevelés, akárcsak a nevelés, a személyiség negatív tulajdonságainak, hiányosságainak kiküszöbölésére és pozitív tulajdonságainak kifejlesztésére irányul. Ezt a folyamatot, az önnevelés folyamatát azonban nem szabad, mint azt gyakran teszik, azonosítani a tudatos erkölcsi magatartással, az erkölcsi érettséggel. Az erkölcsi érettség, a tudatosság az önnevelés folyamatának előfeltételeit alkotják, megnyilvánulnak benne. Az önnevelés azonban valamivel több, mint csupán a magatartás tudatos irányítása. Ez a fogalom olyan elemeket foglal magában, mint *a)* önelemzés és öntudat; *b)* önértékelés, önmagunknak más emberekkel való összehasonlítása, magatartásunknak a magatartás erkölcsi eszményével való összehasonlítása; *c)* önkontroll; *d)* önszabályozás.

Az aktivitásnak ezek az elemei az erkölcs szférájában saját magatartásunkra irányulnak. Az önnevelő tevékenység végső objektuma azonban maga a személyiség, annak morális tulajdonságai, amelyek viszonylag állandóan jelen vannak az ember életének bonyolult gyakorlatában. Az önnevelés fogalmának említett elemei reális kölcsönhatásban alkotják annak a folyamatnak a dinamikus mechanizmusát, amelyre az adott fogalom kiterjed. Tág értelemben ezek az ember mint tudatos lény létezésének megnyilvánulásai.

Az önnevelés jellemző jegye a dinamizmus, a pozitív önmegváltoztatásra, meghatározott személyiségi vonások kialakítására, megszilárdítására és a személyiség tökéletesítésére való tudatos törekvés. Ily módon az önnevelés nélkülözhetetlen eleme az önkiigazítás, továbbá az önbírálat, az elért állapottal való elégedetlenség és a jobbra való törekvés. A személyiségnek ez a belső morális aktivitása kiterjed mind az intellektuális, mind pedig az érzelmi szférára, de a vezető erő mindig az intellektuális és akarati szféra lesz.

3. Az önnevelés társadalmi meghatározottsága

Az ember önnevelésének kérdését különböző filozófiai és etikai koncepciókból kiindulva korábban is vizsgálták. Ezek közül azonban sok mind a mai napig spekulatív módon értelmezi az önnevelés problémáját, lényegében szubjektivizmusra és individualizmusra korlátozódik. Ebből persze még nem következik, hogy az öntökéletesítésnek a filozófia történetében gyakran előforduló eszméi nélkülözik a napjainkban is figyelemre méltó racionális mozzanatokat. A kérdést leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az önmegismerésnek az önnevelés szempontjából lényeges kérdése a személyiség öntudata, az egyetlen attribútum, amely meghatározza a személyiség létezésének formáját.

Az öntudat problémája (amelyet Szókratész fejezett ki az „ismerd meg önmagad" elvben) önmagunk terméketlen szemlélésére korlátozódik, aminek következtében az egyén magába zárkózik, elszigetelődik a világtól, passzív lesz, befelé fordul. Marx bírálta ezt a magatartást, az ember „önmagáról álmodásának" nevezte. Az ember szabadságának, önmaga megteremtésének, belső aktivitásának kérdése, a belső önszabályozó tényezők problémái ebben a megközelítésben olyan értelmezést kapnak, mintha az egyén abszolút független volna a társadalomtól,

elszigetelődhetne az emberektől, és csupán belső világának, egyéni értékeinek megvalósításán működne. Ebben az esetben az erkölcs vallásos forrásainak tagadása anyagi forrásainak, társadalmi meghatározóinak, társadalmi természetének tagadásával egyértelmű. Az erkölcs emberi jellegének, földi (társadalmi) forrásainak tézise ily módon olyan tézissé válik, amely az erkölcsöt kizárólag a személyiség belső világára szűkíti és tisztán szubjektív termékké változtatja. Klasszikus módon fejeződik ki ez Heidegger elvében: én vagyok a lét, amelynek jóvoltából az értékek létrejönnek. Ez a megközelítés, amelyet a filozófiából átvittek az erkölcsi elvek világába, az önzésnek és az erkölcsi döntések szubjektivizmusának elfogadásához vezet, elutasítja a társadalom által jóváhagyott és helyeselt tapasztalatok és morális támpontok értékét és jelentőségét.

Az ember önkontrollját pedig nem úgy értékelik, mint a kollektíva életében való részvétele folyamán kialakult pozitív vonásainak fejlődését és gazdagodását, hanem kizárólag mint „szenvedélyeinek" megismerését és alávetését. A modern polgári pedagógia és erkölcstan legszélsőségesebb felfogása szerint az embernek meg kell ismernie és ki kell elégítenie összes hajlamait, „realizálnia kell önmagát", minden „szükségletének", így az erkölcs által elítélt szükségleteinek kielégítése révén is. Az ilyen koncepciók közös vonása, hogy nem értik az ember társadalmi lényegét, személyiségének társadalmi meghatározottságát, és az ember önfejlődési folyamatát szembeállítják az önneveléssel, a társadalmi feltételek összessége által való formálódás folyamatával, egyebek között a környezet nevelő hatásával. A legvilágosabban ez a szembeállítás az egzisztencializmusban nyilvánul meg; ez az irányzat a nevelő hatást olyan elnyomásnak tekinti, amely megfosztja az egyént autonómiájától és autentikus mivoltától.

Ily módon az önfejlesztés problémájának megértése egyfelől függ a jóváhagyandó világnézet jellegétől, különösen attól, hogyan értjük az ember lényegét és kölcsönös kapcsolatát a külvilággal; másfelől pedig attól, hogyan vizsgáljuk a személyiség önmagához való viszonyát, önmagára gyakorolt hatásának határait és jellegét. A személyiség szubjektivitása a világról és az emberről szóló általánosabb elmélet eleme, amely meghatározza a személyiség lényegét.

Az ember önnevelésének marxista alapon megfogalmazott elve szembenáll az idealista, szubjektivista és individualista felfogásokkal. Ez a materialista világnézetre, egyebek között az embernek és társadalmi lényegének marxi elméletére épül. Csak ezen az alapon érthetjük meg az

önnevelésnek mint az emberi aktivitás egyik formájának, a személyiségformálás egyik tényezőjének gyakorlati értelmét és szerepét. Ez az elv azonban nem csupán az önnevelés elméleti koncepcióját határozza meg. Hat az önnevelés gyakorlatára, vagyis az egyének tényleges önnevelő aktivitására, amely az önnevelés határainak és hatékonyságának, valamint irányainak megértésével függ össze.

Az egyének önnevelő aktivitása, annak jellege, megnyilvánulása és intenzitása mindenekelőtt azoknak a társadalmi feltételeknek az összességétől függ, amelyek között élnek. Csupán a szocialista társadalom körülményei között jönnek létre az alapjai az ember önnevelő aktivitása teljes kifejlődésének és annak, hogy ez az aktivitás összhangban legyen a társadalomnak az egyénre kifejtett nevelő hatásával. Mint A. G. Harcsev megjegyzi, a szocialista társadalomban a vallás elhalása szükségessé tesz egy új önkontrollt vagyis „belső" kontroll-rendszert (lelkiismeret, felelősség, kötelességérzet, hűség egy meghatározott erkölcsi ideálhoz stb.). Ez a rendszer „megköveteli a személyiség magasfokú erkölcsi kultúráját és ennek a kultúrának különleges, nemcsak racionális, hanem érzelmi jellegét is. Megnövekszik az önnevelésnek mint a személyiségfejlesztés egyik aspektusának jelentősége."[7]

Ezt mozdítják elő a szocialista viszonyok. Lényeges jelentősége van ebből a szempontból két aspektusuknak. Először is ahhoz, hogy kibontakozzék a személyiség önnevelő aktivitása és harmonikusan kapcsolódjék a társadalom nevelési gyakorlatához, a szocializmusban szükség van a személyiség és a társadalom gazdasági-politikai érdekeinek egységére. Ennek az egységnek az előfeltétele, hogy megszűnik az osztályantagonizmus, a kizsákmányolás, a társadalmi igazságtalanság és egyenlőtlenség. Ezen az alapon jön létre a társadalom eszmei-erkölcsi egysége, az, hogy nemcsak a társadalom mint totalitás érdekelt az őt alkotó egyének személyiségfejlődésében és annak meghatározott irányában, hanem maguk az egyének is érdekeltek abban, hogy a meglevő feltételeket személyiségük formálásában kamatoztassák, összhangban a társadalmi szükségletekkel és a társadalom eszmei programjával, amelyben a társadalom jellege és továbbfejlődési tendenciája kifejeződik.

Másodszor, az egyének önnevelő tevékenységét és egybehangolódását a társadalmi programmal és a nevelési folyamattal a szocializmusban előmozdítja a tervszerű, dinamikus és mindenoldalú társadalmi fejlődés. A termelési viszonyok (a termelési eszközök társadalmi tulajdona révén) összhangba kerülnek a termelőerők jellegével (amely a termelési

folyamat társadalmasításának magas színvonalában fejeződik ki), és ez az összhang gyakorlatilag azt jelenti, hogy lehetségessé válik a társadalom rendelkezésére álló minden eszköz felhasználása a fejlődés valamennyi dolgozó érdekét szolgáló meggyorsítása érdekében.

Nagy jelentőségre tesznek szert jelenleg a természeti környezet védelmével, az ásványkincsek ésszerű felhasználásával, a szocialista országok gazdasági együttműködésével stb. kapcsolatos kérdések. Ez is azt jelenti, hogy fokozatosan korlátozódik a történelmi fejlődés spontaneitása és bővülnek a társadalmi szabadság szférái a társadalmi élet olyan területeinek és folyamatainak növekedése révén, amelyek — mint Engels megjegyezte — társadalmi ellenőrzés alatt állnak.

Mindezek a tényezők a szocialista társadalom szociális és termelési gyakorlatával együtt alkotják a személyiség mindenoldalú fejlődésének az alapját; tágítják a szabadság határait mind a belső, szubjektív erők gazdagodásának területén, mind pedig a személyiség aktivitásának, a kollektíva szervezett életében való gyakorlati részvételének területén. Pontosabban: a szocialista társadalom jellege, fejlődésének üteme és iránya egyfelől előmozdítja az emberi személyiség fejlődését, érdeklődésének, alkotó aktivitásának, optimizmusának kifejlődését, másfelől pedig meg is követeli ezt a fejlettséget, ezt az alkotói részvételt a társadalmi életben, mivel a társadalmi folyamatokban megnövekszik a szubjektív tényező szerepe.

Ez az aktivitás, a világhoz való aktív viszony, az öntevékenység, a felelősségérzet a társadalom fejlődéséért, mindez kiterjed az önnevelő tevékenységre, az egyénnek önmagához, belső világához való kreatív viszonyára, az egyénisége fejlődésével szemben érzett felelősségére is. Az egyéni önnevelés fejlődésének további ösztönzője a szocializmusban az, hogy mindenki számára hozzáférhető az általános és szakmai képzés, a közművelődésben való részvétel stb.

Az ember önnevelése a szocialista társadalomban, mint a személyiség mindenoldalú kivirágzásának eleme, ily módon a szocializmuson belüli társadalmi haladás egyik lényegbevágó sajátosságát mutatja: azt, hogy megegyezés van a társadalmi és az egyéni fejlődés, a társadalmi létformák és a termelés gazdagsága, valamint az emberi személyiség gazdagsága, az egyén formálódásának útjai és aktivitásának megnyilvánulásai között.

Az emberi önnevelés felfogása lényegbevágó eleme *a marxista személyiségelméletnek*. A filozófia és más társadalomtudományok feladata ennek a felfogásnak a továbbfejlesztése. Az ember önnevelése, a kül-

világhoz és önmagához való viszonyt illető szubjektivitása társadalmi tény, amely mindenekelőtt a szocializmus körülményeivel függ össze. A szocialista életmód lényegbevágó eleme ez. A szociológia, a szociálpszichológia és a pedagógia fontos feladata az önnevelés megnyilvánulásainak és kedvező feltételeinek elemzése.

Végül pedig az emberi önnevelés lényeges elem az etika és a pedagógia humanista eszményének, az emberi személyiség mindenoldalú fejlődésének elvében.

Az önnevelő aktivitás a szocialista embereszmény szempontjából egyik mutatója az egyén erkölcsi érettségének, az általa elért szabadság megnyilvánulásának az egyén tevékenységében és fejlődésében, belső integrációjában, az egyéniség diadalában a társadalmi lét és tevékenység talaján.

Az önnevelő aktivitás nem következik automatikusan a szocialista társadalomban fennálló körülményekből. Ezeknek a körülményeknek a kialakulása és tökéletesedése a társadalmi viszonyok fejlődése és az emberi személyiség fejlődése közötti kétoldalú összefüggés bonyolult folyamata. A szocialista társadalmi viszonyok tökéletesedése előmozdítja a személyiség mindenoldalú fejlődését, az viszont a társadalmi élet további tökéletesedését szolgálja, mivel e folyamat egyik tényezője az ember tudatos törekvése, célszerű tevékenysége.

Ennek megfelelően szükség van tudatos önnevelésre. Az a tény, hogy a szocializmusban kifejlődik az emberek önnevelő aktivitása, nem jelenti azt, hogy minden ember azonos mértékben és azonos irányban gyakorolja ezt az aktivitást. A társadalmi feltételek különböző módon hatnak minden egyes személyiségre. Csupán meghatározott keretét alkotják mindannak, ami a személyiség általános jellegét determinálja. Minél érettebbek a társadalmi viszonyok, minél nagyobb mértékben biztosítják a személyiség fejlődését, annál nagyobb mértékben növekszik az emberek tudatosságának és aktivitásának szerepe önmaguk tökéletesítésében, annál nagyobb jelentőségre tesznek szert a személyiség tudatos akarati erőfeszítései az önnevelés folyamán.

A személyiség formálódásának és aktivizálódásának nélkülözhetetlen feltétele a társadalom nevelési folyamata. Ezért a nevelő gyakorlat egyik célja a szocialista társadalomban az, hogy ösztönözze az önnevelés folyamatát, felébressze az emberekben azt a törekvést, hogy személyiségüket alakítsák. Ennek különösen nagy jelentősége van a fejlett szocialista társadalom építésének és további erősítésének körülményei között.

Melyek a személyiségnek azok a szférái, amelyek különösen fogékonyak az önnevelő hatásra, amelyekben az egyénnek a legnagyobb lehetőségei vannak önmaga nevelésére, és amelyek fejlesztéséért ő maga felelősséggel tartozik; melyek azok a szférák, amelyek a legszorosabban függenek össze az erkölccsel, annak értékeit fejezik ki, és erkölcsi értékelésre alkalmasak?

Ahhoz, hogy legalább általános formában válaszolhassunk a felvetett kérdésekre, a személyiség lélektani szempontú meghatározásához, továbbá struktúrájának jellemzéséhez kell folyamodnunk. A lélektani szakirodalomban a személyiségnek számos meghatározása lelhető fel, jóllehet, mint Lucien Sève francia marxista teoretikus megjegyezte, ez a tudomány még mindig embrionális állapotban van.

Anélkül, hogy ezeket a meghatározásokat elemeznénk, felhívjuk a figyelmet arra, hogy a marxista lélektanban a személyiséget leggyakrabban egymással szorosan összefüggő, lényeges, viszonylag állandó és tartós lélektani vonások (tulajdonságok) összességeként emlegetik, amelyek a társadalmi élet konkrét feltételei közepette alakultak ki és meghatározzák minden egyes ember magatartását és tevékenységét. A személyiségnek ez a jellemzése feltételezi, hogy tulajdonságai bonyolultan strukturáltak. Ezeknek a vonásoknak a száma különböző, és különböző módon határozzák meg őket. Az uralkodó álláspont abból indul ki, hogy a személyiségstruktúra alapját olyan tulajdonságcsoportok képezik, amelyek magukba foglalják a szükségleteket és kifejezik a magatartásmotívumokat, érdekeket, képességeket, a szellemi fejlődést, a vérmérsékletet, jellemet és világnézetet.

Az ember önfejlődése különböző mértékben terjed ki a személyiségi vonások általunk kiemelt valamennyi fajtájára. Az ember képes arra, hogy mindegyiket tudatosan is megnyilvánítsa, kifejlessze és tökéletesítse élettevékenysége folyamán az öntudat és az önértékelés hatására. A személyiség vonásait korrigáló, társadalmilag elismert erkölcsi értékek és magatartási minták jóváhagyásaként és elfogadásaként értelmezett önnevelés mindenekelőtt a személyiség tulajdonságainak következő csoportjait érinti.

Először, az önnevelés fokozatosan megváltoztatja az ember jellemét. Hangsúlyoznunk kell az adott fogalom sok jelentésű voltát mind az élet, mind a pszichológia szempontjából. Fejtegetésünk szempontjából fontos, hogy az ember jellemvonásait azonosítani szokták személyiségének

lényegével. Az a nézet alakult ki, hogy ezek a vonások sajátszerűséget kölcsönöznek az ember egész magatartásának, és szorosan összefüggenek a személyiség motivációs és világnézeti oldalaival. Ugyanezek a sajátosságok, amelyek az embernek a társadalomhoz, más emberekhez és önmagához való gyakorlati viszonyát meghatározzák, fejlődnek ki céltudatos és tudatos magatartásában, és válnak a társadalmi környezet értékeléseinek alapjává.[8]

Ily módon az emberi jellem azokhoz az értékekhez való viszonyában tárul fel, amelyekben a társadalom fejlődésének adott szintje és a benne uralkodó viszonyok kifejeződnek. Az embernek az értékekhez való viszonya társadalmi értékelés tárgya, míg intellektusa, vérmérséklete vagy képességei közvetlenül nem szorulnak ilyen értékelésre. A társadalmi értékekhez való viszony, a jellemvonások a környezet hatására formálódnak. Ez a viszony a nevelés és az önnevelés objektuma. Ezért az emberi jellem abban az értelemban válik morális kategóriává, hogy valamenynyi vonását „jóként", vagy „rosszként" szokták értékelni.

Ezzel kapcsolatban jelentősége van az olyan jellemvonásoknak (amelyeket az ember mind a társadalomhoz, mind más egyénekhez, mind pedig önmagához való viszonyában megnyilvánít), mint például az eszmeiség, a szilárdság, a kritikus magatartás, az objektivitás, a kitartás, a türelem, a munkaképesség, a fegyelmezettség, a bátorság, az elvtársiasság, a méltóságérzet, az együttérzés, az igazságosság, a büszkeség stb., továbbá az ezekkel ellentétes vonások.

A jellem mint totalitás, az egyes vonások egybeötvöződött struktúrája erkölcsi értékeléseknek van alávetve. Ezekben többnyire figyelembe veszik az említett vonások tartalmát, a jellem erejét és meghatározottságát, a vonások tartósságát, valamint a meggyőződést, a törekvéseket és a tevékenységet. (Ebből nem következik, hogy az erkölcs azonos a jellemvonásokkal.) A jellemvonások alkotják alapját a személyiség erkölcsi tipológiájának, amely alapvetően megkülönbözteti a modern szocialista személyiséget a polgáritól, s az említett személyiségtípusok keretén belül lehetővé teszi fajtáik megjelölését, meghatározott erkölcsi tulajdonságok intenzitásától függően.

Lényegbevágó kérdés, hogy hogyan viszonyul egymáshoz az önnevelés és a jellem fogalma. Az ember úgy formálja jellemét, hogy érdekelt saját személyiségének megismerésében és választ vár arra a kérdésre: milyen ember ő, hogyan értékelik őt más emberek, melyek a hiányosságai? A jellem az önkontroll és az önszabályozás révén formálódik: az ember ha-

talmába keríti saját magatartását és azt tudatosan tökéletesíti, kitér a negatív hatások és az erkölcsi fejlődése szempontjából hátrányos szituációk elől, továbbá olyan külső feltételeket és szituációkat teremt, amelyek előmozdítják pozitív jellemvonásainak fejlődését. Mi több, a jellem ereje és totalitása az öntökéletesítésre való törekvésben és annak reális lehetőségeiben, az önnevelő aktivitás intenzívebbé tételében fejeződik ki, amely a személyiség fejlődésének az erkölcs által előírt tendenciát kölcsönöz.

Másodszor az önnevelés kiterjed a *szükségletekre* és a tevékenység *motivációira*, mint a személyiség különböző oldalaira. A konkrét szükségletek és struktúrájuk erkölcsileg értékelhetők és szabályozhatók a társadalomban, s az erkölcsi eszményben öltenek testet. Ezek a szükségletek a társadalmi élet mint egész és a személyiség fejlődése során történelmileg változnak konkrét megnyilvánulásukban, de nemcsak az objektív társadalmi körülmények határozzák meg őket, hanem a nevelési tevékenység is, amely együttesen fejti ki befolyását az emberek tudatára gyakorolt hatások rendszerével, egyes szükségleteket fejlesztve, másokat korlátozva. Ezen belül nem csupán meghatározott anyagi szükségletekre gondolunk, amelyek közvetlenül a termelőerők és az egyéni fizikai lehetőségek hatására formálódnak (jóllehet ebben az esetben nagy szerepe van a már meglévő és a társadalomban propagált, realizált egyéni fogyasztási modellnek), hanem egy általánosabb érvényű szükségletre is.

Mindenekelőtt olyan szükségletekről és az azoknak megfelelő motívumokról van szó, mint a társadalmi kapcsolatok, az alkotás, a szabadság, a megbecsülés, az elismerés, a rend, a védettség, az igazság stb. szükséglete. Mindezen szükségleteknek erkölcsi jelentőségüket tekintve ellentétes, negatív szükségletek felelnek meg, például a megalázás, az agresszió, az undor stb.

A szocialista eszményben, amely a nevelési gyakorlat tartalmát meghatározza, különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak a tevékenység szükségleteinek és motivációjának (amelyek jellegük szerint társadalmiak, és abban nyilvánulnak meg, hogy az egyén figyelembe veszi más emberek és az egész társadalom érdekeit), valamint a szellemi (erkölcsi, kulturális, intellektuális) és anyagi szükségletek összhangjának. Lényeges szerepe van a személyiség formálódásában — a már említett fogyasztási modelleken kívül — a siker propagált eszményének, az élet értelmével kapcsolatos felfogásnak és mindazon intézkedéseknek, amelyek arra irányulnak, hogy az emberekben konkrét szükségleteket ébresszenek fel képességeik alkotó kamatoztatása céljából stb.

Ebben az irányban kell végbemennie az önnevelésnek, amelytől az ember szükségleteinek jellege, struktúrája, intenzitása, kielégítésük módja és végső soron a meghatározott magatartásmotiváció függ. Döntő jelentősége van itt az önmegismerésnek (nem csupán az ember szükségletei, hanem azok erkölcsi értéke, morális jellege, a magatartás-motívumok értéke tudatosításának), az önértékelésnek és az önkontrollnak. Fontos továbbá a meghatározott eszmény jóváhagyásából fakadó önszabályozás a szükségletek szférájában; fontosak ezek kielégítésének módjai, motívumai, amelyek meghatározzák az emberi tevékenység irányát. Általánosabb értelemben az önnevelés az említett területen nem más, mint konkrét belső viszony kialakítása saját társadalmi szükségleteinkhez és azok megnyilvánulási módjaihoz a gyakorlati tevékenységben.

Az önnevelés szükséglete — az önmegismerés szükséglete, valamint az a szükséglet, hogy cselekedeteinket alávessük az önkontrollnak és az önszabályozásnak — a szocializmusban az ember egyik leglényegesebb szükséglete.

Harmadszor az önnevelés fontos területe az *érdeklődés*. Ebben az embernek a valósághoz való megismerő-emocionális irányultsága fejeződik ki, amely meghatározott cselekvésre készteti őt.

Az érdeklődés pozitív érzelmek forrása, az élettel való elégedettség érzésének alapja. Magába foglal egy morális aspektust, ezenkívül kifejezi a személyiség fejlettségének fokát; ez az oka annak, hogy a személyiség mindenoldalú fejlődését gyakran az érdeklődés és a szükségletek mindenoldalú fejlődésével azonosítják.

Az önnevelő aktivitás az érdeklődés területén szorosan összefügg a világgal kapcsolatos ismeretek színvonalával, az ember társadalmi és szakmai aktivitásának jellegével. Az érdeklődés sajátossága, hogy mindig tudatos, és tudatosan elégítik ki (szemben a jellemvonásokkal és azokkal a szükségletekkel, amelyeket esetleg nem is tudatosítanak). Ez határozza meg az önkontroll magas fokát érdeklődésünkkel, annak tudatos felébresztésével és gazdagításával kapcsolatban.

Negyedszer, az emberi önnevelés a *világnézet* területén is végbemegy. Ez társadalmi körülményeink produktuma, tükröződése, amely az emberi egyén tudatában a társadalom céltudatos tevékenységének hatására megy végbe. Ebben a vonatkozásban különösen nagy jelentősége van az oktatás és a nevelés egységének, amely meghatározott meggyőződést, értékképzeteket és a magatartás legáltalánosabb elveit alakítja ki bennünk.

A világnézethez, mint tudjuk, az intellektuális mozzanaton kívül hozzá-

tartozik az érzelmi-értékelő mozzanat, egyebek között az erkölcsi értékek is. Vannak továbbá összefüggések a társadalmi és a természeti valóságra vonatkozó világnézeti elképzelések között, meghatározott erkölcsi normák és morális választások megvalósítása között.

Ebben a vonatkozásban a személyiség világnézetének formálása a társadalom által és az ő saját részvétele ebben a folyamatban a személyiség erkölcsi oldalának fejlődéseként jelenik meg. Mivel a világnézet az oktatás és nevelés folyamán alakul ki, a tulajdonképpeni intellektuális, megismerő és önnevelő aktivitás lényeges befolyást gyakorol rá. Az utóbbi olyannyira jelentős, hogy a kérdés lényegét valamelyest leegyszerűsítve azt is mondhatjuk: meghatározott körülmények között a személyiség „megválasztja" világnézetét és az abból eredő életelveket.

Ezzel kapcsolatban kiemelhető egy általános mozzanat, amely az önnevelés egész folyamatára vonatkozik. Mindenekelőtt, a világnézet kialakulása csupán a személyiség fejlődésének meghatározott szintjén mehet végbe. Az önnevelés, mint rámutattunk, a személyiség által elért intellektuális, erkölcsi érettség kifejezése és a társadalmi nevelő tevékenység következménye. Ebben a folyamatban lényegbevágó fontossága van a szocialista embereszmény propagálásának. Fontos szerepet tölt be itt a marxista etika, továbbá a társadalomtudományoknak azok az oldalai, amelyek a nevelési és önnevelési folyamat mechanizmusát feltárva megmutatják az utat az egyén önmagára gyakorlandó hatásához, beléoltják azt a meggyőződést, hogy lehetséges a jellem öntökéletesedése, az érdeklődés fejlődése stb.

Fentebb már felhívtuk a figyelmet arra, hogy az önnevelés elemei az önmegismerés, az önértékelés, az önkontroll és az önszabályozás. Az ember önmagába való behatolásának ezek a formái alkotják az alapját az aktív önnevelésnek, az önnevelő tevékenység megnyilvánulásának, és ezek alkotják e tevékenység tárgyát és eredményét is. Tágabb értelemben magát az önnevelési folyamatot, az embernek mint önmagát tudatosan megvalósító és megismerő szubjektumnak a létezését fejezik ki.

Az ember nevelése a szocialista társadalomban arra irányul, hogy kialakítsa a társadalmi világ tudatos alkotóját, és ugyanakkor arra, hogy tudatosan megteremtsük önmagunkat. Ennek következtében a személyiség mindenoldalú fejlődésének elve egybeesik az ennek a fejlődésnek a feltételeit megteremtő társadalmi-termelési gyakorlat elvével. Ez az alapja a nevelő tevékenységnek, bázisa minden ember magatartásának, s ez azt követeli, hogy az emberek aktívan formálják saját személyiségüket.

A személyiség helyzete a szocialista társadalomban — a polgári spekulációk bírálata

Az emberiségnek a kapitalizmusról a szocializmusra való áttérése, valamint a tudomány és a technika gyökeres változása következtében a személyiség helyzete e világban, egyebek között a szocialista társadalomban, továbbá jelene és jövője fontos kérdéssé vált a polgári ideológiának a marxista—leninista világnézet ellen vívott éles harcában. Ennek során eszmei ellenfeleink a marxista—leninista személyiségfelfogás „bírálatáról" áttérnek a szocialista rendszer elleni rágalmakra és támadásokra. Elvont humanista álláspontjukból kiindulva magasztalják a „humánumot", a „szabadságot", az „igazságot", „a személyiség elidegeníthetetlen jogait", a „demokráciát" stb. Ez lényegében nem egyéb, mint szép szavakkal való zsonglőrködés, amelynek konkrét gazdasági és politikai célja, hogy eltussolja a valóságos embertelenséget, az igazi szabadságnak, igazságosságnak, a személyiség elidegeníthetetlen jogainak és a demokráciának azt a semmibevételét, amely a kapitalizmust jellemzi.

A polgári ideológusok a termelési eszközök magántulajdonának felszámolásáról azt állítják, hogy ez általában megsemmisíti a személyiség fejlődési lehetőségeit, és azzal vádolják a szocializmust, hogy tagadja a személyiség szükségleteit. Szerintük a szocializmus megalázza és elnyomja a személyiséget, deformálja fejlődését, holott mindez valójában a mai állammonopolista tőkét jellemzi.

Az imperializmus éleződő válsága és a szocializmussal való konfrontációja a polgári ideológusok számára azt a kérdést veti fel, hogy nem következett-e be magának az embernek a válsága; vajon a mai ellentmondások elmélyülése, továbbá a tudomány és a technika vívmányai nem az emberi agresszivitás olyan mérvű fokozódásáról tanúskodnak-e, amely megsemmisíti a mai polgári társadalmat. A személyiségnek a szo-

cialista társadalomban betöltött szerepét meghamisítva azt állítják, hogy ez a társadalom nem nyújt szabad teret az ember fejlődéséhez, hanem alárendeli azt az intézményeknek, nem tartja tiszteletben az emberi méltóságot, és ezzel az elidegenedés új típusát hozza létre. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a szocialista társadalmat ugyanazok az ellentmondások jellemzik, mint a „nyugati társadalmat". A kérdésnek ez a feltevése arról tanúskodik, hogy a mai polgári ideológia nemcsak figyelmen kívül hagyja a polgári társadalomban élő ember „válságának" szociális forrásait, hanem ezeket a kérdéseket az antikommunizmus álláspontjáról vizsgálja.

A szocializmus ellen vívott harc során számos polgári ideológus azt a tézist próbálja bizonyítani, hogy a modern kapitalizmus garantálja a demokratikus személyiség kialakulását, ezzel szemben a munkásmozgalom antidemokratikus, tekintélyelvű személyiségeket teremt. S. M. Lipeset, amerikai szociológus arról panaszkodik, hogy míg a XIX. században a dolgozó osztályok a gazdasági és politikai harc legfőbb haladó erejét alkották, addig ma – szerinte – a totalitárius mozgalmak és a tekintélyelvűség tartalékaivá váltak. „A kommunista mozgalom éppoly erősen fenyegeti a szabadságot – írja –, mint valaha a fasizmus és a nácizmus, a kommunizmus pedig mindazokban az országokban, ahol erős, elsősorban a dolgozó osztályok vagy a mezőgazdasági népesség legalsó rétegeiben talál támogatásra."[1]

Ez nem egyéb antikommunista rágalomnál. A forradalmi munkásmozgalom és a szocialista forradalom valóban tekintélyelvű, mivel, mint Engels „A tekintélyről" című értekezésében rámutatott, megfosztja a burzsoáziát gazdasági és politikai hatalmától. Ez a „tekintélyelvűség" azonban nem a munkások alacsony műveltségi színvonalából, a polgári politikai és társadalmi szervezetekben való részvételük hiányából, fogyatékos kultúrájukból vagy különböző, irracionális, tudattalan folyamatokból fakad, mint azt T. W. Adorno, S. M. Lipset és mások állítják, hanem ama tudományos felismerés következménye, mely szerint a fasiszta, valamint a jelenkori imperializmus által létrehozott más tekintélyuralmi tendenciák leküzdésének és az igazi társadalmi és politikai felszabadulásának a feltétele a tőkés rend erőszakos megdöntése. Ehhez az út azoknak a viszonyoknak a gazdasági és politikai felszámolásán át vezet, amelyek gátolják a dolgozó ember egyéniségének teljes kibontakozását, személyiségének mindenoldalú fizikai és szellemi fejlődését. Ez pedig nem érhető el a proletariátus diktatúrája nélkül.

A polgári elitelmélet a kizsákmányolás örökkévalóságából indul ki, elveti a munkásosztály történelmi küldetését, a kommunista pártnak és a szocialista államnak a szocializmus építésében betöltött vezető szerepét. Raymond Aron egy fiktív párbeszédet konstruál Pareto és Marx között, és azt mondja, hogy Pareto sok mindenben egyetért Marxszal, kivéve abban (és ez magának Aronnak az álláspontja is), hogy a szocializmusban eltűnik az osztályharc és a kizsákmányolás.[2] Az ilyen és ehhez hasonló elméletek hívei azt állítják, hogy Marx túl sok illúziót táplált a jövő társadalmát illetően, hogy az ember személyisége nem változtatható meg a szocializmus építése során, mivel a szocialista társadalom nem küszöböli ki a vezetőkre és vezetettekre való megosztottságot.

A polgári és a revizionista bírálók figyelmének középpontjában a proletárdiktatúráról, a szocialista gazdaság tervszerű fejlesztéséről szóló marxi–lenini tanítás áll. A demokrácia hatalmas arányú kiszélesedése, az emberiségnek a tőke láncaitól való megszabadulása[3], amely a szocializmus építése folyamán válik valóra, az antikommunista ideológusok szemében nem egyéb, mint a demokrácia elfojtása, a párt diktatúrájának létrehozása, a gazdaság és az egész társadalmi élet elbürokratizálódása, a dolgozó tömegek tudatának manipulálása, a társadalom bürokratikus, hierarchikus megszervezése. Raymond Aron például a szovjet szocialista társadalom aladvető tulajdonságainak a következőket tartja: 1. az egypártrendszert és az ideológiai igazhitűség tiszteletben tartását, amelynek egyetlen értelmezője a párt; 2. a bürokrácia által irányított, központosított tervezést; 3. a bürokratikus hierarchia meglétét..."[4] A Kommunista Párt vezető szerepét ez a felfogás úgy értelmezi, mint a párt diktatúráját, a munkáshatalmat mint bürokráciát, a demokratikus centralizmus elvét pedig mint bürokratikus hierarchiát.

Ezzel nemcsak hogy metafizikusan szembeállítja egymással a szabadságot és a diktatúrát, hanem ráadásul az utóbbit úgy határozza meg, mint „az állam és a párt totális hatalmát" vagy mint „bürokráciát". E fogalmak értelmezésének minden elvontsága dacára itt valójában a szocialista társadalomról van szó, csakhogy olyan vonásokat tulajdonítanak neki, amelyek a mai imperialisták egyik fogása az imperializmus védelmében. A kapitalizmus jelenkori apologétáinak feladata, hogy olyan módszereket dolgozzanak ki, amelyek révén biztosítható volna az állammonopolista tőke válságmentes működése. Céljuk, hogy megbénítsák a munkásosztály és más monopóliumellenes rétegek aktivitását. Erre törekszenek a nagytőke olyan teoretikusai, mint R. Aron, D. Bell,

G. Kahn, Z. Brzezinski és mások, akiknek számára az amerikai állammonopolista kapitalizmus, J. F. Revel szavaival élve, „a világforradalom kezdetét" jelenti.[5]

Brzezinski azt állítja, hogy az Amerikai Egyesült Államok „technotron társadalommá" fejlődik, amelynek további perspektívája az irányításhoz (leadership) kapcsolódik. Az új technika azonban lehetővé teszi az irányítás tökéletesítését, és ezzel az amerikai társadalom ideológiamentes „meritokratikus demokráciává" válik.[6] Míg azelőtt a politikusok döntéshozatalaikban a humanista és ideológiai orientációjú értelmiségre támaszkodtak, addig napjainkban — Brzezinski állítása szerint — új korszak köszönt be, amelyben a fő szerepet az irányítás és a szervezés szakértői fogják játszani, és a társadalmi rendszer működésének hatékonysága áll majd az előtérbe.

Ugyanebben a szellemben nyilatkozik David Bell, aki az Egyesült Államokat az új, „posztindusztriális" társadalom mintájaként, vagyis az egész leendő világ modelljeként tünteti fel. Az „ipari társadalomtól" eltérően, amelynek vezető személyiségei az üzletemberek voltak, a „posztindusztriális" társadalomban az elitet véleménye szerint a tudósok, a matematikusok, közgazdászok, szociológusok, annak az új „intellektuális" technológiának a gyakorlati szakemberei fogják alkotni, amely „együtt jelenik meg a számítógépek alkalmazásával"[7]. A feladat tehát az, hogy biztosítsák a tőkés rendszer pontos működését, amelyben az emberek többsége egy bonyolult közvetítő mechanizmus névtelen alkatrészévé válik.

Ebben a társadalomban a dolgozó tömegek csupán objektumai lesznek a tudományos, technikai, politikai és szellemi fejlődésnek, nem tudnak alkotó módon gondolkodni és cselekedni. Kénytelenek lesznek a legtökéletesebben alkalmazkodni az adott körülményekhez.

A tervgazdálkodás, a szocialista demokrácia elveit olyan polgári ideológusok is meghamisítják, mint B. Lewitzky, W. Leonhard, J. Lemberg, O. K. Flechtheim[8] és mások. Jelenleg eszméiket mind gyakrabban használják fel a revizionisták és a renegátok, akik a polgári elitelméletek segítségével próbálják „elemezni" a szocialista valóságot, valójában azonban meghamisítják annak alapelveit. A renegát Milovan Gyilasz „Az új osztály" (1957) című munkájában azt állította, hogy a szocialista országokban a hatalom nem a munkásosztály és más dolgozók, hanem a bürokraták és a menedzserek szűk rétegének kezében van. Az ő nyomában más revizionisták (például Sz. Stojanović, G. Petrović, K. Košík,

I. Sviták, Z. Mlynař, L. Kołakowski, F. Marek, Ernst Fischer, Roger Garaudy és mások) a reálisan létező szocializmust rágalmazó módon „bürokratikus-etatista módon elfajult szocializmusnak" nevezik.

Mit értenek a „szocializmus bürokratikus fejlődésén"? G. Petrović erre a kérdésre a következőképpen válaszol: „A termelőerők államosítása, az egyre erősebb szocialista állam felépítése és a bürokrácia kialakulása, amely döntő szerepet tölt be az élet valamennyi területén."[9] Garaudy szerint a termelési eszközök államosításának és az állami szintű tervezésnek az eredménye az, hogy „a munkásoknak a burzsoázia ellen vívott harca a Szovjetunióban nem a munkásosztály győzelméhez, hanem a monopolizált technobürokrácia hatalmának kialakulásához vezetett".[10] A revizionisták a proletariátus diktatúráját, a demokratikus centralizmust és a tervezést metafizikus módon szembeállítják a szabadsággal, síkraszállnak a „tiszta demokráciáért", a „totális" emberért, az „autonóm" személyiségért. A „kritika szabadságára" irányuló követelésük célja, hogy megnyissák az ajtót a burzsoá ideológia és az imperialista szabadságjogok előtt, és ezzel lerombolják a szocialista társadalom alapjait.

Mint ahogyan az 1968–1969-es csehszlovákiai válság alakulása mutatja, a fecsegés a „demokratikus", „humánus", „piaci" szocializmusról, amelynek fel kellene váltania a „bürokratikus, etatikus" szocializmust (a munkásosztálynak a kommunista párt vezette hatalmát), valójában szubjektivizmushoz, önkényhez, a dolgozók érdekeinek megtagadásához és a népgazdaság bomlásához vezetett. A „demokratikus szocializmus" hívei egyáltalán nem hoztak létre demokratikusabb társadalmat, mint az a szocializmus, amely a marxizmus–leninizmus elvein alapul. Éppen ellenkezőleg, megpróbálták keresztülvinni diktátumukat, amely a burzsoázia diktatúrájának restaurációjával fenyeget.

A „demokratikus szocializmus" felfogása, amelyben a revizionisták reménykedtek, a polgári elitelméletekre támaszkodik. Ezek hívei megvetik a dolgozó tömegeket, és megpróbálják elvonni őket érdekeik következetes védelmétől. A következetes érdekvédelem csupán a szocialista demokrácia körülményei között lehetséges, amely nem a polgári, hanem a proletár demokrácia folytatása és a szabadság legmagasabbrendű kifejeződése. A szocialista társadalomban a kommunista párt által vezetett dolgozók a társadalmi fejlődés tudományos megismeréséből kiindulva egyre aktívabban vesznek részt a termelés irányításában, társadalmi érdekeik realizálásában. Ezzel mind nagyobb mértékben bizonyulnak az új élet alkotóinak. A szocializmus építése a dolgozók személyiségének

fejlődését szolgálja, mivel az utóbbiak, mint Engels is rámutatott, fokozatosan megtanulnak úrrá lenni a természeten és saját társadalmi viszonyaikon. Ezzel felemelkednek a reális életfolyamat szuverén szubjektumainak szintjére, irányítottakból fokozatosan irányítókká válnak, és elérik szabadságuk minőségileg új szintjét.

A kommunista párt, a szocialista állam és a demokrácia nem az elszemélytelenítés eszközei, mint a polgári ideológusok vélik, hanem a dolgozó tömegek szuverén szubjektum szintjére emelkedésének döntő tényezői, mivel a párt szervezi, mozgósítja, irányítja és neveli őket az új élet tudatos és alkotó megteremtésének szellemében.

A dolgozó tömegek alkotják a polgári rend létezését fenyegető reális erőt. Ezért e rend ideológusai kihasználják a „tömegtársadalom" és a „tömegkultúra" interpretációs lehetőségeit, álcázni kívánva ezzel a rend kizsákmányoló jellegét. A „tömegtársadalom" fogalma nagyon homályos és több értelmű. A „tömegtársadalom" elmélete bizonyos mértékig bírálja az állammonopolista kapitalizmus hiányosságait, tükrözi a kispolgár pesszimizmusát, aki látja ama értékek és eszmények összeomlását, amelyeket a burzsoázia fejlődése hajnalán meghirdetett (az emberi értelembe, a személyiség autonómiájába stb. vetett hit). Bell azt mondja, hogy a „tömegtársadalom" teóriája az „élet radikális dehumanizálódásának" érzéséből fakad, és „ha eltekintünk a marxizmustól, ez az elmélet minden valószínűség szerint a mai nyugati világ legelterjedtebb társadalmi teóriája".[11] Ennek az elméletnek a hívei, az elméletet a forradalmi munkásmozgalom ellen fordítva, megpróbálják bebizonyítani, hogy a szocializmus ugyanazokhoz a dekadens jelenségekhez vezet, egyebek között a személyiség elszemélytelenedéséhez és dehumanizálódásához, amelyek a kapitalizmusra jellemzőek. Ezért is szolgálja ez az elmélet a revizionistákat és az antikommunistákat, akik megpróbálják megrágalmazni a szocializmust.

Ennek a felfogásnak első teoretikus forrása, W. Kornhauser szavai szerint a XIX. századi forradalmi változások arisztokratikus bírálata volt, különösen a francia polgári forradalom után. Ilyen bírálattal lépett fel J. de Maistre, A. de Tocqueville, J. Burckhardt, F. Nietzsche, H. Le Bon és Ortega y Gasset. Ez a bírálat hamarosan a szocializmus elleni harccá változott. A XX. század 30-as éveiben kialakult a „tömegtársadalom" úgynevezett demokratikus bírálata – eleinte mint a fasizmus kritikája (K. Mannhein, J. Lederer), de a második világháború után már mint a modern kapitalista társadalom „kritikája".[12] Csatlakoztak ehhez az

egzisztencializmus képviselői, továbbá olyan polgári filozófusok, szociológusok és írók, mint H. Arendt, E. Fromm, D. Riesman, W. H. Whyte és mások, akik Bell szavai szerint „a mai élet elleni romantikus tiltakozást" fejezik ki.[13]

Ilyen jellegű „tiltakozásokat" nem csupán a „tömegtársadalom" elméletének kutatói hallatnak, hanem számos polgári gondolkodó és ideológus is, akik a modern polgári társadalom jelenségeit általában a társadalom válságának igyekeznek feltüntetni. Ezzel egyfelől közvetve védelmezik az állammonopolista kapitalizmus fonákságait, másfelől pedig „bírálják" a szocialista társadalmat. Ennek során az említett teoretikusok gyakran eklektikusan és deformált módon felhasználják a marxizmus bizonyos tételeit is (például az elidegenedéssel kapcsolatos tanítást stb.).

A polgári ideológusok és a revizionisták hogy eltorzítsák a személyiségnek a szocialista társadalomban betöltött szerepét, gyakran folyamodnak az egzisztencialisták felfogásához. Marxnak az elidegenedésről szóló tanítását eltorzítva megpróbálják az egzisztencialista elmélet szellemében értelmezni, és kiragadva ezt a kategóriát a konkrét társadalmi viszonyokból, abszolút kategóriává változtatni, amely bármely társadalomban kifejezi az emberi lét feltételeit. Marx „Gazdasági-filozófiai kéziratok" című munkájára spekulálva, a polgári ideológusok és revizionisták megpróbálják „kibékíteni" a társadalmi fejlődés marxi–lenini elméletét az ember antropologikus-egzisztencialista értelmezésével és felhasználni az összemberi morál, az elvont humanizmus hirdetésére, „minden létező radikális bírálatára" (Herbert Marcuse, Jean-Paul Sartre, K. Košík, G. Petrović, Ernst Fischer, Roger Garaudy és mások). Az eredeti, autentikus Marxért folyó harc jelszava ürügyén az utóbbi évtizedekben végrehajtották a marxizmus–leninizmus egzisztencialista, antropológiai revízióját, és a szocializmust mint elidegenített társadalmat bírálták. Látható ez K. Košík csehszlovák revizionista „A konkrét dialektikája" című könyvéből is.

A polgári ideológusok és revizionisták azt állítják, hogy a szocializmus nem küszöböli ki az elidegenedést, hanem fokozza és gyakran új formában újjászüli. Az elidegenedés forrása – szerintük – elsősorban maga a tudomány és a technika; másodsorban az örök emberi természet; harmadsorban a kommunista párt, a szocialista állam és más intézmények vezető szerepe; negyedsorban pedig a haladó mozgalmak. Weinstock így ír: „De Marx hite abban, hogy a termelési eszközök kollektív tulajdonná alakításával a munka humanizálódása magától végbemegy, téves.

Hiszen a gépesített munka dehumanizáló hatása független attól, hogy az üzem magán- vagy társadalmi tulajdonban van."[14] Mint látjuk, a szerző nem csupán leegyszerűsíti az elidegenedés kiküszöbölésének képét, hanem tagadja is a magántulajdon felszámolásának, mint leküzdése alapvető feltételének szükségességét. R. Blauner a „tömegtársadalom tömegemberének" prototípusaként emlegeti az autógyári munkást. Azt írja: „Munkája nem szabad és nem okoz kielégülést, példája a magas racionalitású szervezet és a korlátolt szakember bürokratikus kombinációjának... Viszonylag tehetetlen, atomizált, elszemélytelenedett és névtelen... Az autó minden más terméknél inkább létrehozta a tömegtársadalmat, és annak jelképévé vált."[15]

Az elidegenedést itt a technika fejlődéséhez sőt annak egy meghatározott ágazatához, az ésszerűsítéshez, a szakosításhoz kapcsolják. Olyan elvont kategóriákkal magyarázzák meg, mint amilyen a tehetetlenség, jelentéktelenség, rettegés, kétségbeesés, reménytelenség, pesszimizmus, tragikum.[16] Ezzel álcázzák forrását, a tőkés kizsákmányolást és így az elidegenedés a világ létezésének időtlen jellemzőjévé válik.

A marxizmus–leninizmus elleni harcban a frankfurti szociológiai iskola képviselői is felhasználták az elidegenedés kategóriáját (W. Adorno, M. Horkheimer, H. Marcuse, J. Habermas, A. Schmidt, O. Negt). Társadalomfilozófiájuk alapvető témája az uralom és az elnyomás problémája. Az uralom és az elnyomás forrását azonban nem a tőkés termelési viszonyokban, hanem a természetnek a tudomány és a technika segítségével történő, növekvő alárendelésében keresik. Mivel a szocialista forradalom után a proletariátus örökli a tőkés társadalom tudományát és technikáját és azt megpróbálja továbbfejleszteni, ezzel szerintük nem számolja fel az uralmi viszonyokat, hanem ellenkezőleg, elmélyíti azokat. Ebből következik, hogy az elnyomás és a személyiség megsemmisítése a szocializmusban is folytatódik.

Herbert Marcuse „Az egydimenziós ember" című művében így ír: „A tudományos módszer, amely a természet mind hatékonyabb birtoklásához vezetett, rendelkezésünkre bocsátotta a tiszta fogalmakat és az eszközöket, amelyek azt a célt szolgálják, hogy a természet meghódítása segítségével az ember mind hatékonyabban vesse alá az embert... Jelenleg az elsajátítás nemcsak a technológia segítségével fokozódik és bővül, hanem technológiaként is és nagy legitimációt biztosít az expanzív politikai hatalomnak, amely a kultúra valamennyi szféráját elnyeli."[17] A tudományt, a technikát és az uralmat azonosítják egymással és a társadalmi

viszonyokon kívül vizsgálják. Marcuse nem akarja látni, hogy a burzsoázia mint osztály a tudományt és a technikát elnyomásra használja. Marcuse szerint az elnyomás kiküszöbölése nem érhető el egy új társadalmi-gazdasági rend megteremtésével, ehhez valamiféle új tudomány létrehozására is szükség van. Hogy ez miben fog különbözni a maitól, erre nem válaszol. Támadja azonban a szocialista mozgalmat, amely a tudományt és a technikát társadalmi céljai elérésére próbálja felhasználni.[18]

A frankfurti iskola filozófusainak munkáiban egy sor találó bíráló megjegyzés is akad a kapitalizmus címére, ennek ellenére követői lényegében a kapitalizmus apologétái, mivel a személyiség felbomlásának bűnét a tudományra és a technikára hárítják. Ezzel elmossák a különbséget a kapitalizmus és a szocializmus között, megjósolják azok konvergenciáját, keresik a „harmadik utat", és végső soron harcolnak a munkásosztály és annak kommunista pártja ellen. A szabadságot elnyomó kapitalizmus ellen folytatandó szervezett harc helyett egyéni vagy csoportos fellépéseket hirdetnek meg, melyeknek célja nem a kapitalizmus megdöntése, hanem az egyén elvont, utópisztikus felszabadítása. Elvetik a munkásosztályt, mint a felszabadítás legfőbb társadalmi erejét, és ezzel a „nagy tagadást" hirdetik, amely mind a kapitalista, mind pedig a szocialista társadalom ellen irányul.

A szocialista országokban ugyanilyen diverziós szerepet töltenek be a revizionisták, akik szintén a személyiség elidegenedésének problémájára spekulálnak, amelyet ők a szocializmus alapvető problémájaként próbálnak feltüntetni.[19] Ezzel kapcsolatban V. Korać így ír: „Az ember és az emberiség fejlődése egy olyan lény fejlődésének kiegészítése lett, amely az ember fölött áll és lehet akár a »társadalom«, akár az »állam«, akár a »technika« stb. Az egyes ember minden esetben még nagyobb mértékben megfosztatik személyiségétől, míg az emberiségre mint a történelem »nagy« céljára mind nagyobb hangsúly esik."[20] Az ilyenfajta kijelentések mindenekelőtt a szocializmus ellen irányulnak. V. Korać, M. Marković, R. Supek, G. Petrović, B. Backo, R. Garaudy, I. Sviták, M. Prucha, K. Košík revizionista elveket vallanak, s vég nélkül ismételgetik, hogy a szocialista országok elárulták Marxnak a szabadságról és a humanizmusról szóló tanítását, és az elidegenedés fenyegeti ezeket az országokat.

Ennek megnyilvánulásaként tartják számon a bürokratizálódás, a technokrata pragmatizmus és a dehumanizálódás, valamint „az emberiségnek az egyén fölé emelkedése" stb. állítólagos tendenciáit. Nemcsak

ezeknek a jelenségeknek a bírálatát követelik, hanem a szocializmus elleni humanista lázadást, oppozíciót is.

A szocializmuson belül megnyilvánuló állítólagos elidegenedés ellen fellépve a „demokratikus" vagy „emberarcú" szocializmus különböző felfogásait védelmezik, amelyek az individualizmust, az anarchiát magasztalják, az egyén érdekeit a társadalom érdekei fölé helyezik, és „korlátlan" szabadságot követelnek. K. Košík állítása szerint például a személyiség autonómiája abban mutatkozik meg, hogy „először: álljon és ne térdepeljen... másodszor, hogy megmutassa saját arcát, és ne valamely kölcsönvett álarc mögé rejtőzzék; harmadszor, hogy kimutathassa bátorságát; negyedszer, hogy eltávolodhassék önmagától és a világtól, amelyben az ember él, és a történelmi totalitásba oly módon kapcsolja be a jelent, hogy a jelenben meg lehessen különböztetni a különöst és az általánost, a véletlent és a reálisat, a barbárt és az emberit, az autentikusat és a nemautentikusat."[21] Košík más revizionistákhoz hasonlóan szubjektivista módon fogja fel az elidegenedést, ami a szubjektum és objektum viszonyának szubjektivista értelmezéséből fakad. Ezekben a felfogásokban az embert mint „a gyakorlat szabad lényét" értelmezik, aki a valóságot mint idegen, objektív világot teremti meg, amely korlátozza és elnyomja a szabadságát. A „demokratikus" vagy „emberarcú" szocializmus azonban szerintük leküzdi az elidegenedést. Leküzdésen lényegében a szubjektum történelmi determináltságának kiküszöbölését értik, és a szubjektumot abszolút szabadnak, anyagi törvényszerűségekhez nem kötöttnek értelmezik.

Mint látjuk, itt a valóság és a történelem szubjektivista, indeterminisztikus értelmezéséről van szó, amely rekonstruálja és kritikailag gondolkodó, a világot alkotó egyén és a „tompaagyú tömegek" közötti ifjúhegeliánus ellentmondást. Ez a felfogás feldicséri a „művelt" egyének „bátorságát", önszeretetét, gőgjét és végső soron kalandor kockázatvállalását, azokét, akik úgy vélik, hogy történelmet csinálnak. Az 1968–1969-es csehszlovákiai válság meggyőzően bebizonyította, hogyan vezetett az értelmiségiek „alkotási szabadsága" a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tagadásához, a gazdasági és politikai kalandorsághoz.

Az a kísérlet, hogy az „elidegenedés" fogalmát a szocialista viszonyok jellemzésére használják, csupán a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentmondásnak, korunk fő ellentmondásának eltusolására, a humanizmus és a tudományos-technikai haladás, a humanizmus és a tervezés,

a humanizmus és a társadalmi intézmények stb. állítólagos ellentmondásával való felcserélésére szolgál. Ezzel a személyiségnek a szocialista társadalomban való állítólagos dehumanizálódása ellen küzdő „harcosok" valójában a szocializmus ellenségeivé válnak. Az elidegenedés fogalmát elvontan és osztályokon kívül értelmezik. Ugyanígy magyarázzák meg az „emberi" és az „embertelen" fogalmát.

Az emberiség, a humánum időn kívüli eszménnyé változik, amelynek álláspontjáról értékelik a szocialista társadalmat. Mint azonban Marx és Engels rámutatott, „ez az úgynevezett »embertelen« éppúgy a mostani viszonyok terméke, mint az »emberi«".[22] A kapitalizmus és a szocializmus közötti éles ideológiai harc körülményei közepette az „emberit" és az „embertelent" csupán a világburzsoázia és a nemzetközi forradalmi munkásosztály közötti osztályellentmondás és harc reális, konkrét tartalmából, történeti szempontból lehet magyarázni.

Az efféle felfogások elméleti nyomorúsága nem csupán a polgári ideológusok és revizionistáknak arra való képtelenségét mutatja meg, hogy feltárják a polgári személyiség deformálódásának igazi okait, hanem arra irányuló kísérleteiket is leleplezi, hogy igazolják a kapitalisták konkurrenciaharcát, és azt örökkévaló jelenségként tüntessék fel. A polgári ideológusok nem tudnak olyan eszközöket találni, amelyek „kigyógyítanák" a tőkés rendszert.

Antikommunista célból gyakran felhasználják némely polgári ideológusok kritikai kijelentéseit az állammonopolista kapitalizmussal szemben, amely hatalmas mechanizmust hoz létre a lakosság széles rétegeinek megdolgozására abból a célból, hogy integrálja őket ebbe a rendszerbe. Az ilyen ráhatásnak a személyiségre gyakorolt végzetes befolyása a polgári ideológusok szavai szerint abban nyilvánul meg, hogy az ember, vagy a lakosság egész csoportjai egyre inkább passzívan alkalmazkodnak ehhez a mechanizmushoz, elveszítik gondolkodás- és cselekvésbeli önállóságukat, és D. Riesman szavai szerint, belsőleg irányított típusokból mások által irányított típusokká változnak.[23] A növekvő konformizálódás folyamata a személyiség autonómiájának elvesztéséhez vezet. Whyte ezzel kapcsolatban a „szervezett emberről"[24] beszél, a személyiség olyan típusát értve ezen, aki mindinkább a külső szervezetek által formálódik és alkalmazkodik azok működéséhez. Ennek az elméletnek megfelelően az ember egyre inkább alkalmazkodóvá, toleránssá és konformistává válik, a külső szervezettség és szabványszerűség vonásait ölti magára. L. M. Andrews és M. Karlins bevezeti a „szervezett demokrácia " terminust, olyan társadal-

mat értve ezen, „amelyben a gazdasági és politikai szervezet fokozatosan koncentrálódik és centralizálódik, a termelékenység és a gazdaságosság minőségként értékelődik, és kizárólag a tudományos és technikai rendszer funkcionál".[25]

Az ember tudatát az ilyen „szervezett demokráciában" egyre inkább alárendelik a manipulációnak, és a „társadalmi gépesítésnek", amely az embert aláveti a társadalom szociális normáinak és értékeinek, szabadsága pedig arra korlátozódik, hogy teljesíti azt, amit követelnek tőle. Ebben a teljesen „racionalizált" és „technicizált" világban az ember egyre inkább nélkülözi az alkotói tevékenység lehetőségét, és elnyeli őt a totális ellenőrzés és manipuláció érzéketlen rendszere.

Ezek a kritikai megjegyzések, annak ellenére, hogy önmagukban helyesek és éleslátóak, nem érintik a monopolista állam alapjait, hanem megmaradnak a szokásos demokratikus követelések és az elvont humanista eszmények keretén belül. Számos amerikai tudós, például D. Riesman, J. K. Galbraith, W. H. Whyte, C. W. Mills, K. Kenistone, T. Rozak, D. Eldul és az utóbbi időben Ch. Reith is, jóllehet megpróbálják kritikailag elemezni a modern társadalmi válságot és a személyiség degradálódását a polgári világban, ugyanakkor elvetik ennek a válságnak a marxi—lenini magyarázatát.

Közülük néhányan nyíltan fellépnek a degradálódás ellen, mások bizonyos rokonszenvet tanúsítanak iránta, de tagadják a valóság forradalmi átalakítását. Így például Riesman abban reménykedik, hogy a külsőleg mások által irányított személyiség mellett megjelennek autonóm személyiségek is, akiket mindenoldalú fejlettség jellemez majd. De nem ír arról, hogy melyek volnának az ilyen személyiségek kialakulásának szükséges feltételei. Csupán feltételezi, hogy ez az embertípus a magány és a tehetetlenség társadalmán belül történő polarizálódás alapján termelődhet ki. A mindenoldalú fejlett személyiség eszménye vonzza Frommot, Reithet és másokat is, de realizálásához utópikus eszközöket tartanak szükségesnek, például az erkölcsi nevelést, a polgári liberális demokrácia helyreállítását, a tudat megváltoztatását stb.

A liberális-polgári demokrácia és az elvont humanista eszmények álláspontjáról, amelyekben az elidegenedés és a tudatmanipulálás leküzdésének és a mindenoldalúan fejlett személyiség megteremtésének eszközét látják, nemegyszer a szocializmust támadják. A polgári ideológusok és a revizionisták mindazt a negatív jelenséget — elidegenedést, szabványosítást, konformizmust, a személyiség nivellálódását, cselekvésének és

gondolkodásának szabályozását –, amely a kapitalizmusra jellemző és az embert a társadalmi szerepek egyszerű betöltőjének szerepére kárhoztatja, a szocialista kollektivizmusnak tulajdonítják. M. Niel például azt állítja, hogy a szocialista rendszer „tömegszerűvé teszi az embert". „A marxizmus–leninizmus alapvető hiányossága – írja –, hogy a létező »egyént« feláldozza a dialektikus materializmus és a kollektivizmus különböző »abszolútumainak« oltárán."[26] A. von Martin kijelenti, hogy a munkásosztály történelmi szerepének marxi értelmezése az egyéni szabadság elnyomásán alapszik. „Az erőszakosan megszervezett kollektív „szabadság" javára – állítja – az egyes embernek le kell mondania személyes szabadságáról, amelyet jelenleg mint „polgári maradványt" diszkreditálnak és tiltanak, le kell mondania „emberi jogairól", hogy csupán „citoyen" maradjon.[27]

Olyan csehszlovák revizionisták, mint K. Košík, I. Sviták, M. Prucha és mások, a 60-as években megjelent munkáikban rágalmazó állításokat írtak arról, hogy a marxizmus–leninizmus napjainkban az embert áldozatul dobja valamiféle embertelen törvényszerűségnek, megfosztja szabadságától, azt követeli tőle, hogy személyes érdekeit vesse alá a munkásosztály és a szocialista társadalom érdekeinek. Az állammonopolista kapitalizmusnak például Erich Fromm munkáiban látható bírálatát a szocializmus és egyebek között a szocialista kollektivizmus, a szocialista állam, a munkásosztály és a kommunista párt „kíméletlen bírálatára" használták fel, amelyek szerintük fő bűnösei az ember „tömeges rabságának", és az embert áldozatul dobták a társadalom és a történelmi szükségszerűség érdekeinek.

A „tömegember" ellen, az embernek különböző szociális funkciók végrehajtói szerepére süllyesztése ellen irányuló polgári kritika, továbbá a szocialista kollektivizmus elleni különböző rágalmak elméleti kiindulópontja a polgári individualizmus, amely az ember érdekeit szembeállítja a társadalom érdekeivel. Ez a felfogás a társadalom és a személyiség viszonyában csupán a változatlan emberi természet és a társadalom közötti abszolút ellentmondást látja. Ezért nem tudja megmagyarázni, hogy miért válik az ember a tőkés társadalomban egyre inkább kívülről irányított objektummá, és azt sem tudja megérteni, hogy az ember felszabadítása és fejlődése csak a munkásosztály és valamennyi dolgozó felszabadításának és fejlődésének eredményeként valósulhat meg. A tőkés társadalmat és még inkább a szocialistát tartják az ember eltorzulása okának.

Ezeknek az elméleteknek a létrehozói nem találnak utat az embereszmény és a polgári társadalom közötti konfliktus kiküszöbölésére. Ezért pillantanak olyan szomorúan a múltba, amikor szerintük még harmónia volt ember és társadalom között, és különböző „demokratikus", „emberarcú" stb. szocializmus-modelleket vázolnak fel, amelyekké a kapitalista rendet át lehetne alakítani a lakosság erkölcsi átnevelése útján, a proletariátus diktatúrája nélkül.

Ezeknek az elméleteknek némely híve, például Erich Fromm, elismeri az emberi szükségletek hatását az ember fejlődésére, de ezen belül az embert csupán az elvont egyén minőségében vizsgálja. Ezt az elvontságot nem küszöböli ki az sem, hogy Fromm a reális, a konkrét emberről beszél, amikor így ír: „A társadalom és a történelmi folyamat vizsgálata, az ember, de nem az elvont, hanem a valóságos, konkrét ember kutatásával, pontosabban fiziológiai és lélektani sajátosságainak vizsgálatával kezdődik. Az első helyen az emberi lényeg értelmezésének kell állnia, a gazdasági és társadalmi folyamatok kutatása csupán annak megértéséhez segít hozzá, hogy bizonyos feltételek hogyan torzítják el az ember személyiségét és hogyan idegenedik el önmagától és saját erőitől."[28]

Ez a megközelítés az emberi lényeg tudományos vizsgálata ellen irányul, kiindulópontját a metafizikus, idealista elvontság képezi. Pontosabban szólva, Fromm az ember és a körülmények közötti viszonyokat külsőkként, az embert pedig absztrakt, antropologikus lényként kezeli, elválasztva őt a fejlődését meghatározó tényezőktől. Ezért írja, hogy az ember „szellemi egészsége" a társadalmi struktúrától csupán a „társadalomnak az ember szükségleteihez való igazodása szempontjából" függ.[29] Fromm lényegében ugyanazt a hibát követi el, amelyet Marx és Engels korában a jobboldali szocialisták követtek el. „Azokat az egyéneket, akik nincsenek már a munka megosztása alá besorolva, a filozófusok »az ember« néven eszményként képzelték el, és az egész folyamatot, amelyet kifejtettünk, »az ember« fejlődési folyamatának fogták fel, úgyhogy az eddigi egyének helyébe minden történelmi fokon »az embert« csempészték és mutatták be a történelem hajtóerejének. Az egész folyamatot ilyképpen az ember önelidegenülési folyamataként fogták fel, és ez lényegében onnan ered, hogy mindig a későbbi fejlődési fok átlagegyénét csempészték a korábbiéba és a későbbi tudatot a korábbi egyénekbe."[30]

Az emberi lényeg tehát a társadalmi-történelmi fejlődés produktuma. Ezért e folyamat fejlődésének okait nem szabad az emberi lényegben keresni, hanem fordítva, az utóbbi fejlődik és tesz szert konkrét tartalomra,

Marx módszere tehát analitikus: „nem *az* emberből, hanem a gazdaságilag adott társadalmi időszakból indul ki"[31].

A „romantikus bírálók" elvont módon állítják szembe az embert a társadalommal, a humanizmust a totalitarizmussal, és a bürokratizmussal, a belsőleg és a külsőleg irányított embert egymással stb. A marxizmus—leninizmus a társadalom fejlődését természettörténeti folyamatként vizsgálja, és ebben találja meg a személyiség felszabadulásának és fejlődésének reális erőit. Forradalmi humanizmus ez, hiszen a munkásosztály és vele az egész emberiség felszabadításának elméletét és gyakorlatát jelenti. A szocialista kollektivizmus lényege abban áll, hogy a társadalom a maga egészében és az egyes kollektívák külön-külön alkotják a személyiség formálódásának szükséges feltételeit. A személyiség pedig a társadalom és az egyes kollektívák további fejlődésének alapját képezi. A szocialista kollektivizmus elve tehát nem az egyes ember elnyomása mások által, hanem az emberek kölcsönös segítsége és szellemi gazdagodása.

A termelési eszközök magántulajdonának és az ember ember által való kizsákmányolásának felszámolása, továbbá a szocialista tulajdon és az annak megfelelő társadalmi életformák létrehozása, fejlesztése és megszilárdítása nem csupán a személyiség és a társadalom fejlődése közötti ellentmondás kiküszöböléséhez vezet, hanem lehetővé teszi a személyiség társadalmi erőinek mindenoldalú fejlődését, társadalmi szerepének növekedését is. A személyiség szerepe a szocialista társadalomban, azért nő meg, mert túlmegy a közvetlen érdekeinek korlátain: ezek az érdekek mindinkább egybefonódnak a társadalmiakkal. A szocializmusban kialakulnak az új személyiség alapjai, abban az értelemben, hogy a társadalmi gazdagság nem öncél, hanem az alkotóképességek fejlődésének eszköze.

Jóllehet, a szocialista társadalom valamennyi tagjának alapvető érdekazonosságán alapul, mégsem teljes hordozója a „valóságos közösségnek", amelyről Marx és Engels beszélt[32], mivel még nem szűntek meg az osztály-, a csoport, a nemzeti és az egyéb különbségek. Ezeket a fizikai és a szellemi munka, valamint a város és a falu között mutatkozó különbségek, a termelőerők nem kellő mértékű fejlettsége határozza meg, és egyes esetekben azt eredményezik, hogy a csoportérdekek felülemelkednek az össztársadalmi érdeken. Ezenkívül a szocialista társadalomban még fennmaradnak az individualista gondolkodásmód maradványai, az önzés, a parazitizmus megnyilvánulásai és a társadalom rovására történő vagyonszerzés kísérletei. A termelőerők és a szocialista gazdaság további fejlő-

dése során, a társadalmi élet formáinak tökéletesedésével, a polgári ideológia és gondolkodásmód maradványainak leküzdésével a szocialista kollektivizmus és internacionalizmus, a munkához való szocialista viszony szellemében neveli tagjait. Ugyanakkor végbemegy az egyes osztályok és különböző szociális helyzetű csoportok egymáshoz való közeledése, a szociális homogenitás és az erkölcsi-politikai egység kialakulása.

Az egyéni és a társadalmi érdekek egyesülése, a személyiség és a társadalom közötti egység megszilárdulása, nem spontán folyamat. Fejlődését a munkásosztály pártja irányítja, de összefügg a dolgozók tudatossági szintjének növekedésével, a szocialista társadalom építésében való aktivitásával is. Ebben a folyamatban alakulnak ki a szocialista személyiség új vonásai.

A társadalom és a személyiség fejlődésének kölcsönös meghatározottsága semmiképpen sem jelenti, hogy a személyiséget alávetik a társadalomnak, mint ahogyan azt a polgári ideológusok próbálják beállítani, vagy hogy korlátozzák a személyiség mindenoldalú fejlődését. Ezek az ideológusok szándékosan keverik össze az individualitást az individualizmussal, a kollektivizmust a sablonszerűséggel.

A szocialista társadalom az individualizmust, nem pedig az individualitást akarja kiküszöbölni, mivel a személyiség mindenoldalú fejlődésére törekszik. Ez a folyamat minden ember egyéniségének teljes kifejlődését feltételezi. A szocialista társadalom érdekeinek fejlődése meghatározza és előfeltételezi a csoport- és személyes érdek fejlődését, vagyis a „régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele".[33] Ez pedig azt jelenti, hogy a „valóságos közösség" (kollektíva) keretei között létrejönnek az előfeltételek az egyéniség teljes kifejlődéséhez, és fordítva, az egyéniség fejlődése, amelyre a mindenoldalúan fejlett személyiség gazdagsága és a kollektivizmus magasrendű érzelmei a jellemzőek, meghatározza a „valóságos közösség" kialakulását. A szocialista társadalom fokozatosan valósítja meg ezt a programot.

A „valóságos közösség" létrehozása egyidejűleg a személyes szabadság legmagasabb fokának elérését jelenti. Némely polgári ideológus és revizionista kész elismerni, hogy a szocializmust építő országok megvalósították az igazságosság elvét, de kijelentik, hogy a személyes szabadság nem egzisztál, a kapitalizmusban viszont ez biztosítva van. A szabadságot

ők a vállalkozás, a konkurrencia szabadságával, egyeseknek mások által való kizsákmányolása lehetőségével, a polgári individualizmussal azonosítják. De hogyan beszélhetünk szabadságról ott, ahol kizsákmányolás, tömeges munkanélküliség, létbizonytalanság, a munkahely elvesztése miatti félelem stb. uralkodik.

A szabadság állítólagos hiányát a szocialista országokban többnyire a termelési eszközök társadalmasításával, a kommunista párt vezető szerepével, a demokratikus centralizmussal, a marxizmus–leninizmus mint tudományos világnézet elterjedésével, a munkásosztály hatalmával, a szocialista állammal, a proletár internacionalizmussal stb. hozzák összefüggésbe.[34] Vagyis csupa olyan elvvel, amely nélkülözhetetlen feltétele a kapitalista társadalomról a kommunista társadalomra, a szabadság igazi társadalmára való áttérésnek.

A polgári ideológusok a szabadság hiányának vélnek mindent, ami a burzsoázia gazdasági, politikai és ideológiai hatalmának kiküszöbölésével vezet, és ami elősegíti a szocialista társadalom megszilárdulását és fejlődését. Az ő nyomukban F. Marek, E. Fischer, R. Garaudy, Z. Mlynář és más revizionisták a szabadságjogoknak a szocialista országokban történő kiszélesítéséért szállnak síkra, követelik a marxista–leninista párt vezető szerepéről való lemondást, a polgári pártok helyreállítását, az ellenzék létrehozását, ami gyakorlatilag utat nyitna az antiszocialista és antikommunista erőknek, lehetővé tenné a burzsoá világnézet terjesztését. Ezek a követelések a szocialista építőmunka aláásására irányulnak, és mint az 1968–1969-es csehszlovákiai események mutatták, a kapitalizmus restaurációjával fenyegetnek.

A tőkés társadalomban szabadságon a gazdasági és politikai konkurrencia feltételeinek megteremtését, valamint az állampolgároknak a politikai életben választások útján való részvételét, továbbá a sajtószabadságot értik.[35] Az ilyen „szabadság" mindenekelőtt a burzsoázia érdekeit szolgálja. A szocialista társadalom nemcsak hogy nem tagadja a szólásszabadságot, az általános választójogot, a polgároknak a társadalmi ügyekben való részvételét, hanem valóban biztosítja azt. Az új rend fokozatosan teremti meg annak előfeltételeit, hogy a társadalom valamennyi tagjának individuális szabadsága teljes mértékben kifejlődhessen. A szocializmusban a személyiség fejlődését nem határozza meg valamely osztályhoz vagy szociális csoporthoz való tartozása, hanem az a szocialista társadalom valamennyi tagjára kiterjed.

A személyiség szabadsága a szocializmusban függ a termelőerők és a tár-

sadalmi viszonyok fejlettségi szintjétől, a szellemi élet és a közművelődés fejlődésétől. Nagy jelentősége van annak, hogy a dolgozók széles tömegei elsajátítsák a marxista világnézetet. Ennek hatóköre a társadalom szociális és erkölcsi-politikai egységének erősödésével szélesedik. A személyiség szabadsága abban jut kifejezésre, hogy a szocialista társadalomban minden ember aktívan részt vesz az új élet építésében. A marxista — leninista párt által vezetett dolgozó tömegek fokozatosan megszabadulnak attól az anyagi és szellemi rabságtól, amelyet a kapitalizmustól örököltek, és a társadalom egyes sejtjeinek, valamint az egész társadalomnak a tervezésben és irányításban való részvétel folyamán megtanulják tudatosan alakítani történelmüket. Ezzel nem csupán alkotó képességeiket, szakmai képzettségüket, kezdeményezőkészségüket és aktivitásukat fejlesztik, hanem szabadságuk is egyre teljesebb lesz.

Az állammonopolista burzsoázia jelenleg a közösség (kollektivitás) különböző pótlékait propagálja. Ezzel egyfelől az a célja, hogy a dolgozókat alávesse az állammonopolista kapitalizmusnak, másfelől pedig az, hogy egyesítse őket a szocializmus elleni harcra. Azok a nézetek, amelyek a próbálkozások megvalósítását előmozdítják, az elszemélytelenedést, vagyis azt propagálják, hogy az egyén abszolút módon vesse alá magát a burzsoá társadalom érdekeinek.

Az imperializmus ideológusai a polgári társadalmat valóságos közösségként próbálják feltüntetni. E. Jordan, amerikai és egy sor más filozófus, így például Heidegger is, azzal vádolja a „modern civilizációt", hogy individualizmusra és magánérdekekre épül, amelyek időnként gazdasági, társadalmi és szellemi összeütközéseket idéznek elő. Ezért időszerű feladattá válik, hogy felkutassák az „új" társadalmi egységet, amely Jordan szerint a testületi elvben, vagyis annak elismerésében rejlik, hogy a személyiség testületi intézményeknek, az államnak mint ezen intézmények közösségének, továbbá a törvénynek a függvénye. „A személyiség logikai alapja — írja — azoknak az intézményeknek a rendszere, amelyeknek mint általánosnak a figyelembevételével mint különös határozódik meg."[36] Jordan tehát a burzsoá társadalmat és annak intézményeit valóságos közösségnek tekinti.

A polgári individualizmust és liberalizmust a katolikus egyház képviselői is bírálják. Ennek a bírálatnak a kiindulópontját azonban a feudális társadalom képezi, amely különböző rendekre tagolódik, melyek állítólag együttműködtek és minden embernek szabad teret biztosítottak személyisége fejlődéséhez. Marx és Engels ehhez a követ-

kező megjegyzést fűzte: „Ily módon keletkezett a feudális szocializmus — félig siratóének, félig gúnydal, félig a múlt utórezgése, félig a jövő fenyegetődzése — hellyel-közzel szíven találva a burzsoáziát keserű, szellemesen maró ítéletével, de mindig nevetséges hatást keltve azáltal, hogy teljesen képtelen a modern történelem menetének megértésére...

Amikor a feudálisok azt bizonyítják, hogy a kizsákmányolás általuk alkalmazott módja másféle volt, mint a polgári kizsákmányolás, csak arról feledkeznek meg, hogy ők egészen más és ma már idejüket múlt körülmények és feltételek között zsákmányoltak ki."[37]

A katolikus és a protestáns egyházak ideológusai illuzórikus közösséget (kollektivizmust) próbálnak konstruálni azon az alapon, hogy minden ember szellemi lényege istentől ered és isten felé törekszik, mivel ő minden létezés forrása és célja. Véleményük szerint az ember egysége az anyagi testnek és a halhatatlan léleknek egysége, amely istenhez hasonlatossá teszi őt.[38] A neotomisták ezt az emberfelfogást tekintik az egyedül elfogadható elméleti alapnak, amely, szerintük a személyiség méltóságát és értékét biztosítja. Ezek a tulajdonságok onnan erednek, hogy az embernek mint isten képmásának személyisége „minden más teremtmény oksági törvényszerűségéből fakad, és önmagában véve létezik."[39] Mint látjuk, itt nem a személyiségről, hanem valamiféle időtlen, történelmen kívüli és természetellenes elvontságú lényről van szó, amely, jóllehet kívül reked a természeti és társadalmi kölcsönhatásokon, valójában a polgári individualizmus vonásait tükrözi.

A keresztény ideológusok nemcsak a polgári individualizmust bírálják a középkori, a rendi társadalom álláspontjáról, hanem a szocialista kollektivizmust is, amely szerintük az embert kizárólagos társadalmi lényként értelmezi. „Az »emberi« embert egyszerűen és egyoldalúan azonosítják a társadalmi emberrel, azzal, amilyennek lennie kellene, és ezt oly módon teszik, hogy az »emberi« embernek teljességgel »el kell tűnnie« a társadalmiban".[40] — írja A. von Martin. Véleményük szerint az embert társadalmi jellege megfosztja a humánumtól, amelynek forrása isten. Míg a keresztény ideológusok lehetségesnek tartják a polgári társadalom hamis, illuzórikus kollektivizmusát, addig a szocialista kollektivizmust, amely a dolgozók számára lehetővé teszi, hogy teológiai, vallásos szépítgetés nélkül, az objektív törvényszerűségek ismeretében építsék a társadalmat, kategorikusan tagadják.

Ez a kollektivizmus, írja például H. D. Wendland, az embert „a világ fölött uralkodó óriássá emeli. Ez az abszolút humanizmus, amely az

istenhitet az emberiség elvesztéseként értelmezi, komolyan fenyegeti a humánumot, mivel az embert a másik ember kezére adja".[41] Weinstock szemére veti Marxnak „prométheuszi humanizmusát", amit az a hit tölt el, hogy a dolgozók képesek a valóban humanista társadalom felépítésére, és nem veszi figyelembe az emberi gyarlóságot, gyengeséget. Szerintük csak a megtört humanizmus[42] lehet valóságos eszme, amely elismeri az ember tökéletlenségét, és forrása az istenhit.

A materialista történelemfelfogás és kollektivizmus keresztény bírálatát néhány revizionista is elfogadta. Ezek úgy vélik, hogy a marxizmus–leninizmusból hiányzik a „transzcendens dimenzió". Így jött létre az a sajátos jelenség, amelyet talán „teológiai revizionizmusnak" nevezhetnénk. Ennek képviselői (Franciaországban R. Garaudy, Csehszlovákiában M. Mahovec, V. Gardavsky, J. Hranicka, M. Prucha és mások) megpróbálják bebizonyítani, hogy a marxizmus–leninizmus és a kereszténység olyan közös platformra hozható, amelynek révén mindkettő gazdagodhat. Gardavsky például így ír: „A marxizmus kész a részvétre, a kereszténységben pedig megvan a törekvés a radikális kérdésfeltevésre és a dolgok gyökerének keresésére. Ebben látja a közös cselekvés reményét."[43] J. Hranicka is így vélekedik: „Világos, hogy a kereszténység rá fog kényszeríteni, sőt, gyakorlatilag már most arra kényszerít bennünket, hogy nyílt eszmei harcot folytassunk egy olyan világnézeti igazságért, amelynek semmiféle apriori politikai küldetése nincs, amely lényegében a vallásos marxista konfrontációja volna a legmélyebb metafizikai síkon."[44]

Garaudy „A kiátkozástól a párbeszédig" című munkájában nagyra értékeli a kereszténységnek a szubjektivitás, a kreativitás és a transzcendencia terén elért eredményeit. A munkásosztály történelmi küldetését keresztény mítoszokkal próbálja magyarázni. A proletariátus történelmi küldetése, a totális ember létrehozása, szerinte, a hegeli dialektikán alapul, amely maga is a keresztény dialektika örököse. Garaudy meghamisítja a marxi dialektika történetét, tagadja a különbséget a materializmus és az objektív idealizmus dialektikája között, a dialektikát a keresztény legendák folytatásának tartja, és azt állítja, hogy a mindenoldalúan fejlett ember eszméjének már-már előfutárai. Valójában ennek az embertípusnak a kialakulása csak a társadalom forradalmi átalakításának eredménye lehet.

A katolikus és protestáns ideológusok, továbbá a hozzájuk csatlakozó revizionisták elégedetlenek a személyiségnek a szocializmusban bekövet-

kező felszabadulása és fejlődése marxi–lenini értelmezésével. A szocialista társadalom életét szürke, elszegényedett, megmerevedett életformának tüntetik fel. Azt állítják, hogy a marxizmus–leninizmus pozitivista, mechanikus módon értelmezi a személyiséget, nem látja annak „metafizikai mélységét", és csupán a gazdasági viszonyok szférájára korlátozza az emberi tevékenységet. Arra biztatnak, hogy a személyiség a szocializmusban is a kereszténység rég elavult gondolatainak és hagyományainak befogadásával „gazdagítsa" életét, amelyek az embert nem a reális világ javaival, hanem a kitalált túlvilági birodalommal kecsegtetik.

Valójában az istenhit nem garantálja a személyiség szabadságát, humanizmusát és fejlődését, nem teszi lehetővé, hogy mélyen behatoljon az emberi létezés értelmébe, hanem éppenséggel korlátozza mindenoldalú fejlődésének lehetőségeit, mivel megköti erőit. Az istenhit nem segíti elő a személyiség fejlődését, nem neveli embertársainak megbecsülésére, hanem csak megaláztatást és megalázkodást hoz magával. Ami pedig a kereszténység olyan erkölcsi elveit illeti, mint a felebaráti szeretet, a szerénység, a jóság, a türelem és az alázatosság stb., ezeket már Marx is alaposan elemezte:

„A kereszténység szociális elvei a gyávaságot, az önmegvetést, a megalázkodást, a szolgalelkűséget, az alázatot, vagyis egytől egyig a csőcselék tulajdonságait prédikálják, a proletariátusnak pedig, amely nem akarja hagyni, hogy csőcselékként kezeljék, még a kenyérnél is nagyobb szüksége van a bátorságra, az önérzetére, a büszkeségére és a függetlenségszeretetére.

A kereszténység szociális elvei alamusziak, a prolatariátus pedig forradalmi."[45]

Az olyan tulajdonságokat, mint az önállóság, a büszkeség, a bátorság és a forradalmiság, a proletariátus már a kapitalizmus körülményei között, a politikai, a gazdasági és a szellemi elnyomás elleni harcában elsajátítja. Ezért az az állítás, hogy a szocializmusban a társadalom teljesen megsemmisíti vagy elnyeli a személyiséget, semmiképpen nem felel meg a valóságnak, hiszen a proletariátus és a dolgozó tömegek a munkásosztály vezetésével itt is harcot folytatnak az emberi méltóságért. Ez a folyamat minőségileg új vonásokkal gazdagodik a szocializmus építése során, amikor a munkásosztály és a dolgozók más rétegei marxista–leninista pártjaik vezetésével olyan új társadalmat hoznak létre, amelynek fejlődése egyúttal a személyiség fejlődését is jelenti.

A fejlett szocialista társadalom építése, valamint a nemzetközi burzsoá-

zia ellen vívott harc során előtérbe kerül a személyiség felelősségtudatának fejlődése. Ennek kialakulását a tőkés társadalom keretei között számos burzsoá filozófus és szociológus lehetetlennek tartja, mivel szerintük a tőkés társadalmi viszonyok, továbbá a tudomány és a technika fejlődése az emberből a tehetetlenség érzését váltja ki. M. Horkheimer és Th. W. Adorno „A felvilágosodás dialektikája" című munkájukban így írnak: „A konformizmus a konkrét munkakörülmények hatására alakul ki, nem pedig olyan tudatos hatásra, amely tovább butítaná az embereket és elfedné előlük az igazságot. A munkások tehetetlensége nem csupán a vagyonosok hatalmának kényéből-kedvéből adódik, hanem az ipari társadalom kialakulásának is logikus következménye".[46] A konformizmus, az ember alkalmazkodása az adott rendszerhez, tehetetlensége és a szabad, felelősségteljes cselekvés hiányzó vagy egyre csökkenő lehetősége számos polgári filozófiai és szociológiai munka témája. H. Zbinden például egy nemzetközi szimpóziumon ezt mondotta: „A hatalmas tömegszervezetek bürokráciájuk növekedésével azt az érzést keltik az egyénben, hogy elnyomott és tehetetlen velük szemben, és azt tudatosítják benne, hogy csak porszem a világban, hogy nincs semmiféle befolyása ezeknek az egymást keresztező erőknek az összhatására."[47]

Kétségtelen, hogy a modern állammonopolista kapitalizmus egyre inkább korlátozza és szűkíti az egyén fejlődésének, kezdeményezőkészségének és az események menetére gyakorolt hatásának lehetőségeit. A polgári ideológusok azonban alaptalanul róják fel ezeket a korlátozásokat a tudomány és a technika fejlődésének, a modern társadalom szerteágazó, bonyolult jellegének. Elhallgatják a bajok tényleges forrását: a tőkés termelési viszonyokat, amelyek a személyiséget elidegenítik tevékenységének eredményeitől.

Ami a tudomány és a technika fejlődését illeti, ez éppen ellenkezőleg, megköveteli a személyiségtől a kezdeményezőkészséget, az aktivitást és a felelősséget. A magánvállalatok tulajdonosai is érdekeltek ezeknek a tulajdonságoknak a kifejlesztésében, amennyiben engedelmes, pontos, kezdeményező, a tőkés vállalkozás rendszerébe integrálható dolgozókra van szükségük. A profitra orientált társadalmi rend azonban nem tud olyan célokat és érdekeket megfogalmazni, amelyek mindenkit valamely egységes tervnek és akaratnak megfelelő aktív tevékenységre mozgósítanának.

A polgári ideológusoknak a felelősségérzet „növelésére" irányuló

felhívásai gyakran antikommunista célzatúak, mivel a „szabadságért", a „humanizmusért", „kultúráért" való felelősségre és a „vörös veszélyre" apellálnak. Gyakran fordulnak államférfiakhoz abból a célból, hogy azok vállalják magukra a nemzetközi kommunizmus elleni harc felelősségét. Ugyanazon az úton haladnak a revizionisták is. Csehszlovákiában, 1968–1969-ben például a revizionisták, köztük K. Košík, nagyon sokat írtak a „demokratikus", „humánus" szocializmusért érzett felelősségről, s felelőtlenséggel vádolták a kommunistákat. Valójában ezek a felhívások a kommunista párt vezető szerepe és a nemzetközi forradalmi mozgalom ellen irányultak. Csehszlovákiában a revizionisták azt követelték, hogy a szocializmus fejlődéséért néhány revizionista értelmiségi és író (P. Kohout, E. Goldstücker, A. J. Liehm, L. Vaculík) vállalja a felelősséget, akik önmagukat a nép lelkiismeretének kiáltják ki, jóllehet közülük sokan a jelenkori antikommunizmus szolgálatába szegődtek.

A felelősségtudat polgári értelmezése először is a társadalmi jelenségek determináltságának mechanisztikus értelmezésén, másodszor az abszolút akaratszabadság eszméjén alapul. Az első felfogás lényegében kizárja a felelős cselekvés lehetőségét, mivel az utóbbit külső körülmények határozzák meg. Ezzel a tőkés társadalomban élő ember degradálódásáért minden felelősséget a tudományra és a technikára hárítanak. A másik felfogás a felelősséget mindenekelőtt az ember önmaga iránt, pontosabban, a saját lelkiismerete előtt érzett és a mindenkinek mindenki iránt érzett felelősségeként értelmezi. Ezzel azonban érintetlenül hagyja a kapitalizmus embernyomorító társadalmi alapjait.

A felelősségtudat marxista–leninista értelmezése a determináltságon, azaz a szabadság és szükségszerűség dialektikus viszonyán alapuló szabadságfogalomból indul ki (részletesebben lásd a kötet IX. fejezetét).

A polgári ideológusok és a revizionisták azzal rágalmazzák a kommunistákat, hogy azok fel akarják számolni a személyiséget. Ezt a vádat már Marx és Engels is visszautasította. „A Kommunista Kiáltvány"-ban így írtak: „Attól a pillanattól kezdve, hogy a munka nem változtatható át tőkévé, pénzzé, földjáradékká, egyszóval monopolizálható társadalmi hatalommá, azaz attól a pillanattól, hogy a személyi tulajdon nem csaphat át polgári tulajdonba, attól a pillanattól kezdve szerintetek megszűnt a személyiség.

Beismeritek tehát, hogy személyiségen senki mást nem értetek, mint a burzsoát, a polgári tulajdonost. És ezt a személyiséget csakugyan meg kell szüntetni."[48]

A szocialista személyiséggel kapcsolatos elképzelések napjainkban a szocialista közösség országaiban öltöttek konkrét formát. Ezeknek az országoknak a dolgozói a kommunista pártok vezetésével olyan társadalmat építenek, amelyben valóban lehetséges valamennyi dolgozó személyiségének teljes kifejlődése. Ez a tény példamutató jelentőségű a tőkés országok dolgozói számára és támogatja őket a személyiség megalázása és rombolása ellen vívott harcukban. Ez viszont aktivizálja a polgári ideológusok harcát a személyiségnek, a társadalmi helyzetének és szerepének marxista–leninista értelmezése ellen.

A polgári filozófusok néha utalnak a polgári személyiség és a társadalom között meglevő ellentmondásra, és ezt azzal magyarázzák, hogy az embert természetétől fogva irracionális és agresszív tulajdonságok jellemzik. Ezt vallják például A. Rappoport, K. Horn, A. Mitscherlich, K. Lorenz és más neofreudisták, akik a személyiség legfontosabb jellemzőjének a biológiai ösztönöket tartják. Az embert egyre gyakrabban tüntetik fel a természeti és társadalmi környezet, a kulturális értékek kifosztójaként, aki különböző szindrómák, mindenekelőtt a halálszindróma rettenetében cselekszik. A dolgozókat arra szólítják fel, hogy alkalmazkodjanak az állammonopolista kapitalizmushoz, fogadják el annak értékeit és magatartásmintáit.

A polgári ideológusok összekapcsolják a szabadságot, a humánumot és a személyiség megkülönböztető jegyeit a „szent" tulajdonjog megőrzésével, ezért a szocializmust a szabadság hiányával, embertelenséggel és sablonszerűséggel vádolják. A revizionistákkal együtt fellépnek a marxista–leninista személyiségelmélet ellen, és meghamisítják a személyiségnek a szocialista társadalomban betöltött szerepét.

A szocialista országok dolgozói elutasítják az ilyen jellegű polgári és revizionista felfogásokat, és kommunista pártjaik vezetésével egyre önállóbb, tudatosabb, szabadabb és felelősebb alakítói lesznek önnön sorsuknak, kifejlesztik magukban az új embertípus tulajdonságait és képességeit. Ez a bonyolult folyamat az individualizmus és az önzés maradványai ellen vívott harccal jár együtt. Azok a sikerek, azonban, amelyeket a szocialista országok elértek, arról tanúskodnak, hogy a szocialista személyiség mindenoldalú fejlődése fokozatosan valósággá válik.

Jegyzetek

Bevezetés

[1] *F. V. Konsztantyinov:* Cselovek i obscsesztvo. — Cselovek i epoha. Moszkva 1964.; *P. J. Krjazsev:* Nyekotorije szociologicseszkije voproszi formirovanyija licsnosztyi. — *In:* „Voproszi filoszofii", 1966. 7. sz.; *I. Sz. Kon:* Az én a társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1969.; *B. G. Ananyev:* Cselovek kak predmet poznanyija. Leningrád 1968.; *L. P. Bujeva:* Szocialnaja szreda i szoznanyije licsnosztyi. Moszkva 1968.; Cselovek: Gyejatyelnoszty i obscsenyije. Moszkva 1978.; *Sz. M. Kovaljov:* O cseloveke, jevo poraboscsenyii i oszvobozsgyenyii. Moszkva 1970.; *M. J. Kornyejev:* Problemi szocialnoj tyipologii licsnyosztyi. Leningrád 1971.; *A. G. Miszlivcsenko:* Cselovek kak predmet filoszofszkovo poznanyija. Moszkva 1972.; *B.T. Grigorjan:* Filoszofija o szuscsnosztyi cseloveka. Moszkva 1971.; *I. I. Rezvickij:* Filoszofszkije osznovi tyeorii ingyividualnosztyi. Leningrád 1973.; *G. L. Szmirnov:* Szovjetszkij cselovek. Formirovanyije szocialisztyicseszkovo tyipa licsnosztyi. Moszkva 1973.; *M. Sz. Kagan:* Cselovecseszkaja gyejatyelnoszty (opit szisztyemnovo analiza). Moszkva 1974.; *A. N. Leontyev:* Gyejatyelnoszty. Szoznanyije. Licsnoszty. Moszkva 1975.; *M. V. Gyomin:* Problemi tyeorii licsnosztyi. Szocialnofiloszofszkij aszpekt. Moszkva 1977.

[2] *Szt. Angelov:* Problema licsnosztyi v szovremennoj igyeologicseszkoj borbe. Moszkva 1975.; Ideologicseszki procesz i vszpitanie licsnosztta. Szófia 1977.; *T. Jaroszewski:* Osobowości i wspólnota. Problemy osobowości we współczesnej antropologii filozoficznej — marksizm, strukturalizm, egzystencjalizm, personalizm chrześcijuski. Varsó 1970.; *J. Khol:* Lide socialistické organizaci. Prága 1972.; Lebensweise, Kultur, Persönlichkeit. Materialen vom II. Kongress der marxistisch–leninistischen Soziologie in der DDR. 1974. május 15–17. Berlin 1975.; *G. Neuner:* Sozialistische Persönlichkeit — ihr Werden, ihre Erziehung. Berlin 1975.; *A. Jasinska., R. Siemienska:* Wzory osobowe socjalizmus. Varsó 1975.; Coordonate valorice a le civilizatiei Socialiste, Bukarest 1976.; *R. Miller:* Die sozialtypische Eingeschaften der sozialistischen Persönlichkeit: Methodologisches. Zum Problem des Kollektivismus. Jena 1977.; *Ancsel Éva:* A megrendült öntudat mítoszai. Budapest 1974.; *Lick József:* Érdek és tevékenység. Budapest 1979.

[3] *Marx–Engels* Művei (a továbbiakban MEM) 3. köt. Budapest 1960. 9. old.

[4] *Lenin* Összes Művei (a továbbiakban LÖM) 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 298. old.
Kollektyiv i licsnoszty. Moszkva 1975.; Szocialisztyicseszkij rabocsij kollektyiv. Moszkva 1978.

I. fejezet

[1] LÖM 18. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 116. old.
[2] *M. Scheler:* Philosophische Weltanschauung. Bern 1954. 13. old.
[3] *A. Gehlen:* Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt. Majna – Frankfurt – Bonn 1966. 33. old.
[4] MEM 3. köt. 26. old.
[5] Ugyanott, 33. old.
[6] *K. Lorenz:* Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Agression. Bécs 1968. 346. old.
[7] MEM 23. köt. Budapest 1967. 168. old.
[8] MEM 3. köt. 29. old.
[9] Lásd *L. P. Bujeva:* Szocialnaja szreda i szoznanyije licsnosztyi.
[10] *B. G. Ananyev:* Cselovek kak predmet szoznanyija; *K. A. Abulhanova-Szlavszkaja:* Szootnosenyije ingyividualnovo i obscsesztvennovo kak metodologicseszkij princip pszihologii licsnosztyi. – *In:* Tyeoretyicseszkije problemi pszihologii licsnosztyi. Moszkva 1974.; *I. I. Rezvickij:* Filoszofszkije osznovi tyeorii ingyividualnosztyi.
[11] *A. Sz. Makarenko* Összes Művei. 5. köt. Moszkva 1951. 114. old.
[12] Lásd I. Sz. *Kon:* Az én a társadalomban.; *B. G. Ananyev:* Cselovek kak predmet poznanyija.; – *J. M. Sorohova:* Pszihologicseszkij aszpekt problemi licsnoszty. – *In:* Tyeoretyicseszkije problemi pszihologii licsnosztyi.
[13] Lásd *G. L. Szmirnov:* Szovjetszkij cselovek. 50 skk. old.
[14] *A. Sz. Makarenko* Összes Művei. 7. köt. Moszkva 1952. 16. old.
[15] MEM 46/II. köt. Budapest 1972. 370. old.
[16] MEM 23. köt. 87. old.
[17] LÖM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 399. old.
[18] Vö. ugyanott, 398. old.
[19] LÖM 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 135–136. old.
[20] Lásd *G. L. Szmirnov:* Szovjetszkij cselovek.; *M. J. Kornyejev:* Problemi szocialnoj tyipologii licsnosztyi.; *V. Sz. Merlin:* Principi pszihologicseszkoj haraktyerisztyiki tyipov licsnosztyi. – *In:* Tyeoretyicseszkije problemi pszihologii licsnosztyi.
[21] Lásd *L. P. Bujeva:* Szocialnaja szreda i szoznanyije licsnosztyi; *L. I. Anciferova:* Principi szvjazi szoznanyija i gyejatyelnosztyi i metodologija pszihologii. – *In:* Metodologicseszkije i tyeoretyicseszkije problemi pszihologii. Moszkva 1969.; *M. N. Rutkevics:* Aktualnije problemi lenyinszkoj tyeorii otrazsenyija. Szverdlovszk 1970.; *A. N. Leontyev:* Problema gyejatyelnosztyi v pszihologii. – *In:* „Voproszi filoszofii", 1972. 9. sz.; *L. M. Arhangelszkij:* Szocialno-etyicseszkije problemi tyeori licsnosztyi. Moszkva 1974.
[22] MEM 3. köt. 7. old.

[23] Ugyanott, 30. old.
[24] Ugyanott, 9. old.
[25] MEM 23. köt. 155. old.

II. fejezet

[1] Ennek a vizsgálatnak a határait a „szociális" fogalmának tartalma határozza meg, amelyet néha a „társadalmi" szinonímájaként használnak, néha pedig az egyes osztályok, csoportok, vagyis a társadalom szociális struktúráját alkotó különböző szubjektumok közötti kapcsolatok meghatározott fajtájának jellemzésére használják.
[2] Lásd *V. N. Kudrjavcev:* Pricsinnoszty v kriminologii. Moszkva 1968.; Pricsini pravonarusenyij. Moszkva 1976.; *D. Grdev:* Szocialno upravlenie i informacija. Szófia 1972.; *V. G. Afanaszjev:* Irányítás, képzés. Tudományos-technikai forradalom. Kossuth Könyvkiadó 1973.; Naucsnoje upravlenyije obscsesztvom. Moszkva 1973.; Szocialnaja informacija i upravlenyije obscsesztvom. Moszkva 1975.; Ob upravlenyii processzami formirovanyija i zsiznyegyejatyelnosztyi licsnosztyi. — *In:* „Voproszi filoszofii", 1976. 11. sz. ; *B. Sz. Ukraincev:* Szamoupravljajemije szisztyemi i pricsinnoszty. Moszkva 1972.; *A. D. Urszul:* Problema informacii v szovremennoj nauke. Filoszofszkije ocserki. Moszkva 1975.; Pszihologicseszkije problemi szocialnoj reguljacii povegyenyija. Moszkva 1976. stb.
[3] LÖM 18. köt. 142. old.
[4] *B. Sz. Ukraincev:* Szamoupravljajemije szisztyemi i pricsinnoszty, 18. old.
[5] Az amerikai szociológiai és társadalomlélektan széleskörűen alkalmazza azt a pozitivista módszert, amely a társadalmi cselekvés struktúráját a szerepmagatartási aktusok leírása, az egyének fizikai aktivitásának megfigyelése segítségével vizsgálja. A művezető társadalmi magatartása a tőkés vállalatnál például a következő akciókra bontható le: „megfigyel, válaszol a kérdésekre, utasításokat ad, megmutat, magyaráz, munkapadtól munkapadig megy" stb. — s mindezt meghatározott sorrendben. Nem nehéz belátni, hogy ennek a rendszernek az alapján a művezetői magatartásnak semmiféle specifikumát nem lehet megragadni. A külsődleges cselekvés mögött nem tárul fel az akciók belső társadalmi és személyes tartalma, célirányultsága és értéke, elmosódnak a reális társadalmi különbségek, ellentmondások és antagonizmusok.
[6] *B. F. Skinner:* Beyond Freedom and Dignity. Knopf, New York 1971.
[7] MEM 3. köt. 433. old.
[8] MEM 46/I. köt. Budapest 1972. 168. old.
[9] Vö. MEM 3. köt. 433. old.
[10] Lásd *L. P. Bujeva:* Szocialnaja szreda i szoznanyije licsnosztyi, 1. fejezet. 3. §; *B. Sz. Ukraincev:* Szamoupravljajemije szisztyemi i pricsinnoszty, 17—18., 64. old.; *A. D. Urszul:* Problemi informacii v szovremennoj nauke, 193—226. old.
[11] MEM 20. köt. Budapest 1963. 473. old.
[12] LÖM 29. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 153., 175. old.

III. fejezet

[1] LÖM 30. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 300. old.
[2] *G. L. Szmirnov:* Szovjetszkij cselovek. 213. old.
[3] Lásd *G. J. Glezerman:* Formirovanyije, voszpitanyije szamovoszpitanyije licsnosztyi. *In:* „Voproszi filoszofii", 1976. 4. sz. 29. old. stb.; *G. Neuner:* Sozialistische Persönlichkeit – ihr Werden, ihre Erziehung. 51. old.
[4] Lásd *J. V. Sorohova:* Pszihologicseszkij aszpekt problemi licsnosztyi. *In:* Tyeoretyicseszkije problemi pszihologii licsnosztyi. 31., 20. old. Lásd még *B. G. Ananyev:* Cselovek kak predmet poznanyija. 303. skk. old.
[5] Lásd *G. L. Szmirnov:* Szovjetszkij cselovek. 52., 61. old.; *L. I. Bozsovics:* Licsnoszty i jejo formirovanyije v gyetszkom vozrasztye. Moszkva 1968. 134. old.; *G. Neuner:* Sozialistische Persönlichkeit – ihr Werden, ihre Erziehung. 57. old.
[6] *G. L. Szmirnov:* Szovjetszkij cselovek. 216. old.
[7] Az „irányultságról" lásd *K. K. Platonow:* Fähigkeiten und Charakter – Zur Psychologie der Persönlichkeit. Berlin 1972.
[8] *I. W. Eichhorn:* Zu den Grundlagen der marxistisch–leninistischen Theorie der Persönlichkeit. – *In:* „Pädagogik", 1972. 7. füzet, 601. old.
[9] LÖM 37. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 475. old.
[10] MEM 2. köt. Budapest 1958. 510. old.
[11] A Német Szocialista Egységpárt IX. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 158. old.
[12] MEM 3. köt. 68. old.
[13] MEM 23. köt. 360. old.
[14] Vö. MEM 46/II. köt. 62. old.
[15] MEM 46/I. köt. 372. old.
[16] LÖM 14. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 120. old.
[17] LÖM 41. köt. 103. old.
[18] MEM 33. köt. Budapest 1975. 428. old. (lábj.)
[19] LÖM 37. köt. 104. old.
[20] *G. Dimitrov* Művei. 10. köt. Szófia 1954. 392. old.
[21] A Német Szocialista Egységpárt IX. kongresszusa. 10. old.
[22] MEM 1. köt. Budapest 1957. 407. old.

IV. fejezet

[1] *G. G. Gyiligenszkij:* Potrebnosztyi licsnosztyi i obscsesztvo. Moszkva 1970.; *V. V. Radajev:* Potrebnoszty kak ekonomicseszkaja katyegorija szocializma. Moszkva 1970.; *A. V. Margulisz:* Problema potrebnosztyi v isztoricseszkom matyerializme. Belgorod 1971.; *I. Dzsidarjan:* O mesztye potrebnosztyej, emocij i csuvsztv v motyivacii licsnosztyi – *In:* Tyeoretyicseszkije problemi pszihologii licsnosztyi; *A. N. Leontyev:* Gyejatyelnoszty. Szoznanyije Licsnoszty; *L. N. Kogan:* Duhovnije potrebnosztyi i gyejatyelnoszty licsnosztyi. – *In:* „Filoszofszkije nauki", 1976. 1. sz.; *V. G. Afanaszjev:* Cselovek kak szisztyema i szisztyema gyejatyelnosztyi cselo-

veka. – *In:* „Szociologicseszkije isszledovanyija". 1976. 4. sz.; *L. P. Bujeva:* Cselovek: gyejatyelnoszty i obscsenyije.

[2] LÖM 1. köt. 393. old.

[3] MEM 1. köt. 33. old.

[4] LÖM 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 146. old.

[5] *G. Babeuf:* Szocsinyenyija v 4-h tomah. 1. köt. Moszkva 1975. 71. old.

[6] *Sz. Sz. Batyenyin:* Cselovek v jevo isztorii. Leningrád 1976. 67. old.

[7] *José Ortega y Gasset:* Der Aufstand der Massen. Rowohlt 1956. 67. old.

[8] MEM 3. köt. 247. old.

[9] *P. Sorokin:* Szisztyema szociologii. II. rész. Prága 1920. 444. old.

[10] Ugyanott, 446. old.

[11] A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya (Alaptörvénye). Kossuth Könyvkiadó 1977. 11. old.

[12] Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 88. old.

[13] Cselovek i jevo rabota. Szociológiai felmérés. Moszkva 1967. 292. old.

[14] *I. T. Levikin:* Tyeoretyicseszkije i metodologicseszkije problemi szocialnoj pszihologii (na opitye izucsenyija pszihologii kolhoznovo kresztyansztva). Moszkva 1975. 129. old.

[15] Lásd *D. Dobrovolszkaja:* Cennoszty truda dlja licsnosztyi v narodnoj Polse – *In:* Aktyivnoszty licsnosztyi v szocialisztyicseszkom obscseszstve. Moszkva 1976. 115. old.

[16] *I. A. Dzsidarjan:* O mesztye potrebnosztyej, emocij i csuvsztv v motyivacii licsnosztyi. 156. old.

[17] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó 1970. 88–89. old.

[18] *M. Seffreys:* Personal Values in Modern World. Harmondsworth, Mitteesex, England 1966. 40. old.

[19] Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1975. Moszkva 1976. 596–597. old. (szerző számítása).

[20] Lásd Szocializm i narodnoje blagoszosztojanyije. Moszkva 1976. 40. old.

[21] Lásd *R. A. Zlotnyikov:* Duhovnije potrebnosztyi szovjetszkovo rabocsevo. Szaratov 1975. 186. old.

[22] Lásd *A. Szmirnov:* Blago naroda – pervejsaja zabota partyii. – *In:* „Kommunyiszt", 1976. 4. sz. 92. old.

[23] LÖM 29. köt. 95. old.

[24] *L. N. Sztolovics:* Esztetyicseszkaja potrebnoszty i gyejatyelnoszty. – *In:* Problema potrebnosztyej v etyike i esztyetyike. Leningrád 1976. 117. old.

[25] Az SZKP XXV. kongresszusa. 92. old.

[26] *V. Majer, V. Rutgajzer:* Vo imja narodnovo blagoszosztojanyija. Moszkva 1976. 38. old.

V. fejezet

[1] MEM 46/II. köt. 169–170. old.

[2] MEM 23. köt. 168. old.

[3] MEM 46/II. köt. 86. old.

[4] Ugyanott.
[5] LÖM 39. köt. 262–263. old.
[6] MEM 46/II. köt. 168. old.
[7] Ugyanott, 169. old.
[8] Ugyanott.
[9] MEM 23. köt. 338–339. old.
[10] MEM 46/II. köt. 164. old.
[11] LÖM 23. köt. 93. old.
[12] Az SZKP XXV. kongresszusa. 53. old.
[13] A CSKP XV. kongresszusa. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó. é.n., 32. old.
[14] *Fukász György:* Die wissenschaftlich-technische Revolution und die Veränderungen der Arbeit. – *In:* „Deutsche Zeitschrift für Philosophie", 1973. 7. pont. 830–831. old.
[15] MEM 46/II. köt. 174. old.
[16] MEM 23. köt. 455–456. old.
[17] LÖM 40. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 298. old.
[18] MEM 4. köt. Budapest 1959. 460. old.
[19] *L. I. Brezsnyev:* A gazdaságirányítás kérdései a fejlett szocialista társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1977. 379. old.
[20] *Löbl* szlovák revizionista például 1969-ben így írt: „A viszonylagos jólét a munkásosztály elpolgáriasodásához, depolitizálódásához vezet. A munkásosztály érdekeltté válik abban, hogy minél nagyobb jólétre tegyen szert. De nem a munkásosztály az a réteg, amely a szellemi színvonalat emeli. Ezt a funkciót jelenleg az értelmiség tölti be, az a társadalmi réteg, amelynek terméke századunk civilizációja és kultúrája. Az értelmiség érdeklődése a szellemi színvonal növelésére irányul, és annak a társadalomnak a fejlődését fogja előmozdítani, amely megteremti ennek a növekedésnek minden előfeltételét. Ezzel az értelmiség nem csupán saját rétege, hanem az egész nép érdekeit is képviseli." (*E. Löbl, L. Grünwald:* Die intellektuelle Revolution. Düsseldorf 1969. 95. old.)
[21] Lásd „Béke és szocializmus", 1975. 1. sz. 74. old.
[22] Az SZKP XXV. kongresszusa. 58. old.
[23] Ugyanott, 57. old.
[24] *M. B. Mityin:* Problema gumanyizacii tyehnyiki i szocialnij progresz. – *In:* „Voproszi filoszofii", 1973. 4. sz. 91–92. old.
[25] MEM 20. köt. 457. old.
[26] Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1971. 99. old.
[27] MEM 46/II. köt. 168. old.
[28] Az SZKP XXV. kongresszusa. 91. old.

VI. fejezet

[1] Lásd az SZSZKSZ Alkotmánya (alaptörvénye). 6. old.
[2] „Népszabadság", 1977. november 23.
[3] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok. 79. old.

[4] *L. Zsivkova*, bolgár kutató így ír: „A kultúra a nem elvontságként, hanem »valamennyi társadalmi viszony összességeként« értelmezett emberi lényeg önigazolása és fejlődése". (*L. Zsivkova:* A szocializmus és a kulturális forradalom. – *In:* „Béke és Szocializmus", 1975. 10. sz. 87. old.)
[5] MEM 23. köt. 168. old.
[6] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok. 73. old.
[7] Ugyanott, 68–69. old.
[8] Ugyanott, 45. old.
[9] *A. V. Lunacsarszkij:* Kultúra na Zapagye i u nasz. Moszkva–Leningrád 1928. 51. old.
[10] *A. V. Lunacsarszkij:* Pocsemu nyelzja verity v boga? Moszkva 1965. 285. old.
[11] *R. Linton:* Le fondement cultural de la personnalité. Dunod 1965. 128. old.; *M. Dufrenne:* La personnalité de base. 211–212. old.
[12] *P. N. Fedoszejev:* Kultura i moral. – *In:* „Voproszi filoszofii", 1973. 4. sz. 29. old. (A szerző kiemelése.)
[13] Lásd *A. K. Ugyelov:* Kopregyelenyii szpecifiki kulturi kak szocialnovo javlenyija. – *In:* „Filoszofszkije nauki", 1974. 2. sz. 27–28. old.
[14] *A. G. Jegorov:* NTR, licsnoszty i hudozsesztvennaja kultura v uszlovijah razvitovo szocializma. – *In:* „Vesztnyik AN SZSZSZR", 1976. 2. sz. 141. old.
[15] LÖM 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 388. old.
[16] Ugyanott, 64., 104., 105., 371. old.
[17] A kultúra fő funkciója – írja H. J. Hoffman – „a harmonikus, sokoldalúan fejlett személyiség formálása, az öntudatos, művelt, társadalmilag aktív ember kialakítása". („Béke és Szocializmus", 1976. 5. sz. 43. old.)
[18] Az SZKP XXV. kongresszusa. 101. old.
[19] MEM 23. köt. 456. old.
[20] MEM 26/III. köt. Budapest 1976. 232. old.
[21] MEM 25. köt. Budapest 1974. 773. old.
[22] *A. M. Gorkij:* Szobrannije szocsinyenyija. 26. köt. 85. old.
[23] Szocialisztyicseszkoje obscsesztvo. Szocialno-filoszofszkije problemi szovremennovo szovjetszkovo obscsesztva. Moszkva 1975.
[24] LÖM 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 263. old.
[25] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok. 71. old.
[26] Ugyanott, 68. old.
[27] Ugyanott.
[28] *O. N. Krutove* és mások: Masszi i licsnoszty. – *In:* Szocialisztyicseszkoje obscsesztvo. Szocialno-filoszofszkije problemi szovremennovo szovjetszkovo obscsesztva. 214. old.
[29] Az SZKP XXIV. kongresszusa. 51. old.
[30] *Kurt Hager* (NDK) írja: „A biztonságos munkaeszközök, a jó világítás, a tiszta levegő, a zaj csökkentése, a rend és a tisztaság a munka szocialista kultúrájának fontos tényezői." („Béke és Szocializmus", 1972. 12. sz. 69. old.)
[31] MEM 26/III. köt. Budapest 265. old.
[32] MEM 46/I. köt. 381. old.
[33] LÖM 41. köt. 382. old.
[34] LÖM 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 167. old.

[35] Lásd ugyanott, 318., 171. old. továbbá LÖM 41. köt. 378. old.
[36] Lásd *Sz. M. Kagan:* Cselovecseszkaja gyejatyelnoszty. Opit szisztyemnovo analiza Moszkva 1974. 183–184. old.
[37] *G. Gyiligenszkij:* Potrebnosztyi licsnosztyi i obscsesztvo. – *In:* „Kommunyiszt" 1975. 6. 82. old.
[38] Lásd az SZSZKSZ Alkotmánya (alaptörvénye). 47. cikkely.
[39] Lásd Kollekcija szluzsit ljugyjam. Leningrád 1973.
[40] Az SZKP XXI. kongresszusa. 92. old.
[41] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok. 74. old.

VII. fejezet

[1] MEM 1. köt. 224. old.
[2] Vö. LÖM 11. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 124. old.; 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 204. old.; 35. köt. Kossuth Könyvkiadó 1978. 87. old. stb.
[3] „Béke és Szocializmus", 1977. 12. sz. 8. old.
[4] Ugyanott, 7. old.
[5] MEM 1. köt. 221. old.
[6] Lásd Obscsesztvenno-polityicseszkaja aktyivnoszty trudjascsihszja. Szverdlovszk 1970; Obscsesztvennaja aktyivnoszty mologyozsi. Moszkva 1970.
[7] Az időszakos felmérésben az információ zöme (80%) ugyanazon objektumokról származott, az esetek 20%-ban pedig új objektumokra terjedt ki, ők voltak a kontrollcsoport.
[8] Lásd *D. A. Kerimov, ZS. T. Toscsenko:* Konsztyitucija SZSZSZR i razvityije szocialno-polityicseszkij aktyivnosztyi trudjascsihszja. – *In:* „Szociologicseszkije isszledovanyija", 1978. 1. sz. 13. old.
[9] Ugyanott, 15. old.

VIII. fejezet

[1] Hasonló gondolatokat fejtegetett Schopenhauer: „Az ember csak magányban tehet szert igazi szabadságra"; „Minél fennköltebb az ember, annál mélyebb a magányossága". (*A. Schopenhauer:* Aforizmi zsityejszkoj mudrosztyi. Szentpétervár 1910. 126., 127., 133. old.) A mai polgári szociológusok azt állítják, hogy a személyiséget, a „totális embert" egyre inkább feláldozzák a „szociális embernek" (Dahrendorf). Az elsőn a társadalomtól „független" embert értik, a másodikon „a kényszerítő normák" elnyomásában vergődő embert.
[2] Lásd *A. G. Harcsev, A. G. Alekszejeva:* Obraz zsiznyi, moral, voszpitanyije. Moszkva 1977. 72. old.
[3] *A. Arnold:* Was formt die Persönlichkeit? Berlin 1976. 96. old.
[4] *K. Otto:* Disziplin bei Mädchen und Jungen. Berlin 1970.
[5] *G. Rosenfeld:* Theorie und Praxis der Lernmotivation. Berlin 1967.
[6] „Pravda", 1978. január 23.
[7] Lásd *V. N. Kudrjavcev:* Pricsini pravonarusenyij. 164. old.

[8] A Szovjetunióban az egy főre jutó reáljövedelem csupán 1977-ben 3,5%-kal nőtt. („Pravda", 1978. január 29.)
[9] MEM 46/I. köt. 298. old.
[10] *M. Saginyan:* Leniniana. Moszkva 1977. 468. old.

IX. fejezet

[1] LÖM 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 9. old.
[2] MEM 2. köt. 35. old.
[3] Lásd *V. P. Tugarinov:* Licsnoszty i obscsesztvo. Moszkva 1965. 52. old.
[4] *T. Zsivkov:* Izbrani recsi, dokladi. 5. köt. Szófia 1965. 718. old.
[5] LÖM 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 145. old.

X. fejezet

[1] Lásd *Ny. I. Matuzov:* Licsnoszty. Prava. Gyemokratyija. Szaratov 1972.; *L. D. Vojevogyin:* Konsztyitucionnije prava i objazannosztyi szovetszkih grazsdan. Moszkva 1972.; *V. A. Patyulin:* Goszudarsztvo i licsnoszty v SZSZSZR. Moszkva 1974.; *I. J. Farber:* Szvoboda i prava cseloveka v szovetszkom goszudarsztve. Szaratov 1974.; *M. Sz. Sztrogovics:* Szocialisztyicseszkoje pravo i prava licsnosztyi. — *In:* Problemi szocialisztyicseszkovo goszudarsztva i prava v szovremennij period. Moszkva 1969.; *Ugyanő:* Voproszi tyeorii prav licsnosztyi. — *In:* Filoszofija i szovremennoszty. Moszkva 1976.
[2] 0 60-oj godovscsinye Velikoj Oktyabrszkoj szocialisztyicseszkoj revoljucii. Moszkva 1977. 3. old.
[3] Az SZSZKSZ Alkotmánya (Alaptörvénye). 8. old. 4. cikkely.
[4] Ugyanott, 22. old. 57. cikkely.
[5] *C. A. Colliard:* Libertés publiques. Quatrième édition. Dallas 1972. 19—20. old.
[6] A filozófiai és jogi irodalomban ezt a kérdést olykor másként értelmezték; arra hivatkoztak, hogy a társadalomnak nem minden tagja személyiség. Ennek a felfogásnak a hívei az emberek egyik-másik csoportját, amelyek nem értek el megfelelő fejlettségi színvonalat, nem sorolják a személyiségekhez. Joggal bírálta ezt a koncepciót G. L. Szmirnov „A szovjet ember" című könyvében: „Tudománytalan dolog a személyiséget a kiválasztott emberek kategóriájaként értelmezni: ez a felfogás megfosztja objektív ismérveitől a személyiség fogalmát, lehetetlenné teszi a probléma elméleti feldolgozását, nem felel meg annak a ténynek, hogy ez a fogalom történetileg alakult ki és ellentmond a kommunista tanítás demokratizmusának." (*G. L. Szmirnov:* Szovetszkij cselovek. 48. old.
[7] LÖM 53. köt. Kossuth Könyvkiadó 1980. 160. old.
[8] Lásd Problemi szocialisztyicseszkovo goszudarsztva i prava v szovremennij period. 225. old.; Markszisztko-lenyinszkaja obscsaja tyeorija goszudarsztva i prava. Szocialisztyicseszkoje pravo. Moszkva 1973. 416. old.; *M. Sz. Sztrogovics:* Voproszi tyeorii prav licsnosztyi. — *In:* Vesztnyik AN SZSZSZR, 1974/9. sz. 69—70. old.
[9] *V. P. Tugarinov:* Tyeorija cennosztyej v markszizme. Leningrád 1968. 4. old.

[10] Lásd erről *Sz. Sz. Alekszejev:* Szocialnaja cennoszty prava v szovetszkom obscseszt-ve. Moszkva 1971. 3–10., 60., 61., 147–150. old.
[11] Lásd „Pravda", 1977. július 30.
[12] *L. I. Brezsnyev:* Leninszkim kurszom. 6. köt. Moszkva 1978. 636. old.
[13] A burzsoá törvénykönyveket ebből a szempontból vizsgálja *K. Gucenko:* Prava cseloveka: mifi i realnoszty. Sto szkrivajetszja za klevetnyicseszkimi izmislenyijami burzsuaznoj propagandi? – *In:* „Izvesztyija", 1977. július 1.
[14] Lásd erről Marksziszt-ko-lenyinszkaja obscsaja tyeorija goszudarsztva i prava. Szocialisztyicseszkoje goszudarsztvo. 416–424. old.
[15] Az SZSZKSZ Alkotmánya (Alaptörvénye). 22. old. 58. cikkely.
[16] MEM 17. köt. Budapest 1968. 409. old.
[17] MEM 22. köt. Budapest 1970. 218. old.
[18] A társadalmi felelősség bonyolult jellegéről lásd pl. Licsnoszty pri szocializme. Moszkva 1968. 244–259. old.
[19] Ez az álláspont előfordul a jogi szakirodalomban. Lásd *I. Sz. Szamosenko–M. H. Faruksin:* Otvetsztvennoszty po szovetszkomu zakonodatyelsztvu. Moszkva 1971. 43. old.; *R. O. Halfina:* Obscseje ucsenyije o pravootnosenyii. Moszkva 1974. 316., 317. old.; *Sz. N. Bratusz:* Jurigyicseszkaja otvetsztvennoszty i zakonnoszty. Moszkva 1876. I. és IV. fejezet.
[20] Lásd *Sz. N. Bratusz:* Jurigyicseszkaja otvetsztvennoszty i zakonnoszty. 95. old.
[21] Erről lásd *P. J. Nyedbajlo:* Szisztyema jurigyicseszkih garantyij primenyenyija szovetszkih pravovih norm. – *In:* „Pravovegyenyije", 1971/3. sz. 44–50. old.
[22] A jogi státusról és annak alkotóelemeiről lásd Goszudarsztvo i gyemokratyija v period posztrojenyija razvitovo szocializma. Moszkva 1974. III. fejezet.
[23] Lásd *V. N. Kudrjavcev:* Pricsini pravonarusenyij.
[24] A szocialista jogtudat problémájáról és a szocialista törvényességgel való összefüggéséről lásd *J. A. Lukaseva:* Szocialisztyicseszkoje pravoszoznanyije i zakonnoszty. Moszkva 1973.

XI. fejezet

[1] *A. G. Jegorov:* Problemi esztetyiki. Moszkva 1977. 136. old.
[2] *A. V. Lunacsarszkij:* Szobrannije szocsinyenyija. 7. köt. Moszkva 1967. 482. old.
[3] Lásd Lenin o kulture i isszkusztve. Moszkva 1956. 520. old.
[4] Az élet éppen a szubjektumnak a valósághoz való esztétikai viszonyában mutatkozik az önmagát totálisan megnyilvánító szellemi cselekvés kifejezőjének, az ember pedig „a maga mindenoldalú lényegét mindenoldalúan sajátítja el ... mint totális ember". (*Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok. 71. old.)
[5] *L. I. Novikova:* Esztyetyicseszkaja gyejatyelnoszty. *In:* „Ergonomika." Metodologicseszkije problemi isszledovanyija gyejatyelnosztyi. – Moszkva 1976. 10. sz. 12. old.
[6] Revoljucija – isszkusztvo – gyetyi. Matyeriali i dokumenti. Moszkva 1966. 102. old.
[7] Idézi *N. A. Konsztantyinov–J. N. Megyinszkij:* Ocserki po isztorii szovetszkoj skoli RSZFSZR za 30 let. Moszkva 1948. 170. old.

[8] *N. K. Krupszkaja:* Pedagogicseszkije szocsinyenyija. 2. köt. Moszkva 1958. 11. old.
[9] MEM 46/I. köt. 367. old.
[10] Erről lásd Szocialisztyicseszkoje obscsesztvo. 49–53., 56–59. old.
[11] „Tyehnyicseszkaja esztyetyika", 1974. 2. sz. 2. old.
[12] Lásd *A. N. Leontyev:* Kultura, povegyenyije i mozg cseloveka. – *In:* „Voproszi filoszofii", 1968. 7. sz. 51. old.
[13] MEM 23. köt. 455. old.
[14] Több mint 800 000 amatőr művészeti csoportban mintegy 15 millió szovjet ember tevékenykedik.
[15] Részletesebben lásd *A. Loszev:* Esztyetyika. – *In:* Filoszofszkaja enciklopegyija. 5. köt. Moszkva 1970. 576. old.
[16] MEM 4. köt. 360. old.
[17] Lásd Nauka i nravsztvennoszty. Moszkva 1971. 288. old.
[18] Az SZKP XXV. kongresszusa. 94. old.
[19] Ugyanott.

XII. fejezet

[1] Lásd *B. G. Ananyev:* Cselovek, kak predmet poznanyija.
[2] *G. Neuner:* Untersuchung des Prozesses sozialistischer Persönlichkeitsbildung – Hauptaufgabe der Marxistisch–leninistischen Pädagogik. – *In:* „Pädagogik", 1974. 10/11. sz. 900. old.
[3] Lásd *Sz. L. Rubinstein:* Osznovi obscsej pszichologii. 23. old.
[4] Vö. Az SZKP XXV. kongresszusa. 88. old.
[5] LÖM 41. köt. 289. old.
[6] *Heine:* Versek és prózai művek. II. köt. Európa Könyvkiadó 424. old.
[7] LÖM 41. köt. 292. old.
[8] Ugyanott, 298. old.
[9] *A. Sz. Makarenko:* Szocsinyenyija. 5. köt. 112. old.
[10] *A. N. Leontyev:* A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth Könyvkiadó 1964. 525. old. alapján.
[11] *G. Neuner:* Sozialistische Persönlichkeit – ihr Werden, ihre Erziehung. Berlin 1975. 116. old.

XIII. fejezet

[1] „Nem félt attól, hogy napokban és órákban mérje az élet fogyó maradékát – írja Danyiil Granyin, hőséről, Ljubiscsevről. – Az időt óvatosan hol összébb húzta, hol tágította, úgy, hogy el ne ejtsen, el ne veszítsen belőle egy morzsányit sem. Tisztelte, mint a mindennapi kenyeret, és eszébe se jutott, hogy valamivel »agyonüsse az időt«. Számára minden idő áldás volt. Az alkotás ideje, a megismerés ideje, az az élet élvezésének ideje. Áhítatot érzett az Idő iránt." (*D. Granyin:* Eta sztrannaja zsizny. Moszkva 1974. 83–84. old.)
[2] Az SZSZKSZ Alkotmánya (Alaptörvénye). 41. cikkely.

[3] Lásd *G. A. Prudenszkij:* Vremja i trud. Moszkva 1965.; *V. G. Bajkova* és mások: Szvobodnoje vremja i vszesztoronnyeje razvityije licsnosztyi. Moszkva 1965.; *V. D. Patruscsev:* Vremja kak ekonomicseszkaja katyegorija. Moszkva 1966.; *B. A. Grusin:* Szvobodnoje vremja. Aktualnije problemi. Moszkva 1967.; *V. A. Artyemov* és mások: Sztatyisztyika bjudzsetov vremenyi trudjascsihszja. Moszkva 1967.; Bjudzset vremenyi gorodszkovo naszelenyija. Moszkva 1971.; *L. Gordon – E. V. Klopov:* Cselovek poszle raboti. Moszkva 1972. *G. P. Orlov:* Szvobodnoje vremja kak szociologicseszkaja katyegorija. Szverdlovszk 1973.; *V. N. Pinemova:* Szvobodnoje vremja v szocialisztyicseszkom obscsesztve. Moszkva 1974.; *E. V. Szokolov:* Szvobodnoje vremja i kultura doszuga. Leningrád 1977. stb.

[4] *H. Tessmann:* Arbeitszeit und Freizeit in der wissenschaftlich-technischen Revolution. – *In:* „Deutsche Zeitschrift für Philosophie", 1966. 6. sz.; *F. Albert:* Dialog cu timpu liber. Bukarest 1970.; *B. Filipcová:* Sociologie du loisir et la prévision. VII-e congrès mondial de Sociologie. Várna 1970.; *K. Zvaulski:* Tendences de la Sociologie du loisir en Pologne. Varsó 1970.; *Z. Sztajkov, K. Petrov, Szt. Conev:* Modelirane i prognozirane na robotnato i szvobodnoto vreme. Várna 1976.

[5] Az SZKP XXV. kongresszusa. 85. old.

[6] A társadalmilag szükséges szabad idő az az idő, amely a társadalom adott fejlődési szakaszában biztosítja a személyiség formálódását.

[7] *L. I. Brezsnyev:* A gazdaságirányítás kérdései a fejlett szocialista társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1977. 376. old.

[8] *V. I. Tolsztih:* Obraz zsiznyi. Ponyjatyije. Realnoszty. Problemi. Moszkva 1975. 26. old.

[9] MEM 46/II. köt. 107. 171. old.; 46/I. köt. 288. old.

[10] A szociológusok és pedagógusok feltevése szerint 30 óra szabad idő elegendő ahhoz, hogy állandósítani lehessen a munkával párhuzamosan folyó képzést. Fontos továbbá csökkenteni (például heti 15 órára) a háztartási munkákra fordított időt.

[11] Ez a felmérés L. N. Kogan vezetésével folyt.

[12] *L. I. Brezsnyev:* A gazdaságirányítás kérdései a fejlett szocialista társadalomban. 377. old.

[13] Matyeriali XXV. szjezda KPSZSZ. 222. old.

[14] Így például az általunk megvizsgált fiatal munkások és egyetemi hallgatók 80–90 %-a előzetes edzés nélkül nem tudott eleget tenni a GTO- (kb. = MHK-) mozgalom követelményeinek, vagyis a fizikai erőnlét minimális normáinak.

XIV. fejezet

[1] MEM 46/II. köt. 174. old.

[2] *A. G. Kovaljov:* Kollektyiv i szocialno-pszihologicseszkije problemi rukovod. Moszkva 1975. 14. old.

[3] Usztojcsivoszty i razvityije proizvodsztvennovo kollektyiva. Minszk 1975. 8. old.

[4] Joggal mutat rá erre a körülményre A. G. Zsuravljov és V. F. Rubahin, amikor az „emberi tényezőnek" a nagy szervezett rendszerek irányításában betöltött szerepét vizsgálja: „Ha az ember, a kollektíva, a társadalom irányításának folyamatát kizárólag az irányítói tevékenység lélektanának vagy a szervezésszociológiának

a szempontjából vizsgálja, akkor az irányítás folyamatának és céljának elemzése vagy pszichologizálássá válik, vagy elszemélytelenedik." (Pszihologicseszkije problemi szocialnoj reguljacii povegyenyija. 49. old.)

[5] MEM 1. köt. 407. old.

[6] Ugyanott, 242. old.

[7] *N. I. Lapin* és mások: Tyeorija i praktyika szocialnovo planyirovanyija. Moszkva 1975. 107. old.

[8] MEM 1. köt. 38. old.

[9] *M. Buder:* Das Problem des Menschen. Heidelberg 1948. 159. old.

[10] MEM 3. köt. 434. old.

[11] Ugyanott, 400. old.

[12] Ugyanott, 411. old.

[13] *Z. I. Gyegtyeva:* Osznovnije szocialnije funkcii trudovovo kollektyiva v uszlovijah razvitovo szocialisztyicseszkovo obscsesztva. – *In:* „Naucsnij kommunyizm", 1975. 3. sz. 51. old.

[14] Lásd *V. N. Ivanov–A. Sz. Fris:* Osznovnaja jacsejka szocialisztyicseszkovo obscsesztva. Moszkva 1975.; *N. Kurtyikov:* Szocialnij objekt upravlenyija – kollektyiv. Moszkva 1974.; *N. I. Lapin:* Trudovoj kollektyiv – osznovnaja jacsejka razvitovo szocialisztyicseszkovo obscsesztva. Moszkva 1975.

[15] Vö. Az SZKP XXV. kongresszusa. 88. old.

[16] Amerikanszkaja szociologija. Perszpektyivii, problemi, metodi. Moszkva 1972. 356. old.

[17] Ugyanott, 369. old.

[18] Lásd *L. N. Kogan–B. Sz. Pavlov:* Molodoj rabocsij vcsera, szevodnya. Szverdlovszk 1976. 157. old.

[19] *V. A. Szuhomlinszkij:* Rozsgyenyije grazsdanyina. Moszkva 1971. 215. old.

[20] Itt és a továbbiakban egy, az elsődleges munkahelyi kollektívák szellemi életéről végzett szociológiai felmérés adataira támaszkodunk. A felmérést 1975–1976-ban a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Uráli Tudományos Központja Közgazdaságtani Intézete kultúrszociológiai osztálya végezte Szverdlovszk terület iparvállalataiban. A felmérés 318 elsődleges kollektívára terjedt ki. Összesen 4694 főt kérdeztek ki, ezen belül a mintául kiválasztott munkabrigádokból 940 embert kérdeztek ki formalizált interjú révén.

[21] *V. Momov:* Cselovek, moral, voszpitanyije. Moszkva 1975. 81–82. old.

[22] *L. I. Brezsnyev:* Lenyiniszkim kurszom. 6. köt. 7. old.

[23] Az SZSZKSZ Alkotmánya (Alaptörvénye). 8. cikkely.

XV. fejezet

[1] MEM 3. köt. 8. old.

[2] *L. M. Arhangelszkij:* Szocialno-etyicseszkije problemi tyeorii licsnosztyi. 189. old.

[3] Moral razvitovo szocializma. 175. old.

[4] *V. P. Kiszeljov:* Nravsztvennoje szamovoszpitanyije. Moszkva 1977. 8. old.

[5] Moral razvitovo szocializma. 156. old.

[6] *G. Glezerman:* Voszpitanyije i szamovoszpitanyije licsnosztyi. – Sztruktura morali i licsnoszty. Moszkva 1977. 141. old.
[7] *A. G. Harcsev:* O gyialektyike processza voszpitanyija. – *In:* „Filoszofszkije nauki", 1971. 1. sz. 7. old.
[8] Sz. L. Rubinstejn szovjet pszichológus szerint egy ember jellemét ismerni annyit jelent, mint ismerni mindazokat a lényeges tulajdonságait, amelyekből magatartásmódja fakad. A jellemvonások az embernek olyan lényegi tulajdonságai, amelyekből logikusan és belső szükségszerűséggel ered egységes magatartásvonala, cselekvésmódja, és amely a jellemmel összhangban nem levő minden cselekedetet kizár. (Lásd *Sz. L. Rubinstejn:* Osznovi obscsej pszihologii. 554–555. old.)

XVI. fejezet

[1] *S. M. Lipset:* Political Man . New York 1963. 89. old.
[2] *R. Aron:* Democracy and Totalitarism. London 1968. 22. old.
[3] LÖM 37. köt. 127. old.
[4] *R. Aron:* Democracy and Totalitarism. 222. old.
[5] *J. F. Revel:* Ni Marx, Ni Jésus. Párizs 1970.
[6] *Z. Brzezinski:* America in the Technotronic Age. New York 1971. 141. old.
[7] *D. Bell:* Elektronnaja civilizacija. – *In:* „Lityeraturnaja gazete", 1969. 17. sz. 12. old.
[8] O. K. Flechtheim például a dialektikus materializmust „dogmatikus, fanatikus monista világnézetnek" tartja, a kommunizmusban pedig „bürokratikus, totalitárius elméleti mozzanatokat" lát. (*O. K. Flechtheim:* Weltkommunismus im Wandel. Köln 1965. 188–193. old.) Ilyen és hasonló állításainak semmi köze a tudományokhoz, és ezek az antikommunizmus mélységes válságáról tanúskodnak.
[9] *G. Petrović:* Der „bürokratische Sozialismus" und das Problem der Humanität. Tübingen 1972. 213. old.
[10] *R. Garaudy:* L'Alternative. Párizs 1972. 80–81. old.
[11] *D. Bell:* The End of Ideology. New York 1962. 21. old.
[12] *W. Kornhauser:* The Politics of Mass Society. Glencoe 1959.
[13] *D. Bell:* The End of Ideology. 38. old.
[14] *H. Weinstock:* Die Tragödie des Humanismus. Heidelberg 1960. 298. old.
[15] *R. Blauner:* The Auto Worker and the Assembly. – *In:* Automation, Alienation and Anomie. New York 1970. 437. old.
[16] *M. Seeman:* On the Meaning of Alienation. – *In:* Automation, Alienation and Anomie. 381–394. old.
[17] *H. Marcuse:* One Dimensional Man. Boston 1966.
[18] *H. Marcuse:* The Obsolence of Marxism. – *In:* Marx and the Western World. London 1967.
[19] *P. Vranicki:* On Alienation. – *In*: Socialist Humanism. New York 299–312. old.
[20] *V. Korać:* On Humanism. – *In*: Socialist Humanism. 12. old.
[21] *K. Kosík:* The Individual and History. – *In:* Marx and the Western World. London 1967.

[22] MEM 3. köt. 426. old.
[23] *D. Riesman:* A magányos tomeg. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1973. 13. old.
[24] *W. H. Whyte Jr.:* The Organization Man. New York 1956.
[25] Idézi *M. Lewis–K. Marvin:* Requiem for Democracy? New York 1971. 47. old.
[26] *M. Niel:* Psychoanalyse du Marxisme. Párizs 1967. 143. old.
[27] *A. Martin:* Humanität als Problem der Gegenwart. – *In:* Menschliche Existenz und moderne Welt. Berlin 1967. 45. old.
[28] *E. Fromm:* Der moderne Mensch und seine Zukunft. Majna-Frankfurt 1960. 225. old.
[29] Ugyanott, 68. old.
[30] MEM 3. köt. 73. old.
[31] MEM 19. köt. Budapest 1969. 244. old.
[32] MEM 3. köt. 63. old.
[33] MEM 4. köt. 460. old.
[34] *I. Fetscher:* Demokratie zwischen Sozialdemokratie und Sozialismus. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1973.
[35] *R. Aron:* Democracy and Totalitarism.
[36] *E. Jordan:* Theory of Legislation. An Essay on the Dynamics of Public Mind. Chicago 1952. 80. old.
[37] MEM 4. köt. 461. old.
[38] *G. Gundlach:* Die Ordnung der menschlichen Gesellschaft. Köln 1964. 131. old.
[39] *F. Klüber:* Individuum und Gemeinschaft in katolischer Sicht. 1963. 28. old.
[40] *A. von Martin:* Humanität als Problem. – *In:* Menschliche Existenz und moderne Welt. Berlin 1967. 57. old.
[41] *H. D. Wendland:* Person und Gesellschaft in evangelischer. Sicht, 1963. 26. old.
[42] *H. Weinstock:* Die Tragödie des Humanismus. 293. old.
[43] *V. Gardavsky:* Buh neni zcela mrtv. Prága 1967. 92. old.
[44] *J. Hranicka:* Komunisti a katolici. Bratislava 1967. 118. old.
[45] MEM 4. köt. 191. old.
[46] *M. Horkheimer–Th. W. Adorno:* Dialektik der Aufklärung. Majna-Frankfurt 1971. 36. old.
[47] *H. Zbinden:* Zur Krise des modernen Gewissens. – *In:* Menschliche Existenz und moderne Welt. 77. old.
[48] MEM 4. köt. 455. old.

Tartalom

BEVEZETÉS 5

I. fejezet
A SZEMÉLYISÉG FOGALMA 15

II. fejezet
A SZEMÉLYISÉG TÁRSADALMI DETERMINÁCIÓJA ÉS AKTIVITÁSA 28

III. fejezet
A SZOCIALISTA SZEMÉLYISÉG 53

IV. fejezet
A SZOCIALISTA SZEMÉLYISÉG SZÜKSÉGLETEINEK KIALAKULÁSA 69

V. fejezet
A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A SZEMÉLYISÉG A SZOCIALIZMUSBAN 88

VI. fejezet
SZEMÉLYISÉG ÉS KULTÚRA 115

VII. fejezet
A SZEMÉLYISÉG TÁRSADALMI AKTIVITÁSA 134

VIII. fejezet
A SZEMÉLYISÉG ERKÖLCSI FEJLŐDÉSE 152

IX. fejezet
A SZEMÉLYISÉG SZABADSÁGA ÉS FELELŐSSÉGE 173

X. fejezet
A SZEMÉLYISÉG HELYZETÉNEK ÉS TEVÉKENYSÉGÉNEK JOGI ALAPJAI A SZOCIALIZMUSBAN 191

XI. fejezet
A SZEMÉLYISÉG ESZTÉTIKAI FEJLŐDÉSE 208

XII. fejezet
A SZOCIALISTA SZEMÉLYISÉG NEVELÉSÉNEK MÓDJAI 224

XIII. fejezet
A SZABADIDŐ ÉS AZ EMBER NEVELÉSE 239

XIV. fejezet
A SZEMÉLYISÉG NEVELÉSE A MUNKAHELYI KOLLEKTÍVÁBAN 256

XV. fejezet
A SZOCIALISTA SZEMÉLYISÉG ÖNNEVELÉSE 273

XVI. fejezet
A SZEMÉLYISÉG HELYZETE A SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN – A POLGÁRI SPEKULÁCIÓK BÍRÁLATA 289

JEGYZETEK 313

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

82/1230 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető Mátyás Miklós igazgató
A könyv szerkesztését és előkészítését a Filozófiai Szerkesztőség
„100%" szocialista brigádja társadalmi munkában végezte
A borító és a kötésterv Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Jordán Kati
Terjedelme 20,75 (A/5) ív

44,– Ft

Szocializmus és személyiség

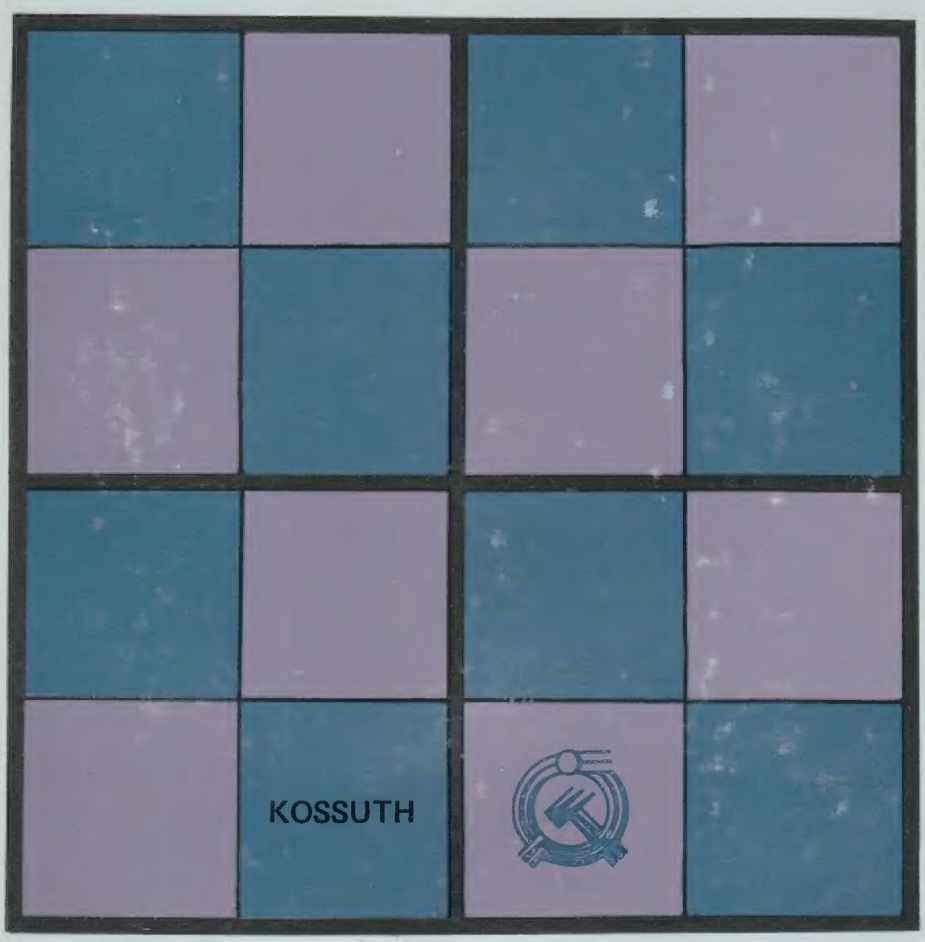

Szocializmus és személyiség

A személyiség sokoldalú fejlődésének problémáit számos társadalomtudomány kutatja. A szocialista országok tudósai, akiknek közös munkája eredményeképpen született meg ez a könyv, a marxista—leninista elméletre támaszkodva vizsgálják a személyiségfejlődés időszerű kérdéseit. A marxista személyiségelmélet szemben áll mind a személyiség elvont, időtlen és történelmen kívüli értelmezésével, mind pedig azzal a törekvéssel, hogy a személyiség természetét biológiai mechanizmusokkal azonosítják. A személyiségnek és a történelmi haladásban játszott szerepének elemzésekor a marxizmus döntőnek tekinti a konkrét történelmi, társadalmi viszonyokat, az ember helyét helyzetét a társadalmi kapcsolatok rendszerében.

A szocialista országokban szüntelenül növekszik a tömegek politikai, és munkaaktivitása, kialakulnak és erősödnek a szocialista személyiség — az új típusú ember — legjobb vonásai. A könyv elemzi, milyen társadalmi körülmények biztosítják a személyiség szabad és sokoldalú fejlődését, mi a szerepe magának az embernek az ilyen körülmények megteremtésében. A tanulás, a munka, a szabad időben folytatott tevékenység, a komplex kommunista nevelés mind alkotórészei a szocialista személyiség kialakulásának.

A különböző tudósok által írt egyes fejezeteket a szerzői kollektíva igyekezett tartalmi és szerkezeti egységbe foglalni, egységes koncepciónak alárendelni.